

आमचा जगाचा प्रवास.

हैं

पुस्तक

सौ. पार्वतीबाई चिटनवीस,

छिंदवाडा, (सी. पी.)

यांनी लिहिले व प्रसिद्ध केले.

मुंबई येथे ' मनोरंजन ' छापखान्यांत छापिले.

१९१९.

किंमत १-४-०.

सौ. पार्वतीबाई चिटनवीस.

प्रस्तावना.

पहिल्यानें आह्मांला सन १९०१ मध्ये विलायतेला जाण्याचा प्रसंग आला. त्या वेळीं आह्मी इंग्लंड, स्कॉटलंड, फ्रान्स, बेलज्यम, जर्मनी, इटली आणि इजिप्त हे देश पाहिले. या प्रवासाचें वृत्त लिहिण्याचा मीं प्रयत्न केला होता; पण कांहीं कारणांमुळे तो अपुराच राहिला. पुढें सन १९१० च्या शेवटीं एक वर्षाची रजा घेण्यांत आली. तींत जगाचा प्रवास करण्याचें आह्मीं योजिलें व ईशकृपेनें तें निर्विघ्नपणें पार पडलें.

आमच्या या जगाच्या प्रवासाचें वृत्त माझ्या अल्पमतीला सुचलें तसें या पुस्तकांत लिहिलें आहे. प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे व इतर घरगुती अडचणींमुळे तें पुरें करण्याला फार अवकाश लागला, व त्यामुळे तें प्रसिद्ध करूं नये, असेंहि एकवार वाटत होतें; परंतु 'कांहींच न करण्यापेक्षां उशिरां झालें तरी हरकत नाही,' या वचनाप्रमाणें किंचित् उशिरां कां होईना, आज तें प्रकाशित करीत आहे.

पुस्तक लिहिण्याचा हा माझा पहिलाच प्रसंग असून माझ्या प्रवास-वृत्तांत पुष्कळ उणिवा राहिल्या आहेत, हें मी पुरतेपणें जाणून आहे. विस्तारभयास्तव लोकस्थितीविषयीं माझे स्वतःचे विचार मीं दिले नाहीत, व वृत्त फार त्रोटक झालें आहे. तरी सुज्ञ वाचक यांतील उणिवींकडे दुर्लक्ष्य करितील अशी आशा करितें.

मु. छिंदवाडा.

पार्वतीबाई चिटणवीस.

शंकर माधव चिटनवीस.

आमचा जगाचा प्रवास.

प्रकरण पहिले.

मुंबईहून प्रयाण.

दुसरी सन १९०१ सालीं आह्मीं पहिल्याप्रथम इंग्लंडचा प्रवास केला, आणि तो दूरचा पहिलाच प्रवास ह्मणून आह्मांला बराच काठिण वाटला; परंतु तेव्हांपासून पुनः एकदां जपान, अमेरिका वगैरेंकडून फिरून यावें, असें आमच्या मनांत घोळत होतें. त्याप्रमाणें तारीख १८ नोव्हेंबर १९१० पासून एक वर्षाची रजा घेण्यांत आली, आणि जपान वगैरे जगाच्या पाठीवरील दुसरे देश पाहून येण्याचा विचार आह्मीं कायम केला.

तारीख २६ फेब्रुआरी रोजीं सकाळीं १० वाजतां आह्मी बॅलर्डपायरवर आलों. त्यापूर्वी पंधरा दिवस आह्मी आमच्या लांबच्या प्रवासाचे कपडे वगैरेंची तयारी करण्याकारितां मुंबईला येऊन राहिलों होतो. तरी पण आयत्या वेळीं थोडीशी गडबड झालीच ! आमचें सामान लवकर जावें, आणि आह्मांला त्रास होऊं नये, ह्मणून निघण्यापूर्वी सुमारे अर्धा तास आधीं सामान रवाना केलें; पण आमच्या नोकरांना आणि गाडीवाल्याला काय वाटलें कोण जाणे, त्यांनीं आमचें सामान भलतीकडेच नेलें. आह्मी व आह्मांला पोहोचवावयाला आलेली मंडळी बंदरावर आलों, तरी आमच्या सामानाचा ठिकाण नाही ! आतां काय करावें ? सामान गेलें तरी कोठें ? सर्व पैसेंजर आले व सर्वांचें सामानहि भराभर जाऊं लागलें. डॉक्टरची तपासणी सुरू झाली—तरी आमच्या सामानाचा ठिकाण नाही ! सामान वेळेवर नाही आलें, तर आह्मी जाणार कशीं ? आह्मी दोघेहि एकमेकांवर रागावूं लागलों. मी ह्मणूं लागलें “नोकराला बरोबर सांगितलें कां नाही ? तो अडाणी मनुष्य हें माहीत का नव्हतें ?” ते ह्मणूं लागले “तुह्मींच त्याला अपालो बंदरवर नेण्याला सांगितलें असेल !”

शेवटीं आमचा पुतण्या, जांवई आणि पोहोंचवावयाला आलेले दुसरे एक गृहस्थ ब्रिक्कटोरियांत बसून चौकशी करू लागले. एकदांचें सामान आलें. तें येऊन इतर पॅसेंजर मंडळीबरोबर आह्मी लहान बोटींत जाऊन बसलों; परंतु त्या घाईत पोहोंचवावयाला आलेल्या मंडळीचा आह्मांला निरोप घेतां आला नाहीं. कारण, आमच्या सामानाचा पत्ता लावावयाला गेलेली मंडळी आह्मी निघण्याच्या वेळीं परत आली नव्हती. निघतांना त्यांचा निरोप घेतां आला नाहीं, याबद्दल फार वाईट वाटलें. ते परत आले, तेव्हां त्यांना बोटीजवळ येण्याची मनाई झाली होती. ती मंडळी दूर उभी राहून हातांनीं आह्मांला खुणा करीत होती. आमचे मित्र तात्यासाहेब खारकर यांनीं चांगले सुवासिक फुलांचे दोन हार आमच्याकरितां आणले होते, तेहि आमच्या सामानाच्या गडबडींत त्यांना देतां आले नाहींत, ह्मणून ते त्यांनीं एका शिपायाबरोबर आमच्याकडे बोटीवर पाठवून दिले. आमची बोट धक्क्याजवळ बराच वेळ उभी होती, पण इतरांना बोटीजवळ येण्याची परवानगी मिळेना. शेवटीं आमचा पुतण्या व जांवई एका लहान होडींत बसून आमच्या बोटीजवळ आले; पण तितक्यांत बोट दोनतीन मिनिटांनीं निघणार तों सर्वांनाच बोटीजवळ येण्याची परवानगी मिळाली, व आमच्या दोघी भाच्या व इतर मंडळी सर्वच धक्क्याजवळ आली. आमची फार जुनी मोलकरीण कुशी फारच रडूं लागली, आणि आमच्या भाच्याहि रडूं लागल्या. मलाहि पण त्या सर्वांना सोडून जाणें मोठें कठिण वाटूं लागलें, व एकसारखें डोळ्यांना पाणी येऊं लागलें. मी आमच्या पुतण्याला सर्वांचा सांभाळ करण्याबद्दल व पत्र पाठविण्याबद्दल सांगत आहे, इतक्यांत बोट निघाली.

आतां आमचें लक्ष्य मोठ्या बोटीकडे लागलें. ही बोट धक्क्यापासून अर्ध्याएक मैल अंतरावर उभी होती. मोठमोठे दोर घेऊन खलाशीलोक तयारच होते. त्यांनीं आमची लहान बोट मोठ्या बोटीला बांधली आणि लांकडी शिड्या लावून जिना तयार केला. डॉक्टरचा पास दाखवून

आह्मी मोठ्या बोटीवर चढलों. ही पी. ऍड् ओ. कंपनीची 'देवाना' नांवाची बोट चांगल्या आणि मोठ्या बोटींपैकीं एक होती. मुंबईपासून आमच्याबरोबर फारसे पैसेजर दिसले नाहीत. फक्त दोनतीन पारशी जोडपीं, आणि पंचवीसतीस यूरोपियन पुरुषबायका मिळून असतील. त्यांच्यापैकीं बहुतेक सेकंडक्लास पैसेजरच होते. एकच यूरोपियन बाई व सातआठ पुरुष मंडळी व आह्मी उभयतां इतकींच काय तीं फर्स्ट क्लास-मध्ये होतो. आमचें कॅबिन मधल्या मजल्यावर असून लहानसेंच होतें. फारसे हवाशीरहि नव्हतें. तीनचार बिछान्यांचीं कॅबिन्स जिकडेतिकडे रिकामी पडलेलीं दिसत होती. हीं सर्व रिकामी कॅबिन्स पाहून आह्मांला मोठें आश्चर्य वाटलें. कारण, कुक कंपनीनें कितीतरी गप्पा मारल्या होत्या. 'फार गर्दी आहे—तुह्मांला खरोखरच जावयाचें असेल तर लवकर आह्मांला पकें सांगा, नाहीतर मागाहून जागा मिळणार नाही!' त्यांच्या या सांगण्या-प्रमाणें आह्मी नोव्हेंबरपासूनच तिकिटें घेऊन ठेविलीं होती. असो. या रिकाम्या खोल्या पाहून आह्मांला वाटलें, कीं, एकादें तीन बिछान्यांचें कॅबिन आह्मांला दिलें असतें, तर काय झालें असतें? उगीच रिकामी तर पडलीं आहेत ! आह्मांला पुढील भविष्य कोठें माहीत होतें, कीं, सध्याचें मिळालेलें कॅबिनहि लवकरच जाणार आहे ह्मणून! कॅबिनमध्ये सामान वगैरे बरोबर आलें किंवा नाही तें पाहून आह्मी खालीं लंच घेण्याला गेलों, इतक्यांत आमची बोट निघाली.

समुद्र चांगला शांत होता आणि त्यामुळें बोट म्हणण्यासारखी कांहीं हलत नव्हती. तथापि माझे डोकें सारखें भणभण करीत होतें. मग हे पहिलेच दोनतीन दिवस होते, आणि बोटीची चांगली सवय झाली नव्हती, म्हणून कीं काय कोण जाणे. डेक्वर, ड्राइंगरूममध्ये किंवा कॅबिनमध्ये कोठेंच चैन म्हणून पडेना. जीवाला बरें नसलें म्हणजे मना-मध्ये नाना तऱ्हेच्या कल्पना उठतात, व डोकें अधिक भणाणून जातें, त्याप्रमाणें माझी स्थिति झाली होती. एवढ्या मोठ्या फर्स्ट क्लासमध्ये काय

ती मी एकटीच स्त्री ! बाकीची सर्व पुरुषमंडळी. एक युरोपियन बाई होती, पण ती आपलें खाणेंपिणें वगैरे कॅबिनमध्येच करीत असे. ह्मणून बोटीवर कांहींच करमणूक नव्हती. माझ्या मनामध्ये असा विचार येई, कीं, एवढा मोठा जगाचा प्रवास करावयाचें आह्मी डोक्यावर घेतलें आहे, पण तें कसें काय ईश्वर पार पाडील कोण जाणे !

या 'देवाना' बोटीवरील आमची स्टुअर्डेस फार चांगली बाई होती. मी बोटीवर आलें तों ती मजकडे येऊन ह्मणाली "मॅडम, तुम्हाला कांहीं लागलेंसवरलें तर मला सांगा, व कपडे वगैरे घालतांना मदत पाहिजे असल्यास हांक मारा; आणि तुमची इच्छा असेल तर तुमचें खाणेंपिणें तुमच्या खोलींतच आणून देईन." हें तिचें कामच होतें ह्मणा; पण एकंदरीत ती चांगल्या स्वभावाची दिसली. सकाळीं साडेसात झाले, कीं, दरवाज्यावर ठक्ठक् ठोके बसावयाचे, व 'कम् इन्' ह्मटलें, कीं, ही बाई आंत येऊन एक कप चहा, कांहीं फळें आणि चारपांच बिस्किटे आणून ठेवावयाची. तो चहा व बिस्किटे पाहिलीं, कीं, माझें डोकें तर अधिकच दुखावयाला लागे ! कारण, तोंड धुणें नको कांहीं नको—तसा तो बिछान्यांतल्या बिछान्यांत चहा घेणें कोणाला बरें वाटेल ? तशी साहेब-लोकांनां सवय असते. ते जागे झाले, कीं, बिछान्यांतच चहा घेऊन मग बिछान्याबाहेर पाय टाकतात. चहा तुम्ही घ्या कीं नका घेऊं, ती विचारी आपलें काम करीत असे.

आतां उद्यां कोलंबो येणार, आणि मग एकदोन दिवस तरी जमिनी-वर रहावयाला मिळेल, या आशेनें मनाला थोडें समाधान वाटूं लागलें. संध्याकाळचे सुमारे पांच वाजले होते, व समुद्र अगदीं शांत दिसत होता. सूर्यबिंब हळुहळू अस्त पावत होतें, व तीं सूर्याचीं मावळतीं किरणें मंदमंद होत चाललीं होती. बोटीच्या पुढच्या टोंकाकडे डेक्वर आह्मी दोघे आणि आमचा एक अमेरिकन पॅसेंजर सोबती ती संध्या-काळची सूर्यास्तसमयाची समुद्राची शोभा पहात उभीं होतो. बोट आपला

मार्ग क्रमीतच होती. बोटीच्या खालील पंख्याच्या जोरानें समुद्राचें पाणी सारखें घुसळलें जात होतें, आणि त्याच्या पांढऱ्या शुभ्र फेंसाळ लाटा बोटीच्या दोन्ही बाजूंनीं बाहेर येत होत्या. नंतर त्यांचे रंग पांढरे, निळे, भुरके असे होतहोत समुद्रांत मिसळत होते. या टोंकाकडेच तिसरा क्वास होता. त्यांत सुमारे शंभरदीडशें पॅसेंजर होते. हे बहुतेक गोंव्या-कडील मुसलमान व कांहीं गरीब ख्रिश्चन लोक होते. हे लोक कोलंबो, सिंगापूर वगैरेंकडे जात असावेत. या वेळीं त्यांचीं संध्याकाळचीं जेवणें चाललीं होतीं. प्रत्येकाच्या पुढें एकएक लहान जस्ताचें ताट व तसेंच पाणी पिण्याचें एक टमरेल होतें. ताटामध्ये भाताचा ढीग आणि त्याच्या डोक्यावर दोनदोन पळ्या मांसाची आमटी. पण विचारे आनंदानें हंसत खेळत जेवीत होते. तो एक मोठा विलक्षण देखावा दिसत होता.

आमचा अमेरिकन सोबती हिंदुस्तान वगैरेंकडून प्रवास करून परत चालला होता. त्याला कांहीं हिंदुस्तान आवडलें नाहीं, असें दिसलें. त्याचें ह्मणणें, अमेरिकेसारखा सुखसोईचा जगांत दुसरा देशच नाहीं ! “आमच्या आगगाड्या किती सोईच्या व आरामाच्या असतात ! बोटींतून किती उत्तम व्यवस्था असते ! हॉटेले किती चांगली ! तुमच्या हिंदुस्तानच्या आगगाड्या अगदीं भिकारड्या ! इकडील पहिल्या क्वासच्या डब्यां-सारखे आमच्याकडे तर कुत्रे भरण्याचे डबे असतात !” या अमेरिकन-बुवांच्या गोष्टी ऐकून आम्हांला मोठें आश्चर्य वाटे, व मनाला एकप्रकारचें समाधान वाटे, कीं, असा चांगला देश पाहण्याला आपण जात आहों.

असें आमचें बोलणें चाललें आहे, इतक्यांत बोटीचा कॅप्टन तेथें आला, व “ तुमच्या प्रकृति कशा काय आहेत, तुम्हाला जलप्रवास आवडतो किंवा नाहीं, आतां आपण कोलंबोजवळ आलों आहोंत; उद्यां सकाळीं आठनऊ वाजतां कोलंबोला बोट जाईल, एकदोन दिवस तेथें राहील,” असें ह्मणाला. हा कॅप्टन फार चांगला मनुष्य होता; सर्व पॅसेंजर्सशीं चार गोड शब्द बोलून तो सर्वांचा समाचार घेत असे.

जेवण वगैरे आटोपल्यावर नवांच्या सुमाराला आह्मी आमच्या कॅबिन-कडे गेलों, तों तेथें दरवाज्याशींच आमचा स्टुअर्ड उभा होता. तो पुढें येऊन ह्मणाला “ महाराज, आपल्याला उद्यांपासून हें कॅबिन बदलावें लागेल.”

“ कां बरें ? ” आह्मीं दोघांनाहि आश्चर्यानें विचारलें. “ कुकनीं तर कधींपासूनच हें कॅबिन आमच्या नांवावर पक्कें केलें आहे, व आमच्या तिकिटावरहि याच कॅबिनचा नंबर आहे. असें असतांना मध्येच हा काय घोटाळा ? बरें, आह्मांला दुसरें कॅबिन द्याल तें यापेक्षां वाईट नका देऊं ह्मणजे झालें. मग आमची कांहीं तक्रार नाही.”

त्या विचाऱ्याला तरी या गडबडीची काय माहिती असणार ? तो आपला हुकमाचा ताबेदार. तो ह्मणाला “ माझ्याकडून होईल तितकें करून तुमच्याकरितां हेंच कॅबिन ठेवण्याचा प्रयत्न करीन. उद्यां इंग्लंड-कडून मंगोलिया बोट येणार आहे, आणि त्या बोटीवरील शंभरदीडशें पॅसेंजर्स या बोटीवर येतील. त्यामुळें येथें फार गर्दी होईल व आपल्याला या कॅबिनपेक्षां चांगलें कॅबिन मिळणें कठिण आहे.”

कोलंबो.

तारीख ३ मार्च १९११ रोजीं सकाळीं आठ वाजतां आमची ‘देवाना’ बोट कोलंबो बंदरांत आली. बोटीवर आह्मी थोडेच पॅसेंजर्स असल्यामुळें फारशी गडबड दिसत नव्हती. ब्रेकफास्टनंतर आह्मी फर्स्टक्लास व सेकंडक्लासचे पॅसेंजर वरती ड्रॉइंगरूममध्ये जमा झालों. नंतर डॉक्टरनीं येऊन सर्वांकडे पाहिलें व सर्वांनां एक एक पास दिला, व किनाऱ्यावर जाण्याची मोकळीक केली. आह्मीं आपले थोडेसे—एक दिवसापुरते कपडे वगैरे घेऊन बाकीचें सामान स्टुअर्डच्या स्वाधीन केलें, व कुकच्या लहान बोटी-तून किनाऱ्यावर गेलों. तेथें बरेचसे रिकशो उभे होते. या रिकशांमध्ये एकाला बसण्यापुरती जागा असते, व एक किंवा दोन मनुष्ये तो ओढीत नेतात. अशा गाड्या आपल्याकडे मुंबई, पुणें, कलकत्ता वगैरे शहरीं

बिलकूल दिसत नाहीत. दार्जिलिंग, सिमला, मद्रासइकडे मात्र बऱ्याच आहेत. आह्मी या रिकशांत बसून किनाऱ्याजवळील एकदोन हॉटेल-मध्ये गेलों, परंतु तेथे एकहि खोली रिकामी नव्हती, ह्मणून रिकशावाल्यांनी आह्मांला ब्रिस्टल हॉटेलमध्ये नेले. हे हॉटेल समुद्रकिनाऱ्यापासून अर्ध्याएक मैलावर आहे. या हॉटेलमध्ये क्लार्क वगैरे बरेच सिंगालियन नोकर दिसले. हे लोक मद्रासी लोकांसारखेच काळे असून यांचा पोषाखहि कांहींसा तसाच असतो; परंतु यांची सिंगालियन भाषा वेगळीच आहे. येथील हमाल, कुली, रिकशावाले, गाडीवाले वगैरे अशिक्षित लोकसुद्धां मोडकीतोडकी इंग्रजी भाषा बोलून आपले काम चालवीत असतात. मग हॉटेलच्या ऑफिसमधील एक क्लार्क आह्मांला पाहून ह्मणाला “दोघांची खोली आहे, परंतु पंचवीस रुपये रोज द्यावा लागेल ! बरे, पण तुम्ही आमचे देशबांधव दिसतां, तेव्हां तुमच्या ह्मणण्याप्रमाणें तुम्हांला वीस रुपयांचाच देतो !”

या त्याच्या गप्पा आह्मांला समजल्या; परंतु रूढीप्रमाणें त्याला थॅक्स देऊन आह्मी आपल्या खोलींत गेलों.

दुपारचे दोन वाजण्याचा सुमार झाला होता. बाहेर ऊन कडक पडले होते. परंतु आह्मांला समुद्रांत बोटीपेक्षां येथे जमिनीवरच कितीतरी बरे वाटले. कपडे वगैरे अस्ताव्यस्त टाकून आणि बारीक साधे कपडे घालून आह्मी विजेच्या पंख्याखालीं पलंगावर पडलों. या वेळीं उन्हाळ्याला नुकताच कोठें प्रारंभ झाला होता, व एव्हांपासूनच इकडे इतकी उष्णता असावी, याचें आह्मांला आश्चर्य वाटूं लागलें.

आह्मी कांहींशीं झोंपेच्या गुंणींत व कांहींशीं आळसांत होतो, तों दरवाज्यावर ठक्ठक् ठोके ऐकूं आले. “या आंत,” अशी परवानगी मिळतांच एक साहेब आमच्या दोन्ही पलंगांच्यामध्ये येऊन उभा राहिला. त्याला पाहून मला तर कसेसेंच वाटले. कारण, दरवाज्यावर ठोठावले तेव्हां आह्मांला वाटले, कीं, कोणीतरी हॉटेलचा नोकर असेल, ह्मणून

त्याला आंत येण्याची आह्मीं परवानगी दिली; परंतु पहातों तों हा साहेब ! तो कायसें इंग्लिशमध्ये सांगून निघून गेला. पंख्याच्या घरघरण्यामुळे मला तें नीटसें ऐकूं आलें नाहीं. तो निघून गेल्यावर हेहि पण लागलीच उठले, व गडबडीनें कपडे घालूं लागले. हें आहे तरी काय गौडबंगाल—मला कांहींच समज पडेना ! मी आपली एकसारखी विचारूं लागलें “कोण हा मनुष्य ? काय त्यानें सांगितलें ? एवढ्या गडबडीनें कोठें चाललांत ? ”

“तो आपला कॅबिनचा स्टुअर्ड. त्यानें मला येऊन सांगितलें, कीं, ‘पहिल्या क्लासमध्ये आपल्याकरितां कांहीं कॅबिन राहिलें नाहीं, तेव्हां आपल्याला दुसऱ्या क्लासच्या कॅबिनमध्ये जावें लागेल.’ ह्मणून त्या विचार्यानें येऊन सूचना दिली, कीं, ‘येथें पी. अँड ओ. कंपनीचें ऑफिस आहे, तर त्यांच्याकडे जाऊन पहा कांहीं होईल तर, आणि कुक कंपनीच्याहि ऑफिसमध्ये जाऊन पहा.’ ”

“असें का ? हा त्याचा मोठा चांगुलपणा समजला पाहिजे, कीं, दोन-तीन हॉटेले शोधित येऊन त्यानें आपल्याला खबर दिली. नाहींतर त्याला काय एवढी जखर पडली होती ? ”

मी अशी कांहीं बोलत आहे, तों तितक्यांत ते निघूनहि गेले. सुमारे पाऊणएक तासानें परत आले; परंतु चेहऱ्यावर राग, तिरस्कार वगैरेंचीं चिन्हे स्पष्ट दिसत होती. काय झालें, काय नाहीं, हें जाणण्याची जरी मला अत्यंत उत्कंठा लागली होती, तरी चर्येवरील तीं रागाचीं चिन्हे पाहून एकदम विचारण्याला मी धजलें नाहीं. मनाला थोडासा धीर आणला, कीं, कांहीं वेळानें आपोआप कळेलच ! पण माझ्या उतावळ्या स्वभावाला कोठला फार वेळ धीर निघायला ? मी आपली हलुहळू विचारण्यास सुरुवात केलीच “मग काय—आपणांला सेकंड क्लासच्या कॅबिनमध्ये गेलें पाहिजे वाढतें ? ”

“होय ! गेलें पाहिजे, नाहीं तर काय करणार ? तुम्हाला येथें रहावयाचें असेल तर रहा आणखी पंधरा दिवस दुसरी बोट येईपर्यंत.

ते ह्मणतात 'दुसऱ्या बोटींतहि पहिल्या क्लासचें कॅबिन मिळेलच, अशी आह्मी खात्री देऊं शकत नाहीं. त्यांच्या दोन अटी आहेत. 'एक तर तुह्मीं सेकंड क्लासच्या कॅबिनमध्ये निजण्यापुरतें जावें; बाकी तुमचें जेवण-खाण, बसणेंउठणें सर्व फर्स्ट क्लासमध्ये करावें; किंवा तुह्मांला हें कबूल नसेल व फर्स्ट क्लासचेंच कॅबिन पाहिजे असेल, तर तुमच्या बायकोनें इतर बायांबरोबर एकाद्या कॅबिनमध्ये जावें, व तुह्मीं पुरुषांच्या कॅबिनमध्ये जावें. कारण, फर्स्ट क्लासमध्ये स्वतंत्र कॅबिन तुह्मां दोघांनां आह्मी देऊं शकत नाहीं, याबद्दल आह्मांला फार वाईट वाटतें. अथवा तुमची इच्छा असेल, तर तुह्मीं सेकंडक्लास पॅसेंजर व्हावें; तुमचे फर्स्ट क्लासचे पैसे परत मिळतील. तुमच्यासारखे आणखी दोघेतिघे फर्स्टक्लास पॅसेंजर आह्मांला सेकंड क्लासमध्ये पाठवावे लागले. तर आतां तुह्मांला काय कबूल आहे तें कळवा, ह्मणजे त्याप्रमाणें व्यवस्था करूं.' कुकच्या ऑफिसांतहि मी गेलों होतो, पण ते बेटे कानावर साफ हात ठेवितात, व ह्मणतात, कीं, 'मुंबईच्या ऑफिसवाल्यांनीं काय केलें तें आह्मांला माहीत नाहीं. आह्मी आतां कांहीं करूं शकत नाहीं. तुह्मींच परभारें त्यांनां लिहा !' सांगा आतां काय करावयाचें तें ? ह्मणजे त्याप्रमाणें त्यांनां कळवितों. कारण, तुमचा पूर्वींपासून हेका आहे, कीं, तुह्मी बोटीच्या सेकंड क्लासमधून कधीं जाणार नाहीं, ह्मणून एवढा विचार. मला तर सेकंड क्लासमधून जाण्याला कांहीं हरकत वाटत नाहीं !"

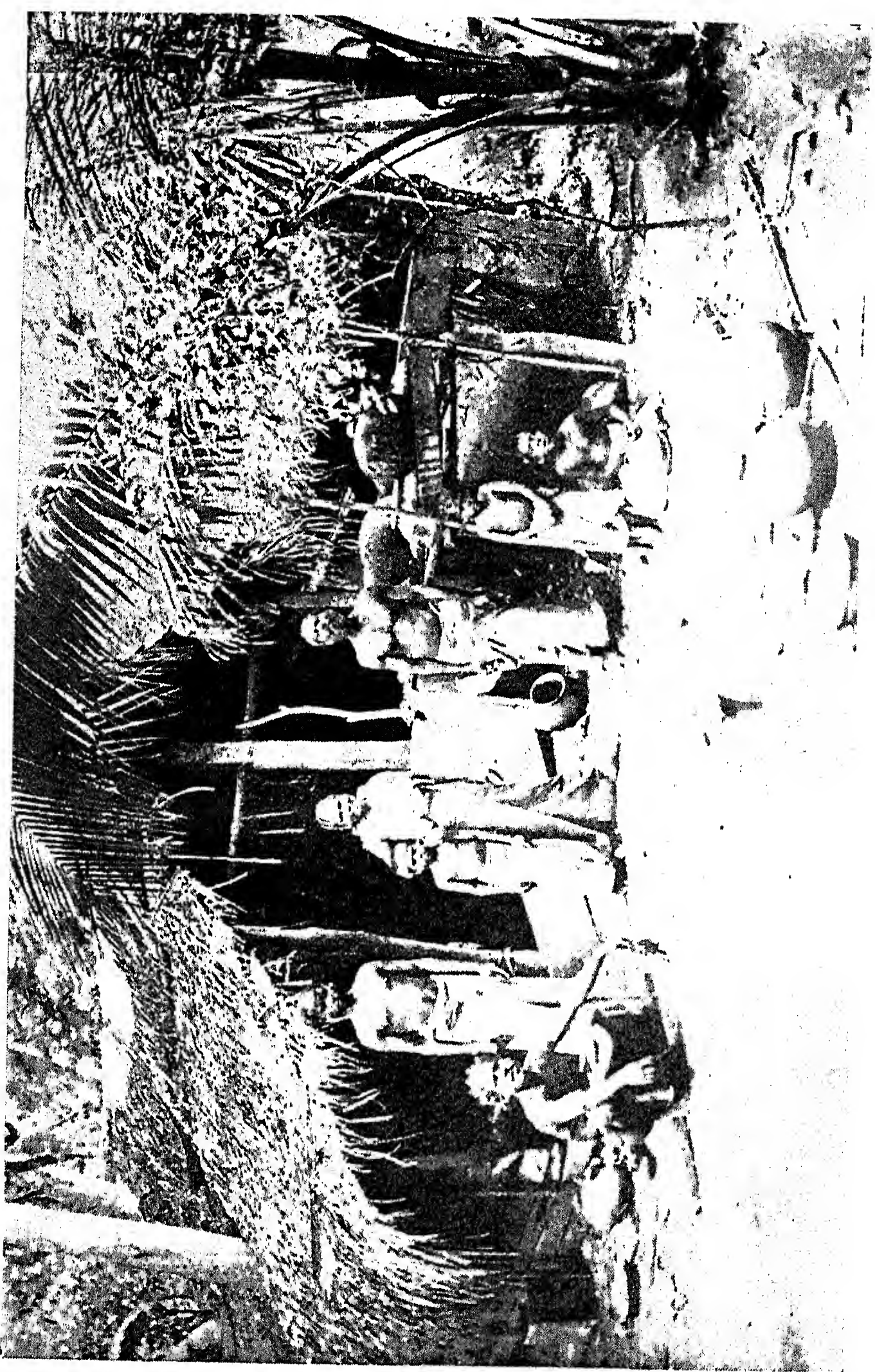
मीं ह्मटलें "माझा हेका ह्मणून कांहीं नाहीं ! पण मीं ऐकिलें आहे, कीं, सेकंड क्लासचीं कॅबिनस् अगदीं लहान बिळासारखीं असतात, व खाण्यापिण्याची वगैरे चांगली व्यवस्था नसते. तसेंच सेकंड क्लास, बोटीच्या मागच्या टोंकावर असल्यामुळें तो भाग बराच हलतो. समुद्र-प्रवासाला आधींच मी कच्ची आहे, आणखी या हलण्यानें अधिकच त्रास होणार; पण आतां प्रसंगच आला आहे तर काय करावयाचें ? येथें तरी आठपंधरा दिवस राहून काय करणार ? आणखी येथें दिवस

मोडल्याने आपला पुढील कार्यक्रम बिघडेल. हणून आपल्याला आता ही वोट गमावितां उपयोगी नाही. ज्याअर्थी आपण एवढ्या दूरच्या प्रवासाला निघालोच आहो, त्याअर्थी आतां जे जे कांहीं प्रसंग येतील, त्यांना सादर झालेंच पाहिजे! आतां सेकंड क्लास असो, कीं थर्ड क्लास असो, आपल्याला गेलें तर पाहिजेच.”

अशा कांहीं धीराच्या व समाधानाच्या गोष्टी मी सांगितल्या, तेव्हां राग थोडासा शांत झाल्यासारखा दिसला. नंतर आह्मी ठरविलें, कीं, उद्यां लवकरच वोटिवर जाऊन सेकंड क्लासची कशी काय व्यवस्था असते ती स्वतः पाहून यावें, आणि मग आपल्याला जें सोईस्कर वाटेल तें ठरवावें.

नंतर स्नानें वगैरे करून संध्याकाळीं सुमारे पांच वाजतां हॉटेलच्या मार्फत एक बोड्याची गाडी ठरविली, व कोलंबोमध्ये ज्या कांहीं पाहण्याजोग्या जागा असतील तिकडे आह्मांला घेऊन जाण्याविषयीं गाडीवाल्याला सांगून आह्मी निघालों. कोलंबोमध्ये पाहण्याजोगें विशेष असें फारसें कांहीं नाही. सिलोनमध्ये दालचिनी, लवंगा वगैरेचे मोठमोठे बगीचे असल्याचें आह्मी ऐकिलें होतें. तेव्हां येथेंहि तसें कांहीं असतील, असें वाटून आह्मांला दालचिनीच्या बगीच्यांत नेण्याविषयीं आमच्या गाडीवाल्याला आह्मी सांगितलें. त्याप्रमाणें गाडीवाल्यानें आह्मांला एका मोठ्या थोरल्या मैदानांत नेलें, आणि “हाच दालचिनीचा बगीचा.” असें तो हणाला. “येथेंच कांहीं वर्षांपूर्वी मोठी दालचिनीची राई होती; परंतु सरकारानें अलीकडे सर्व झाडे तोडून टाकिलीं आहेत. तुह्मांला दालचिनी, लवंगा यांचीं रानें पहावयाचीं असतील, तर कोलंबोच्या बाहेर दहावीस मैलांवर गेलें पाहिजे, हणजे सिलोनची कांहींतरी शोभा दिसेल. निदान तुह्मी कॅडीला तरी गेलें पाहिजे, हणजे तुह्मांला सिलोनची थोडीबहुत कल्पना होईल.”

कांहीं वेळ समुद्रकिनाऱ्यानें इकडेतिकडे फिरून गाडीवाल्यानें आह्मांला दुकानांच्या ओळींत आणलें. तेथें भाजीपाला, फळफळावळ,

कोलंबा येथील सिलोनी लोकांच्या झोंपडीचा देखावा.

पानतंबाकू, वाणीउदमी वगैरेंचीं दुकानें होतीं. तेथील एका दुकानांत तीं हिरवींचार ताजीं विड्याचीं पानें, ती पांढरी शुभ्र, बारीक कातरलेली नवी रोठी सुपारी वगैरे पाहून ती विकत घेण्याचा मला मोठा मोह पडला, व त्याला आमच्या गाडीवाल्यानेंही भर घातली, कीं, “सिलोनी विड्याचीं पानें फारच रुचकर असतात. तीं दिसावयाला हिरवीं दिसतात इतकेंच, पण खाण्याला फार स्वादिष्ट असतात.” आह्मीं तीं एक आप्याचीं विकत घेतलीं तीं बरींच आलीं. शिवाय त्यांबरोबर कात, चुना, सुपारी, लवंग वगैरे मसालाहि खूब मिळाला. कोलंबोमध्ये नारळींचीं, सुपारींचीं, केळींचीं वगैरे कोंकणी झाडेंहि रस्त्याच्या आजूबाजूनीं बरींच दिसलीं.

आमच्या हॉटेलमध्ये दुपारपासूनच नोटिस लागली होती, कीं, “देवाना बोट उद्यां रात्रीं दह्य वाजतां कोलंबो बंदरांतून निघेल.”

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ब्रेकफास्टनंतर हॉटेलजवळील कांहीं दुकानें पाहिलीं, व पंखे, उशा वगैरे किरकोळ सामान खरेदी केलें. हॉटेलच्या आंतमध्येच पुष्कळशी जवाहिरांचीं व कापड वगैरेंचीं दिल्ली, आग्रा, बनारस इकडील व्यपाऱ्यांचीं दुकानें होतीं. कोलंबोमध्ये या मालाची बरीच विक्री होत असावी, असें वाटतें. कांहीं बारीकसारीक जवाहीर आह्मीं विकत घेतलें, आणि तेथेंच पुढच्या हॉटेलमध्ये येणारा-जाणारांची गंमत पहात बसलों.

आज सकाळीं ह्मणा, कीं, काल सकाळीं ह्मणा, बऱ्याचशा बोटी कोलंबो बंदरांत आल्या असाव्या. कारण, सेलर्स लोकांच्या व पॅसेंजर्स लोकांच्या झुंडीच्याझुंडी सोडावॉटर, लेमोनेड, चहा वगैरे पिण्यासाठीं हॉटेलमध्ये येत होत्या. हें हॉटेल आपलें कांहींसें रेस्टॉरॉसारखेंच होतें. या मंडळीमध्ये एक जपानी बाई होती. तिनें एका जर्मन कीं इटालियन इसमार्शीं लग्न केलें होतें. या बाईनें इंग्लिश पोषाख केला होता; परंतु तो जपानी चेहरा कुठें लपावयाचा नाही. या जोडप्याचा एक लहानसा गुटगुटीत गोजीरवाणा मुलगाहि बरोबर होता. ती जपानी बाई माझ्या-

जवळ येऊन बसली, आणि जर्मन भाषेमध्ये माझ्याशीं बोलू लागली. मीं तिला इंग्लिशमध्ये सांगितलें, कीं, मला जर्मन, इटालीयन, फ्रेंच वगैरे भाषा येत नाहीत. साधारण आपलें मोडकेंतोडकें इंग्रजी येतें. पण तिला इंग्लिश येत नव्हतें. त्यामुळें तिचें मला व माझें तिला समजेना !

देवाना बोटीचा सेकंड क्लास.

संध्याकाळीं सुमारे पांच वाजतां आह्मी 'देवाना' बोटीवर पुनः चढलों. या वेळीं आमच्याशिवाय दुसरे कोणी पॅसेंजर्स बोटीवर आलेले दिसत नव्हते; परंतु सामान वगैरे चढविण्याची गडबड चालली होती. आमचें कॅबिन बदलल्यामुळें आमच्या मनाला स्वस्थता नव्हती, आणि बोटीवर आलों तरी मनाचा कांहींच निश्चय होईना. एकदां वाटे कीं, अडचणी सोसून फर्स्ट क्लासमध्येच रहावें. पुनः एकदां वाटे, आपले पैसे परत ध्यावे, व सेकंड क्लासमध्ये जावें. यांना पुनः रागाची लहर आली, आणि "आतां मुंबईच्या कुकच्या ऑफिसला चांगलेंच खडखडीत पत्र लिहितों. त्यांनीं मला मध्येच असा धोका दिला. असें होतें तर आह्मांला मुंबईलाच कळवायचें होतें!" असें ह्मणाले. नंतर परसरकडे (या मनुष्याकडे बोटीवरील व्यवस्थेचें काम असतें) गेले, व त्याला विचारलें "अशी कशी हो तुमची व्यवस्था? इतर लोकांनीं पैसे दिले तसे आह्मीहि दिले आहेत, आणि त्यांचा जसा हक्क आहे तसा आमचाहि आहे." वगैरे वगैरे.

परसर ह्मणाला "माझ्या व कॅप्टनच्या हातीं कांहीं नाही ! मला फार वाईट वाटतें—पण मी काय करूं ? आमच्या ऑफिसांतून लिहून येईल तसें आह्मांला केलें पाहिजे. परंतु सिंगापूर अथवा पिनँग येथें कोणी उतरले, कीं, लागलेंच तुह्मांला चांगलें कॅबिन देऊं."

मग त्याच्याबरोबर आह्मी सेकंड क्लास पहावयाला गेलों. तेथें डायनिंग रूम चांगली स्वच्छ, सामान वगैरे चांगलें नीटनेटकें, आणि एकंदर व्यवस्था फर्स्ट क्लाससारखीच दिसली. कॅबिनहि फर्स्ट क्लास-प्रमाणेंच होतें. उगीच थोडेंसें वीत दोन विती लहान असेल, एवढेंच.

कॅबिन समुद्राच्या बाजूकडील नसून, विजेच्या पंख्याचीहि व्यवस्था होती. वरती साधारण डेकहि बरे होते, व एक लहानशी सिटिंगरूम आणि त्याच्याशीच लागून एक पुरुषाकरितां स्मोकिंग रूम वगैरे सर्व कांहीं व्यवस्था ठीक दिसली. नंतर आह्मीं ठरविलें, कीं, आतां सेकंड क्लासमध्येच राहून हाहि एक अनुभव घ्यावयाचा. मग परसरनें सरटिफिकिट लिहून दिलें, व सांगितलें, कीं, “तुमचे पैसे मुंबईस कुकच्या मार्फत मिळतील.”

संध्याकाळीं सात वाजतां बोटीवर जिकडेतिकडे विजेच्या दिव्यांचा चकचकाट पसरला, व हळुहळू पैसेंजर लोक बोटीवर चढूं लागले; आणि जसजसा आठांचा सुमार होऊं लागला, तसतशी या मंडळीची फर्स्ट क्लासमध्ये व सेकंड क्लासमध्ये एकच गर्दी झाली. मुलें, नली, तान्हीं, खेळतीं, रांगतीं, चालतीं, बोलतीं अशीं एकेका जोडप्याच्या मार्गे आपलीं तीनतीन चारचार मुलांचीं लटांबरे, सर्वांच्या हातांत तन्हे-तन्हेचीं खेळणीं, चित्रविचित्र रंगीबेरंगीं टोप्या आणि अंगामध्ये नीटनेटके व सुबक असे कपडे, अशा या लहानमोठ्या मंडळींनीं सेकंड क्लासचें डेक गजबजून गेलें. आह्मी दोघें खुर्च्यावर बसून येणाऱ्या मंडळीची मौज पहात होतो. ही सर्व मंडळी, विशेषतः मुलेंबाळें, बाया वगैरे पाहून माझ्या मनाला बरेच समाधान झालें, व वाटलें, कीं, बोटीवरील पुढील प्रवास आह्मांला आतां फारसा कंटाळवाणा वाटणार नाही. जरी ही मंडळी आपल्याशीं फारशी मित्रत्वानें वागली नाही, तरी आपलें डेकवर बसलें क्षणजे सहजच करमणूक होईल. या मंडळीमध्येहि एकदोन जोडपीं कुरकुर करीत आलीं, कीं, “पहा, आह्मीं चारचार महिन्यांपूर्वीं फर्स्ट क्लासच्या कॅबिनकरतां नांवें लिहिलीं असून, आतां अर्ध्या रस्त्यावर आह्मांला सेकंड क्लासमध्ये वाटलें, हा अगदीं धोका आहे!” वगैरे वगैरे त्यांची कुरकुर चालली होती. हा प्रसंग आह्मां एकट्या-वरच नाही, हें कळून, काय असेल तें असो, नंतर आह्मांला आमच्या विपत्ति तितक्या कष्टप्रद वाटल्या नाहींत. समदुःखी मिळाला क्षणजे

मनाला थोडेंतरी समाधान वाटतें ह्मणतात, त्याचा या वेळीं आह्मांला प्रत्यय आला. नंतर प्रसिद्ध केल्याप्रमाणें देवाना बोट बरोबर रात्रीं १० वाजतां कोलंबो बंदरांतून निघाली.

कोलंबो बंदराची शोभा या वेळीं फारच सुंदर दिसत होती. बंदरामध्ये जिकडेतिकडे लहानमोठ्या शेंकडों बोटी दिव्यांनीं सुशोभित अशा सर्वत्र पसरल्या होत्या, व कांहीं हलक्या बोटी समुद्राच्या मंदमंद लाटांनीं हेलकावे खात होत्या. जणूं काय या अलंकारमंडित लहानमोठ्या परीच नृत्य करीत आहेत, असें वाटे! बंदरकिनाऱ्यावरहि जिकडेतिकडे मोठमोठे व दूरपर्यंत प्रकाश फेंकणारे दिवे खांबाखांबावर दिसत होते. या वेळीं शुक्लपक्षाला नुक्ताच कोठें आरंभ झाला होता. अर्थात्च चंद्र अगदीं बाल्यदर्शित होता. तथापि त्या अनेक दिव्यांच्या प्रकाशांनीं कोलंबो बंदराची शोभा विलक्षण मनोहर दिसत होती. या वेळीं आह्मी सर्व पॅसेंजर लोक डेकवर बसून आपापल्यापरी त्या सुंदर देखाव्याची तारीफ व प्रशंसा करीत होतों. बोट बंदराच्या बाहेर निघाल्यावर वेगानें आपला पुढील मार्ग क्रमूं लागली, व बंदराचा सुंदर देखावा हळुहळू आमच्या नजरेआड झाला.

पिन्नंग.

आमची बोट आतां पिन्नंगच्याजवळजवळ आली होती, व समुद्राच्या बाजूला दूरवर लहानमोठ्या टेंकड्या दिसत होत्या. कोलंबोपासून आम्ही अरबीसमुद्र सोडून हिंदीमहासागरामध्ये शिरलों होतों. हा समुद्र पिन्नंग-कडे कांहींसा अरुंद होत आला आहे.

तारीख ९ मार्च रोजीं सकाळीं आठ वाजतां बोटीनें पिन्नंगच्या बंदरांत नांगर टाकला. धक्क्यापासून सुमारें पावमैलाच्या अंतरावर बोट उभी होती. येथें बोट फारच थोडी म्हणजे तीनचार तासच थांबणार होती.

ब्रेकफास्ट झाल्यावर लागलीच आह्मी बोटीवरील कांहीं मंडळी लॉचनें (लहान बोटीनें) पिन्नंग शहर पाहण्याकारितां किनाऱ्यावर गेलों. तेथें बरेचसे रिकशां आले, व कांहीं घोड्याच्या गाड्याहि उभ्या होत्या. दोन

रिकशांत बसून आह्मी शहरांत फिरण्याकरितां गेलों. रिकशां ओढणारे चिनी लोक होते. त्यांना इंग्लिश, हिंदुस्तानी वगैरे कांहीं बोलतां येत नव्हतें; परंतु खुणांनीं सर्व कांहीं ते समजून घेत होते. गांवांतील कांहीं मोठ्या रस्त्यांनीं, बाजारपेठेंतून वगैरे त्यांनीं आह्मांला बरेंच झपाट्यानें फिरविलें. शहराचा थोडाबहुत भाग जो कांहीं आमच्या पाहण्यांत आला, तो बराच स्वच्छ आणि नीटनेटका दिसला. रस्ते चांगले रुंद, व दुकानें आणि घरे नीटनेटक्या तऱ्हेनें बांधलेलीं अशीं दिसलीं. बाजारओळी-मध्ये कांहीं दुकानें इंग्लिश मालाचींहि आहेत; परंतु पुष्कळशीं दुकानें अनेक आकृतींच्या, विलक्षण तऱ्हेच्या रंगांच्या, सुक्या व ताज्या माशांचीं जिकडेतिकडे भरलेलीं दिसत होती. हें पाहून मला वाटलें, कीं, या प्राण्यांकरितां हे लोक सारा समुद्र धुऊन काढतात कीं काय नकळे! ईश्वराच्या कृतीचेंहि कौतुक वाटलें, कीं, ज्यानें अशा खारट समुद्रांतहि लाखों तऱ्हेचे असे प्राणी निर्माण केले आहेत, त्या परमेश्वराची धन्य आहे! येथें हेंहि एक सांगितलें पाहिजे, कीं, या दुकानांतून लहानमोठे पुष्कळ तऱ्हेचे वाळलेले बेडूकहि विक्रीकरितां ठेविलेले होते! भाजीपाल्याचीं व फळफळावळीचीं दुकानेंहि बरींच होती.

येथें पुष्कळ तऱ्हेचे लोक दिसले. मुसलमान, खोजे, गोंवेवाले, मलाई व चिनी लोकांची तर बरीच वस्ती असावी, असें दिसलें. येथें लांकडाचा चांगला व्यापार चालतो. लांकडाच्या आणि कोळशाच्याहि मोठमोठ्या खाणी आहेत, व आसपासच्या टेंकड्यांवर मिर्चें, लवंगा, दालचिनी वगैरे मसाला चांगला पिकतो. पिनँग हें पृथ्वीच्या अगदीं मध्यरेषेवर आहे, ह्मणून येथें दिवस व रात्री नेहमीं समसमान असतात; पाऊस बहुत-करून वर्षभर थोडथोडा पडतच असतो, त्यामुळें नेहमीं जिकडेतिकडे हिरवें गार असतें; परंतु हवेमध्ये कांहींशी उष्णता असते.

आमच्या रिकशावाल्यांची इच्छा होती, कीं, आम्हांला आणखी समुद्राच्या दुसऱ्या बाजूकडे फिरवावें; परंतु आमची बोट लवकर निघणार असल्यामुळें आम्हांला तिकडे जातां आलें नाहीं.

आम्ही परत बंदरावर आलों, तेव्हां आमची लहान बोट तयारच होती. ती सकाळची वेळ असल्यामुळे, बंदरावर लोकांची व्यापारधंद्यासंबंधी सारखी गडबड चालली होती. लहान बोटीतून आणि होड्यांतून पुष्कळ तऱ्हेचा माल बंदरांत येत होता. तितक्यांतच चारपांच बोटी फळफळावळ, चांगल्या ताज्या भाज्या, नारळ वगैरेनीं भरून आल्या, त्यांकडे माझे चित्त लागले. सुंदर कोंवळीं वांगीं, चवळीच्या शेंगा, ताज्या लुसलुशीत भेंड्या, कांदे, केळीं, मोठमोठालीं कलिंगडे, या सर्व वस्तु अगदीं मोह पाडणाऱ्या होत्या. असो. या भाजीपाल्याचा आह्मांला तेथें काय उपयोग होता ह्मणा ! त्यांतूनहि कांहीं फळे विकत घेतलीं असतीं, पण तीं बोटीवर नेण्याची मनाई असे. आह्मी मुंबईहून कांहीं नागपुरी संत्रीं बरोबर घेतलीं होतीं; परंतु आमचा कॅबिन स्टुअर्ड नेहमीं तीं या कोंपऱ्यांतून त्या कोंपऱ्यांत लपवीत असे, व आह्मांला सांगे, कीं, “हीं फळे लवकर खाऊन तरी टाका, अथवा एकदांचीं समुद्रांत फेंकून तरी द्या ! कारण, फळे वगैरे जिनसा कॅबिनमध्ये ठेवण्याची सक्त मनाई आहे. कॅप्टन पाहील तर मला रागें भरेल.” ह्मणून आह्मी हीं फळे विकत घेतलीं नाहींत. नंतर पिन्नंग शहर पाहण्यास आलेली आमची इतर सोबती मंडळी लवकरच जमा झाली, आणि आह्मी सर्व मिळून मोठ्या बोटीवर गेलों.

मलाया स्ट्रेट्स.

बरोबर नेमलेल्या वेळीं बोटीनें पिन्नंग बंदर सोडलें, व हळुहळू ती मलाया स्ट्रेट्स नांवाच्या अरुंद समुद्रांतून चालली. आतां आह्मी सेकंड क्लासची मंडळी बहुतेक सर्व एकमेकांच्या चांगलीच ओळखीचीं झालों होतो. पिन्नंगला आमची सेकंड क्लासची पांचसहा मंडळी उतरली होती, व थर्ड क्लासचे लोकहि बरेच उतरले होते. ह्मणून सेकंड क्लासचीं समुद्राच्या बाजूचीं दोनतीन कॅबिनस् रिकामीं झालीं होती. तेव्हां हेड स्टुअर्डनीं आह्मांला सांगितलें, कीं, जर तीं तुह्मांला पाहिजे असतील तर घ्या. पण आमच्या कॅबिनमध्ये आह्मांला कोणत्याच

तऱ्हेचा त्रास वाटत नव्हता. हणून उगीच सामानाची उचलाउचल करण्याच्या भानगडींत आह्मी पडलों नाहीं. पिनेंगहून बरेचसे पैसेंजर बोटीवर आले होते. आमच्या सेकंडक्लासध्येहि चारपांच चिनी, एक मिशनरी जोडपें व बरोबर एक तीन वर्षांची मुलगी, अशी मंडळी आली होती. या चार चिन्यांनां आमच्या शेजारच्या कॅबिनमध्ये घातलें होतें. या चौघांमध्ये एक ह्यातारा होता, व तिघे अठरावीस वर्षांचे होते. मग त्यांचें परस्पर कांहीं नातें होतें कीं काय, कोण जाणे. परंतु तो ह्यातारा चिनीच होता कीं काय, अशी त्याच्या मुसलमानी तऱ्हेच्या पेहरावावरून शंका येई. चिनी लोकांसारखी त्याला लांब शेंडीहि नव्हती. बाकीचे तीन इसम मात्र चिनी पोषाख करीत असत. हणजे सैलसा लांब अंगरखा व तसाच ढिला पायजमा, लांब शेंड्या व त्याला गंगावन लावून लांब वेण्या घालावयाच्या, आणि तीं लांब वेण्यांचीं शेंपटे पाठीवर टांचेपर्यंत लोळावयाचीं. चिनी बायांचाहि पोषाक बहुतेक पुरुषांसारखाच असतो परंतु त्या केंसांच्या वेण्या न घालतां एकप्रकारचा आंबाडा घालतात. असो. पुढें आह्मांला कळलें, कीं, या चिनी ह्याताऱ्यानें मुसलमानी धर्म स्वीकारिला आहे, व हा चिनी मुसलमान ह्मटला जातो. ह्यातारा फार सभ्य आणि स्वभावानें फार गरीब होता. तो बसला असतांना आह्मी कोणीहि बाया तिकडे गेलों, तर उठून उभा राही व जमिनीपर्यंत लवून सलाम करी. तीं तिघें मुलें मात्र जरा उनाडच होतीं. त्यांनीं डेकवर बसण्याच्या खुर्च्या आणल्या नव्हत्या. ब्रेकफास्ट झाल्यावर सर्व बायका पुरुष आपापल्या खुर्च्यांवर डेकवर येऊन बसत असत; पण या तिघां चिनी मुलांनीं आपल्या बिछान्याच्या वळकट्या आणाव्या, व तेथें डेकवर हांतरून लोळावें, उड्या माराव्या वगैरे प्रकार करावे. हें पाहून एक स्टुवर्ड त्यांच्यावर रागावला, व त्यानें त्यांच्या वळकट्या एका हॉलमधून खालच्या मजल्यावर फेंकून दिल्या व सांगितलें, कीं, “दिवसाचें असें डेकवर निजायचें नाहीं; कॅबिनमध्ये निजत जा !”

यूरोपियन मुल्लेहि बोटीवर बरींच होतीं; आणि तीं ह्मणजे कमी दांड व गोंगाट करणारीं होतीं, असें नाहीं. परंतु वयानें लहान असल्यामुळें त्यांनां तितकें कोणी ह्मणूं शकत नसे. एक जपानी गृहस्थहि सेकंड-क्लासमध्ये होते. हे मुंबईपासूनच आले होते. हे मुंबईस एका व्यापाऱ्याचे एजंट होते. मुंबई बंदरावर एकदोघां भाड्यांनीं यांच्या गळ्यांत वरेचसे फुलांचे हार वगैरे घालून त्यांनां निरोप दिला होता. आतां हे जपानीबोवा स्वदेशीं चतुर्भुज होण्याकरितां चालले होते. यांचा आपला यूरोपियन थाट होता. दोघे मुसलमान व्यापारीहि आमच्या क्लासमध्ये होते. हे जपान येथें कोबी गांवीं व्यापार करीत असत. या दोघांमध्ये थोरले शेटजी जे होते, त्यांनां इंग्लिश लिहितांवाचतां कांहीं येत नव्हतें. परंतु त्यांच्या सांगण्यावरून आह्मांला कळलें, कीं, ते पंधरासोळा वर्षांपासून जपानमध्ये व्यापार करीत आहेत, आणि बहुतेक दरवर्षीं मुंबईला येतजात असतात. दुसरे गृहस्थ होते ते तरुण असून त्यांनां इंग्लिश येत होतें. हे पहिल्यांदांच जपानला चालले होते, व त्यांचा हा पहिलाच जलप्रवास होता. विचारा नेहमीं उदास दिसे. उदासीनतेचें कारण असें समजलें, कीं, हे तीन वर्षांच्या बोलीनें त्या मोठ्या शेटजींबरोबर त्यांच्या कोबी येथील दुकानावर नोकरीला जात असून, मार्गे घरीं आपली तरुण पत्नी व तीन लहान मुलें यांनां सोडून आले होते. अर्थात्च, तीन वर्षे त्यांनां सोडून इतक्या लांबच्या पल्ल्यावर रहावयाचें. मग मनाला हुरहूर वाटणें साहजिक आहे.

या दोघांशीं आह्मांला बोलण्याचालण्याला सांपडत असे. थोरले शेटजी तर जपानची फारच प्रशंसा करीत असत; व सांगत, कीं, जपानसारखा जगांत दुसरा देशच नाहीं! हवा अतिशय चांगली; लोक फार सभ्य आणि उद्योगी; तसेंच देशामध्ये मोठमोठाले रमणीय डोंगर, नद्या, देवळे वगैरे वगैरे फारच पहाण्यासारखा तो देश आहे. आह्मांला वाटलें, बरें, चला आतां जपान थोड्या दिवसांवर आलें आहे—‘चक्षुर्वै सत्यम् !’

आमच्या सेकंड क्लासमध्ये अमेरिकन बायाहि बऱ्याच होत्या. त्या चीन, जपान वगैरेंकडून फिरतफिरत स्वदेशीं जाणार होत्या. यांच्यामध्ये रत्नागिरीची मिस जेफर्सन नांवाची एक मिशनरी बाई होती. ही बाई बोलूनचालून चांगली होती. हिची बोटीवरील सोबतीण ही इंग्लंडहून चिनामध्ये लग्नाकरिता जात होती. तिचा भावी पति चिनामध्ये होता. बिचारी रोज नखाबोटांवर दिवस मोजीत होती. ती मला नेहमीं थड्डेनें हसणे, कीं, तुम्ही आपल्या प्रवासाचें पुस्तक लिहिणार आहां ना? तेव्हां आम्हां सर्वाविषयीं कांहींतरी लिहालच!

या युरोपियन बाया-विशेषतः अमेरिकन बाया, रोज रात्रीं निजण्या-पूर्वीं लांबलचक डायरी लिहीत असतात. सर्व दिवसामध्ये काय पाहिलें, काय केलें, काय वाचलें, कोण भेटलें वगैरे वगैरे सर्व इत्थंभूत लिहावयाचें. मला वाटे, रोजरोज रात्रीं या बाया डायनिंग सलूनमध्ये अगर डेकमधील सलूनमध्ये जमून डायन्या लिहितात, तर एवढें लिहितात तरी काय? बरें, घरीं असलों तर कांहीं विशेष घडतें तरी; पण बोटीवर विशेष तें काय होणार? हसून मी एक दिवस त्यांच्या घोळक्यांत गेलें, व त्यांच्या डायन्या ऐकण्याची आपली इच्छा त्यांनां दर्शविली. त्या हसणाल्या “मग तुम्ही रोज कां नाहीं येत? आम्ही रोज तुम्हाला वाचून दाखवीत जाऊं.”

डायरींतील मजकूर येणेंप्रमाणें:-बोट आज किती मैल चालली; दुपारीं पुस्तकाचीं पानें किती वाचलीं; त्यांच्यामध्ये लक्ष्यांत ठेवण्याजोगीं व कांहीं धडा घेण्याजोगीं कोणकोणचीं वाक्यें होतीं; अमक्या अमक्या बाईशीं इतका वेळ बोलणें झालें, त्यांत अशी अशी माहिती मिळाली; सूर्यास्ताचा देखावा फार सुंदर दिसला; समुद्र चांगला शांत होता; मुलें अमकेअमके खेळ खेळलीं. या व अशाच गोष्टी विस्तारानें लिहिल्या होत्या.

या डायन्या ऐकण्याची मला मोठी मौज वाटत असे, आणि मीं असें जवळ सांगितलें हसणजे मला नेहमीं हसत असत, कीं, “हो, तुम्हाला

दुसऱ्यांच्या डायऱ्या ऐकण्याची नेहमीं मौज वाटते, पण स्वतः लिहायला नको ! त्यांच्यासारखी डायरी तुम्ही लिहीत गेलां, तर पुढे तुमच्या पुस्तकाला किती चांगली मदत होईल ! ”

परंतु मी आपली नेहमींप्रमाणे कांही तरी सबबी सांगून आपला आळशी स्वभाव लपवीत असं, आणि ह्मणत असं “ होय, खरोखरीच मी जमिनीवर गेलं ह्मणजे रोज नियमाने डायरी लिहीत जाईन; पण बोटावर माझे मेलं नेहमींच डोकें दुखत असतं व घेरी येत असते, त्यामुळे नेहमीं उदास वाटतं. ”

आणि या सर्वच सबबी कांहीं अगदींच खोल्या नव्हत्या. कारण, समुद्र कितीहि शांत असला, तरी माझे आपलें थोडथोडे डोकें दुखतच असे. असो.

फर्स्ट क्लासच्या स्टुअर्डेससारखीच सेकंड क्लासची स्टुअर्डेस् चांगली बाई होती. ती आम्हां सर्व बायांची चांगली काळजी घेत असे. शिवाय तिला कांहीं लहान मुलांनाहि पहावे लागत असे कारण, दोघी ऐरीश बाया होत्या, त्यांचीं मुलें अगदीं लहान होतीं; एकीचें दोन महिन्यांचें, व दुसरीचें तीन किंवा अडीच महिन्यांचें होते. जेव्हां त्यांच्या आया स्नानाला किंवा जेवावयाला जात असत, तेव्हां अर्थात्च स्टुअर्डेसला त्यांची काळजी घ्यावी लागे. बहुतकरून त्यांचें खाणें स्टुअर्डेस त्यांच्या खोल्यांत पोहोचवीत असे. या बाया आपलीं तान्हीं मुलें वेताच्या लांबट पेटान्यांमध्ये निजवीत असत. त्या पेटान्यांमध्ये चांगल्या मऊ लहान गाद्या व उशा असत, आणि दुधाच्या लहान बाटल्या चोखावयाला देऊन तीं आपली पेटान्यांचीं वाणें घेऊन त्या घटकाभर दुपारीं डेकवर येऊन बसत असत. तीं चिमुकलीं अर्भकें आपल्या पेटान्याच्या घरकुलामध्ये आपले गोजिरवाणे हातपाय हालवून खेळत असत, आणि त्यांचा लाड करण्याकरितां जर त्यांचा टोपलीवर कोणी वांकलें, तर गोड रीतीनें हंसून त्याचें स्वागत करीत असत ! या तान्ह्या बाळांनां जरा तरी कल्पना होती

काय, कीं, आपण या एवढ्या मोठ्या अफाट समुद्रांतून तरंगत जात आहोंत ! ह्मटलें आहे तें कांहीं खोटें नाहीं, कीं, बाळपणासारखें प्राण्याला कोणच्याच पणामध्ये सुख नाहीं ! परंतु विचार करतां या सर्व गोष्टी पुष्कळ अंशीं मुलाच्या मातेवरहि अवलंबून असतात. कारण, मूल कितीहि सशक्त व निरोगी असलें, पण त्याची आई आळशी, निष्काळजी व अज्ञान असली, तर त्या मुलाचें बाळपणहि सुखाचें होत नाहीं. उदाहरणार्थ, आपल्या हिंदुस्तानांतील बायका मुलाला वेळच्यावेळीं न्हाऊं धुऊं घालावयाच्या नाहींत; त्यांचीं चिरगुटें, पांघुरणें धुण्याचा आळस करावयाच्या; मूल वर-दूध पीत असलें तर त्याच्या दुधाची काळजी घ्यावयाच्या नाहींत; अथवा त्याला भूक नसली तरी बळजबरीनें पाजायाच्या. अशा तऱ्हेनें चांगल्या सशक्त मुलालाहि त्या दुखणें आणून मग त्याचें निमित्त दुसऱ्यावर घालतील ! “ती अमकी अमकी बाई आली होती; परवां तिचीच माझ्या मुलाला दृष्ट लागली; ह्मणूनच माझे मूल रात्रभर रडलें ! त्या अमक्यातमक्या सटवीनेंच कांहीं जादुटोणा केला असेल !” अशा तशा कांहीं तरी कल्पना डोक्यांत घेऊन मुलाचें दुखणें एका तऱ्हेचें तर त्याला उपचार दुसऱ्याच तऱ्हेचे करितील, आणि या प्रेमळ आयाच मुलाच्या आयुष्यांतील अत्यंत सुखाचा काळ—त्याचें बाळपणहि त्रासदायक करावयाला निमित्त होतील.

आमच्या या ऐरिश बाया बोटीवरहि आपल्या मुलांची शुश्रूषा नियमितपणानें करीत असत. त्यामुळें मुलें एवढ्या लांब बोटीच्या प्रवासांतहि चांगलीं राहिलीं. या दोघी बायांपैकीं एकीचा नवरा बरोबर होता. त्यानें पुण्यास व तिकडे आणखीं कुठेंकुठें सोल्जरचें काम केलें होतें. ह्मणून त्याला हिंदुस्तानची बरीच माहिती होती. या जोडप्याचें हें एकच तान्हें मूल होतें. परंतु ती दुसरी बाई बिचारी एकटीच प्रवास करीत होती, व त्या तान्ह्यामुलासुद्धां तिच्या गळ्यांत तीन मुलें होतीं; थोरला मुलगा चार वर्षांचा होता; त्याच्या पाठची अडीच वर्षांची एक मुलगी; आणि

तिसरें तें तान्हें मूल. आई बिचारी त्या लहान मुलाला घेऊन बहुतकरून खालीं आपल्या खोलींत रहात असे, व हीं दोघें बहिणभावडें वरतीं डेकवर खेळत असत. दोघेंहि मुलें बरींच खोडकर होतीं. विशेषतः 'मे' तर फारच खोडकर मुलगी होती. परंतु तिच्या खोड्या आह्मां सर्वांना आवडत असत. ती फार गोड आणि मोकळ्या मनाची आनंदी मुलगी होती. तिच्याबरोबरचीं इतर बरींच मुलें बोटीवर होतीं; परंतु 'मे' इतकी गमती कोणी नव्हती. दुपारीं वाचतांवाचतां खुर्चीवर जर कोणाला झोपेची गुंगी आली, तर ती हळूच येऊन त्याचें पुस्तक अथवा चष्मा घेऊन लपवीत असे. डोळे उघडून पहावें तों 'मे'ची स्वारी आपली कांहीं अंतरावर हंसत उभी दिसावयाची ! मग आपल्या बोंबड्याबोंबड्या ऐरिश भाषेंत ह्मणावायची "आतां निजूं नका ! चांगलें हुषारीनें वाचा—नाहीं तर तुमचें पुस्तक असेंच लपवून ठेवीन, व मग लवकर देणार नाहीं !"

कधीकधीं तर तिची आई तिच्या लाल सुंदर झुबकेदार केसांना गुलाबां अथवा उदेशी रिबन बांधीत असे. त्या दिवशीं मे अगदीं गर्वानें व अभिमानानें अगदीं ताठून जावयाची ! मग आह्मी कोणी तिच्याशीं बोललों नाहीं, तरी आपणच आह्मांला ताकीद करायला येत असे. "पहा बरें, आज माझ्या आईनें माझ्या केंसांला नवीन रिबन बांधिलें आहे; ह्मणून तुम्ही कोणी माझ्या खोड्या करूं नका—नाहींतर माझे नवें रिबन खराब कराल !"

मेची आई तिला नेहमीं रागें भरत असे, आणि सांगत असे, कीं, "तूं दुसऱ्या कोणाच्या खोड्या करीत जाऊं नको. नाहींतर मी तुला वरतीं डेकवर अगदीं जाऊं देणार नाहीं ! येथें माझ्याजवळ रहात जा, आणि आपल्या धाकड्या भावाला खेळवीत जा."

अशा रीतीनें एकाद्या दिवशीं मे वर आली नाहीं, ह्मणजे आह्मांला करमत नसे. मग आह्मी तिच्या आईला सांगावें, कीं, "मे पासून आह्मांला कांहीं त्रास नाहीं; उलट चांगली करमणूक होते." तेव्हां पुनः मेला वर येण्याची परवानगी मिळत असे.

आणखी चोघीपांचजणी चौदापंधरा वर्षे वयाच्या मुली होत्या. त्या आपल्या नेहमीं बोटीवरील तरुण ऑफिसर आणि कांहीं तरुण पॅसेंजर लोकांशीं थडामस्करी करीत असत; अथवा डेक्वर दडदड धांवणें, उड्या मारणें, अशा तऱ्हेनें आपली करमणूक करीत असत. असो.

अशा तऱ्हेनें सर्वच पॅसेंजरचें मी वर्णन करीत बसलें, तर तें एक मोठें थोरलें भारूडच होईल! ह्मणून थोडक्यांत सांगावयाचें ह्मणजे, देवाना बोटीवरील हे पंधरासोळा दिवस आमचे फार चांगले गेले, इतर सोबती आमच्याशीं चांगले वागले. ईश्वरकृपेनें समुद्रहि शांत होता.

बोटीवरील कॉन्सर्ट.

बोट आतां उद्यां सिंगापूरला पोहोचणार—त्याच्या आदल्या रात्रीं आमच्या सेकंड क्लासच्या मंडळींनीं कॉन्सर्ट केलें. फर्स्ट क्लासचीहि कांहीं मंडळी गावयाला आणि सोंगें वगैरे घेण्याला आली होती. त्या सर्वांनीं थड्ढी व मौजेचीं गाणीं ह्मणून करमणूक केली. परंतु सेकंड क्लासच्या एका गृहस्थानें लंडनच्या ह्याताऱ्या कुलीचें सोंग घेतलें होतें, तें इतकें हुबेहूब साधलें होतें, आणि त्याची बतावणीहि त्यानें इतकी चांगली केली, कीं, सर्वांची हंसतां हंसतां अगदीं मुरकुंडी वळली ! एक मळकटशी विजार, तसाच ठिगळें लावलेला तो कोट, एक वांकडीतिकडी निष्काळजीपणानें डोक्याला घातलेली फाटकीशी टोपी, एका मनगटाला एक चिंधी बांधलेली, तोंडाला काळें फांसलेलें, अशा थाटानें स्वारी येऊन मोठ्या आवेशानें बोलायला सुरुवात केली. त्या भाषणापैकीं थोडेसें जें कांहीं मला आठवतें, तें येथें देतें. तें मला फारच मौजेचें वाटलें.

“आज सात वर्षे झालीं—मीं सरकारच्या फायद्याकरितां काम सोडून दिलें, व हत्यारांनां रजा दिली; माझी ह्यातारी बायको मात्र कामाला जाते; तिला गेलेंच पाहिजे! नाहीं तर पोटाचें कसें होईल? एक दिवस मी रस्त्यानें जात होतो, तों मला लॉर्ड चान्सलर भेटला; तो मला ह्मणतो

‘वेल, काय तुला सांगावें ! दिवसेंदिवस एक्साइज रेव्हिन्यु ग्रेटब्रिटनचा फार कमीकमी होत चालला आहे.’ तें ऐकून मीं लागलाच निश्चय केला, व त्याला सांगितलें, कीं, ‘हें काम माझ्याकडे लागलें ! आजपासून माझ्यानें होईल तितकें करून तुमच्या अबकारीचा फायदा करीन. पूर्वीपासून मी करीतच आहे ह्मणा; पण आजपासून हत्यारांनां हातच लावणार नाहीं—व त्याप्रमाणें मीं आज सात वर्षे आपला निश्चय चालविला आहे. बहुतकरून मी आपला वेळ दुकानावरच घालवितों, आणि सरकारच्या फायद्याकरितां चांगलें उंची बिअर पितों. नाहीं तर तुम्ही बेटां आजकालचीं पोरें ! कांहीं तरी मूर्खपणाच्या कल्पना डोक्यांत घेतां. ह्मणे दारु न पितां लेमोनेड, लाईमज्यूस, नाहीं तर नुसतें साधें पाणी प्यावें ! असें निःसत्त्व पेय प्यावयाचें, व सरकारचें मोठें नुकसान करून ठेवावयाचें. तुम्हांला सांगून ठेवितों, मी आतां लौकरच पार्लमेंटचा मॅबर होणार आहे, तेव्हां अशा या महत्त्वाच्या गोष्टींचीं बिलें आधीं पास करीन, आणि (Old Woman) तिला रोज सकाळीं कामावर धांवत जावें लागतें, तर अशा बायांकरितां ट्रॅमचें भाडें माफ असावें, हें एक महत्त्वाचें बिल पास करीन ! माझ्या (Old Woman) ह्यातारीचें माझ्याविषयीं फार चांगलें मत आहे; एक दिवस संध्याकाळीं ती आपले मळके कपडे धुण्याकरितां नळावर गेली होती, तेथें ती सर्व बायकांनां सांगत होती, कीं, माझा ह्यातारा आतां लौकरच पार्लमेंटचा मॅबर होणार आहे, तेव्हां मोठमोठीं महत्त्वाचीं बिलें तो पास करील. मी आडून ऐकत होतो—कां ? आहे कीं नाहीं माझ्याविषयीं तिचें Grand मत !”

अशाचसारखें गमतीचें व खुबीदार भाषण करून चार घटका त्यानें सर्वांची करमणूक केली.

सिंगापूर.

तारीख १० मार्च रोजीं सकाळीं आठ वाजतां, आमची बोट सिंगापूरच्या धड्याला येऊन लागली. येथें प्लेग, कॉलरा वगैरे कांहीं नसल्या-

मुळें बोट इतकी आंत आली होती. येथें पुष्कळसा माल व डांकेच्या थैल्या उतरावयाच्या असतात, तेव्हां हेंहि कारण असेल. असो. एवढी मोठी प्रचंड बोट हळुहळू बंदरांत आणून मोठमोठ्या लोखंडाच्या रशांनी व दोरखंडांनी धक्क्याला अगदीं कसून टाकिली, व मोठा थोरला पुलासारखा लांकडी जिना तयार केला. या ठिकाणीं बोट एक दिवस आणि एक रात्र राहणार असल्यामुळें तितक्या वेळांत पॅसेंजर्स लोकांना वाटेल तेव्हां जाण्यायेण्याची मोकळीक होती. ब्रेकफास्ट झाल्यावर तेथें जे कोणी उतरणार होते, ते आपापल्या मित्रांना गुडबाय करून उतरून गेले. आम्ही बाकी राहिलेली मंडळी डेकवर उभी राहून समोवतालचा देखावा पहात होतो. कारण, बोट तेथेंच दिवसभर राहणार होती, तेव्हां आम्हांला लौकर खालें उतरण्याची धाई नव्हती. बोटीच्या आसपास पुष्कळसे चिनी लोक लहानलहान होड्यांत बसून बोटीवरील लोकांजवळ पैसे मागत होते. पैसे पाण्यांत फेंकले ह्मणजे तिघेचौघे एकदम खालीं डोकें करून तीरासारखे पाण्यांत बुडत, व पैसा घेऊन पुनः होडींत येऊन बसत. पाण्यांत बुड्या मारण्याची त्या लोकांना कांहीं भीतिच वाटत नसे. जणू काय हे मनुष्यदेहधारी मोठमोठे मासेच आहेत, असें वाटे! अंगावर वस्त्र ह्मणाल तर कमरेभोंवती लहानलहान चड्ड्या, एवढेंच काय तें. हे शरीरानें चांगले सुदृढ, गुटगुटीत, ठेंगण्या बांध्याचे, आणि वर्णानें चांगले गोरे होते. अशा या चिनी लोकांनीं आमची बोट अगदीं वेढून टाकिली होती.

सुमारे बारा वाजतां आम्ही खालीं बंदरांत उतरलों. तेथें जवळच कांहीं रिकशे उभे होते; परंतु आमच्यापेक्षां जलद चालणाऱ्या मंडळींनीं ते लागलेच घेऊन ते चालतेहि झाले. आम्हांला रिकशां किंवा घोड्याची गाडी मिळेना! तेथें दोघेतिघे चिनी कुली उभे होते, त्यांना इंग्लिशमध्ये रस्त्याची माहिती वगैरे विचारिली, तर त्यांना कांहींच समजेना.

झालें! मग माझ्यावर आली पट्टी! “पहा, तुम्ही लवकर चालत नाहीं, लवकर निघत नाहीं; ते लोक लवकरलवकर पुढें आले, रिकशे, गाड्या

केल्या, निघूनहि गेले ! एक रिकशा होता, त्यांत तुझाला ह्मटलें बसा, मी तुमच्या बरोबर पायीं चालतो, तर तुझीं ऐकिलें नाहीं. वसूं तर दोघें वसूं, व चालूं तर दोघें चालूं असें ह्मणतां; पण आतां अशा या उन्हामध्ये तुमच्यानें कसें चालवणार ?”

परंतु ईश्वराला काय काळजी नकळे ! तितक्यांत एक ह्यातारा चिनी दोवांनां वसण्याजोगा एक मोठा रिकशा घेऊन धांवतच आमच्यापाशीं आला. तो आपल्या भाषेंत जें बोलला, त्यापैकीं आह्मांला एक शब्दहि समजला नाहीं. आह्मी त्याला सांगितलें “आह्मांला मार्केटमध्ये ने.” त्याप्रमाणें त्यानें बाजारांत एका मुसलमानाच्या दुकानांत आह्मांला नेलें. तेथें त्या दुकानदाराला विचारून तेथील शिरस्त्याप्रमाणें त्या रिकशावाल्याला पैसे देऊं लागलों; पण तो घेईना ! आपल्या भाषेंत आरडाओरड करूं लागला. तेव्हां आह्मी त्याला आणखी थोडे जास्ती पैसे देऊं लागलों, तरी तो कांहीं ऐकेंचना ! “वंडालर, वंडालर ! पूलिस पूलिस !” एवढें आह्मांला समजलें. “एक डालर द्या, नाहींतर तुझांला पोलिसांत नेतो !” हा त्याच्या ह्मणण्याचा अर्थ होता. तितक्यांत एक मनुष्य सायकलवर बसून चालला होता, त्यानें हें ऐकून तो त्या दुकानांत आला, आणि आह्मांला ह्मणाला, कीं, “याला वीस सेंटच्यावर एक पैहि देऊं नका ! हे बटे चिनी परक्या लोकांनां असाच त्रास देतात.” त्यानें मग त्या चिन्याला दोनतीन थपड्या व गचांड्या दिल्या, तसा तो आपला रिकशा घेऊन झपाट्यानें पळून गेला !

हा मनुष्य हिंदुस्तानचाच होता; परंतु बरेच दिवसांपासून सिंगापुराला कचेरींत नोकरीला होता. मग आह्मी ट्रॅममध्ये बसून व्हाईटवेच्या दुकानीं गेलों. तेथें कांहीं जिनस खरेदी करून मग एक घोड्याची गाडी ठरविली, आणि तेथील पब्लिक पार्क पहावयाला गेलों. हा बाग चांगला विस्तीर्ण आणि अनेक तऱ्हेच्या फुलांफळांच्या झाडांनीं सुशोभित आहे, व निरनिराळ्या जातींच्या विलांचे जागजागीं सुंदर लतामंडप आहेत.

एकंदरींत हा बाग मोठा सुंदर आहे. बागेचा शक्य तितका भाग पाहून मग आह्मी शहरांत फिरावयाला गेलों. तेथील गव्हर्नरचा बंगला, कचेरी, हॉस्पिटल वगैरे इमारती पहातपहात बाजारपेठेतून चिनी लोकांच्या क्वार्टर्सकडे आलों. तेथें फार घाण, आणि आसपास अगदीं गलिच्छ होतें. हा भाग समुद्राच्या दलदलीच्या जागेत आहे, आणि बरेचसे गरीब चिनी लोक लांकडांचीं उंच उंच घरे करून येथें राहिले आहेत. कांहीं चिनी लोक एका लहानशा खाडींत गडूळ व घाणेरड्या पाण्यांत मासे धरीत होते. घाण तर अतिशय सुटली होती. अशा या घाणीमध्ये हे लोक सुरक्षित तरी कसे राहतात, याचेंच मला आश्चर्य वाटलें. इतर सर्व ठिकाणीं शहरांत बरीच स्वच्छता दिसली; परंतु हा चिनी लोकांचा भाग फारच गलिच्छ दिसला. त्याचें हेंहि एक कारण आहे, कीं, तेथें समुद्राची दलदल असल्यामुळे नेहमीं ओल व घाण रहाते. असो.

नंतर संध्याकाळीं सुमारे सहा वाजतां आह्मी बोटीवर गेलों. आमच्या गाडीवाल्याला इंग्लिश साधारण बोलतां येत होतें, त्यामुळे वाटेनें कोठें त्रास झाला नाहीं. हा सिलोनकडील राहणारा होता. येथें मुसलमान लोकांचीं दुकानेंहि बरींच दिसलीं.

बंदरावर माल उतरण्याची एकसारखी गडबड चालली होती. बोट बंदरांत आल्यावर पहिल्यानें डाकेच्या थैल्या काढिल्या, आणि मग मोठमोठ्या पेठ्या, पार्सलें वगैरे माल काढण्याचें काम रात्रीं सातआठ वाजेपर्यंत चाललें होतें. सर्व बंदर मालानें अगदीं भरून गेलें होतें. नंतर आठ वाजतां कोळसा घेण्याचें काम सुरू झालें. तो देखावा मोठा विलक्षण दिसत होता. या लोकांकरितां तीनचार लांकडी जिने लाविले होते, व शेंकडों मजूर-पुरुष, बायका, मुलें, मुली-टोपल्या भरभरून कोळसे बोटीवर आणीत होतीं, व डेकवरून खालीं कोळशाच्या खोलींत ओतीत होतीं. बिचाऱ्यांचीं शरीरें पायांपासून मस्तकापर्यंत धुतलेल्या विस्तवासारखीं दिसत होतीं. या काळ्याभोर लहानमोठ्या आकृति बंदरा-

वरोल व बोटीवरील चकचकीत गॅसच्या व विजेच्या प्रकाशांत खालीवर धांवतांना अद्भुत दिसत होत्या !

हे कोलिंग रात्रीचे दहा वाजे तो चालले होते, आणि त्याच्या खरीचा थोडाबहुत प्रसाद आह्मां सर्वांना मिळाला होता. दुसऱ्या दिवशी आमच्या अमेरिकन बाया “येथे डाकेच्या थैल्या किती उतरल्या ?” याविषयी चौकशी करू लागल्या, कारण, या अशा सर्व गोष्टी त्यांना डायरीमध्ये लिहावयाच्या असत. कोणी ह्मणे तीनशे, तर कोणी पांचशे. नीट चौकशी करतां नऊशे डाकेच्या थैल्या सिंगापूरला उतरल्या, असे समजले.

हॉगकाँग.

तारीख १६ मार्च रोजी सकाळी दहा वाजतां आमची बोट हॉगकाँगच्या बंदरांत आली. आह्मां पॅसेंजर लोकांची नेहमीप्रमाणे खाली उतरण्याची एकच गडबड सुरू झाली. या बोटीवरील बरेचसे पॅसेंजर्स हॉगकाँगला उतरले, व फारच थोडे पुढे शांघायला गेले.

कुक कंपनीची माणसे येऊन आह्मांला आमच्या सामानासुद्धां लहान बोटीने बंदरावर घेऊन गेलीं. तेथे काहीं रिकशे, व काहीं खुर्च्या होत्या. या खुर्च्यांना दोन्ही बाजूनी लांब दांड्या लाविलेल्या असतात. त्या दोन माणसे खांद्यावर घेऊन डोलीसारखीं उचलून घेतात. आह्मां दोघांना या खुर्च्यांत बसवून कुकच्या माणसांनीं बंदरापासून बरेच लांब वरवर चढवीत एका लहानशा हॉटेलमध्ये नेले. त्यांच्या सांगण्यावरून समजले, की, दुसरी मोठाली हॉटेले सर्व भरून गेली होती. असो.

एकदांची आह्मी त्या लहान हॉटेलच्या दरवाज्याजवळ गेलो; परंतु तेथे कोणीहि दिसले नाही. मग रिंग केली तेव्हां एक अर्धवयी, पण जरा छानछुक अशी बाई बाहेर आली. तिला “खोली आहे का ?” असे विचारतांच “माझ्याजवळ एक कोंपरासुद्धां रिकामा नाही !” असे तिने उत्तर दिले.

हें ऐकून आह्मांला फारसें वाईट वाटलें नाहीं ! कारण, हें हॉटेल चांग-
लेंसें दिसलें नाहीं, व बंदरापासून बरेंच दूर कोठच्या कोठें एका बाजूला
होतें. मग आह्मी किंग एडवर्ड हॉटेलमध्ये गेलों. हें हॉटेल एका पारशानें
चालविलें आहे. हें चांगलें मोठें असून समुद्रकिनाऱ्याला जवळ आहे,
व दुकानें, बाजारपेठ वगैरे सर्व जवळ पडतें.

मग लंच झाल्यावर आमचे मित्र मिस्टर जे. डायर—हे सेंट्रल प्राव्हिन्स-
मध्ये सिव्हिलियन ऑफिसर आहेत—यांनीं हॉगकाँग येथें एका मोठ्या
कारखान्यांत मॅनेजरचें काम करीत असलेल्या आपल्या भावाला एक
पत्र दिलें होतें, त्यांच्या भेटीला हे गेले. मी एकटीच हॉटेलमध्ये होतें.
मिस्टर डायरचे बंधु घरीं नव्हतें; त्यांनां टेलिफोन केला व तीन वाजतां
भेट होईल असें समजलें. तेव्हां तीन वाजतां त्यांची भेट घेतली.

नंतर चार वाजतां येथील पर्वताचें शिखर पाहण्यास गेलों. शिखरा-
पर्यंत विजेची ट्रॅम नेली आहे. वरून खालीं समुद्राचा आणि शहराचा
देखावा फारच सुंदर दिसतो, व येथेंहि एक लहानसें हॉटेल आहे, आणि
कांहीं चिनी लोक भाड्यानें देण्याकरितां डॅडी व कांहीं रिकशे घेऊन
उभे होते. येथें बोटीवरील मिशनरी वगैरे बरीच मंडळी आह्मांला भेटली.
ही मंडळी भोंवतालच्या देखाव्यांचे फोटो घेत होती. हे अमेरिकन
लोक—बायकापुरुष बहुतरून सर्व आपापल्याजवळ एक लहानसा
कॅमेरा अथवा खोड्याक नेहमीं प्रवासांत बाळगितात. सुमारें एकतास आह्मी
इकडेतिकडे फिरून मग खालीं आलों, व दोन रिकशे घेऊन चिनी टाऊन,
फुलांचा बाजार, समुद्रकिनारा, हें पहात बरींच फिरलों. रस्त्यानें पुष्कळ
गरीब चिनी बाया हळुहळू लंगडत चालतांना दिसल्या. अशा लंगडत
चालणाऱ्या एकदोघी चिनी बाया मला सिंगापूरलाहि दिसल्या होत्या;
परंतु तेव्हां मला वाटलें, कीं, त्यांच्या पायांला कांहीं दुखापत झाली असेल.
पण जेव्हां हांगकाँगला सर्व चिनी बाया लंगडतांना पाहिल्या, तेव्हां त्याचें
कारण माझ्या लक्षांत आलें. चिनी लोकांमध्ये पुष्कळ दिवसांपासून अशी

एक वेडगळ चाल आहे, कीं, मुलींचीं लहानपणापासून पावलें दाबून-
दाबून आंखूड करावयाचीं, इतकीं, कीं, विचार्यांनां चांगलें चालतां सुद्धां
येत नाहीं ! परंतु त्यांनां त्याची सवय झालेली असते, ह्मणून कांहींच
वाटत नाहीं, असें ह्मणतात. आंखूड पावलें आणि बारीक पाय करणें
हें चिनी बायांचें सौंदर्य समजलें जातें, असेंहि कोणी ह्मणतात. जशा
यूरोपियन स्त्रिया कंबर बारीक करण्यांत व डोक्याला पुष्कळसे खोटे
केंस लावण्यांत सौंदर्य समजतात, अगर आह्मी हिंदी स्त्रिया तोंडावर
जागजागीं गोंदण्यांत व नाककान टोंचण्यांत सौंदर्य समजतो, अशाच-
सारखी चिनी स्त्रियांची ही चाल मला मोठी विलक्षण आणि निर्दयपणाची
वाटली. कांहीं श्रीमंत चिनी बाया रिकशांत बसून इकडे तिकडे हवा
खातांनाहि दिसल्या.

समुद्राच्या बाजूकडे चिंध्यांचीं, फटक्यातुकड्या कपड्यांचीं बरींच
दुकानें दिसलीं. मग या चिंध्यांचें हे लोक काय करितात, कोण जाणे.
याच बाजारामध्यें ठिकठिकाणीं चिनी बाया शेंगड्या घेऊन बसल्या
होत्या, व शेंगड्यांवर मोठमोठें एकएक मडकें असून त्यांत कायसा पांढरा
पदार्थ रटरट उकळत होता. जवळ कांहीं पसरट वाड्यांसारखीं भांडीं
आणि लांकडी चमचे गिन्हार्डकांनां देण्याकरितां ठेवलेले होते. गिन्हार्डक
मंडळी इकडून तिकडून येऊन दोनचार पैशांच्या तो मडक्यांतील पदार्थ
व त्याच्याबरोबर एक प्रकारचीं बिसकिटें घेऊन तेथेंच बसून खात होते.
तीं भांडीं न विसळतां त्यांतच दुसऱ्या गिन्हार्डकांनां देत. त्या वाड्या
धुण्याच्या त्रास त्या दुकानदारांनां मुळींच पडत नव्हता, असें दिसलें.

हा चिंध्यांचा बाजार अगदीं घाणेरडा दिसला; पण दुसऱ्या भागां-
तील फुलांचा बाजार फारच चांगला होतो. अनेक तऱ्हेच्या रंगांचीं
सुवासिक फुलें टोपल्यांत भरून विक्रीकरितां चिनी बाया जागजागीं
बसल्या होत्या, व संध्याकाळच्या वेळीं त्या फुलांचा मधुर सुवास सर्व
बाजारभर पसरला होता.

सुमारें सातसाडेसात पावेतों फिरून आह्मी परत हॉटेलांत गेलों. या हॉटेलांत सर्व चिनी लोकच नोकर होते. डायनिंग रूममध्ये या नोकर लोकांचा पोषाखाचा व त्यांच्या लांबलांब शेंड्याचा देखावा विलक्षण दिसत होता. हे चिनी चांगले हुषार नोकर असतात, असा त्या हॉटेलाच्या मालकाचा अनुभव होता.

देवाना बोट हाँगकाँगला एक दिवस उशीरां आल्यामुळें आह्मांला कॅटन शहर पहावयाला जातां आलें नाहीं. कारण, निपोमारो बोट दुसऱ्याच दिवशीं हाँगकाँगहून निघणार होती. तेव्हां ती बोट आह्मांला चुकवितां येत नव्हती.

निपोमारो बोट.

तारीख १७ मार्च रोजीं ब्रेकफास्ट झाल्यावर सुमारें एक वाजतां आह्मी बंदरावर जाण्याला निघालों. हॉटेलाच्या मालकानें आमच्या सामानाची वगैरे सर्व व्यवस्था लावून दिली होती, आणि भाड्याचे दोन रिकशेहि आणून दिले. हे पारशी गृहस्थ फार चांगल्या स्वभावाचे होते. नाहींतर कांहीं पारशी लोक व आपले हिंदुलोकहि असे असतात, कीं, थोडक्या-मध्येच त्यांच्या अंगीं साहेबी ऐट येते, आणि मग आपल्या देशबांधवांशीं चांगल्या रीतीनें वागण्यांत त्यांनां लाज वाटते ! असो. हे पारशी गृहस्थ तशांपैकीं नव्हते, व त्यांचें हॉटेलहि चांगलें चालत असावें, असें दिसलें.

आह्मी बंदरावर आलों, तेव्हां झिमझिम पाऊस सुरू झाला होता. हा बंदराचा भाग उघडा व जवळ बसण्याची सोय नसल्यामुळें आह्मी कांहीं अंतरावरील मालाच्या वखारींत आश्रयाकरितां गेलों. कारण, बारा वाजतांची लॉच निघून गेली होती, व दुसरी निघण्यास अवकाश होता. परंतु तितक्यांत कुक कंपनीची एक लॉच जात होती, त्यांतून आह्मी गेलों. निपोमारो बोट किनाऱ्यापासून दीडएक मैलाच्या अंतरावर उभी होती. बोटीच्या भोंवतालीं लहान बोटींची माल वगैरे चढविण्याची एकच गडबड चालली होती, व त्याच दिवशीं दुसरी एक बोट

‘तिओमारो’ ही ऑस्ट्रेलियाला जात होती. या दोन्ही बोटी जवळजवळच उभ्या होत्या. या एकाच जपानी कंपनीच्या, दोहोंची बांधणी वगैरे सारखीच, आणि दोन्ही अकराअकरा हजार टन वजनाच्या आहेत.

कुक्क्या एजंटने ओरडाआरड करून त्या गर्दीतून एकदांचे आह्मांला बोटीवर चढविले, व आमचे सामान वगैरे कॅबिनमध्ये लावून दिले.

हांगकांगमध्येच कुक्क्या ऑफिसांतून आह्मी जपानची सर्व माहिती करून घेतली होती, व नोट-रुपये वगैरेचीं जपानी नाणीं करून घेतलीं होती. जपानमध्ये दुभाषा गाईडहि ठरवून ठेविला असून त्याला बजावून सांगितले होते, कीं, “देवाना बोटींत जशी गडबड झाली तशी आतां पुढे आमच्या प्रवासांत होतां कामा नये ! नाहीं तर तुमच्यामार्फत प्रवास करण्यांत काय फायदा ?”

दोनअडीच वाजतां पॅसेंजर मंडळी बोटीवर आली, आणि बायका-पुरुष व मुलांबाळांनीं बोट गजबजून गेली.

आह्मी त्या गजबजलेल्या विस्तीर्ण डेक्कर उभें राहून समोवतालचा समुद्राचा सुंदर देखावा पहात होतो. हांगकांग आणि जपान यांमधील हा समुद्र क्वचित् शांत असतो. सर्व समुद्रभर लहानमोठीं सुंदर हिरव्या गार झाडांनीं आच्छादिलेलीं अनेक बेटे पसरलीं आहेत. या बेटांमधून मोठी थोरली प्रचंड बोट वांकडींतिकडीं वळणें घेऊन मोठ्या काळजीपूर्वक न्यावी लागते. या समुद्राला ‘यलो सी’ असें म्हणतात. या समुद्रामध्ये नेहमीं धुकें व अंधार असतो, त्यामुळेहि त्यांना फार काळजी घ्यावी लागते.

या वेळींहि थोडथोडा पाऊस पडत होता, व समुद्रामध्ये जिकडे-तिकडे धुकें पसरलें होतें. तीन वाजतां बोट निघाली; परंतु ती अगदीं हळू चालत होती. प्रत्येक सेकंदाला सिग्नल देत होती. मग संध्याकाळच्या सुमाराला धुकें जरा कमी झालें, व पुढे बेटेहि फार नव्हतीं. पण पाऊस सुरूच होता. वाऱ्याने त्यांत येऊन भर घातली, तसतशा समुद्राच्या लाटा आमच्या कॅबिनच्या खिडकीपर्यंत उसळूं लागल्या.

या बोटवीर बहुतेक नोकर जपानी होते. कॅप्टन, एंजिनियर वगैरे मोठ-मोठे ऑफिसर मात्र अमेरिकन होते. कारण, जपानी लोकांविषयीं अमेरिकन लोकांची अजून पूर्ण खात्री नव्हती. एवढी मोठी प्रचंड बोट जपानी लोक सुरक्षित रीतीने चालवू शकतील की नाही, याविषयीं त्यांना संशय होता. आमची स्टुअर्डेस अमेरिकनच होती. ही वयाने तरुण असून स्वभावाने थोडी उद्धट होती. तिच्याविषयीं सर्वच बायांची कुर-कुर असे. कारण, ती कधीं आपण होऊन बायांच्या कॅबिनमध्ये जाऊन त्यांचा समाचार घेत नसे. जर कोणीं रिंग करून बोलावलेच, तर यावयाची, नाही तर कधीं हुंकूनहि पहावयाची नाही. ती लँड ऑफ लिवर्टीची राहणारी होती, ह्मणून तिच्या कल्पना तशा असतील; किंवा स्वभाव-गुण असतील. या बोटवीरील आमचे कॅबिन चांगले होते. ह्मणजे पी.एँड ओ. कंपनीच्या कॅबिनपेक्षां या कॅबिनमध्ये पुष्कळ सोई होत्या. आमचे कॅबिन दोनच विछान्यांचे होते, परंतु चांगले मोकळे ऐसपैस असून बाजूला बसण्याकरितां एक कोच होते, व कपडे ठेवण्याकरितां एक कपाट होते. या बोटिंत तीनचार नंबरच्या कॅबिन्स होत्या. ज्याप्रमाणें पैसे भरावे, त्याप्रमाणें सोयीच्या मिळत. पहिल्या नंबरच्या कॅबिनमध्ये सर्वच व्यवस्था उत्तम. मोठी बेडरूम, मोठे छप्परपलंग, खुर्च्या, कोच वगैरे चकचकीत सामान. त्याच्याशीं लागूनच स्वतंत्र बाथरूम, आणि एक सीटिंगरूम. श्रीमंत अमेरिकन लोक चारचार महिन्यांपासून कॅबिन्सचीं तिकिटें घेऊन ठेवतात.

बोटवीर बहुतेक अमेरिकनच मंडळी होती. यांच्यापैकीं बरीच मंडळी हिंदुस्तानची यात्रा करून आली होती. त्यांच्या आपसांत हिंदुस्तानविषयीं बऱ्याच गोष्टी चालत असत. एक इंग्लिश गृहस्थ बर्माहून आले होते. हे रंगूनला कलेक्टर होते. आतां रजा घेऊन कॅनडा वगैरे देश पाहण्यास ते चालले होते. त्यांची पत्नीहि त्यांच्याबरोबर होती. मला पाहून या बाईला फार आश्चर्य वाटले. त्या मला ह्मणाल्या “तुम्ही एकट्याच, कोणी नोकर-

चाकर बरोबर नसतां, असा इतका दूरचा प्रवास करण्यास कशा धजलां ? तुम्हाला भीति वाटत नाही काय ? ”

मी त्या वाईला हसलें “माझे पति बरोबर असतां मला कशाची भीति आहे ? ”

निपोमारो बोट ही इतर चांगल्या बोटींपैकींच एक सोयीची अशी बोट होती. ही उंचीमध्ये चारपांच मजली असून, सुंदर ड्राइंगरूम आणि डायनिंगहॉल, सीटिंगरूम, आणि चांगलें प्रशस्त डेक वगैरे सर्व होते. संध्याकाळीं बोटीवरील व्यवस्थापक आम्हांला विचारूं लागला “ तुम्ही जेवायला कोणच्या टेबलाकडे बसणार ? कॅप्टनच्या टेबलाकडे बसणार की काय ? ”

आम्ही सांगितलें “आम्हांला कॅप्टनचेंच टेबल पाहिजे असें नाही. आम्हांला कोठेंहि बसविलें तरी चालेल; मात्र आम्ही दोघे जवळजवळ पाहिजे. ”

मग बाजूच्या टेबलाकडे कांहीं अमेरिकन मंडळीबरोबर आमची जागा ठरली. या टेबलावर आम्ही आठजणें होतो. आम्ही दोघे, एक अमेरिकन जोडपें, आणि चार अमेरिकन पोक्त बाया. पहिल्याच रात्रीं आम्ही सर्वजणें चांगले मित्र झालों, व कॅप्टनच्या टेबलाकडे बसण्यापेक्षां या साध्याभोळ्या अमेरिकन बायांबरोबरच बसणें आम्हांला बरें वाटलें.

दुसऱ्या दिवसापासून वारा आणि पाऊस चांगलाच जोरानें वाहूं लागला, व एवढी मोठी जड बोट असूनहि लाटांच्या आदळण्यानें समुद्रांत नाचूं लागली, व दोन्ही बाजूंनां गडबडूं लागली. हवा अगदीं सद झाली. थंडीनें तर अंगावर शहारे येऊं लागले. डेकवर जाण्याचो सोयच राहिली नाही. मोठमोठ्या प्रचंड लाटा बोटीवर येऊन आदळत, आणि त्यांचे कारंज्यासारखे तुषार वरच्या डेकपर्यंत पोहोंचत. आम्ही बहुतेक बाया आपल्या कॅबिनमध्ये पडून राहिलों होतो. माझें तर डोकें विलक्षण दुखूं लागलें, आणि पोटामध्ये डवडवूं लागलें. कांहीं खावयाला

जावें तर सारखी ओकारी येऊं लागली. त्यांनाहि कांहीं वरें वाटत नव्हतें; परंतु ते माझ्यासारखे पडून नव्हते. कसा तरी वेळ घालविण्या-
करितां ड्राइंगरूममध्ये किंवा स्मोकिंगरूममध्ये कोठें तरी घटकाभर
बसून पुनः माझा समाचार घेण्याला कॅबिनमध्ये येत, व मला कांहीं
सोडावॉटर, बर्फ, फळें वगैरे खाण्याचा आग्रह करीत; परंतु मला कोणाशीं
बोलणेंसुद्धां वरें वाटेना.

त्या वेळीं माझ्या मनांत हजारों कल्पना येऊं लागल्या. वाटे कीं,
हें वावटळ आणखी जोरानें वाढलें तर बोट फूटून जाईल, व आमचे
कायकाय हाल होतील ! आतां पुनः आह्मांला हिंदुस्तान दिसेल कीं नाहीं,
कोण जाणे ! आह्मांला इकडे येण्याची कशी बुद्धि झाली ! जपानला काय
पहायचें होतें ? मनांतच कल्पना नसती आली का, कीं, जपान असें चांगलें
आहे, अमेरिका खूप मोठी आहे ! नाहींतर जपानचीं व अमेरिकेचीं चित्रे
पाहिलींच होतीं. मग कशाला इकडे येण्याच्या आह्मी भरीस पडलों, कोण
जाणे ! अशा अनेक कल्पनांचे तरंग माझ्या डोक्यांत येऊं लागले.
आपल्यांत एक ह्मण आहे, कीं, वैरी न चिंती तें मन चिंती ! ती
अगदीं खरी आहे, याची प्रचीति या वेळीं मला चांगलीच आली !

कांहीं वेळानें परत कॅबिनमध्ये आले, तेव्हां मी आपल्या सर्व कल्पना
सांगितल्या नाहींत; पण मला वाटतें, या वावटळांत आपली बोट
बुडेल व आपल्याला हिंदुस्तान व आपलें घर कांहीं पुनः दिसत नाहीं,
अशाच एकसारख्या कल्पना माझ्या डोक्यांत येत आहेत, असें सांगितलें.

“भलत्याच तुमच्या कांहींतरी कल्पना ! या एवढ्याशा वावटळीनें
कुठें एवढी मोठी बोट बुडते कीं काय ? आणि आपल्यापेक्षां कॅप्टन
वगैरे ऑफिसरांनां किती काळजी व त्यांच्यावर किती जोखीम आहे ?
आतांच स्मोकिंगरूममध्ये मला ते सांगत होते, कीं, हें कांहींच नाहीं !
थंडीच्या दिवसांत तुम्ही या, ह्मणजे कसा समुद्र खवळलेला असतो तें
तुम्हाला दिसेल. खालीं भयंकर लाटांची गर्जना, तर वरून दाट बर्फाचा

वर्षाव. रात्रीच्या वेळीं अपर डेकवरून तो देखावा फार भयंकर आणि अंगावर शहारे आणणारा दिसतो; सर्व बोटभर गरम पाण्याची स्टीम ठेवावी लागते, आणि अंगावर खूब जाड कपडे घालावे लागतात. लाटांच्या जोरानें बोट एकसारखी खालींवर उसळ्या मारीत असते. त्यामुळें बोटीवर कोणाला चालणें फिरणेंहि कठिण होतें. तशा वेळीं जर तुम्हाला इकडे आणलें, तर काय कराल कोण जाणे ! अजून आपल्याला हिंदुस्तान सोडून पुरा एक महिनाहि झाला नाही; तोंच इतक्या घाबरतां व हिंदुस्तान हिंदुस्तान करतां, मग पुढें कसें करणार ? काल तर त्या बाईकडून मोठ्या धीराच्या ह्मणून सर्टिफिकेट मिळविलें—झालें, पण त्यांतच तें धैर्य गडबडलें ! चला, जरा ड्राईंगरूममध्ये बसा. तेथें कांहीं वाया बसल्या आहेत, तेथें बसून कांहीं वाचण्याचा वगैरे प्रयत्न करावा. उगीच पडून राहिल्यानें भलभलत्या कल्पना येतात, आणि डोकें अधिक दुखतें.”

त्याप्रमाणें खरोखरीच ड्राईंगरूममध्ये घटकाभर बसल्यावर मला जरा बरें वाटूं लागलें; परंतु खालीं डायनिंगरूममध्ये जेवावयाला कांहीं जाविलें नाही, ह्मणून मी पुनः कॅबिनमध्येच पडून राहिलें. पण त्यांनीं स्टुअर्डेसला माझ्याकडे पाठविलें. ती बाई माझ्या बिछान्याजवळ येऊन ह्मणाली “तुम्हाला माझी जरूर आहे कीं काय ? तुमच्या यजमानांनीं मला पाठविलें आहे. हे अमके अमके पदार्थ आज जेवणाला आहेत. यांतलें तुम्हाला काय पाहिजे आहे, सांगा.”

मी तिला ह्मटलें “मला कांहीं नको. फक्त कांहीं फळें, एकादें संत्रें, सफरचंद वगैरे घेऊन या.”

त्यांनीं तिला फळें आणतांना पाहिलें. तेव्हां विचारलें “काय ! नुसतीं फळेंच नेतां ? थोडें आइसक्रीमहि घेऊन जा.”

“पण मडमनीं मला नुसतीं फळेंच सांगितलीं ! ”

“बरें, सांगितलीं असतील, पण थोडें आइसक्रीमहि नेलें तर काय होतें ! ”

“पण मडमनीं तर फळेंच सांगितलीं ! ” असा तिनें आपलाच हेका चालविला.

सांगावयाला कारण, अशी ती दांडगी बाई होती. हिच्या मानानें देवाना बोटीवरील दोघीहि स्टुअर्डेस किती तरी चांगल्या व सभ्य अशा होत्या.

निपोमारोवरील सेकंड क्लास साधारण लहानच होता. कारण, इकडे बहुतकरून चांगले लोक फर्स्ट क्लासनेंच जातात. सेकंड क्लास नोकर वगैरे लोकांकरितां असतो. या सेकंड क्लासमध्ये चारपांच जपानी बाया होत्या, पण त्या सर्व युरोपियन बायांचीं मुलें खेळविण्याकरितां होत्या.

तारीख २०ला बोट शांघायला आली. पाऊस व वारा या वेळीं बराच कमी झाला होता. येथें बोट एका विस्तीर्ण नदीच्या तोंडाशीं उभी राहिली. मग ब्रेकफास्टनंतर आह्मी सर्व पॅसेंजर लोक, लहान स्टीमरनें शांघायला गेलों. तेथें एक गाडी करून शहराचा मुख्य मुख्य भाग पाहिला, व एक चिनी देऊळ व बाग वगैरे पाहून व्हाईटवेच्या दुकानीं कांहीं खरेदी केली. तेथें बरेच हिंदुस्तानी लोक दिसले. कांहीं शीख लोक पोलिसांत नोकर आहेत. हे लोक उंच आणि धिप्पाड असल्यामुळें पोलिसचा ड्रेस त्यांनां चांगला शोभत होता.

संध्याकाळीं सहा वाजतां आह्मी पुनः स्टीमरमध्ये बसलों. येथून चीन वगैरेकडून सातआठ युरोपियन पॅसेंजर येऊन मिळाले. यांपैकीं कांहींनां बरीच श्रीमंत चिनी मंडळी पोहोचवावयाला आली होती. त्यांत दोघीतिघी चिनी बायाहि होत्या. त्यांनीं आपल्या युरोपियन मित्रांकरितां कांहीं चिनी कपडे, पंखे वगैरे नजराणे आणिले होते. त्यांच्या एकमेकांशीं भेटी, व पुनःपुनः वांकून सलाम हीं बोट चालू होईपर्यंत सारखीं चाललीं होती.

रात्री आठ वाजतां बोट शांघायहून निघाली. देवाना बोटहि येथें आजच सकाळीं आली होती, व तिच्यावरील बरीच मंडळी निपोमारोवर आली होती. त्यामुळें निपोमारो बोट आतां पूर्ण भरली होती. रात्रीच्या वेळीं तो सुंदर व भव्य जेवणाचा दिवाणखाना स्त्रीपुरुषांनीं गच्च भरून जात असे, आणि वरतीं ड्राइंगरूममध्ये ग्रामोफोनचें अनेक तऱ्हेच्या तालसुरांत गायन चालत असे. या डायनिंग हॉलमध्ये जागजागीं नाजूक व सुबक असे कनेरी पक्ष्यांचे पिंजरे टांगले होते. हे पक्षी फारच मधुर गायन करीत असत. एकंदरींत कोणत्याहि तऱ्हेनें ही जपानी बोट इतर चांगल्या बोटोंनां हार जात नव्हती.

बोटीवर न्हाव्याचेंहि दुकान होतें. हे न्हावीदादा अमेरिकन गृहस्थ होते. यांच्या दुकानीं कांहीं लहान घड्याळें, आंगठ्या वगैरे चमत्कारिक वस्तु विक्रीकरितां ठेविल्या होत्या. त्यांच्या किंमतीहि आश्चर्य वाटण्याजोग्या होत्या.

न्हावी ह्मणजे—मग ते कोणत्याहि राष्ट्राचे असोत, अथवा कितीहि सुधारलेले असोत—त्यांनां गप्पागोष्टी संगण्याचें जणूं काय वरदानच असतें ! त्याप्रमाणेंच या बोटीवरील हे न्हावीदादा होते. त्यांच्या खोलींत नेहमीं थोडीबहुत मंडळी असावयाचीच. मग हजामतीच्या निमित्तानें असो, वा गप्पागोष्टी ऐकावयाला असो. कांहीं बायाहि केंस विंचरून घेण्याकरितां अथवा विक्रीकरितां ठेविलेल्या वस्तु विकत घेण्याकरितां जरी नसल्या, तरी पाहण्याकरितां तरी जात असत. कित्येकींच्या तर दिवसांतून दोनतीन खेपा होत असत. “कोठें एवढा वेळ गेलां होतां ?” असें विचारलें, ह्मणजे “कोठें नाहीं—बाबरीशीं बोलत होतो.” असें आपलें ठरीव उत्तर यावयाचें. मी ह्मणे “नेहमीनेहमीं अशा कशाच्या तरी गोष्टी ऐकायच्या, आहे तरी काय त्याच्यांत !”

“वा, त्याच्याकडून कितीतरी माहिती मिळते ! बोटीची, जपानी लोकांची, अमेरिकन लोकांची, पॅसेंजरची. तो ह्मणत होता, आणखी

दोनतीन वर्षांनीं तुह्मी पहाल, बोटीवरील मोठमोठ्या जागाहि जपानी लोक पटकावतील! मग या बोटीवर तुह्मांला एक अमेरिकन नोकर, अथवा ऑफिसर दिसणार नाही! जपानी लोक फार हुषार आणि मोठे युक्तिवान् आहेत. शिकतेवेळीं मोठ्या हिकमतीनें व गरिबीनें आमच्या-जवळून शिकून घेतात. मग एकदां विद्या साधली, ह्मणजे सांगतात, आतां तुह्मी जा, आह्मी आमचें संभाळून घेऊं, आतां तुमचें काम नाही! अशातशा पुष्कळ गोष्टी ऐकायला मिळतात, व वेळहि निघून जातो.”

तीनचार दिवसांत वारा व पाऊस बराच निवळला, आणि मग मला तितकी भीतिहि वाटेनाशी झाली. डोकें दुखणेंहि कमी झालें. परंतु त्या चारपांच दिवसांत आह्मी डेकवर गेलों नाहीं. जें कांहीं पहिल्याच दिवशीं थोडा वेळ बसलों, तेवढेंच.

जपान.

तारीख २२ मार्च १९११ रोजी सकाळीं आठ वाजतां आमची बोट नागासाकीला आली. आधल्या दिवशीं नोटिस दिल्याप्रमाणें ब्रेकफास्ट साडेसाताला झाली, आणि ज्यांनां येथें उतरावयाचें होतें तीं आपापल्या सामानासुद्धां डेकवर तयार झालीं. नागासाकी हें बोटीचें कोळसे घेण्याचें ठिकाण आहे; ह्मणून येथें बोटी सहासात तास उभ्या राहतात. अमेरिकन कंपनीची मंचुरिया बोटहि या वेळीं येथें उभी होती, व कुली लोकांची कोळसा चढविण्याकरितां एकसारखी गडबड चालली होती. याच बोटीनें आणखी एका महिन्यानें आपण अमेरिकेला जाऊं, असें मला सांगितलें. तेव्हां त्या बोटीकडे माझे अधिकच लक्ष्य लागलें. ती बोट आमच्या बोटीपासून जरा दूर असल्यामुळें ती लांबच लांब व काळीकाळी दिसत होती.

आह्मी सामान घेऊन डेकवर तयार होतो; परंतु त्यांचा विचार येथेंच उतरावें, कीं, पुढें कोबीला उतरावें, असा चालला होता. कारण, बोटीवरील बरीच मंडळी आह्मांला ह्मणत होती, नागासाकीला कशाला उतरतां? कोबीलाच कां नाहीं जात? नागासाकीला विशेषसें कांहीं पाहण्यासारखें नाहीं. परंतु बोट उभी राहून जिना तयार होतांच कुकच्या मार्फतीनें आमचा जपानी गाईड डेकवर आला, व त्यानें यांनां विचारलें “तुम्हीच का मिस्टर चिटणवीस? मी तुमचा गाईड आहे. ही मला हाँगकाँगहून कुकच्या ऑफिसांतून तार आली आहे. तुमचें सामान, किल्ल्या वगैरे माझ्या स्वाधीन करा. कस्टमऑफिसांत सर्व उघडून दाखवावें लागेल.”

आमचा जपानी गार्ड आणि त्याची पत्नी.

यांनीं गाईडला ह्मटलें “ नागासाकीला विशेष पाहण्यासारखें कांहीं नाहीं, असें ऐकितों. असें जर असेल, तर आह्मी एकदम कोबीला जातों. तुह्मी आह्माला तेथें येऊन मिळावें.”

परंतु गाईड ह्मणाला “ येथेंहि कांहीं पाहण्याजोगीं स्थळें आहेत, तीं उगीच कशाला सोडून देतां ? इतक्यावर जशी आपली इच्छा.”

नंतर आह्मी गाईडच्या ह्मणण्याप्रमाणें सर्व सामान आणि किल्ल्याच्या स्वाधीन करून त्याच्याबरोबर लहान बोटीनें किनाऱ्यावर गेलों.

हॉटेल किनाऱ्याजवळच होतें, ह्मणून गाडी वगैरे करावी लागली नाहीं. हॉटेल चांगलें स्वच्छ असून खोल्यांतील सामान, पलंग, खुर्च्या, लोखंडी शेगडींत धगधगीत विस्तव वगैरे सर्व कांहीं नीटनेटके होतें. हवेंतील गारठा अजून तसाच होता, आणि पाऊसहि थोडथोडा पडतच होता. त्यामुळें खोलींतील तो विस्तव पाहून मनाला किती तरी हुषारी व आनंद वाटला. हाँगकाँग सोडल्यापासून आह्मांला अजून सूर्यदर्शन नव्हतें.

आमच्या खोलीची नोकर एक चुणचुणीत जपानी मुलगी होती. तिला आह्मीं विचारलें “ आमचे मळके कपडे तूं उद्यां धुऊन देशील का ? चांगले धुतले पाहिजेत.”

“Yes Sir! Very Good Washing!—होय महाराज—फार चांगलें धुणें !”

तिला कांहीं सांगितलें, कीं, ती आपलीं पांच बोटें दाखवी. “In five Mumba—पांच मिनिटांत !” असा त्या खुणेचा अर्थ होता. या मुलीची मला मोठी गंमत वाटली, व एक प्रकारची करमणूकहि झाली.

आमचे गाईड—इनोइसन—आह्मांला हॉटेलमध्ये पोहोंचवून मग कस्टम-ऑफिसांतून आमचें सामान घेऊन आले, व त्यांच्या विचारानेंच आह्मी

आमच्या पुढील प्रवासाचा—कोणच्या तारखेला कोठे जावयाचें, कोठे किती दिवस रहावयाचें, व कोणत्या गाडीने निघावयाचें, वगैरे—सर्व कार्यक्रम ठरविला.

उपाहार झाल्यावर दोन वाजतां रिकशांत बसवून आमचे गाईडबुवा आह्मांला नागासाकीचें पुरातन सिंटोचें देऊळ पाहण्यास घेऊन गेले. हें देऊळ बऱ्याच उंच अशा एका टेंकडीवर आहे. वरती देवळापर्यंत सुमारे दीडशें पायऱ्या असतील. मला तर चढतांचढतां अगदीं दम लागला. एकतर थोडाथोडा पाऊस पडत होता, ह्मणून एका हातानें छत्री धरावयाची व थंडीच्या बचावाकरितां अंगांत मोठा थोरला जाड आणि लांब कोट घातलेला तो दुसऱ्या हातानें आंवरून धरावयाचा. अशा थाटानें बसतउठत एकदांचीं आह्मी मजलीला जाऊन तर पोहोंचलों. त्या उंचउंच पायऱ्या पाहून मला आधींच बजावलें होतें, कीं, “जर तुमच्यानें चढवेल तर या; नाही तर खुशाल रिकशांत बसून रहा.” परंतु पाय दुखोत कीं कांहीं होवो, कशी तरी हळुहळू मी चढेनच, असा निश्चय करून मी वर चढलें.

देवळाच्या सभोंवतीं चांगला मजबूत परकोट असून आंत शिरण्याचा मुख्य दरवाजा मजबूत आणि मोठा आहे. देवळाची कांहींशी रचना आपल्याकडील देवळासारखीच आहे. देवळाच्या आंतील भागांतून परकी लोकांना जाऊं देत नाहींत, ह्मणून आह्मी बाहेरील भाग पाहून लवकरच निघालों. या डोंगरावर मोठमोठी व जुनी कापराचीं झाडे गाईडनें आह्मांला दाखविलीं. देवळाचा मोठा दरवाजा या झाडाच्याच लांकडाचा केला असून तो फार जुना आणि मजबूत आहे. चेरीजचींहि पुष्कळ झाडे या डोंगरावर आहेत, व त्यांनां मोहोर येऊन कांहीं सुंदर लाल फुलें बाहेर आल्यामुळें हा लहानसा डोंगर फार रमणीय दिसत असतो. खालीं पायऱ्यांचा देखावाहि चांगला दिसत होता.

मग आह्मी पुनः रिकशांत बसून, कासवाच्या पाठीच्या वस्तु करतात तो कारखाना पाहण्यास गेलों. बाहेरून हें एक लहानसें दुकान दिसलें; परंतु आंत बरेच लांबलांब सोपे होते, व वर माडी होती. या माडीवर पंधरावीस जपानी मजूर कासवाच्या पाठीला पॉलिश करून त्याच्या डब्या, तसविरीच्या फ्रेमी, फण्या, पंखे वगैरे वस्तु तयार करीत होते. तयार झालेल्या वस्तु कपाटांतून व्यवस्थेशीर ठेविलेल्या होत्या. दुकानदार आह्मांला मोठमोठ्या किंमतदार वस्तु दाखवूं लागला, व ह्मणाला “गुदस्तां याच वेळीं बडोद्याचे महाराज आले होते. त्यांनीं चांगली खरेदी केली. तुह्मीहि त्यांच्याकडीलच आहां काय ? तुह्मीहि चांगली खरेदी केली पाहिजे !”

आह्मी त्याला सांगितलें “आह्मी बडोद्याच्या महाराजांचे कोणी नाहीं, किंवा त्यांच्या पार्टीपैकींहि नाहीं. आह्मी आपलीं गरीब माणसें आहोंत. त्यांच्यासारखी खरेदी आह्मी कशी करणार !”

आह्मी या कारखान्यांतील कित्येक वस्तु खरेदी करून व कांहीं वेळ इकडेतिकडे गांवांत फिरून परत हॉटेलांत गेलों. आमच्या खोलीच्या नोकरबाईनें खोलींतील शेंगडी पेटवून व हाततोंड धुण्याकरितां गरम पाणी ठेवून, खिडक्यांच्या दरवाज्यांचे पडदे वगैरे व्यवस्थित लावून ठेविले होते.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ह्मणजे तारीख २३ रोजीं दहा वाजतां आह्मी नागासाकीहून निघालों. आतां आमच्याकडे कांहींएक राहिलें नव्हतें. सर्व कांहीं व्यवस्था आमचे गाईडबुवा करीत होते. सामान वगैरे पाहणें, रेलवेतिकिटें घेणें, हॉटेलचे व मजूर लोकांचे पैसे देणें, आमच्या खाण्यापिण्याची वेळच्यावेळीं बरदास्त ठेवणें, सर्व कांहीं गाईडकडे होतें. आह्मी जशीं कांहीं कळसूत्री बाहुलीं झालों होतो ! आमचे सूत्रधार गाईडबुवा जसें सूत्र हलवितील, तसें आह्मांला नाचावें लागे. जपानमध्ये परकी लोकांनां गाईड केल्यावांचून चालतच नाहीं. कारण, अजूनहि

फारच थोडे जपानी लोक इंग्लिश बोलतात, व हणून गाईड असला तरच सर्व तऱ्हेची सोय होते.

कुक कंपनीने आमच्याजवळून प्रत्येकीं रोज अठरा येनप्रमाणें एका महिन्याचे पैसे घेतले होते. त्यामध्ये मग सर्व काहीं आलें. हणजे गाईडचा पगार, रेलवे फर्स्ट क्लासचें भाडें, हमाली, रिकशा, हॉटेल, नोकरांचे पैसे वगैरे. फक्त लेमोनेड, सोडावॉटर वगैरे काहीं पेय, किंवा नाटकाला किंवा खेळाला गेलें तर त्याचे पैसे, मात्र आह्मांला द्यावे लागत. एक येनची किंमत एक रुपया चौदा आण्यांजवळ आहे.

आह्मी नागासाकीहून निघालों, तेव्हां आकाश मेघाच्छादित होतें, व राहूनराहून पावसाच्या बारीकबारीक सरी येत होत्या, त्यामुळें रस्ते ओले चिंब झाले होते. रिकशांतून उतरवून गाईडनें आह्मांला वेटिंगरूममध्ये बसविलें. येथें जपानी लोकांची, विशेषतः जपानी बायांची मला पाहण्यासाठीं एकच धांदल उडाली ! एकीवर एक पडून अगदीं डोकावून पाहत होत्या. आमचा गाईड मला हणाला “काय मॅडम ! या बाया तुह्माला पहात आहेत, याचा तुह्माला राग तर नाही ना येत ? जपानी बाई तुमच्या हिंदुस्तानांत गेली तर तिला पाहण्याची अशीच तुमच्या लोकांना इच्छा होईल ! ”

मी हणालें “छे हो, त्यांत कसला आला आहे राग ? मला तर या बायांची उलट गंमत वाटते.”

मग तेथून आमची ट्रेन लवकरच निघाली.

जपानची आगगाडी व बाजूचा देखावा.

जपानमध्ये आगगाड्यांची चांगली सुधारणा केलेली आहे. एकदोन दिवसांचा लांबचा प्रवास करणाऱ्या गाड्यांत प्रवाशांची वर्गावर्गाप्रमाणें व्यवस्था केलेली असते. गाडींतूनच या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत जाण्यायेण्याची व्यवस्था असते. तिसऱ्या क्लासांत इकडच्याप्रमाणें जरी

गर्दी असते, तरी पॅसेंजर्स लोकांना चांगल्या तऱ्हेने वागवितात. इकडच्याप्रमाणे भांडणे व गोंगाट होतांना दिसला नाही.

फर्स्ट क्लासचा डबा चांगला व मोठा लांब होता. त्यांत एकंदर अठरा सीट्स होत्या. डब्याच्या दोन्ही टोंकाला बाथरूमस् असून एक पुरुषांकरिता व दुसरी बायकांकरिता होती. डब्यामध्ये पांचसहा पिक-दाण्याहि ठेवलेल्या असतात. जपानी लोक तंबाखु ओढण्यांत पटाईत असल्यामुळे थुंकण्याकरिता आणि राख वगैरे झाडण्याकरिता यांचा उपयोग करावयाचा. खिडकींतून बाहेर थुंकावयाचे नाही, कारण त्याच्या योगाने गाडीवर डाग पडतात. एकंदरीत जपानांत शक्य तितके स्वच्छतेकडे लक्ष दिले जाते.

फर्स्ट क्लास आणि सेकंड क्लासमध्ये एकेक पोर्टर हजर असतो. तो पॅसेंजर लोकांचे सामान पाहतो व नीट व्यवस्थेने ठेवितो. शिवाय, बायकापुरुषांचे स्लीपरहि त्याच्याजवळ असतात. जपानी लोक बाहेर निघाले ह्मणजे खडावांसारखे लांकडाचे उंचउंच जोडे घालतात. कोणी इंग्लिश तऱ्हेचे बूटहि वापरतात. हे श्रीमंत जपानी लोक आगगाडींत बसले ह्मणजे आपले जोडे व बूट काढून ठेवितात, व तेथील पोर्टर-जवळचे स्लीपर घालतात. प्रत्येकाजवळ एकएक ब्ल्यांकिट असते, ते पोर्टर त्यांच्या बसण्याच्या जागी चांगले अंथरून देतो. शिवाय वारा भरण्याची उशी असते, त्यांत वारा भरून ती उशाला ठेवून देतो. मग या स्वान्या धूम्रपान करीत व वर्तमानपत्रे वाचीत आपापल्या जागेवर लोळतात. यांची वर्तणूक सभ्य तऱ्हेची असते.

आमचे गाईडबुवा मध्येमध्ये येऊन आजूबाजूच्या सीनरीकडे लक्ष देण्याला सांगत होते. गाडी समुद्राच्या बाजूने चालली होती, व जिकडे-तिकडे लहानमोठे डोंगर हिरव्यागार झाडांनी आच्छादल्यामुळे फार मनोहर दिसत होते. डोंगराच्या पायथ्याशी गव्हांची व भाजीपाल्याची शेते, व त्यांवर उत्तम आलेली पिके ही पाहणाराला आनंद देत होती.

लहानलहान गांवांतूनसुद्धां नारिंगांचीं आणि सफरचंदांचीं झाडे फळांनीं ओथंबलेलीं होतीं. गाडींतून समुद्राची रम्य शोभा दिसत असते.

दीड वाजतां आमचा गाईड टिफिनबास्केट घेऊन आमच्या डब्यांत आला. कारण, गाडीला डायनिंगकार संध्याकाळीं लागणार होती, ह्मणून बऱ्याच इसमांनीं आपापल्या फराळाच्या करंड्या आणिल्या होत्या. जपानी लोकांनीं मात्र स्टेशनावरच आपलें फराळाचें विकत घेतलें. हें फराळाचें लांकडाच्या लहानलहान पेठ्यांतून होतें, व या पेठ्या चांगल्या चित्रविचित्र कागदांत गुंडाळलेल्या होत्या. एका पेटींत चांगला गरम भात, एकांत चारपांच तऱ्हेच्या भाज्या, व एका पेटींत कांहीं गोड पदार्थ असून, एक लहानशी फराळाची टोपली होती. हे पदार्थ खाण्या-कारितां लेखणीसारख्या दोन बारीक काड्याहि असतात. त्यांनीं जपानी लोक भात, भाज्या, मिठाई वगैरे पदार्थ खातात. जेवण झाल्यानंतर जपानी लोक चहा पितात. या चहांत दूध किंवा साखर न घालतां नुसता कढतकढत घेतात. हा चहा चिनी किटल्यांतून बहुतेक मोठ्या स्टेशनावर विकत मिळतो.

आमच्या गाईडनें आमच्याकारितां दोन किटल्या विकत घेतल्या. पण तो दूधसाखरेखेरीज चहा आह्मांला कसा बरा लागणार ? तथापि गाईडचा आग्रह ह्मणून आह्मी थोडथोडा घेतला. गाईड ह्मणाला “हा जपानी चहा थोडा तरी घेत जा; ह्मणजे इकडील थंडी तुह्मांला बाधणार नाही. ”

चार वाजतां गाडी मोजीला आली. पोर्टरनें आधींच आमचें सामान वगैरे बाजूला लावून ठेविलें होतें, व ब्रशनीं आमचे कपडे व जोडे साफ करून दिले. या त्याच्या कामगिरीबद्दल सर्वांनीं इच्छेनुरूप त्याला बक्षीस दिलें.

ट्रेनमधून उतरल्यावर गाईडनें आह्मांला स्टेशनावरील एका जपानी टीहोऊसमध्ये नेलें. या टीहोऊसमध्ये खुर्च्या, टेबलें वगैरे इंग्लिश सामान नव्हतें; परंतु लहानसें घर असून स्वच्छ होतें, व खाली चट्या टाकल्या

असून त्यावर लहानलहान चौकोनी गाद्या बसण्याकरितां ठेविल्या होत्या. दुकानाचा मालक एका बाजूला उभट डौलाच्या एका शेगडींत विस्तव घालून शेकत बसला होता. त्याचें हातानें कांहीं बारीक तऱ्हेचें शिवणकाम चाललेंच होतें. आह्मांला पाहून उभें राहून त्यानें जपानी चालीप्रमाणें दोनतीन वेळां लवून सलाम केला, व लहानलहान गाद्या आह्मांला बसावयाला दिल्या.

एका लांकडाच्या नकशीदार तबकामध्यें तीनचार चहाचे कप आणि जपानी तऱ्हेचीं बिस्किटे घेऊन एक तरुण मुलगी आंतून आली, आणि मोठ्या अदबीनें गुडघे टेकून तिनें चहाचे कप आह्मांला दिले. या दुकानांत कांहीं सामान नव्हतें, किंवा दुकानाच्या लांकडी भिंतींना तसबिरी वगैरेहि लाविलेल्या नव्हत्या; परंतु एका कोपऱ्यामध्ये भिंतीला लांकडी फळी ठोकून तीवर एक लहान धातूची मूर्ति ठेविली होती, व तिच्या गळ्यांत फुलांचे दोन हार होते. दोन्ही बाजूंना पितळी निरंजन होतें. हें काय आहे, असें गाईडला विचारतांच “ ही सिंटोची मूर्ति आहे, आणि सर्व जपानी लोकांच्या घरी ही मूर्ति असून धूपदीप लावून सर्व लोक तिची पूजा कारितात, ” असें त्यानें सांगितलें.

तेथून जवळच आमची लाँच उभी होती. त्यांत बसून समुद्राच्या खाडींतून सिमोनासकीला आह्मी संध्याकाळीं दिवेलावणीला पोहोंचलों, व तेथें जवळच रेलवेहॉटेलमध्ये उतरलों.

सीमोनासकी.

सीमोनासकी येथील रेलवे हॉटेल फार व्यवस्थित आहे. प्रत्येक रुममध्ये चांगलें उंची व मखमलीनें आच्छादिलेलें फर्निचर असून स्वच्छ पलंग, बिछाने, विजेचे दिवे वगैरे व्यवस्था उत्तम दिसली. जेवणाचा दिवाणखाना चांगला भव्य, स्वच्छ आणि चकचकीत होता. तरुण जपानी मुली वाढण्याकरितां तयार होत्या. या मुली आपल्या कामांत फार हुषार व वागणुकींत सभ्य असतात.

सीमोनासकी हें शहर जपानच्या इतिहासांत फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे. इ.स. १८६४ सालीं इंग्लिश, फ्रेंच, डच व अमेरिकन लढाऊ जहाजांनीं या शहराला वेढा दिला होता. येथेंच जपानच्या पक्षाचा पराभव करून जपान देशांत परराष्ट्रांनीं व्यापार करण्याची मोकळीक मिळविली. हें शहर जपानच्या मुख्य बेटांतील एक आहे. येथें हल्लीं बरेच तऱ्हेचे उद्योगधंदे भरभराटींत आहेत. येथें आह्मी फार थोडा वेळ राहिलों, ह्मणून विशेष कांहीं पाहण्यास मिळालें नाहीं. सकाळीं रिकशांत बसवून गार्डनें आह्मांला इकडेतिकडे थोडें फिरविलें, आणि साडेनवांला ब्रेकफास्ट घेऊन आगगाडीनें आह्मी पुढें निघालों.

आमच्या फर्स्टक्लासमध्ये कांहीं युरोपियन व बरीचशी जपानी मंडळी होती. यांमध्ये एक जोडपें होतें. नवऱ्यानें आपले जोडे वगैरे काढून व उशाला वारा भरलेली उशी घेऊन पाय लांब करून झोंपेला सुरुवात केली. जणूं काय फार दिवसांचें जाग्रणच झालें होतें ! बायको थोड्याशा जागेमध्ये गुढवे टेंकून बसली. या जपानी बाईची नवऱ्याशीं फार अदबीची वागणूक दिसली. जपानी लोकांची—विशेषतः बायकांची—अशीच बसण्याची चाल आहे. ही बाई चांगली देखणी असून सडपातळ होती. तिच्या डोक्यावर कांहीं खऱ्याखोऱ्या केंसांचा सुंदर मुगुट केला होता व तोंडाला पावडर लाविली होती. ओंठ व गाल यांना थोडा तांबूस रंग लाविला होता. ही बाई नवऱ्याचे पाय फार काळजीपूर्वक आपल्या मांडीवर घेऊन बसली होती. एकाच्या सुमाराला गाडी एका मोठ्या स्टेशनावर आली, तेव्हां ही जपानी बाई हळूच उठली, व नवऱ्याची झोंपमोड होऊं नये ह्मणून फार संभाळून हळुहळू त्याच्या जपानी लांब आंगरख्याचे खिसे चांचपूं लागली. नंतर एका खिशांतून एक लहानसें पैशांचें पाकीट काढलें, व भात, भाज्या, चहा, फळें वगैरे जिनसा तिनें विकत घेतल्या. ही बायकोची सर्व हालचाल त्या गृहस्थाला समजत होती, असें दिसलें. कारण, हे पदार्थ विकत घेतल्यावर त्याची

स्वारी जांभया आणि आंगमोडे देत उठून बसली ! बायकोनें लागलेच खाण्याचे ते सर्व पदार्थ पुढें केले. त्यांचा चट्टामट्टा करून आणि चहाचा पेला झोकून स्वारीनें पुनः आपलें निद्राख्यान सुरू केलें ! बाकी राहिलेले पदार्थ त्या बाईनें लागतील ते खाऊन पुनः गुडघे टेंकून ती नवऱ्याच्या पायांशीं बसली. अशी ती दगडाच्या पुतळीसारखी बसलेली पाहून मला वाटलें, कीं, विचारीचे पाय अगदीं मोडावले असतील; परंतु जपानी बायका नेहमींच अशा बसतात, व किती वेळ बसलें तरी त्याचें त्यांनां कांहीं वाटत नाही, असें गाईडच्या सांगण्यावरून समजलें. आमच्या-जवळ एक युरोपियन गृहस्थ बसला होता, तो ' Poor girl, I am sorry for her ' असें दोनतीन वेळ पुटपुटला.

असो.नंतर दोन वाजतां आह्मी स्टेशनवर उतरलों. तेथें मियाजिमाच्या हॉटेलचा मनुष्य सांपान (होडी) घेऊन आला होता. त्या होडींत बसून सभोंवतालचा सुंदर देखावा पहातपहात सुमारे अर्ध्यातासानें आह्मी मियाजिमाला पोहोचलों. आमच्याबरोबर दोन युरोपियन जोडपीं होती. पैकीं एक आमच्याप्रमाणेंच वयानें जरा पोक्त होते, व दुसरें अगदीं तरुण होते.

मियाजिमा.

मियाजिमा हें एक लहानसें सुंदर बेट आहे. येथें एकच हॉटेल आहे. याला मिकेडो हॉटेल ह्मणतात. हें हॉटेल समुद्रकिनाऱ्याजवळ एका सुंदर डोंगराच्या पायथ्याशीं बांधलें आहे. डोंगरावरून खळखळ वहात येणाऱ्या एका ओढ्यानें या हॉटेलला वेढा घातला आहे, त्यामुळें हें हॉटेल एकाद्या रमणीय जलमंदिराप्रमाणें दिसतें. याचे प्रत्येक भाग वेगवेगळाले बांधिलेले आहेत. ड्रॉइंगरूमची एक वेगळीच लहानशी इमारत आहे. डायनिंग हॉल वेगळाच सभामंडपासारखा चौकोनी आहे, व चार बाजूंवर खांबांनां लोखंडी शेगड्या केल्या आहेत. मियाजिमाला बहुतकरून नेहमीं थंडी असते. ह्मणून जेवणाच्या वेळीं सकाळ

आमचा जगाचा प्रवास.

संध्याकाळ या शेंगड्यांतून धगधगीत विस्तव पेटवितात. त्यामुळे या मंडपांत बसले असतां ऊब येते, आणि मनाला फार आनंद वाटतो. या मंडपाला चारी बाजूंनीं खिडक्या असल्यामुळे चहूंकडील सुंदर देखावाहि पहाण्याला मिळतो.

व्हिजिटर्सनां उतरण्याच्या खोल्या आहेत, ती एक वेगळीच जागा बांधिली आहे. या सर्व इमारती लांकडाच्या केल्या असून एकमजली आहेत. खिडक्यांचीं व दरवाज्यांचीं तावदानें कागदांचीं आहेत. आमची खोली साधारण लहानच होती, परंतु आंत जरूरीच्या सर्व वस्तु होत्या. लहानमोठी कपडे ठेवण्याकरितां तीनचार कपाटें आणि खुंद्या होत्या. एका बाजूला एक फायर प्लेस व एक वाफेनें गरम रहाणारें यंत्र होतें. ड्रेसिंग टेबल, वॉशिंग टेबल सर्व कांहीं काळजीपूर्वक ठेविलीं होती, नोकर बाँय वारंवार येऊन खोलींतील विस्तव वगैरे कमीजास्ती करण्याबद्दल चौकशी करीत असे.

थोडी विश्रांति घेतल्यावर चहा घेऊन गार्डच्या बरोबर आह्मी गांवांत फिरण्यास गेलों. मियाजिमा हें लहानसें गांव आहे. परंतु याच्या-विषयीं अशी आख्याइका आहे, कीं, जपानमध्ये ज्या तीन सुंदर जागा आहेत, त्यांपैकी ही एक आहे. या बेटाची लांबी पूर्व-पश्चिम पांच मैल, व रुंदी दक्षिणोत्तर अडीच मैल आहे. या बेटावर पुष्कळशा सुंदर दऱ्या आणि आल्हादकारक गोड पाण्याचे जीवंत झरे आहेत. सभोंवतालचा देखावा रमणीय आहे. येथें किरकोळ लांकडी वस्तु-ह्मणजे पळ्या, चमचे, मुलांचीं खेळणीं, तबकें, डबे-केल्या जातात, व याच वस्तूंचीं बरींच दुकानें येथें आहेत.

रात्रीं जेवणाच्या वेळीं आमच्याबरोबर आलेलीं दोन्ही जोडपीं आह्मांला भेटलीं. त्या तरुण जोडप्याला फारसें बोलावयाला नको होतें; परंतु तें पोक्त जोडपें बरेंच बोलणारें होतें. विशेषतः बाई फार बोलकी होती. या बाईला कांहीं जपान आवडलें नाहीं, असें दिसलें. ती मला ह्मणाली

“I am disappointed here in Japan, and I do not like these—” हे जपानी नोकर मला आवडत नाहीत. ते उगीच सत्रा वेळां खोलीच्या दाराशीं ठकूठक् करून त्रास देतात. इकडील जेवणहि मनाजोगें नाही. सीनरीची आख्याइका आहे, तितकी ती चांगली नाही. याच्यापेक्षां उत्तमउत्तम सीनरी आमच्या अमेरिकेंत आहे. तुम्ही अमेरिकेंत गेलां ह्मणजे याचा प्रत्यय येईल.”

असो. जेवतांनाहि एकसारखी तिची कुरकूर चालली होती. त्या वाढणाऱ्या जपानी मुलींनां तिनें अगदीं पुरेपुरे करून सोडलें होतें. “हे सुप चांगलेच नाहीत, हे थंडच आहेत, पुनः गरम करून आणा; या अमक्याअमक्यांत मिरेच कमी आहेत, दुसरें करून आणा,” अशी सारखी कटकट चालविली होती. नवरा विचारा भिऊन गरिबासारखा बसला होता.

रात्रीच्या वेळीं हा जेवणाचा हॉल फार सुरेख दिसत होता, आणि त्या वाढणाऱ्या जपानी मुलीहि मोठ्या मौजेच्या दिसत होत्या. सर्वजणी बहुतेक सारख्याच ठेंगण्या बांध्याच्या, पायामध्ये लांकडी खडावा, अंगांत जाड किमोने व रेशमी रंगीवेरंगी पटक्यांनीं कंबरा बांधलेल्या. डोक्यावर काळ्याभोर केंसांच्या चांगल्या विंचरलेल्या मुगुटासारख्या वेण्या, व त्यांमध्ये चमत्कारिक फुलें किंवा बटरफ्लाइज वगैरे खोंचलेले. बारीक चिरीव डोळे, फुगीर लाल गाल, ओंठावर मंद हास्य, अशा या मुली हातांत डिशेस घेऊन माना डुलवीतडुलवीत एकामागून एक जेवणाच्या मंडपांत शिरत असत. जेवण वगैरे सर्व व्यवस्था युरोपियन तऱ्हेचीच असे. मग आमच्या अमेरिकन बाईला तें कां आवडत नसे, कोण जाणे !

दुसऱ्या दिवशीं ब्रेकफास्ट घेऊन आम्ही तेथील प्रसिद्ध देऊळ पहा-चयाला गेलों. हें शिंटोचें देऊळ आहे. या देवळाच्या मूळस्थापनेची तारीख सांगतां येत नाही; परंतु याचें पुनरुज्जीवन बाराव्या शतकांत

आमचा जगाचा प्रवास.

झालें. देवळाच्या दोन्ही बाजूंना लांबलांब दालनें असून हें देऊळ अगदीं समुद्रकांठीं असल्यामुळें हीं दालनें समुद्राच्या भरतीच्या वेळीं पाण्यांत तरंगतांना दिसतात, असें तेथील लोक ह्मणतात. या देवळाच्या समोर समुद्रामध्यें एक मोठा कापराच्या लांकडाच्या चौकटीचा दरवाजा केला आहे, आणि त्याला लाल रंग दिला आहे. हा दरवाजा पुष्कळ लांबून दिसतो. दरवाज्याची उंची साडेचवेचाळीस फूट आहे, व लांबी त्र्याहत्तर फूट आहे. हा हल्लींचा दरवाजा १८७५ मध्यें बांधला. येथें दरवर्षीं जपानी लोकांचा एक मोठा सण होत असतो. या वेळीं येथें किनाऱ्यावरच्या एक हजार दगडांच्या दीपमाळा आहेत, त्यांत दिवे लावितात, व समुद्रांत पोहण्याच्या शर्यती, कुस्त्या वगैरे खेळ करितात.

आह्मी देऊळ पहात होतो, तेव्हां कांहीं जपानी ह्याताऱ्या बायाहि देवदर्शनाला आल्या होत्या. त्या देवापुढें पैसे ठेवून गुढघे टेंकून व हात जोडून बराच वेळ ध्यानस्थ बसत. ही त्यांची दर्शनाची तऱ्हा बहुतेक आपल्यासारखीच दिसली.

या देवाला कांहीं लोक घोडे वहातात, (नजर करितात). हे घोडे कोणच्याहि रंगाचे असले, तरी देवळांत राहिल्यानें ते पांढऱ्या रंगाचे होतात, अशी एक आख्यायिका गाईडनें आह्मांला सांगितली.

या देवळाजवळच एका टेंकडीवर १९८२ मध्यें कोरिया प्रांत सर केल्याबद्दल एक स्मारक हॉल बांधिलेला आहे. याला जपानी लोक सेंट जोजिका किंवा एक हजार चटईंचा हॉल ह्मणतात. या हॉलजवळच एक पांच मजली पॅगोडा आहे. हें सर्व पाहून आह्मी हॉटेलमध्ये गेलों, व लंच घेऊन पुनः होडींत बसून रेलवे स्टेशनावर आलों. तेथें ट्रैनमध्ये बसून रात्रीं दहा वाजतां कोबेला पोहोचलों.

कोबे.

कोबे हें जपानमध्ये एक मोठें शहर आहे. येथें व्यापारधंद्याकरितां सर्वांनां मोकळीक आहे, व येथील बंदरांतहि फार मोठा व्यापार चालतो.

नेहमीं शेंकडों लहानमोठ्या बोटी येतजात असतात. हिंदुस्तानवासीय लोक येथें व्यापारधंद्याकरितां बरेचसे येऊन राहिले आहेत. येथील रेलवे स्टेशनहि बरेच मोठें असून समुद्राला अगदीं जवळ आहे. आह्मी ट्रेनमधून उतरलों, व स्टेशनच्या बाहेर आलों. तेथें पुष्कळ रिकशे उभे होते. जपानमध्ये घोड्यांच्या गाड्या फारशा नाहीत, आणि बैलांच्या तर मुळींच नाहीत. रिकशांचीच फार चाल आहे. आणि तिकडील अरुंद रस्त्यांनां ते सोईचेच पडतात. हवा थंड असल्यामुळे लोकांनां ते ओढण्याचे फारसे श्रम वाटत नाहीत.

रात्रीच्या वेळीं कोबी शहराचा देखावा फार सुंदर दिसत होता. रस्त्यानें व दुकानांतून रंगीबेरंगी दिवे लाविले होते. आजूबाजूचीं घरे व हिरवींगार झाडे दिव्याच्या उजेडांत अगदीं शांत दिसत होती. समुद्रामध्ये कित्येक लहानमोठ्या बोटी दिव्यांच्या मंदमंद उजेडांत विश्रांति घेत डुलत होत्या. एकंदरींत सर्व देखावा फार सुंदर दिसत होता. पाऊसहि चांगला उघडला होता. आह्मी सारखीं सातआठ तास गाडींत बसल्यामुळे अगदीं कंटाळून गेलों होतो, व केव्हां एकदांचीं हॉटेलमध्ये पोहोचतो व विश्रांति घेतों, असें आह्मांला झालें होतें. परंतु रिकशा-मध्ये बसून तो कोबी शहराचा सुंदर देखावा दृष्टीस पडल्यावर मनाला आणि शरीराला बरीच हुषारी वाटली, व आळसहि कमी झाला. येथें आह्मी ग्रँड ओरिएंटल् हॉटेलमध्ये उतरलों होतो. हें येथील सर्वांत मोठें हॉटेल आहे. हें पांचसहा मजली असून अगदीं वरच्या मजल्यावर एक सुरेख बगीचा केला आहे. येथें तऱ्हेतऱ्हेचीं फुलझाडे लाविलीं असून कांहीं लॉन्स् केलेले आहेत. येथें आह्मी एकच रात्र राहिल्यामुळे येथील कांहींच पाहतां आलें नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ब्रेकफास्ट घेऊन आह्मी ट्रेननें निघालों व दहा वाजतां ओसाकाला आलों.

ओसाका.

ओसाका हें जपानांत मोठें नामांकित शहर आहे. येथें व्यापाररोजगार फार मोठा चालत असतो. येथें सुती, रेशमी आणि लोंकरी मालाच्या

आमचा जगाचा प्रवास.

पुष्कळ गिरण्या आहेत. दोन प्रसिद्ध जुनीं देवळें, टांकसाळ आणि एक मोठी गिरणीहि आह्मी पाहिली. रिकशांत बसून दुकानें वगैरे शहराचा बराच भाग पाहिला.

कियोटो.

दुपारीं साडेचार वाजतां आह्मी कियोटो शहरीं येऊन पोहोंचलों, व तेथें हॉटेलमध्ये राहिलों. हें हॉटेल व्यवस्थेशीर चालविलें आहे. याची इमारतहि मोठी आहे. सभोंवतीं सुंदर बाग आणि चेरीचीं झाडें आहेत. हे चेरीब्लॉसमचे दिवस असल्यामुळें या झाडांनां मनोहर फुलें आलीं होतीं. हीं चेरीफुलें फिकट गुलाबी रंगाचीं, अथवा पांढरीं असतात. हा चेरीब्लॉसम पाहण्याकरितां इंग्रज व अमेरिकन लोकांच्या दरवर्षी झुंडीच्या झुंडी येत असतात.

कियोटो हॉटेल या वेळीं यूरोपियन लोकांनीं गजबजून गेलें होतें. हॉटेलच्या खालच्या मजल्यावर बरींच जपानी मालाचीं दुकानें होतीं, व डाइंगरूमहि खालींच होतीं. तेथें बसलें, ह्मणजे दुकानदार व कांहीं जपानी बाया, हस्तिदंती, लांकडाचे व कासवाच्या पाठीचे खोदींच काम केलेले पंखे, फण्या, डबे वगैरे वस्तु खरेदी करण्याकरितां लोकांचीं मनें वळविण्याचा प्रयत्न करीत.

कोणींहि भीक मागावयाची नाही, असा जपान देशांत कडक कायदा आहे. प्रत्येकानें कांहीं तरी उद्योगधंदा करून आपलें पोट भरावें, व जे अगदींच लुलेपांगळे असतील त्यांची व्यवस्था सरकार करतें. ह्मणून जपानमध्ये रस्त्यावर अथवा देवळांतून कोठेहि भिकारी दिसत नाहींत. येथील आंधळे गरीब लोक दुसऱ्याची पायचेपी करून आपलें पोट भरितात. हे लोक या कामांत मोठे कुशल असतात, असें ह्मणतात. गरीब ह्याताऱ्या बाया लहान मुलांनां संभाळतात, किंवा दुकानदाराच्या बारीकसारीक जिनसा पाठीला बांधून विक्रीकरितां फिरतात.

कियोटो ही जपानची जुनी राजधानी आहे. १८६९ पर्यंत बादशहा व त्याचे दरबारी मंडळ येथेच राहत असे. हे शहर रेशमी कापड आणि त्यावरील नकशीदार काम, ब्रांझवर्क, क्लाइसन, सातसुमा व इतर तऱ्हेच्या प्राचीन व अर्वाचीन कौशल्याबद्दल प्रसिद्ध आहे. येथे आत्ता ता. २ एप्रिल १९११ पर्यंत राहिलो. या वेळांत येथील व आसपासची प्रसिद्ध स्थळे, मनोरंजक देखावे व देवळे पाहिली.

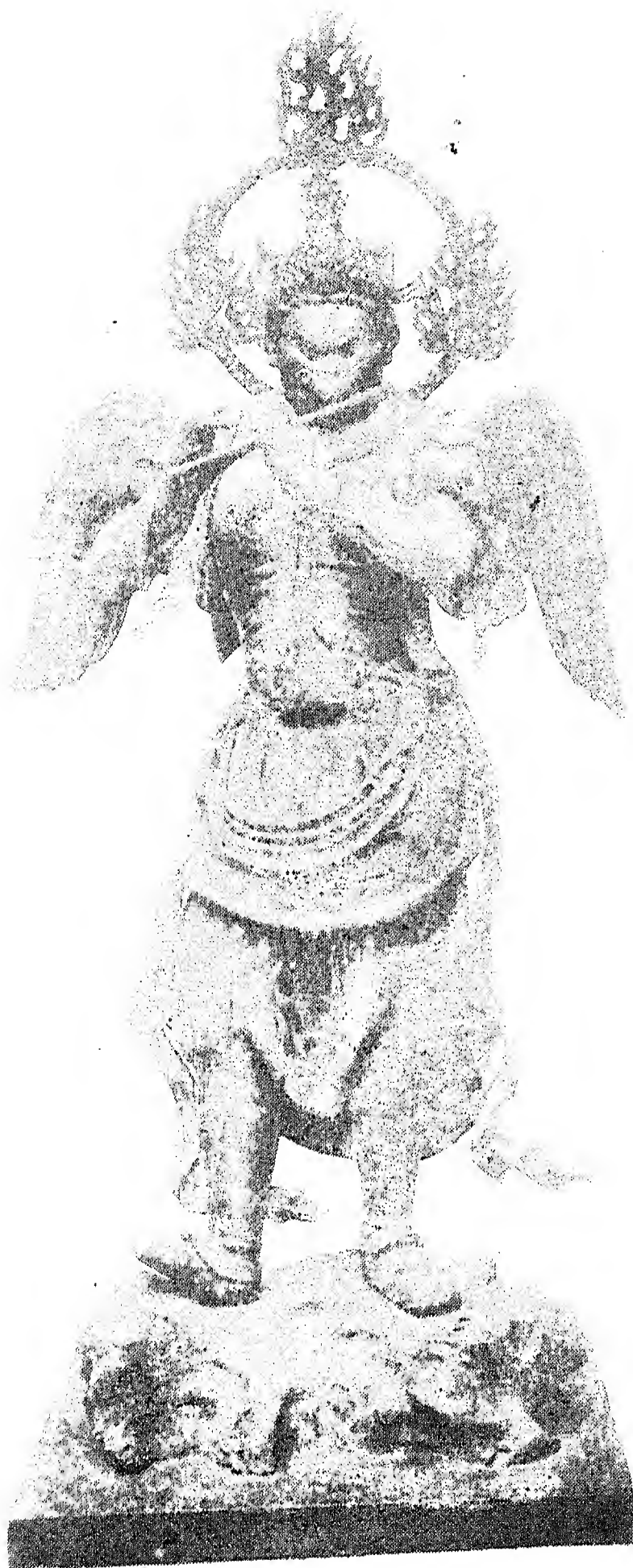
येथील जुना राजवाडा पाहण्यास सरकारी परवानगी लागते, आणि ती ब्रिटिश ॲम्बेसेडरच्या मार्फत सहज मिळते. या वाड्याला एकांत एक असे तीन मोठे परकोट आहेत, व या परकोटांना चारी दिशांना चार भव्य दरवाजे आहेत. मुख्य दरवाज्याने आंत गेलें ह्मणजे पॅलेस ऑफिसरला पास दाखवावा लागतो, व त्याच्या रजिस्ट्रांत सहा कराव्या लागतात. नंतर तो, एक गार्ड बरोबर देऊन वाडा दाखविण्याची तजवीज करितो.

पॅलेसच्या दालनाजवळ गेलों, तेव्हां तेथील गार्डने आमच्या पायांत कापडाचे शिवलेले जोडे घातले; बरे झालें, कीं, आत्ता बूट काढावे लागले नाहींत. कारण, ते जोडे आमच्या बुटांवरूनच बांधिले. ही जोडे घालण्याची पद्धत स्वच्छतेकरिता आहे. कारण, बाहेर चालून आलेले जोडे धुळीने भरलेले असल्यामुळे आंतील स्वच्छ जागा खराब होण्याचा संभव असतो, ही गोष्ट खरी आहे; पण मला वाटते कीं, ही चाल फक्त स्वच्छतेकरिता नाही. यामध्ये कांहीं धर्माचा व रूढीचाहि भाग असावा. जपानी लोक लांकडी अथवा गवताचे जोडे घालतात, आणि देवळांत किंवा कोणाच्या घरी गेलें असतां बाहेर दरवाज्याशीं काढून ठेवितात. यावरून असे दिसते, कीं, आपल्या इकडील चालीप्रमाणें जपानांत जोडे घालून आंत जाणें चांगलें समजत नाहींत. आमचा गार्ड ह्मणाला, कीं, हे त्यांच्या धर्माच्याहि विरुद्ध आहे.

नंतर कपड्याचे जोडे घालून आह्मी वाड्यांत गेलो. जपानी पद्धती-प्रमाणे वाड्याची सर्व इमारत लांकडाची केली आहे. खिडक्यांची व दरवाज्यांची सर्व तावदाने पांढऱ्या कागदाची केली आहेत. वाड्या-मध्ये जिकडेतिकडे लांब दालने आहेत, आणि मध्ये काहीं लहानमोठे हॉल आहेत. यांपैकी काहीं हॉल खास मुलाखती घेण्याकरिता आहेत, व या हॉलच्या मार्गे गुप्त खोल्या आहेत. या खोल्यांतून बादशहाच्या संरक्षणार्थ त्या वेळीं हत्यारबंद शिपाई ठेविलेले असत, व कचित् त्यांचा उपयोग बादशहाची इतराजी असलेल्या लोकांना दग्याने पकडण्यांतहि होत असे. बादशहाच्या निजण्याच्या खोलीची आणि सभोवतालच्या दालनांची तक्तपोशी अशी केली आहे, कीं, तीवरून कितीहि हळू चालले, तरी चाहूल ऐकू येते. त्या वेळीं बादशहाच्या जीवाला पुष्कळ धोके असत, ह्मणून अशा तऱ्हेच्या व्यवस्था करित असत.

इ. स. १८६८ मध्ये हल्लींच्या बादशहाला याच वाड्यांत राज्याभिषेक झाला होता. येथे बादशहा अलीकडे कचित्च येतो. हा वाडा आतां लोकांना पाहण्याकरितांच आहे. वाड्यांतील भिंतींवर प्रसिद्ध चित्रकार कानो व त्याच्या शिष्यवर्गाने काढलेलीं चित्रे अजून चांगलीं आहेत, व भिंतींवरील लांकडी खोदीं व कामहि फार सुरेख आहे. असे सांगतात, कीं, हे काम करणाऱ्या कारागिराचा एक हात अधु असून हे सर्व काम त्यानें एका हाताने केलें आहे !

या राजवाड्याशिवाय आणखी तीन राजवाडे आहेत. दोन उन्हाळ्यांत राहण्याकरितां व तिसरा इ. स. १६०४ मध्ये शोगन (प्रधान) आयासूने बांधिलेला किल्ला आहे. या राजवाड्यांत पाहण्यासारखें विशेष काहीं नाही. भिंतींवरील जुनीं चित्रे आणि लांकडी खोदीं व काम, एवढेंच आहे. हंड्या, झुंबरे, तसबिरी, टेबलखुर्च्या, पलंग वगैरे काहीं एक नाही. जिकडेतिकडे लांकडाची तक्तपोशी व त्यावर गवताच्या चटया अंथरल्या आहेत, व काहीं खोल्यांतून लहान गाद्या व उशा ठेविल्या होत्या. कोठे-

Karora-o, One of National Treasures

कारोराओ.

कोठें दिवे लावण्याकरितां लोखंडाचे आंकडे व कोठें कागदाचे कंदील लटकाविले आहेत. जपानी लोक टेबल, खुर्च्या, पलंग वगैरे इंग्लिश सामान अजून फारसें वापरीत नाहीत, असें दिसलें. लहानलहान चौकोनी गाद्यांचा ते उपयोग करितात. याच गाद्या एकावर एक ठेवून दिवसा बसण्याच्या, व रात्रीं एकाला एक जोडून त्यांच्या बिछान्याच्या कामीं उपयोग करण्याचा प्रघात आहे.

या शहरीं पुष्कळ जुनीं प्रसिद्ध देवळें आहेत. पैकीं होकोजी नांवाच्या देवळांत बुद्धाची मोठी मूर्ति आहे. हिची उंची ४२ फूट, तोंडाची रुंदी २४ फूट, लांबी ३० फूट व मानेचा परीघ ३६ फूट आहे. या देवळांत एक मोठी धातूची घांट आहे; तिची उंची १४ फूट, कक्षा ९ फूट व जाडी ९ इंच आहे. शिवाय लहानमोठ्या घंटा पुष्कळ आहेत. कांहीं घंटा बऱ्याच उंच बांधिल्या आहेत. या घंटांचीं लहान, परंतु उंच देवळें पृथक्पृथक् बांधिलेलीं असतात, व ह्यातारे पुजारी जपानी भाषेंत कांहीं मंत्र ह्मणतांना घंटांच्या दोऱ्या हालवीत असतात. तेथें भाविक स्त्रीपुरुषांची गर्दी असते. कोणी बाया आपल्या मुलांबाळांबद्दल विचारीत असतात, कोणी आपल्या नशिवाविषयीं विचारीत असतात, तर कोणी आपल्या घरचीं मेलेलीं माणसें स्वर्गस्थ झालीं किंवा नाहीं तें विचारीत असतात. या सर्वांपासून दक्षिणा घेऊन पुजारीबुवा जोरानें घंटा वाजवून कांहीं वेळ ध्यानस्थ बसत होते, आणि मग कागदांच्या चिठ्यांवर कांहीं लिहून देत होते. कोणाला कांहीं तायत्या व भारलेल्या अंगाऱ्याच्या पुढ्या वगैरे देत असत.

यांतून कांहीं लिहिलेल्या चिठ्या निघत असत. त्यांत त्यांच्या प्रश्नांची उत्तरे मिळत असत. आह्मी कांहीं वेळ तेथें उभें राहून ही सर्व मौज पाहत होतो व गार्ड आह्मांला इंग्लिशमध्ये सर्व समजावून सांगत होता. गार्ड आह्मांला विचारूं लागलों, “तुमच्या हिंदुस्तानांतहि असे देवभोळे लोक असतीलच !”

आणखी या मोठमोठ्या देवळांच्या कंपाउंडमध्ये इतर देवांची लहान-मोठी बरीच देवळे असतात. त्यांत देवीची देवळे जिकडेतिकडे बरीच आढळली. या देवतेची आराधना बायका फार करितात, असे दिसले. ज्या बायांची लहान मुले मरतात, त्या बाया या देवतेला बाहुल्या आणून वाहतात, व दुसरे मूल लवकर दे हणून तिची प्रार्थना करितात. मुलगा व्हावा अशी इच्छा असली, तर देवीला बाहुला, व मुलगी व्हावी अशी इच्छा असल्यास बाहुली वाहतात. एक बाई लहान मुलगी घेऊन देवीजवळ आली होती, व पुजारीबुवाला विचारीत होती, कीं, “मी देवीजवळ मुलगा मागितला असतां मुलगी झाली आणि माझ्या शेजारणीनें मुलगी मागितली असतां तिला मुलगा झाला.” यावर पुजारीबुवा त्या बाईची समजूत घालीत होते, कीं, “तुमच्या मागण्यांत कांहीं चुकी झाली असेल. परंतु आणखी कांहीं बाहुल्या व दक्षणा वगैरे देवीला आणा, हणजे तुमच्या इच्छेप्रमाणें देवी फळ देईल.”

आणखी एक मोठें बुद्धाचें देऊळ पाहण्याला गाईडनें आह्मांला नेले. या देवळाचा सभामंडप फार विस्तीर्ण होता, व मध्यभागीं मोठी भव्य मूर्ति होती. या मूर्तीच्या दोन्ही बाजूला काननदेवतेच्या ३३३३३ लांकडी मूर्ति उतरत्या पायऱ्यांवर ठेविल्या आहेत, व या मूर्तीनां दत्तासारखीं तीन तोंडे व सहा हात आहेत. चिवोनीन हें एक कियोटोमध्ये प्रसिद्ध देऊळ आहे, व येथें एकेक लक्ष पौंड वजनाच्या कांहीं घंटा आहेत. या घंटा पंचधातूच्या केलेल्या आहेत, असें हणतात.

हीं सर्व देवळे लांकडाचीं केलेलीं असतात. हणून यांनां आग लागण्याची फार भीति असते, व बहुतकरून वर्ष दोन वर्षांनीं नेहमीं या देवळांनां आग लागून फार नुकसान होतें; परंतु जपानी लोक लागलीच वर्गणी जमा करून व कांहीं सरकारांतून मदत घेऊन देवळे पुनः जशींच्यातशीं बांधून तयार करितात.

की काकुजी या नांवाचें येथें एक प्रसिद्ध स्थळ आहे, तें एका सुंदर टेंकडीच्या पायथ्याशीं बांधिलें असून त्याच्यासभोंवतीं एक सुंदर बाग केलेली आहे. बागेच्या मध्यभागीं एक चांगलें तळें आहे. या बागेला लागूनच दुसरी एक बाग आणि बंगला आहे. याला Silves Pavilion असें ह्मणतात. येथील बंगल्यांत आशिकागाशिगन (Ceremonious tea) विधियुक्त चहा पीत असे.

आमच्या गाईडनें या सर्व गोष्टी पाठ करून ठेविल्या होत्या, असें दिसलें. कोठेंहि गेलें, तरी तो आपला एकसारखा पाढा वाचीत असे. त्या अमक्या राजानें असें केलें, त्या अमक्या प्रधानाच्या वेळीं असें झालें, असें आपलें लांबलचक करून सांगत असे. जसें आपल्याकडे तीर्थक्षेत्राच्या ठिकाणीं गेलें ह्मणजे तेथील उपाध्ये, बडवे लोक यात्रेकरूंना पुष्कळसें भारूड सांगत असतात, तशासारखेंच आमच्या गाईडचें चालत असे.

तरी गाईड आह्मांला ह्मणत असे, कीं, “अमेरिकन लोकांसारखे तुम्ही मला कांहींच प्रश्न करीत नाही; ह्मणून मी तुम्हांला फारसें सांगत नाही. त्या लोकांनां तर पुष्कळ गोष्टी सांगाव्या लागतात. तेव्हां त्यांनां वाटतें, कीं, गाईड चांगला हुषार आहे.”

याशिवाय अर्वाचीन सुधारणेपैकीं इम्पीरियल म्युझियम, फाइन आर्ट म्युझियम, इम्पीरियल युनिव्हर्सिटी, व इतर कांहीं संस्था पाहिल्या.

एके दिवशीं कियोटोहून रेलवेनें ११ मैल लांब, कमीओका या स्टेशनावर गेलों व तेथून रिकशांत बसून होझु नांवाच्या गांवीं गेलों. रस्त्यानें गव्हांचीं हिरवींगार शेते आणि भाजीपाल्याचे मळे बरेच दिसले. येथील शेते लहानच, पण फार सुरेख असतात. जमीन जिकडेतिकडे रेंताडच, पण जमिनीची मशागत उत्तम करून तांदूळ, गहू, भाज्या, फळें वगैरेंचीं पिकें जपानी लोक चांगलीं काढतात. गांवांत जेवढें मलमूत्र निघेल, तेवढें ते लोक शेतांत नेऊन टाकतात. शेतांतून याच्याकरितां जागजागीं विहिरी केलेल्या असतात, व त्यांत हें मलमूत्र सांचवून, खत तयार करून तें खत पिकाला देतात.

होस्तु हें गांव थोडें उंचीवर आहे व येथें मोठी खडकाळ नदी आहे. येथें घाटावर बऱ्याच होड्या होत्या, त्यांपैकीं गाईडनें आमच्याकरितां एक ठरविली. होडींत बसतेवेळीं त्यानें आह्मांला सांगितलें, कीं, “खूब घट्ट धरून बसा.”

कांहीं यूरोपियन मंडळीहि आली होती. त्यांनींहि तीनचार होड्या घेतल्या. या मंडळीनें आपल्याबरोबर फराळाच्या पेठ्या, व सोडावाँटर वगैरे खाण्यापिण्याच्या जिनसा बऱ्याच आणल्या होत्या. यांच्याबरोबरहि दोघेतिघे जपानी गाईड होते. या गाईड लोकांनीं यूरोपियन पोषाक केला होता, तें पाहून आमचा गाईड ह्मणाला “मीहि आतां यूरोपियन ड्रेस करीत जाईन !” आणि त्याप्रमाणें आमचे गाईड इनोइसन हे दुसऱ्या दिवसापासून थेट यूरोपियन बनले, व आपल्या जपानी ड्रेसला त्यांनीं रजा दिली.

आह्मां या खडकाळ व जोरानें वाहणाऱ्या नदींतून तेरा मैल गेलों. कोठेंकोठें तर हे जोरानें वाहणारे प्रवाह फारच भयंकर आहेत. दोन्ही बाजूंनीं मोठमोठे नोकदार खडक व मध्यें अगदीं अरुंद जागा आहे. पाणी अतिशय जोरानें व कर्कश आवाज करीत वाहत असतें. तें पाहून असें वाटे, कीं, आतां या एवढ्याशा जागेंतून होडी जाईल तरी कशी ? मनांत येई, कीं, झालें—आतां येथें होडी खास उलटणार, व या भयंकर प्रवाहांत हालअपेष्टा होऊन या परकीय देशांत आपला अंत होणार ! कांहीं विपरीत झालें, तर अशा या खडकामध्यें कोणी मदत तरी कशी करणार ? आमच्याबरोबर आणखी चारपांच होड्या होत्या; परंतु सर्वांच्यापुढें आमचीच होडी होती. कसेंहि असो; आपल्यामागे कांहीं लोक आहेत, असें मनाला वाटून थोडा धीर येत असे.

गाईड घटकोघटकीं मला ह्मणत असे, कीं, “मॅडम, कांहीं भिऊं नका. आमचे हे जपानी नावाडी फार हुषार आहेत, व या नदींतून होड्या नेण्याची त्यांनां नेहमीं सवय आहे. ते कांहींएक धोका होऊं देणार नाहीत.”

असे हे सातआठ (Rapids) प्रवाह ओलांडल्यावर मग पुढें नदीचें पात्र चांगलें रुंद झालें, आणि तेथें पाणीहि अगदीं उथळ आहे, ह्मणून पुढें होड्या जाऊं शकत नाहींत. नदीच्या दोन्ही बाजूंची सीनरी हिरवीगार दिसत होती. आमचा गाईड ह्मणाला, कीं, “वसंतऋतूमध्ये आझेली या फुलांनां भर येतो. तेव्हां या नदीच्या दोन्ही बाजू फार सुंदर दिसतात, व त्या वेळीं पुष्कळ लोक पिकनिककरितां येथें येतात.”

त्या उथळ पाण्यांत आह्मांला कांहीं लहानलहान होड्या दिसल्या. या होड्यांनां लांबलांब दोऱ्या बांधिलेल्या होत्या, व कांहीं नावाडी त्या दोऱ्या धरून या होड्या पाण्यांत इकडेतिकडे लहान मुलाच्या गाड्यासारखे ओढीत होते. होड्यांतून जपानी लोक आपलीं बायकामुलें घेऊन बसले होते, व तेथेंच त्यांचा चहा वगैरे फराळ चालला होता. तो एक मोठा मजेदार देखावा दिसत होता.

होडींतून उतरून जवळच नदीच्या थडीवर एक जपानी इन होती, तेथें आह्मी गेलों. दरवाज्याशीं दोघी तरुण मुली उभ्या होत्या, त्यांनीं आमच्या बुटावर कापडी जोडे चढविले, तेव्हां आह्मांला आंत घेतलें. हें लहानसें दोन मजली घर स्वच्छ व व्यवस्थेशीर होतें. त्या मुलींनीं आह्मांला वर नेलें आणि खिडक्या वगैरे खालीं वर सरकवून आमच्याकरितां एक लहानशी खोली तयार केली. बसण्याकरितां तेथें एक लांकडी बांक होतेंच व मध्यें एक टेबल होतें. तेथून खालीं नदीचा देखावा फार मनोवेधक दिसत होता. चहा वगैरे घेऊन थोडी विश्रांति घेतल्यावर आह्मी रिकशांत बसून संध्याकाळीं कियोटोला परत आलों.

बीवा तळें.

कियोटोहून ११ मैलांवर बीवा नांवाचें जपानमध्ये सर्वांत मोठें तळें आहे. तेथें रेलवेनें अथवा रिकशांत बसून जातां येतें. ब्रेकफास्ट झाल्यावर रिकशांत बसून आह्मी हें तळें पहावयाला गेलों. त्याचा परीघ ३८ मैल आहे. हें तळें कियोटो शहराला पाण्याचा पुरवठा करितें.

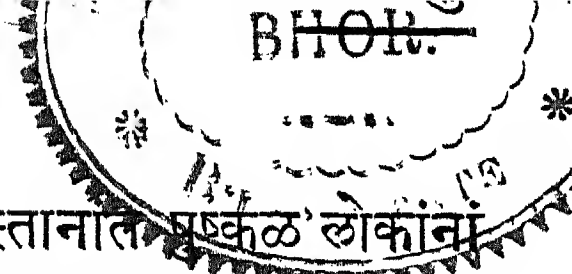
शहरांतील कारखानेहि याच्यावरच चालतात. तळें पाहून कारासाकी या गांवीं गेलों, व तेथें असलेलें एक हजार वर्षांचें जुनें झाड पाहिलें. तें पाहून एका इनमध्ये लंच घेतली. नंतर पुनः रिकशांत बसून बोटसुया गांवीं आलों, व होडींत बसून बीवा कॅनलनें कियोटोला परत आलों. हा बीवा कॅनल ७॥ मैल लांब आहे, आणि हा डोंगराच्या खालून खोदीत नेला आहे, हणून याला तीन बोगदे आहेत. त्यांपैकीं सर्वांत मोठा बोगदा २४३६ मिटर लांब आहे. यांत विजेचे दिवे लावले आहेत, तरी बराच अंधार असतो. मध्येंमध्ये बऱ्याच कोळशाच्या खाणी आहेत, हणून कोळसे नेणाऱ्या बोटींची नेआण चाललेली असते. आमच्या बोटीवर गाईडनें दोन जपानी कंदील घेतले होते. चार नावाडी होते. पुढून येणाऱ्या बोटीशीं टक्कर होऊं नये, हणून हे नावाडी मोठ्यानें ओरडून त्यांना सूचना करीत होते. या काळोखी बोगद्यांत मला फार भीति वाटूं लागली, व केव्हां एकदां उजेडांत जातों असें होऊन मनामध्ये नाहींनाहीं त्या कल्पना येऊं लागल्या. येथें मला त्या खडकाळ व जोरानें वाहणाऱ्या नदीची आठवण झाली, व वाटलें, कीं, तेथें चांगला उजेड व मोकळी हवा तरी होती !

मीं मनांतल्या मनांत किती तरी ईश्वराचा धांवा केला, व नवसहि केले; गाईडचाहि मला राग आला. वाटूं लागलें, कीं, हा गाईड आह्मांला उगीच भलत्यासलत्या जागीं घेऊन येतो. या काळोखामध्ये पहायचें होतें तरी काय ? विजेचे दिवे पण तेहि अगदीं मंद होते.

जेव्हां त्या काळोख्या बोगद्याच्या बाहेर आलों, आणि जिकडेतिकडे चकचकीत सूर्यप्रकाश, सुंदर हिरवेगार डोंगर वगैरे पाहिले, तेव्हां हुषारी येऊन भीति नाहींशी झाली.

असो. अशाच तऱ्हेचें कांहीं संकट जेव्हां मनुष्यावर येतें, तेव्हांच त्याला ईश्वराची खरी आठवण होते; परंतु सुखाच्या व आनंदाच्या वेळीं मनुष्याला ईश्वराचा विसर पडतो, असा अनुभव सर्वांनां आहेच.

जीजत्सु.

ही एक प्रकारची जपानी कुस्ती आतां हिंदुस्तानांत पुष्कळ लोकांना ऐकून माहीत झाली आहे. या कुस्त्यांची तालीम घेण्याकरितां किर्याटांमध्ये म्युझियमजवळ एक मोठा औरसचौरस हॉल बांधिला आहे व हॉलमध्ये ठळक जागीं राजाकरितां व राजपुत्रांकरितां बसण्याच्या जागा केल्या आहेत.

एके दिवशीं संध्याकाळीं पांच वाजतां या कुस्त्या पाहण्यास आह्मी गेलो. तेथें त्यांच्या नेहमींच्या चालीप्रमाणें एकानें येऊन आमच्या बुटांवर कापडी जोडे अथवा मोजे चढविले, व मग आह्मांला आंत घेतलें. हा हॉल मुलांनीं व तरुण माणसांनीं अगदीं गजबजून गेला होता. या कुस्त्यांमध्ये दहापासून पंधरासोळा वर्षांच्या वयाचीं मुलेंच पुष्कळ होती. या मुलांना ते मोठे पुरुष कुस्त्यांचे डाव, पेंच वगैरे शिकवीत होते. तिकडील थंड हवेमुळें मुलें चांगलीं सशक्त दिसत होती, आणि या कुस्तीच्या व्यायामानें त्यांच्या तोंडावर चांगला लाल रंग आला होता. हा देखावा मोठा मनोरंजक दिसत होता.

या हॉलच्या एका बाजूला कांहीं तरुण बायांचा घोळका जमलेला होता. या घोळक्यामध्ये एक तरुण मुलगी हातांत एक लांब भाला घेऊन या बायांना भाल्याचा फेरफटका शिकवीत होती. ती मुलगी भाला घेऊन मार्गेपुढें उड्या मारून त्या इतर बायांना भाल्याचा उपयोग कसा करावा हें समजावून सांगत होती, व त्या बायाहि तिच्या हावभावांचें लक्ष्यपूर्वक अनुकरण करीत होत्या.

असें ह्मणतात, कीं, या मुलीच्या घराण्यांतील बहुतेक सर्व बाया भाल्याचा उपयोग करण्यांत फार वाकब होत्या व आहेत. याच घराण्यांतील बाया इतर बायांना भाल्याचे हात शिकवीत असत.

मला त्या कुस्त्या पाहण्यापेक्षां त्या हंसतमुखी बायांचा घोळका, व ती भाला घेऊन उभी असलेली मुलगी पहाणेंच फार गमतीचें

वाटलें. मी बराच वेळ तेथें उभी राहून, त्या घोळक्याकडे पहात उभी होतें. ती मुलगी व कांहीं बाया आह्मी परकीय आहोंत हें पाहून आमच्याकडे आल्या, व आपल्या जपानी चालीप्रमाणें त्यांनीं खूब लवूनलवून सलाम करून आह्मी कोण, कुठचीं वगैरे विचारपूस केली.

नाटकगृह.

एके दिवशीं आमचा हेडवेटर आमच्या टेबलाजवळ येऊन आह्मांला विचारूं लागला “तुह्मीं कियोटोमध्ये कायकाय पाहिलें ? तुह्मांला काय आवडलें ? तुह्मीं आमचीं कांहीं जपानी नाटके पाहिलीं कीं नाहीं ? तीं फारच चांगलीं होत असतात.

त्याला बरेंच इंग्लिश बोलतां येत होतें, व तो जेवणाच्या वेळीं सर्वांच्या टेबलाजवळ जाऊन समाचार घेत असे. “आज तुह्मी नाटकाला जाच !” अशी त्यानें फार कळकळीनें शिफारस केली. “Oh Sir, you must go to-night to the theatre. I go every night.”

असें त्यानें हातवारे करून आह्मांला सांगितलें, व आमच्याहि मनांत आलें, कीं, एकादें जपानी नाटक पहावें. त्याप्रमाणें आह्मी आपला नाटकाला जाण्याचा विचार गाईडला सांगितला. परंतु तो गाईडच्या मनाला येईना. तो ह्मणूं लागला “जपानी भाषेंत नाटक होणार तें तुह्माला समजणार कसें ? व नाटकाला जावें असें कुकच्या प्रोग्राममध्ये लिहिलेलें नाहीं !”

आह्मी त्याला सांगितलें “कुकच्या प्रोग्रामशीं आह्मांला काय करायचें आहे. तिकीटाचे पैसे आह्मी देऊं. मग तर तुला एवढें भिण्याचें कारण नाहीं ना ?”

आमच्या गाईडला शाळा व गिरण्या वगैरे पाहण्याला चल ह्मटलें, ह्मणजे त्याच्या जिवावर येत असे. तो आह्मांला देवळें व बागबगीचे पाहण्याला नेत असे. तो ह्मणत असे, कीं, अमेरिकन लोकांनां तर देवळें पाहणेंच फार आवडतें. असो.

कियोटो युनिव्हर्सिटी.

जेवणानंतर आह्मी नाटक पाहण्याला गेलों. तेथें पहिल्या वर्गांत पांच-सहा युरोपियन बायकापुरुष होते. बाकी बऱ्याच खुर्च्या रिकाम्या होत्या. परंतु तिसरा वर्ग जपानी लोकांनीं अगदीं गच्च भरून गेला होता. या जमावामध्ये बायकांचीच संख्या अधिक दिसत होती. हा तिसरा वर्ग स्टेजच्यापुढें खोलगट अशा सपाट जागेवर होता, आणि वीत दीडवीत उंचीच्या लांकडी फळ्याच्या मध्येंमध्ये पार्टिशन करून चौकोनी हौदासारखे बॉक्सेस केले होते. त्यांमध्ये आठआठ, सहासहा इसमांना बसण्यास जागा होती. कांहीं प्रेक्षक लोक जेवण वगैरे तेथेंच उरकीत होते. या लोकांचे जेवणाचे पदार्थ कोठेंहि मिळतात, व ते खाण्याचा विशेष त्रासहि पडत नाहीं. लांकडाच्या डब्यांतून भात, भाज्या, गोड पदार्थ मिळतात, ते काड्यांनीं खावयाचें आणि डबे फेंकून घावयाचे. नंतर थोडा गरम चहा घेतला, कीं, झालें जेवण !

कांहीं बाया व तरुण मुली तोंडाला रंग आणि पावडर लावीत असत. जपानी बाया तोंडाला, गालांला व ओठांला वगैरे रंग लावण्याच्या फार शोकी असतात. लाल व गुलाबी रंगाची पावडर, ब्रश व एक लहानसा आरसा, या सामानाची एक छोटीशी पिशवी नेहमीं त्यांच्या खाशांत असते, व मनाला वाटेल तेव्हां त्या तिचा उपयोग करितात.

नाटकाचे एकदोन अंक पाहून आह्मी लवकरच हॉटेलमध्ये परत आलों. कारण, भाषा समजत नसल्यामुळें नाटकांत विशेष गोडी लागेना. जरी गार्ड आह्मांला समजावून सांगत होता, तरी दुसऱ्याच्या सांगण्यामध्ये व स्वतःला समजण्यामध्ये पुष्कळ अंतर असतें; व आमच्या हेड-वेटरनें जी अगदीं जीव तोडून तारीफ केली होती, तसें कांहीं नाटक सुरेख नव्हतें.

कियोटो युनिव्हर्सिटी.

सकाळीं दहा वाजतां आह्मी कियोटो युनिव्हर्सिटी पहावयाला गेलों. थोडाथोडा उघडझांपी पाऊस पडत होता, व हवा अगदीं सर्द झाली

होती. तिच्याबरोबर बर्फाचे बारीकबारीक तुषारहि वर्षाव करीत होते. ते यांच्या काळ्या कोटावर जणू मोत्यांच्या दाण्यांप्रमाणे चमकू लागले. हवा जरी इतकी थंड झाली होती, व मधुनमधून हलक्या बर्फाचा वर्षाव चालला होता, तरी शरीराला आणि मनाला कोणत्याहि तऱ्हेचा आळस किंवा सुस्तपणा वाटत नव्हता. उलट आणखी हुषारी येत असे, व वाटे, कीं, कितीहि थंडी व पाऊस असला, तरी जाड कपडे घालून फिरत असावे. जपानी लोकहि मोठे बाहेर फिरणारे दिसले. पाऊस असो, थंडी असो, ज्या रस्त्याने जावे, त्या रस्त्याने पुरुष, बायका, मुलें यांची सारखी गर्दी असावयाची.

या वेळींहि आमच्यासारख्या प्रेक्षक लोकांची पुष्कळ गर्दी होती. दरवाज्यावर पास घेऊन आह्मी आंत गेलों. युनिव्हर्सिटीची इमारत साधारण बरीच मोठी आहे, व कंपाउंड चांगलें विस्तीर्ण आहे. येथें मुलांनां सर्व तऱ्हेचे शास्त्रीय व विजेचे प्रयोग वगैरे फार काळजीपूर्वक शिकवितात.

चेरीडान्स.

हा चेरीडान्स एप्रिलपासून सुरू होतो. तो महिना दीडमहिना रोज रात्रीं होत असतो. हा चेरीडान्स व चेरीब्लॉसम पाहण्याकरितां जपान-मध्ये दूरदूरचे युरोपियन लोक दरवर्षीं येत असतात. विशेषतः अमेरिकन लोक फार येतात.

एप्रिलच्या पहिल्या तारखेला ह्मणजे ज्या दिवशीं डान्सला सुरुवात झाली, त्याच दिवशीं हा डान्स पहावयाला आह्मी गेलों. संध्याकाळीं साडे-पांच वाजतां थिएटरचे दरवाजे उघडले. पहिल्यानें आह्मां सर्व प्रेक्षकांनां बाहेरील एका हॉलमध्ये बसविलें. येथें बसण्याकरितां लांकडाचें एक बांक होतें, व पुढें एक लहान टेबलासारखी पाटी होती. नंतर उत्तम शृंगार केलेल्या मुली येऊन त्यांनीं सेरिमोनियस टी तयार केला. हा चहा तयार करण्याकरितां हॉटेलच्या एका बाजूला एक टेबल ठेविलें

होतें, व त्यावर दोन शेंगड्या होत्या. या शेंगड्यांवर त्या मुलींनी नाटकी हावभाव करीत खापरी भांड्यांत चहा तयार केला.

मग आणखी कांहीं मुली येऊन त्यांनी लहान चिनी पेल्याबशांतून तो चहा आणि कांहीं मिठाई प्रत्येक प्रेक्षकाला मोठ्या अदबीने लवून आणून दिली. तो चहाचा पेला व बशी ज्याला वाटेल त्याने सेरिमोनियस टीच्या स्मरणार्थ घेऊन जावें, अथवा नको असल्यास तेथेंच टाकून यावें, असा रिवाज आहे. चहाचा समारंभ झाल्यावर आह्मी थिएटरमध्ये गेलों. आमच्या सीटस्वरच्या मजल्यावर होत्या. सर्व थिएटर चेरीच्या फुलांनी व कागदाच्या रंगीबेरंगी दिव्यांनी सुशोभित केलें होतें.

स्टेजच्या दोन्ही बाजूंना रांगेने सरसरी ६० मुली चांगला पोषाक करून व हातांत निरनिराळीं वाद्ये घेऊन बसल्या होत्या. नंतर ६०।७० शृंगार केलेल्या नाचणाऱ्या मुली येऊन हावभाव करीत नाचूं लागल्या. या मुलींवर देखरेख करण्याकरितां दोघी ह्याताऱ्या बाया त्यांच्यामार्गे रहात होत्या. या ह्याताऱ्या बाया स्टेजवर नाचावयाच्या वेळेस मध्येंमध्यें मिरवतांना पाहून प्रेक्षकांची मनें विरस होत. मग त्या कोणाची देखरेख करीत होत्या, कोण जाणे !

नाचणाऱ्या मुली थोडा वेळ नाचून पुनः आंत जात व पोषाकांत थोडा फेरफार करून येत असत. नाच चालला असतांच स्टेजवर अनेक तऱ्हेचे सीन दाखवीत होते. हा नाच तासभर चालला होता. संध्याकाळचे ९ पासून ते रात्रीचे ११ वाजेपर्यंत या नाचाच्या तीन आवृत्ति होतात. एकंदरीने हा चेरीडान्स खरोखरी प्रेक्षणीय आहे, यांत शंका नाही.

नारा.

तारीख २ एप्रिल १९११ रोजी सकाळी ब्रेकफास्ट घेऊन आह्मी कियोटो-हून ट्रेनने निघालों, ते दुपारी एक वाजतां नारा येथें पोहोंचलों. नारा हें जपानमधील सुंदर स्थळांपैकीं एक गणलें जातें, व ८ व्या शतकांत

हें जपानची राजधानी होतें. येथें मुख्य पाहण्यासारखें स्थळ ह्यणजे शिटोचें पुरातन देऊळ होय. हें देऊळ निकासाव्यामा नांवाच्या डोंगराच्या पायथ्याशीं असून सभोंवतालीं उंच किपटोमेरी नांवाचीं झाडे आहेत. देवळाच्या पटांगणांत शेंकडों पाळीं व हरणें चरत असतात. येणारे जाणारे लोक तेथील दुकानांतून बिस्किटे घेऊन त्यांना घालतात. देवळांत जाणाऱ्या मुख्य वाटेवर दोहों बाजूंनीं तीन हजार तोरा किंवा दीप-माळा आहेत. यांपैकीं एक तृतीयांश निरनिराळ्या धातूंच्या केल्या आहेत, व बाकीच्या दगडी आहेत. या देवळांत कागुरा नांवाचा एक धार्मिक नाच तरुण मुली करीत असतात, आणि तो ठरीव फी दिली असतां प्रेक्षकांना कोणत्याहि वेळीं दाखवितात. याशिवाय येथें आणखीहि कांहीं प्रसिद्ध देवळे आहेत. पैकीं त्वोदाईजी नांवाच्या देवळांत बुद्धाची एक मोठी मूर्ति व एक जुनी घांट आणि जुन्या वस्तूंचें संग्रहालय आहे.

दुसऱ्या दिवशीं पाऊस फार असल्यामुळे आह्मांला तेथेंच मुक्काम करावा लागला. दुपारीं पाऊस थोडा उघडला, तेव्हां निरनिराळे तीन रिकशे घेऊन तेथून दोन मैलांवर असलेलें सरकारी फार्म पाहण्यास आह्मी गेलों. त्या दिवशीं सुटी असल्यामुळे तेथें कोणी हजर नव्हतें; परंतु थोड्या वेळांतच एक कामगार आला, व त्यानें आह्मांला बरीच माहिती दिली. येथें वाटल्यांतून सर्व तऱ्हेचीं धान्यें भरून ठेविलेलीं होती, व बाहेर कंपाउंड-मध्ये लहानलहान शेते व फळांचीं झाडे वगैरे अनुभव पहाण्याकरितां लाविलीं होती.

नंतर तेथून जवळच एक देऊळ होतें, तें आह्मी पहावयाला गेलों. देवळाच्या पुढच्या दरवाज्यावर दोन्ही बाजूंना हातांत गदा घेतलेल्या अक्राळविक्राळ मोठ्या दोन मूर्ति होत्या. जशा आपल्या इकडे देवळांतून मारुतीच्या किंवा गरुडाच्या मूर्ति असतात, तशांसारख्याच कांहीं अंशीं या मूर्ति होत्या. हें देऊळ शिटोचें होतें. शिटोची मूर्ति उभी असते, व तिचा आकार लहान असतो. परंतु बुद्धाची मूर्ति खूब मोठी

असून बसलेली असते. त्या दिवशीं या देवळांत लहानशी जत्रा भरली होती, व आसपासचे बरेच लोक जमा झाले होते. कांहीं मिठाईचीं व लांकडी सामानाचीं दुकाने बसलीं होती; व दुसरीं माशांचीं व खेंकड्यां (चिंभोऱ्या)चींहि तितकींच दुकाने होती. सर्व लोक त्यांचीच जास्ती खरेदी करीत होते. हे मोठमोठे खेंकडे फार विलक्षण दिसत होते. कांहीं काळ्या रंगाचे, कांहीं पांढऱ्या, तर कांहीं लाल रंगाचे व कांहीं गुलाबी ठिपकेदार, असे चित्रविचित्र होते. ते मोठमोठ्या पिंपांतून भरून ठेविले होते, गिऱ्हाइकांनां दोनदोन, चारचार जसे लागत, तसे ते दोरीला बांधून विकीत होते. तेथें या प्राण्यांचीच मोठी विक्री चालली होती, व तो एक मोठा विलक्षण देखावा दिसत होता.

हें देऊळ एका लहानशा खेडेगांवाजवळ आहे. येथें ही लहानशी जत्रा मोठ्या मौजेची दिसत होती. मुलें जागजागीं जमा होऊन कुस्त्या, भोंवरे वगैरे अनेक खेळ खेळत होती. कांहीं स्त्रीपुरुषांचे घोळके हंसत फिरत होते, आणि कांहीं झाडांखालीं बसून आनंदानें गप्पागोष्टी बोलत होते. हे जपानी लोक जसे उद्योगी असतात, तसेच ख्यालीखुशाली करणारेहि असून नेहमीं आनंदी व हंसतमुख दिसतात. तिकडील चांगल्या हवेमुळे मुलें नेहमीं निरोगी आणि सशक्त असतात. कांहीं मुलें तर इतकीं लठ्ठ असतात, कीं, त्यांच्या लाल व फुगऱ्या गालांमुळे त्यांचे बारीक डोळे अगदीं बुजून जातात.

जत्रा पाहून दिवेलागणीच्या सुमाराला आह्मी परत हॉटेलांत गेलों. रस्त्यानें थोडथोड्या पावसाच्या सरी येत होत्या; परंतु वाटेवर बरेच बागवगींचे व कांहीं खेडीं पहाण्यांत आलीं.

नागोया.

तारीख ४ एप्रिल १९११ रोजीं दुपारीं तीन वाजतां ट्रेननें आह्मी नागोया येथें गेलों, व तेथें नागोया हॉटेलमध्ये उतरलों. मग चहा घेतल्यावर तेथील मोठमोठे कारखाने पाहिले. हें शहर क्लाइसन, पोर्सिलेन व पंखे

या जिनसांकरितां प्रसिद्ध आहे. शहर समुद्रकिनार्यावर असून चांगलें बंदर आहे. तेथील किल्ला फार जुना असून प्रसिद्ध आहे.

इ. स. १६१० मध्ये हा किल्ला पुष्कळ सरदार लोकांनीं मिळून टोकुगावा नांवाच्या घराण्यांतील पहिल्या शोगनकरितां बांधिला होता. या किल्ल्याच्या शिखरावर सोन्याच्या मत्स्यांची एक जोडी आहे. या मत्स्यांचें नकशीदार काम फार अप्रतिम आहे. हे मत्स्य तयार करण्याकरितां, केचोकोवन नांवाचे जुन्या जपानी सुवर्णाच्या नाण्याचे १७९७९ तुकडे लागले, व त्यांची किंमत ३९,००,००० येन होती. ही मत्स्यांची जोडी शहराच्या कोणत्याहि भागांतून दिसते. हा किल्ला पांच मजली आहे, व तो सरकारी परवानगीशिवाय पाहूं देत नाहींत.

दुसऱ्या दिवशीं उपाहार झाल्यावर आम्ही किल्ला पाहण्यास गेलों. हवा सुंदर होती, पाऊस उघडला होता, व मंदमंद सूर्यकिरण सर्वत्र पसरले होते. त्यामुळे तीं सुरेख रीतीनें कातरलेलीं हिरवींगार लहानमोठीं झाडे व कुंपणें विशेष रमणीय दिसत होतीं. किल्ल्याच्या सभोंवार फार मोठें विस्तीर्ण पटांगण आहे. यांत जपानी पलटणीची कवाईत व घोडदौड चालली होती. आधींच जपानी लोक लहान असतात, व किल्ल्याच्या पांचव्या मजल्यावरून तर ते लहानलहान वानरांसारखे दिसूं लागले !

नागोया शहराची अलीकडे बरीच सुधारणा केली आहे. येथील रस्ते बरेच रुंद आहेत. येथें जपानी सरकारची बरीच मोठी फौज आहे.

सीटझोका.

नागोया येथून लंच घेऊन निघालों, ते संध्याकाळीं चार वाजतां आम्ही सीटझोका येथें पोहोचलों. येथें दायतोका नांवाच्या हॉटेलांत उतरलों. येथें पाहण्यासारखें विशेष कांहीं नव्हतें. परंतु संध्याकाळीं फिरावयाला झणून गाईडनें तेथील एक लहान बाग पाहण्यास नेलें व जवळच एक बुद्धाचें पुरातन देऊळ होतें तें पाहिलें. त्या दिवशीं काउन प्रिन्स या शहरांतून टोकिओकडे जाणार होता, झणून त्याच्या सन्मानार्थ गांवांत

जिकडेतिकडे तोरणें, पताका, दिवे लावून मोठी शोभा आणिली होती; व तरुण मुलें राजपुत्राला सलामी देण्याकरितां पोषाख वगैरे करून रस्त्यानें उभीं होतीं. जपानी लोकांमध्ये राजनिष्ठा फार दिसली. अलीकडे रशियाच्या लढाईपासून जपानमध्ये लोकांवर जबर कर बसविले आहेत. परंतु त्यांचें त्यांनां कांहींच वाटत नाहीं. ते क्षणतात “राजानें आमच्या कल्याणाकरितां व आमच्या हिताकरतांच कर बसविले आहेत, तेव्हां ते आह्मांला सोसलेच पाहिजे.”

सीटझोका येथें लाखेचें व बांबूचें नाजूक काम फार सुरेख होतें. या कामाचे कांहीं कारखाने आह्मी पाहिले.

मीयानोष्टा.

दुसऱ्या दिवशीं मीयानोष्टास जाण्याकरितां निघालों, व गोझु स्टेशनावर दुपारीं ४ वाजतां उतरलों. तेथून ८॥ मैल ट्रामवेनें डोंगराच्या पायथ्यापर्यंत गेलों. तेथें युमाटी नांवाचें गांव आहे. तेथील जपानी इनमध्ये चहा घेतला. अशा इन्स् जपानमध्ये बहुतेक सर्व ठिकाणीं आहेत, व टीहोउसेसहि जिकडेतिकडे आहेत. जपानी लोक यांनां आश्रयहि चांगला देतात. कोठें बाग पहावयाला जा, अथवा देऊळ पहावयाला जा, तेथें हीं लहानलहान टीहोउसेस आहेतच. तेथील व्यवस्था राखण्याकरितां दोन जपानी मुली हजर असतात. तेथें गेलें, कीं त्या एका तबकांत नुसत्या चहाचे पेलें, व दुसऱ्या तबकांत तांदळाचीं बिस्किटें घेऊन येतात. मग तो चहा तुह्मांला नको असला, तरी त्यांनां पैसे देण्याकरितां ध्यावा, व वाटेल तर प्यावा अथवा ओतून टाकावा. परंतु जपानच्या थंड हवेला थोडा तरी हा ऊन चहा घेतला, क्षणजे बरें असतें.

या इनमध्ये कांहींशी युरोपियन तऱ्हेची व्यवस्था दिसली. पुढें एक मोठा हॉल होता, आणि त्या हॉलमध्ये इकडेतिकडे बऱ्याच टेबलखुर्च्या ठेविल्या असून येथें चहाच्याबरोबर दूध, साखर, फळें, बिस्किटें वगैरे

होती. याचें हेंहि एक कारण होतें, कीं, ही इन मीयानोष्टाच्या अगदीं रस्त्यावर होती, आणि या रस्त्यानें यूरोपियन लोक नेहमीं जातयेत असतात, तेव्हां त्यांच्या सोईकरितां ही सर्व व्यवस्था ठेविली होती.

चहा घेतल्यावर रिकशांत बसून आह्मी मीयानोष्टाचा डोंगर चढूं लागलों. रस्त्याची सीनरी आपल्याइकडील पहाडी प्रदेशाप्रमाणेंच होती; तींत विशेष कांहीं नव्हतें. डोंगराची उंची समुद्रकिनाऱ्यापासून ११२० फूट आहे, व सभोंवतालच्या प्रदेशांत उन्हाळीं आहेत. या झऱ्यांच्या पाण्यानें स्नान केलें असतां आरोग्यास फायदेशीर होतें, असें ह्मणतात. संध्याकाळीं सात वाजतां आह्मी मीयानोष्टाला जाऊन पोहोचलों, व तेथील फुजी या हॉटेलमध्ये उतरलों. हें हॉटेल जपानमध्ये सर्वांत उत्तम गणलें जातें. येथील बहुतेक सर्व खोल्यांनां स्वतंत्र बाथरूमस् आहेत, आणि त्यांमधून झऱ्याचें ऊन पाणी स्नानाकरितां आणलेलें आहे. खोल्यांत विजेचे दिवे असून आंत स्वच्छताहि चांगली ठेविली जाते. येथें नेहमीं फार थंडी असते, ह्मणून खोल्यांतून धमधमीत विस्तव ठेविलेला असतो. रात्रीं निजण्याच्या वेळीं घालण्याकरितां किमोने बायकापुरुषांकरितां पलंगावर ठेविलेले असतात, व पायांत घालण्याकरितां स्लिपर्सहि असतात. जर तुम्हांला पाय रगडून घ्यावयाचे असतील, तर त्याच्याकरितां हि बायकापुरुष तेथें हजर असतात. त्यांनां ठरीव पैसे दिले असतां ते येऊन पाय चेंपणें, अंग रगडणें वगैरे करितात. त्यांनां काय घ्यावयाचें, किती घ्यावयाचें वगैरेंबद्दल खोलींत यादी असते.

हें हॉटेल चांगलें उंच जागीं असून बरेंच मोठें आहे. सभोंवतालचा देखावा फार रमणीय असून फुजी हा पर्वत बर्फानें आच्छादिलेला पांढराशुभ्र दिसतो. हॉटेलच्या पुढें सुंदर बाग आहे; त्यांत ठिकाठिकाणीं कारंजीं व पाण्याचे धबधबे केले आहेत. या पाण्यांत सुंदर रंगारंगाचे मासे सोडिले आहेत. जपानी लोकांची बागवगीचा करण्याची तऱ्हा वेगळीच असते. त्यांच्या बागेमध्ये आपल्याइकडील बागेसारखीं फारशीं

फुलझाडें वगैरे नसतात. परंतु नेहमीं हिरवीं राहणारीं झाडें, अनेक तऱ्हेच्या आकृत्यांमध्ये कौशल्याने कातरलेलीं, इकडेतिकडे विरळ लाविलेलीं असतात. त्यांच्या सभोवार वांकडेतिकडे, परंतु सुंदर रस्ते केलेले असतात. बागेच्या मध्यभागीं व आजूबाजूला उथळ खळगे खणून त्या खळग्यांच्या बाजू दगडांनीं बांधून आंत पाणी भरून रंगीबेरंगी मासे त्यांत सोडतात, व शक्य असेल तर डोंगरावरून वहात येणारें पाणी नळ्यांतून आणून कारंजीं करितात. परंतु जर कोणा श्रीमंत मनुष्याचा स्वतःचा बाग असला, तर मात्र तेथें फुलांचे ताटवे, फुलझाडें, फळझाडें वगैरे असतात.

हॉटेलमध्ये पुष्कळ युरोपियन लोक उतरले होते. शिवाय एक पारशी गृहस्थ, एक जपानी बाई व तिचा युरोपियन नवरा, त्याचे चारपांच युरोपियन मित्र अशी पांचसहा जणांची पार्टी एका मोटारमध्ये बसून आली होती. ही जपानी बाई युरोपियन पोषाख करीत होती, व थाटावरून हें जोडपें बरेंच श्रीमंत दिसलें. युरोपियन मंडळीमध्ये निपोमारो बोटीवरील कांहीं इसम आमच्या ओळखीचे भेटले. त्यांच्याशीं जेवणानंतर आम्हीं गप्पागोष्टी केल्या. दुसऱ्या दिवशीं ब्रेकफास्ट घेतल्यावर खुर्च्यात बसून लेक हाकोनी पाहण्याला गेलों. आमचा गाईड घोड्यावर बसला. लेक हाकोनी हॉटेलापासून साडेसहा मैल लांब आहे, व मीयानोष्टापेक्षा एक हजार फूट उंच आहे. सरोवर फार सुंदर असून त्यांत फुजी पर्वताचे प्रतिबिंब दिसतें. या सरोवराच्या कांठीं एक राजवाडा आहे. येथें बादशहा उन्हाळ्यांत कधींकधीं येऊन राहतो, व तेथें एक लहानसें हॉटेलहि आहे. येथें आम्ही लंच घेण्यास उतरलों. या हॉटेलांतून सरोवराची व फुजी पर्वताची शोभा चांगली दिसते. येथें कांहीं ह्याताऱ्या जपानी बाया रंगवलेल्या लांकडी जिनसा विक्रीकरितां घेऊन आल्या होत्या, त्या आपापल्या गांठोड्यांतून एकएक वस्तु काढून आम्हांला दाखवूं लागल्या. त्या जिनसांचीं नांवे मडम फुजी यामा, मडम चेरी वगैरेसारखी

चमत्कारिक असत. ज्यांच्यावर फुजी यामाचें अथवा चेरी फुलाचें चित्र असे, त्यांनां हीं नांवें मिळत. जपानी लोकांनां फुजी पर्वताचा व चेरी फुलांचा फार अभिमान वाटतो. ज्या त्या वस्तूवर यांचीं चित्रें असतात.

या ह्याताऱ्या बायांपैकीं दोघीतिघींनीं केशवपन केलें होतें, ह्मणून आह्मीं गाईडला विचारलें, कीं, “ही चाल जपानमध्येसुद्धां आहे कीं काय?”

गाईड ह्मणाला “जपानी ह्याताऱ्या विधवा केशवपन करितात; परंतु हें त्यांच्या खुषीवर असतें. त्यांनीं केंस काढलेच पाहिजेत असें नाहीं.”

आह्मीं लंच घेतल्यावर होडींत बसून सरोवराच्या दुसऱ्या बाजूला गेलों. सरोवराचें पाणी स्फटिकासारखें स्वच्छ दिसत होतें. सभोंवतालच्या डोंगराची व त्यावरील सुंदर झाडांची पडछाया पाण्यावर पडल्यामुळें पाण्याला अधिक शोभा आली होती. आमच्या होडीवर तिघे नावाडी होते. होडी शिड्यांच्या व वल्ह्यांच्या मदतीनें चालली होती. परंतु वारा बराच असल्यामुळें होडी डुलत असे, त्या वेळीं मला फार भीति वाटे, व मी पुनः पुनः गाईडला बजावीत असें, कीं, “नावाड्यांनां चांगली काळजी घ्यावयाला सांगा.” रस्त्यानें आह्मांला गाईड बऱ्याच गोष्टी सांगत होता ‘अमक्या ऋतूमध्ये अमकीं फुलें निघतात. मग अशाअशा तऱ्हेची सीनरी दिसते. हिंवाळ्यांत सरोवराचें पाणी थिजून दगडासारखें होतें, व सर्व प्रदेश बर्फमय होतो.’ आमच्या बरोबर आणखीहि बरीच मंडळी होती. परंतु ती घोड्यावरून आल्यामुळें आमच्या आधीं आली व लंच घेऊन भराभर होड्यांत बसून निघाली. आमचीच होडी सर्वांच्या मागे राहिली. असो.

आह्मी किनाऱ्यावर पोहोंचलों, त्यापूर्वीच गाईडनें आमच्या-करितां खुर्च्यांची व्यवस्था करून ठेविली होती. तेथून आह्मी दुसऱ्या वाटेनें निघालों. गाईड पायांनींच येत होता. त्याला चालतांना पाहून मला त्याचा फार हेवा वाटला, व वाटलें, कीं, जर देवानें माझ्या पायां-

नांही बळ दिलें असतें, तर मीहि वनश्रीची शोभा पाहतपाहत पायांनीच चाललें असतें. अशा पहाडांतून पायांनीं चालण्याची मौज वाटते. तशांतूनहि मी चाललें असतें; पण रस्ता फार अवघड. तशांत दोन दिवस जोर करून चाललें व मग आठ दिवस अजारी पडलें, तर या करण्यांत काय अर्थ ?

या वाटेनें सरोवरापासून सुमारे तीन मैलांवर ऊन पाण्याचे सुंदर झरे आहेत, तेथें आह्मी गेलों. गाईडच्या मनांत तेथें न्यावयाचें नव्हतें. तो ह्मणाला “तेथें काय पहावयाचें आहे ? उगीच वेळ मोडतो ! ” पण आह्मी त्याचें ऐकिलें नाहीं.

ऊन पाण्याचे झरे.

हे झरे उंचसखल अशा पर्वतामध्ये आहेत. येथेंहि एक साधारणशी झन आहे. या ठिकाणीं झऱ्याचें स्नान करण्याकरितां पुष्कळ जपानी लोक येत असतात, व वाटेल तर आठ दिवस येथें राहतात. या पाण्यांत थोडा गंधकाचा अंश आहे, आणि याच्या स्नानानें वायूचे विकार बरे होतात, असा जपानी लोकांचा अनुभव आहे. झऱ्याच्या जागीं एक लहानसें छप्पर बांधलेलें आहे, व त्यामध्ये दोन लहान टांकी आहेत; पैकीं एक बांधिलेलें व दुसरें स्वाभाविकच आहे. आह्मी तेथें गेलों, तेव्हां पुष्कळ स्त्रीपुरुषांचा जमाव स्नान करीत होता. तो देखावा पाहून मला चमत्कारिक वाटलें. त्या लहानलहान टाक्यांमध्ये बायका, पुरुष, मुलें, मुली, ह्याताऱ्याकोताऱ्या सर्व उघडीं दिगंबर होऊनहि एका जागीं स्नान करीत होती. एकाच्याहि अंगावर एक बोटभरहि चिंधी नव्हती, आणि त्या उघड्या छपरांमध्ये आनंदानें स्नानें चाललीं होती. ज्यांचीं स्नानें झालीं होती, ते खुशाल उघडेफटिंग बाहेर येऊन अंग पुशीत होते. आपण उघडे आहोंत, कीं नागवे आहोंत, दुसरे लोक आपल्याला पाहून हंसतील कीं काय, वगैरे कल्पनाच त्यांच्या मनाला शिवत नव्हती, असें दिसलें. आह्मांलाच तेथे उभें रहण्याची

लाज वाटू लागली, हणून आह्मी तेथून लवकरच गेलो. आमचा गाईड येथे आमच्याबरोबर आला नाही. तो हणाला “मी चालून दमलो आहे, हणून येथे जरा इनमध्ये थोडी विश्रांति घेतो. हे खुर्च्यावाले लोक तुम्हाला झन्याजवळ नेतील.”

इनपासून शरे कांहीं दोनशें एक कदमांपेक्षा लांब नसतील; परंतु तेथे न येण्याची गाईडची उगीच टाळाटाळी असावी, असे पाठीमागून आमच्या लक्ष्यांत आले. कारण, हे बायका पुरुष नागवेउघडे होऊन एका जागी स्नान करतांना पाहून आह्मी त्याला नावे ठेवू, असे वाटून त्याला आम्हांबरोबर येण्याची लाज वाटली असावी. जपानी इनमध्ये व साधारण कुटुंबांत आंघोळीचे एकच लहानसे टांके असते. त्यांत वाटेल त्याने जावे, फराफर कपडे फेंकून घावे आणि बुचकळी मरावी. मग त्यांत दुसऱ्यांची स्नाने चालली असली तरीहि थांबण्याची कांहीं एक जरूरी नाही !

एक युरोपियन गृहस्थ जपानमध्ये प्रवास करीत असतांना त्याने तेथील आपल्या अनुभवाचे एक पुस्तक लिहिले आहे. त्यांत त्याने स्नानाबद्दलचा एक अनुभव दिला आहे. एका खेडेगांवीं तेथे हॉटेल वगैरे कांहीं नसल्यामुळे त्याला जपानी इनमध्ये उतरावे लागले. तेथे स्नानाचे एक टांके होते, त्यांत तो गृहस्थ स्नान करीत होता. जपानी लोकांचे दरवाजे हणजे काय, नुसत्या लांकडाच्या फळ्या व कागदाचीं तावदाने. त्या दरवाज्यांना कडीकुळप मुळीच नसते. वाटेल त्याला आतून बाहेरून उघडतां येते. हणून त्या स्नानाच्या खोलीचा दरवाजा फरकन उघडून एक जपानी बाई आंत शिरली, व अंगावरील कपडे भराभर काढून आंघोळ करण्याकरितां हौदाजवळ आली. परंतु त्या युरोपियन गृहस्थाने हातपाय ताणून तिला आंघोळीला जागा दिली नाही. हे पाहून ती बाई आश्चर्याने खदखदां हंसली व कपडे पुनः घालून बाहेर निघून गेली. असो. सर्वच देशांमध्ये अशा कांहीं विलक्षण चाली असतात.

आतां जपानमध्ये हळुहळू या चाली बऱ्याच सुधारत चालल्या आहेत, आणि या झऱ्यावरहि सरकार बायकापुरुषांच्या स्नानाच्या वेगळ्या जागा करणार आहे, असें ह्मणतात.

मग पुनः खुर्च्यांत बसून आह्मी निघालों. रस्ता बराच उतरता व फार अवघड होता. कोठेंकोठें तर अगदीं अरुंद होता. डोंगरामध्ये जागजागीं गंधक जळत होता, व त्याचा वास हवेमध्ये पसरला होता.

आंधळ्याच्या पायचेपीचा अनुभव.

आह्मांला हॉटेलांत परत येण्याला बरीच संध्याकाळ झाली, व दिवसभर एकसारखें फिरत राहिल्यामुळे अतिशय थकवा आला. तेव्हां गाईड यांनां ह्मणूं लागला “तुम्ही येथील आंधळ्या माणसांकडून अंगचेपी करून पहा. हे आंधळे अंगचेपीच्या कामांत फार कुशल असतात. हे आंधळे लोक शहरांतून व मोठ्या गांवांतून पूर्वरात्रीं रस्त्यानें शीळ वाजवीत फिरत असतात, व ज्याला जरूर लागेल तो त्यांनां बोलावतो. हे लोक काहण्यागोष्टी सांगण्यांतहि फार हुषार असतात, अशी त्यांची आख्यायिका आहे.”

मग गाईड गेला आणि एका आंधळ्याला घेऊन आला. हा आंधळा चांगला मजबूत एकाद्या पैलवानासारखा दिसत होता. त्यानें आपल्याबरोबर पावडरची एक पिशवी आणिली होती. त्यांतील पावडर त्यानें आपल्या हातांनां लाविली व कंबर वगैरे बांधून तो आंगचेपी करूं लागला. परंतु ती तिकडील आंगचेपीची पद्धत यांनां आवडली नाहीं, असें दिसतें. आणि त्यांनां तिची जरूरीहि नव्हती. उगीच एक अनुभव पहावयाचा होता. मलाहि गाईड ह्मणाला “तुमच्याकरितां एक आंधळी बाई घेऊन येतों.”

परंतु मीं सांगितलें “मला त्याची जरूरीहि नाहीं, व मला अनुभवहि पहावयाचा नाहीं.”

उंच सुळासारखा पर्वत.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं उपाहार झाल्यावर गाईडनें भाड्याच्या दोन खुर्च्या केल्या, व आह्मांला बसवून उंच सुळासारखा पर्वत पहावयाला नेलें. हा डोंगर हॉटेलच्या जवळच आहे. परंतु त्याच्यामध्ये एक मोठी खोल दरी आहे. या दरीतून खूप जोरानें खळखळ आवाज करीत पाणी वाहत असतें. या दरीवर जागजागीं पूल केले आहेत, आणि या दरीची दोन्ही बाजूंची शोभा फार चित्तवेधक दिसत असते.

या डोंगराचा रस्ता अतिशय अरुंद आहे, व जागजागीं वळसे घेऊन वांकडातिकडा नागमोडीसारखा आहे. एका बाजूला नुसता उंच पर्वताचा कडा, तर दुसऱ्या बाजूला खोल भयंकर दरी. असें वाटे, कीं, जर का या खुर्चीवाल्यांचा पाय घसरला, अथवा यांनां ठेंच लागली, तर एका क्षणांत आह्मी खुर्चीसुद्धां या भयंकर दरीमध्ये गडगडत जाऊं. या लोकांचें काय, वानरासारख्या उड्या मारीत वर चढतील, पण आमचे मात्र हातपाय मोडण्याची पाळी येते कीं काय, कोण जाणे !

हा रस्ता या डोंगराला नुसस्ता कंगोऱ्यासारखा कोरलेला आहे, व अगदींच पाऊलवाटेचा आहे. परंतु या जपानी कुलींनां नेहमीं खुर्च्या नेआण करण्याची सवय असल्यामुळे फार खबरदारीनें ते आपलें काम करितात. गाईड आमच्यामार्गे मार्गे चालत येत होता, आणि आह्मांला क्षणोक्षणीं सांगत होता, कीं, “भिण्याचें कांहीं कारण नाहीं. येथें कधींहि कांहीं धोका होत नाहीं. हे खुर्च्या उचलणारे लोक चांगले मजबूत व नेहमींचे वाकबगार आहेत.” रस्त्यानें तीन जागीं टीहाउसेस लागलीं व या तिन्ही जागीं आह्मीं सर्वांनीं चहा घेतला. तेथें जपानी मुली गरम चहा आणि बिस्किटे वगैरे घेऊन तयारच होत्या. त्यांनीं आह्मांला चहा दिला, व हात शेकण्याकरितां एक लहान शेंगडी पुढें आणून ठेविली. तेथें थोडीथोडी विश्रांति घेतघेत आह्मी पर्वताच्या अगदीं शिखरावर गेलों. येथेंहि एक चांगलें सुबक टीहाउस होतें. येथें बराच गारठा होता.

कारण येथून फुजी पर्वताचें टोंक बरेंच जवळ दिसत होतें, व त्यावरील बर्फ वाऱ्यानें चोहोंकडे पसरत होतें. ह्मणून येथें अंगाला झोंबणारी थंडी होती. येथून फुजी पर्वत, हाकोनी तळें, आमचें हॉटेल, दरी वगैरे सर्व फार सुंदर दिसत होतें. फुजी पर्वताचें शिखर बर्फानें अगदीं पांढरें शुभ्र व चकचकीत दिसत होतें, व उंच डोकें करून आकाशाचें जणूं काय चुंबन घेत आहे असें दिसत होतें.

हें सृष्टिदेवीचें अलौकिक सौंदर्य पाहून फार आनंद झाला, व वरती चढतांना जो मनाला त्रास आणि भीति वाटली होती त्याचा कांहींसा विसर पडला, व वाटलें, कीं, कांहीं असो, अशी विकट जागाहि आपण पाहिली. नंतर आह्मी इकडेतिकडे थोडा वेळ फिरून चहा घेतला, व आतां खालीं कसें उतरावयाचें हा प्रश्न आमच्यापुढें उभा राहिला. गाईड ह्मणाला “खालीं उतरण्याचा रस्ता दुसरा आहे, व फार उतार आहे. ह्मणून तुम्ही खुर्चींत बसा. साहेब पायीं चालतील व आह्मी त्यांचा हात धरूं. ह्मणजे एक रिकामी खुर्ची दोन माणसें खालीं नेतील, व मग सहा कुली तुमची खुर्ची हळुहळू खालीं उतरतील.”

परंतु तो भयंकर उतरता रस्ता पाहून खुर्चींत बसण्यास माझा जीव कांहीं धजेना. कारण वरती चढण्याची गोष्ट वेगळी होती. चढतांना पाय घसरण्याची तितकी भीति नसते. परंतु उतरावरून झोंक संभाळणें फार कठिण असतें. ह्मणून मीं हट्ट धारिला, कीं, “मीहि पण सर्वांबरोबर पायीं चालेन, मी नाहीं खुर्चींत बसत. हे खुर्चीवाले लोक किती जरी मजबूत असले, तरी मनुष्यच आहेत कीं नाहीं ? तेव्हां अशा उतरत्या रस्त्यानें ओझें घेऊन चालावयाचें, तेव्हां अशा स्थितींत त्यांचे पाय घसरणें अगदीं शक्य आहे.”

यावर गाईडनें व यांनीं मला पुष्कळ सांगितलें, कीं, “अशा वाईट रस्त्यानें तुमच्यानें चालणें होणार नाहीं. उगीच एकाद्या वेळीं पाय मुरगळून घ्याल; अथवा घेरी येऊन पडाल, झालें. चांगल्या राजा-

सारख्या खुर्चीत बसा, आह्मीहि पण तुमच्या खुर्चीबरोबर चालतो, व तुम्हांला चांगलें संभाळून खालीं उतरतो.” परंतु मीं तिकडे लक्ष्य दिलें नाहीं. मुकाट्यानें हळुहळू चालण्याला आरंभ केला.

गाईडच्या हाताचा टेंका घेऊन मी मोठ्या मुष्किलीनें दोन मोडी-वरून उतरलें, परंतु मग पुढें माझ्यानें पाऊलहि टाकवेना. एकदम पोटाच्यांत गोळे आले व सर्व अंगाला दरदरून घाम सुटला. आणि आतां खरोखरीच घेरी येऊन पडतें कीं काय, असें वाटूं लागलें. तितक्यांत बाजूला एक चांगला दगड दिसला; व त्यावर मी जाऊन बसलें. मग मला खुर्चीत बसणें भागच पडलें, व त्या लोकांनीं मला कांहीं एक धक्का लागूं न देतां लवकरच खालीं उतरून आणलें. या रस्त्यानें मात्र टीहाउसेस मुळींच नाहींत. हा रस्ता अतिशय उतार आहे. परंतु त्या दुसऱ्या रस्त्या-पेक्षां बराच जवळ आहे. परंतु हे दोन्ही रस्ते फार धोक्याचे आणि कठिण आहेत. अनुभवाशिवाय त्याची कल्पना होणें कठीण आहे.

हॉटेलजवळ येऊन पोहोचलों, तेव्हां मीं देवाचे फार आभार मानिले, व जपानमधील हें तिसरें संकट टळलें असें मला वाटलें. नंतर लंच घेण्यास थोडा अवकाश होता, म्हणून तेथील कांहीं दुकानांतून आह्मी फिरलों, व कांहीं लाकडी वस्तु आणि बाहुल्या वगैरे खरेदी केल्या. इतर मोठ्या हॉटेलांप्रमाणें यांतहि तऱ्हेतऱ्हेच्या जपानी वस्तूंचीं दुकानें होती. मीयानोष्टामध्ये कोणकोणत्या जागा पहाण्यासारख्या आहेत, व तेथें कसकसें जावें वगैरेंबद्दलच्या जाहिराती जपानी आणि इंग्लिश भाषेमध्ये येथें लाविलेल्या होत्या. त्याचप्रमाणें कोणत्या बोटी कधीं येणार, केव्हां कोठें जाणार वगैरे सविस्तर माहितीच्याहि जाहिराती असून परदेशच्या प्रख्यात बोटींच्या भव्य व सुंदर तसबिरीहि भिंतीवर टांगल्या होत्या. प्रवासी लोकांना कोणत्याहि तऱ्हेची अडचण पडूं नये, या गोष्टीकडे जपानी लोकांचें बरेंच लक्ष्य आहेसें दिसलें.

या हॉटेलचा मालक फार चांगला मनुष्य होता. तो स्वतः हॉटेलची सर्व व्यवस्था पाहत असे, व त्याची थोरली मुलगी त्याला पुष्कळ मदत करी. जेव्हां आह्मी मीयानोष्टाहून निघालो, तेव्हां त्याने व त्याच्या मुलीने आह्मांला पुष्कळ आग्रहाने सांगितले, कीं, “जर हिंदुस्तानांतून तुमचे मित्र अगर तुम्ही इकडे पुनः कधीं याल, तर येथे येण्याला आळस करूं नका.”

कामाकुरा.

तारीख ९ एप्रिल १९११ रोजी सकाळीं उपहार करून मीयानोष्टाहून निघालो, ते कांहीं रिकशांत, कांहीं ट्राम्वेंत व कांहीं रेल्वेनें संध्याकाळीं चार वाजतां कामाकुरा येथे पोहोचलो, आणि तेथे एका हॉटेलमध्ये उतरलो. हे हॉटेल समुद्रकिनाऱ्यावरच आहे व त्याच्या कंपाउंडमध्ये पांढरी रेंती पसरलेली आहे. या रेंतीत कांहीं झाडे वगैरे असून लोकांना वसण्याकरितां दगडांचे सुंदर ओटे केले आहेत. पाऊस वगैरे नसला तर चहा वगैरे येथेच घेतात.

दुसरे दिवशीं सकाळीं दायबुझू किंवा मोठा बुद्ध पहावयाला गेलो. ही मूर्ति इ. स. १२५२ मध्ये ओतली गेली. ही पंचरस धातूची आहे. हिची उंची ४९ फूट ७ इंच असून व परीव ९७ फूट २ इंच आहे. डोळे सोन्याचे असून कपाळावर चांदीचा तिलक आहे. या देवळाचा दोनदां वादळाने आणि एकदां समुद्राच्या भरतीने नाश झाला. तेव्हां पासून ह्मणजे इ. स. १४९५ नंतर पुनः देऊळ बांधिले नाही. मूर्ति तशीच उघड्या मैदानांत असून सभोवती थोडा बाग आहे.

नंतर येथून जवळच एका टेंकडीवर अवलोकितेश्वरा देवीचे देऊळ आहे, ते पाहण्यास गेलो. देवीची मूर्ति धातूची असून चतुर्भुज आहे, व तिच्या डोक्यावर मुगुट आहे. आपल्याकडील मूर्तीप्रमाणेच रचना दिसली. हे देऊळ उंच ठिकाणी असल्यामुळे तेथून समुद्राचा व शहराचा देखावा चांगला दिसतो. हॉटेलमध्ये परत आल्यावर लंच घेऊन ट्राम्वेनें निघालो.

वाटेत येनोसीमा हें बेट पाहिलें. या बेटाला जाण्याकरितां समुद्रात एक अरुंद व लांब सुमारे अर्धा मैल पूल आहे. या पुलावरून पायींच जावें लागतें. वाटेल तर लहान बोटीनेंहि जातां येतें. या बेटांत वेत्तेन ऊर्फ सरस्वतीची पवित्र गुहा आहे, आणि तेथें एक लहानसें हॉटेल आहे. कांहीं लोक येथें मौजेनें तीनचार दिवस राहतात.

नंतर कटासी स्टेशनावर गेलों, व तेथें ट्रेनमध्ये बसून संध्याकाळीं पांच वाजतां टोकिओला पोहोंचलों.

टोकिओ.

टोकिओ येथें आह्मी इंपीरियल हॉटेलमध्ये उतरलों. हें हॉटेल पुष्कळ मोठें आहे, व येथील व्यवस्था उत्तम आहे. या वेळीं हॉटेलमध्ये पुष्कळ युरोपियन मंडळी होती. त्यांमध्ये बरेच अमेरिकन होते, आणि आह्मांला निपोमारो बोटीवर ज्या अमेरिकन बाया भेटल्या होत्या, त्याहि येथें होत्या.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं शिबापार्क पाहण्यास गेलों. येथें झोडोपंथाचें झोजोजी नांवाचें एक बुद्धाचें देऊळ आहे, व टोकीगुवा वराण्यांतील शोगनानच्या समाधि आहेत. बुद्धाच्या देवळाचा अंतर्भाग सोनेरी रंगाचा आहे. दिवसा गेलें असतां आंतील खोदीं व वारीक काम दृष्टीस पडतें.

जपानी लोकांनीं सर्व जपानभर लाखों रुपये खर्च करून मोठमोठी व सुंदर बुद्धाचीं अनेक देवळे बांधिलीं आहेत, व मोठमोठ्या प्रचंड बुद्धमहाराजांच्या लांकडी व धातूच्या मूर्ति स्थापन केल्या आहेत. यावरून असें दिसतें, कीं, जपानी लोकांची बौद्धधर्मावर फार निष्ठा होती, व अजूनहि पुष्कळ लोकांची निष्ठा असेलच. कारण कोठेंहि देवळाची हेळसांड केलेली दिसत नाहीं. नेहमीं डागडुजी वगैरे करीत असतात. सिटोचीं देवळे कोठेंकोठें आहेत, परंतु बुद्धाचीं देवळे फार आहेत.

नंतर तेथें जवळच असलेला बाजार पाहण्यास गेलों. या बाजाराकरितां एक मोठी पक्की दोन मजली इमारत आहे, व येथें सर्व तऱ्हेचा

माल नियमित किंमतीला मिळतो. येथील दुकानांत माल विकण्या-
करितां मुलीच दिसल्या. या मुलींना इंग्लिश वगैरे येत नसतें; परंतु
त्या आपल्या जपानी विद्येत निपुण असतात. या बाजारामध्ये मुलींनीं
व स्त्रियांनीं केलेल्या शिवणकामाचीं पुष्कळ दुकाने आहेत.

बाजार पाहून मग एका टेंकडीवर गेलों. येथें कोयोका किंवा म्यापल
क्व आहे. येथें पूर्वी कळविलें असतां कोयोआडोरी नांवाचा नाच
दाखवितात, व येथें उत्तम तऱ्हेचे जपानी जेवण मिळतें. परंतु आह्मांला
या दोन्हीहि गोष्टी नको होत्या. जरी गाडनें अनुभव पाहण्याचा
आह्मांला बराच आग्रह केला, तरी त्याचें आह्मी ऐकिलें नाहीं. येथें
पुष्कळ जपानी लोक आपलीं वायकामुलें व मित्रमंडळी घेऊन विहार
करीत होते. जपानी लोक जसे उद्योगी आणि चळवळे आहेत, तसे
ते ख्यालीखुशाली करणारेहि आहेत, असें दिसलें. तेथून चेंबर ऑफ
कॉमर्सच्या कचेरींत गेलों. या इमारतींत वेलकम् सोसायटीचें ऑफिस
आहे, तेथें सेक्रेटरीला भेटून कांहीं संस्था पाहण्याकरितां शिफारसपत्रें
घेतलीं. ही सोसायटी परकीय प्रवाशांनां सर्व प्रकारची मदत करण्या-
करितां स्थापित झाली आहे, आणि तीन येन फी भरली असतां प्रवाशी
लोकांनां या सोसायटीचे मॅबर करितात.

आह्मी जपानमध्ये आलों, तेव्हांच या सोसायटीला लिहून फी भरली
होती. या सोसायटीनें आह्मांला पुष्कळ मदत केली व माहितीहि दिली.
दुपारीं राजवाड्याचा कांहीं भाग पाहिला व वाड्याच्या सभोंवतालचा
बागहि पाहिला. हा बाग सुंदर असून इंग्लिश धर्तीवर आहे. येथें फुलांचे
ताटवे वगैरे पुष्कळ आहेत. राजवाड्याच्या सभोंवतीं खोल खंदक
असून त्यांत पाणी आहे.

हल्लीं टोकिओ ही जपानची राजधानी असल्यामुळें येथें फार
सुधारणा झाली आहे. मुख्यमुख्य रस्ते चांगले रुंद व प्रशस्त आहेत,
जागजागीं हवाशीर बागा, मोठमोठ्या इमारती, व दुकानेहि चांगलीं

आहेत. येथे आह्मांला घोड्यांच्या गाड्याहि बऱ्याच दिसल्या. जपान-मध्ये आह्मी इतक्या गांवीं फिरलों, परंतु घोड्यांच्या गाड्या आह्मांला कोठे दिसल्या नाहीत, व इतके रुंद रस्तेहि दिसले नाहीत.

दुसऱ्या दिवशीं मुलींचे टेक्निकल स्कूल पाहिले. तेथे मुलांप्रमाणे मुलींनाहि शिकवितात. येथे शिक्षकाच्या कामावर कांहीं बायका आणि पुरुष आहेत. मुलींना सर्व तऱ्हेचे काम फार काळजीपूर्वक शिकवितात. येथे मुलींकरिता बोर्डिंग हॉउसहि आहे, आणि तरुण मुलींवर देखरेख करण्याकरिता सातआठ अगदीं ह्याताऱ्या बाया ठेविल्या आहेत. गाइड ह्मणाला “ त्या ह्याताऱ्या बाया ठेवण्याचे हेहि एक कारण आहे, कीं, या निराश्रित ह्याताऱ्यांना कांहींतरी पोटाचे साधन व्हावे आणि त्यांचा या मुलींनाहि उपयोग व्हावा.” आह्मी येथे आलों तेव्हां शाळा सुरू होण्याला अर्धा एक तास होता. ह्मणून मुली एका हॉलमध्ये जमा होऊन कांहीं शिवणकाम करीत होत्या. त्या आपल्या फावल्या वेळांत असेंच कांहीं शिवणकाम करून त्या वस्तु बाजारांत विकण्याकरितां देतात. येथील सर्व मुली फार आनंदित दिसल्या, व त्यांना काम करावयाची हौस फार असावी असे दिसले.

मुक्या व बहिऱ्यांची शाळा.

या शाळेची इमारत मोकळ्या आणि हवाशीर मैदानांत आहे. येथे मुले व मुली मिळून, ६०० मुके व बहिरे विद्यार्थी आहेत. येथील डायरेक्टरने आह्मांला पहिल्याने मैदानांत मुलांचे खेळ व कसरत पाहण्यास नेले. येथे मुलगे व मुली मिळून अनेक तऱ्हेचे खेळ व कसरती करीत होती. त्या सर्वांच्या शरीरप्रकृति चांगल्या सशक्त आणि सुदृढ दिसत असून मुद्रा आनंदित होत्या. त्यांना एकमेकांशीं करपलुवी खुणांनीं बोलतांना पाहून मोठी मौज वाटली. आह्मां परकीय लोकांना पाहून त्यांनाहि आश्चर्य वाटले असे दिसले. कारण कांहीं मुलांनीं उत्कंठेने डायरेक्टरजवळ येऊन आपल्या करपलुवी भाषेमध्ये आमच्याबद्दल

चौकशी केली. डायरेक्टरने त्यांना सांगितलें, कीं, “या वेळेस आपलें कसरतीचें काम करा; मग तुहांला समजेल.”

थोड्याच वेळानें शाळेंतील शिक्षणाला सुरुवात झाली. मग आह्मांला सर्व वर्गांतून फिरवून तेथील शिक्षणपद्धति दाखविली. येथें लहान मुलींना व मुलांना एके जागीं शिक्षण दिलें जातें; परंतु ज्यांचें प्राथमिक शिक्षण संपून ज्या सोडिंग व पेंटिंग कामें शिकतात, अशा तरुण मुलींच्या शिक्षणाच्या जागा वेगळ्या आहेत.

हे मुके व बहिरे विद्यार्थी येथील शिक्षणानें फार हुषार झाले आहेत. डायरेक्टरने आह्मांला चवथ्या वर्गांत नेलें, व तेथील बोर्डावर लिहिलें, कीं, ‘हे गृहस्थ व या बाई किती वयाच्या असतील याची कल्पना करा, व कागदावर लिहून मला आणून दाखवा.’ हें बोर्डावरील वाक्य वाचतांच त्या सर्व विद्यार्थ्यांमध्ये एकच गडबड उडाली, व सर्व मुलें टक लावून आमच्याकडे पाहूं लागलीं, व कोणी कागद व पेन्सिली घेऊन आपापलीं डोकीं खाजवूं लागलीं. या सर्वांमध्ये एका दहा वर्षांच्या मुलीने आमचें दोवांचें वय बरोबर सांगितलें. मग डायरेक्टरने पुनः बोर्डावर लिहून सांगितलें, कीं, ‘आपापला नकाशा काढा, व त्यांत इंडिया कोठें हें एकदम दाखवा.’ तें वाचल्याबरोबर सर्वांनीं इंडिया दाखविली. अशाच तऱ्हेचे आणखी कांहीं प्रश्न विचारले व त्यांचीं त्यांनीं उत्तरेंहि बरोबर दिलीं. मग आह्मीं मुलींचें शिवणकाम व पेंटिंग काम पाहण्यास गेलों. येथें हरतऱ्हेचे लेस, लहान मुलींचे कपडे, जपानी खाकी मोने पेंटिंगनें रंग दिलेल्या तसबिरी, पंखे, पडदे वगैरे जिनसा कांचेच्या कपाटांतून चांगल्या व्यवस्थेशीर ठेविल्या होत्या, आणि सर्व वस्तूंवर त्यांची किंमत व करणाराचें नांव लिहिलेलें होतें. आह्मीं तेथील बऱ्याच वस्तु विकत घेतल्या. या मुक्या व बहिऱ्या मुलींचें अप्रतिम कौशल्य पाहून मला फार आश्चर्य वाटलें.

नंतर सर्वांत मोठा पेंटिंगचा क्लास पाहण्यास गेलों. पेंटिंगचें लांकडा-चरील खोदीव काम, मातीचे पुतळे वगैरे कामें सर्व पुरुषच करितात.

येथील एका मुक्या इसमाला कागदावर लिहून कळविलें, कीं, 'एक चांगला पंखा लवकर तयार कर.' त्यानें लागलाच कागद कातरून आणि दोन बासाच्या कमच्या छिन्नून त्याला जोडून पंखा तयार केला, व त्याच्या एका बाजूला फुजी पर्वताचें व दुसऱ्या बाजूला चेरी ब्लासमचें चित्र काढून तो पंखा आम्हांला नजर केला. डायरेक्टर ह्मणाला "ही लहानशी मुक्याबहिऱ्यांच्या शाळेची आठवण तुमच्याजवळ असूं द्या. कारण हिंदुस्तानांत गेल्यावर इकडील सर्व गोष्टी स्वप्नवत् वाटूं लागतील !"

डायरेक्टर फार चांगल्या स्वभावाचा व सभ्य वर्तणुकीचा मनुष्य दिसला. आपला वेळ खर्च करून तो आमच्याबरोबर फिरला व सर्व शाळा त्यानें आम्हांला चांगल्या रीतीनें दाखविली.

जिओलॉजिकल गार्डन.

दुपारीं जिओलॉजिकल गार्डन पाहण्यास गेलों. येथें जनावरांचा संग्रह फारसा नाही; परंतु एका भागामध्यें मातीचे पुतळे फारच सुरेख केलेले आहेत. हे अगदीं डुबेहूब मनुष्यासारखे दिसतात. जपानमध्ये ज्या ऐतिहासिक गोष्टी घडल्या त्यांचे हे नमुने आहेत, त्यामुळे हे पाहण्यांत अधिकच चित्त वेधतें.

येथें तीनचार थिएटरेंहि आहेत. तेथें लहानलहान मौजेचे खेळहि होतात, व थोडासा बायस्कोपहि दाखवितात. अशा रीतीनें या ठिकाणीं करमणुकीचीं बरींचशीं साधनें ठेविलीं आहेत.

उनेओ पार्क.

हा पार्क एका उंचसखल जागीं असून येथें एक सिंटाचें देऊळ आहे, आणि तेथें बाजारहि भरत असतो. येथें लहानमोठीं झाडे अनेक तऱ्हेच्या आकृत्यांमध्ये कातरलेलीं आहेत. तीं हिरवींगार असून सुंदर दिसतात. हा पार्क फार मोठा असून प्रेक्षणीय आहे; परंतु आम्ही दमल्यामुळे थोडासा भाग पाहिला व हॉटेलमध्ये परत आलों.

सुगामो प्रिझन.

तारीख १३ एप्रिल १९११ रोजी सकाळीं सुगामो प्रिझन पाहण्यास गेलों. हा तुरुंग फक्त पुरुषांकरितांच आहे. बायकांकरितां दुसरा आहे. टोकिओमध्ये हा सर्वांत मोठा आहे. यांत २१०० कैदी राहण्याची व्यवस्था आहे. परंतु आह्मी गेलों, त्या दिवशीं कैद्यांची संख्या ३००० होती. हा तुरुंग बायकांनां पाहण्याची मनाई आहे, ह्मणून मला आंत जातां आलें नाहीं. ह्मणून मी बाहेर रिकशांत बसून राहिलें. परंतु बाहेर बागेमध्ये पुष्कळ कैदी काम करीत होते ते पहिलवानासारखे चांगले लठ्ठ दिसले, व त्यांच्या अंगावरील कपडेल ते बरे दिसले. यावरून कैदी लोकांची बरीच काळजी घेतात, असें दिसलें. हे आंतून परत आले, तेव्हां मला अंतर्व्यवस्थाहि उत्तम असल्याचें कळलें.

बायकांचा तुरुंग पाहण्याची मला फार इच्छा होती; परंतु वेळ राहिला नव्हता, व पाऊसहि जोरानें येऊं लागला, ह्मणून तो बेत सोडून दिला.

लष्करी हत्यारांचें म्युझियम.

दुपारीं लष्करी हत्यारांचें म्युझियम पाहण्यास गेलों. या म्युझियममध्ये पुष्कळ जुनीं हत्यारें व चिलखतें वगैरे आहेत. आणि चायनावारमधील व रशियनवारमधील मिळालेलीं हत्यारें, जहाजे, होड्या, तोफा बंदुकी वगैरे पुष्कळ जिनसा आहेत. या लढाईत जिंकून आणलेल्या वस्तूंबद्दल जपानी लोकांनां मोठा अभिमान वाटतो. असें वाटणें साहजिकच आहे.

नंतर तेथें जवळच असलेलें एक लहान थिएटर पहावयाला गेलों. येथें रूसोजपानी युद्धाचा देखावा दुर्बिणींतून दाखवितात. या लढाईमध्ये जपाननें रशियाला कसें जेरीस आणलें, व कायकाय युक्त्या केल्या, याचा सर्व देखावा हुबेहूब दाखवितात. हे जपानी शिपाई उंदरासारखे डोंगरांतून व खोऱ्यांतून बंदुकी घेऊन दबून वसावयाचे, आणि रशियन लोक मोठमोठे उंच, धिप्पाड व मोठमोठ्या घोड्यांवर बसलेले, भरधांव

चाल करून जपानी लोकांवर यावयाचे व जपानी लोकांच्या धडाधड बंदुकीच्या सपाट्याने पटापट घोड्यांसुद्धां एकदम जमिनीवर पडावयाचे. अशाच तऱ्हेचे लढाईचे देखावे दाखवितात. या लढाईच्या वेळीं पुष्कळ चांगल्याचांगल्या घराण्यांतीलसुद्धां जपानी बाया जखमी लोकांची शुश्रूषा करण्याकरितां नर्सिस ह्मणून गेल्या होत्या. त्यांचींही चित्रे दाखविलीं आहेत. या लढाईच्या वेळचा इतिहास एका अमेरिकन गृहस्थानें लिहिला आहे, त्यांत तो लिहितो, कीं, “जपानी लोकांनां जर एकादा रशियन जखमी मनुष्य सांपडला, तर ते लोक त्याला हॉस्पिटल-मध्ये पाठवीत होते, आणि तेथें त्याची आपल्या लोकांप्रमाणेंच शुश्रूषा करीत होते; आणि जर एकादा मेलेला मनुष्य सांपडला, तर त्याला चांगली मूठमाती देत असत. परंतु रशियन लोकांची वर्तणूक याच्याविरुद्ध असे. त्यांनां जर एकादा जखमी अगर मेलेला जपानी मनुष्य सांपडला, तर ते लोक त्याला निष्काळजीपणानें फेंकून देत असत.”

हायकोर्ट.

वाटेनें जातांना आह्मांला हायकोर्टची इमारत दिसली, तेव्हां जपानमधील हायकोर्ट कसें काय आहे तें पहावें, ह्मणून आह्मी आंत गेलों. शिपायांनीं आह्मांला खुणेनें सांगितलें, कीं, “अंगावरील कोट वगैरे बाहेर काढून ठेवा व मग आंत जा.”

कोर्टाचें काम अगदीं शांतपणानें चाललें होतें. न्यायाधीश चांगल्या उंच जागीं बसले होते. त्यांचा चेहरा फार गंभीर दिसत होता. पुढें पांचसहा वकील लोक व कांहीं इतर मंडळी होती, आणि त्यांच्यामार्गे कांहीं प्रेक्षक लोक होते, तेथें आह्मीहि जाऊन बसलों. न्यायाधीशाचा व वकील वगैरे लोकांचा पोषाख जपानीच होता. इंग्लिश ड्रेस कोणीहि केला नव्हता.

हायकोर्ट पाहून आह्मी परतलों, तेव्हां गाइडनें आह्मांला एका हस्ती-दंती खोदीव कामाच्या दुकानीं नेलें. येथें हस्तीदंतावर काम केलेल्या

जपानांत घेतलेला माझा फोटो.

खोदीं व नकशीदार, सुरेख व मोह पाडणाऱ्या अनेक वस्तु ठेविल्या होत्या. या वस्तु जशा सुंदर होत्या, तशी त्यांची किंमतहि जबर होती. आह्मी आपल्या शक्तीप्रमाणे कांहीं वस्तु खरेदी केल्या. त्या वेळीं पावसाच्या सरी बऱ्याच जोराने येऊं लागल्या व आकाशामध्ये काळे ढग चोहोंकडून येऊं लागले. त्यामुळे जिकडेतिकडे अंधार होऊन व अगदीं संध्याकाळ झाल्यासारखें वाटलें. त्यामुळे त्या दुकानांतच कांहीं वेळ थांबावें लागलें. दुकानदाराच्या मुलीने आमच्याकरितां चहा व मिठाई आणिली, आणि फार स्वागत केलें. शेजारीं एक फोटोग्राफरचें दुकान होतें. ह्मणून गाड्ड ह्मणाला, कीं, “येथें रिकामें बसण्यापेक्षां त्या दुकानां चला व आपला फोटो काढवा.” पण हे ह्मणाले, कीं, “माझे कपडे चांगले नाहींत, पावसानें भिजले आहेत व त्या अंधारामध्ये फोटोहि चांगले निघणार नाहींत.” परंतु गाड्डचा व दुकानदाराचा आग्रह पडला, कीं, “तुम्ही आपला नाहीं तर मडमचा तरी काढवा, व आह्मी जपानी लोक या कलेमध्ये किती हुषार आहेत हें पहा.” मग मला हे ह्मणाले, कीं, “तुम्ही आपलाच या प्रवासी पोषाकांत फोटो घ्या, ह्मणजे आपल्याजवळ एक जपानची आठवण राहील.” हें फोटोग्राफरचें दुकान अगदीं लहान पण दुमजली होतें. मग पाठीमार्गे आणखी जागा असेल तर कोण जाणे ! परंतु पुढची जागा अगदीं लहान होती. येथें दोन तरुण मुलें कागदावर चित्रें काढीत होती. गाड्डनें त्यांनां सांगितल्यावर तीं आह्मांला वर घेऊन गेलीं. ही वरील खोली लहानच होती, व इकडीलप्रमाणें भितींनां फोटो, तसबिरी वगैरे डामडौल मुळींच नव्हता. मला वाटलें, या अशा ठिकाणीं फोटो तरी काय काढावयाचा? आणि हीं पोरे तरी काय काढणार? यांच्याजवळ धड कॅमेरा दिसत नाहीं, अथवा पडदेहि दिसत नाहींत. आणि ही खोली पाहिली तर अशा तऱ्हेची. परंतु ज्या अर्थी येथें आलोंच आहों त्या अर्थी फोटो कसाहि निघो—काढलाच पाहिजे. असा माझा विचार चालला आहे, तों त्या दोघां मुलांनीं पाठीमार्गे एका लहानशा

घराच्या देखाव्याचा पुसटसा पडदा ठेविला व कांहीं आर्टिफिशियल शेवाळ आणि कांहीं वांकडींतिकडीं लांकडे इकडेतिकडे मांडिलीं. जसें कांहीं समुद्रकिनाऱ्यावर लहानसें घर आहे, व त्या घराच्यापुढें मी उभीं आहे, अशा तऱ्हेचा हा देखावा तयार केला. मग मला तेथें उभी करून त्यानीं एका क्षणांत फोटो काढून घेतला. अशा उभ्या रहा, कीं, तशा उभ्या रहा, इकडे पहा, कीं, तिकडे पहा, कांहीं एक त्रास दिला नाही व तीनचार दिवसांत तुझाला याच्या प्रति मिळतील, असें सांगितलें. परंतु आझाला दुसऱ्या दिवशीं निकोला जावयाचें होतें व तेथें एक दिवस राहून पुढें याकोहामाला जावयाचें आणि तेथून १९ तारखेला बोटीवर चढावयाचें. मग आझाला फोटो कसे मिळणार ? परंतु तो फोटोग्राफर झणाला, कीं, “तुझाला याकोहामाला फोटो आणून पोहोंचवूं, त्याविषयीं काळजी नको.” हा दुकानदार झणाला “त्यांचें फोटोग्राफीचें मुख्य दुकान दुसरीकडे असून ही त्याची एक शाखा आहे. तुम्ही त्या मुख्य दुकानीं जा. झणजे तेथें किती उत्तमव्यवस्था व गर्दी असते, हें तुझाला दिसेल. मी तुझाला तेथील पत्त्याचें कार्ड देतो.” आझीं त्याला सांगितलें “आझाला आतां मुळींच वेळ नाही, नाहीतर खुषीनें गेलों असतो.” नंतर आझीं त्याचे पैसे चुकवून तेथून निघून गेलों.

कलाकौशल्याचें एक्झिबिशन.

तारीख १४ एप्रिल १९११. सकाळीं कलाकौशल्याचें एक्झिबिशन पहावयाला गेलों. हें फार मोठें आहे, व येथें पुष्कळ नामांकित वस्तु ठेविल्या आहेत. तीनचार मोठमोठे पेंटिंग हाल आहेत, व लहानमोठ्या पेंटिंगच्या अनेक तसविरी आहेत. यांपैकीं कांहीं फार सुरेख आहेत. त्यांच्याकडे टक लावून एकसारखें पहातच रहावें असें वाटे. त्यांची तारीफ करावी तेवढी थोडी. हें एक्झिबिशन चांगलें पहाण्यास निदान एक आठवडा तरी पाहिजे. तें आझी वअध्या तासदीडतासामध्यें पहाणार, तेव्हां अर्थात्च आमचें पाहणें झणजे इकडे तिकडे थोडीशी नजर

फेंकली कीं झालें, चला लवकर, अशांतली स्थिति होती. रात्र थोडी व सोंगें फार अशांतली आमची गत झाली. एक्झिविशन पाहून उनीओ स्टेशनजवळचा एक बगीचा पहाण्यास गेलों. येथें जनावरांचा, पक्ष्यांचा व इतर आणखी प्राण्यांचा संग्रह फार मोठा आहे. येथीलहि थोडासा भाग आह्मी पाहिला. येथील सर्वच व्यवस्था चांगली आहे. परंतु वाघाच्या व सिंहाच्या जागा फारच वाखाणण्यासारख्या आहेत. यांच्या पिंजऱ्यांच्या समोवतीं दोनतीन जाड कांचेच्या तावदानी भिंती केल्या असून आंत जागजागीं लोखंडाच्या खांबांतून फायरफ्लेस सारख्या शेगड्या केल्या आहेत. या शेगड्या, हवेच्या मानानें जितकी उष्णता लागेल तितक्या प्रमाणानें पेटविल्या जातात. याशिवाय गरम पाण्याच्या नळ्यांहि लाविल्या आहेत, आणि त्यांच्या पिंजऱ्यांशीं लागूनच कांहीं गुहा, लहानलहान डोंगर व त्यांनीं आंधोळी करण्याकरितां चांगली स्वच्छ टाकीं, लोळण्याकरितां आणि खेळण्याकरितां चांगली मऊ रेती, मधुनमधून हिरवेगार गवत व कांहीं झाडे लावलेलीं, अशा सर्व आर्टिफिशल वस्तु हुबेहूब केल्या आहेत, त्यामुळें हे वाघ चांगले लहू व चकचकीत दिसतात. इतके लहू वाघ मीं कोणत्याहि पिंजऱ्यांत पाहिलेले नाहीत.

उनिओ स्टेशन.

हें स्टेशन फार मोठें आहे व येथून पुष्कळ ठिकाणीं गाड्या जातात. आह्मी येथून दुपारीं २ च्या गाडीनें निकोला जाण्याकरितां निघालों. स्टेशनावर लोकांची अतिशय गर्दी होती, आणि जिकडेतिकडे जाण्याकरितां हॅटफॉर्मवर गाड्या तयार होत्या. जपानी बायका आणि पुरुष आपापलीं गांठोडीं घेऊन इकडेतिकडे धांवत होते. त्यांच्या पायांतील लांकडी जोड्यांच्या आवाजानें स्टेशन दणाणून गेलें होतें. टोकिओ-मध्ये जीं मुख्यमुख्य स्टेशनें आहेत, त्यांपैकीं उनीओ हें एक आहे. टोकिओ जपानमध्ये सर्वांत मोठें शहर आहे. तेथील लोकसंख्या बावीस

लक्ष आहे, असें ह्मणतात. हे सोळाव्या शतकांत आयासोशोगननें आपलें वसतिस्थान केलें, तेव्हांपासून याची फार भरभराट झाली. त्यापूर्वीं हे एक लहानसें खेडें होतें. नंतर १८६८ मध्ये बादशहा तेथें राहण्यास आला, व शोगनच्या कारभारचा शेवट झाला. तेव्हां शहराचें नांव यड्डो बदलून टोकिओ ठेवलें.

आह्मी येथें फारच थोडे दिवस राहिलों; तेव्हां अर्थात्च आह्मी आणखी विशेष कांहीं पाहूं शकलों नाहीं. टोकिओएवढें मोठें शहर आपल्या हिंदुस्तानांत एकहि नाहीं. जरी या शहराची रचना ह्मणण्यासारखी सुरेख नाहीं, तरी स्वच्छता, टापटीप फार चांगली आहे. जपानी लोक आपलीं दुकानें, घरे व सभोंवतालची जागा वगैरे चांगली स्वच्छ ठेवितात. घरांतून आणि दुकानांतून बांबूंच्या लहानलहान लांकडाचीं खोडें कोरून त्याच्या पिकदाण्या ठेविलेल्या असतात. कोणालाहि थुंकावयाचें असलें तर त्यानें त्यांत थुंकावें, वाटेल तेथें थुंकावयाचें नाहीं, अशी त्यांची चाल आहे. घरांतील केरकचरा वगैरेंकरितां ज्या जागा मुक्रर केलेल्या असतील तेथें नेऊन तो टाकला पाहिजे. त्यामुळें लहानलहान गल्ल्या, बोळ, घराच्या आसपासची जागा वगैरे चांगलीं साफ राहतात. चिनी लोकांसारखे हे लोक घाणेरडे नसतात, व चालीरीतीनेंहि पुष्कळ सभ्य असतात. कांहीं यूरोपियन लोकांचें असें मत आहे, कीं, चिनी लोक चालीरीतींनीं जरा ओबडधोबड असतात, तरी ते मनाचे चांगले व साधे असतात; परंतु जपानी लोक मोठे कावेबाज असतात. आमच्या थोड्याबहुत अनुभवावरून आह्मांला तर जपानी लोक मनमिळाऊ, चांगले मायाळू, प्रामाणिक आणि सभ्य असे दिसले. चिनी लोकांशीं आमचा फार संबंध आलेला नाहीं. टोकिओमध्ये व किओटोमध्ये आह्मी कांहीं मध्यम स्थितीतील लोकांच्या येथें त्यांच्या आमंत्रणावरून चहा घेण्यास गेलों होतो. त्यावरून त्यांच्या घरच्या स्थितीची कल्पना आह्मांला थोडीबहुत आली. यांच्या घरांत तांब्यापितळेचीं अथवा

कोणत्याहि धातूचीं भांडीं मुळींच दिसलीं नाहींत. स्वयंपाकघरांत एका बाजूला उंच उंचवटे करून त्या ओठ्यांवर लहानमोठ्या भट्टीं-सारख्या चुली होत्या, व त्या मानानेंच लहानमोठीं मडकीं चुलीवर ठेविलीं होतीं. एका मडक्यांत भात शिजत होता, व एका मडक्यांत चहाचें पाणी तयार होतें. भाजी ह्मणा, किंवा आमटी ह्मणा, शिजून तयार झालेली होती, व त्याचें मडकें झांकून एका बाजूला ठेविलें होतें. भिंतींनां बोर्डवर बरीचशीं चिनी व लांकडाचीं ओबडधोबड लहानमोठीं भांडीं ठेविलीं होतीं. लांकडाच्याच पळ्या व लांकडाचेच चमचे. कांहीं सुन्या, चिमटे, भात खाण्याच्या लांकडी काड्या असें कांहीं साधारण सामान होतें. या स्वयंपाकाकरितां व वरकामाकरितां एक तरुण मुलगी नोकर होती, व मुलेंबाळें खेळविण्याकरितां एक म्हातारी बाई होती. मुलीबाळी धरून या घरीं पांचसहा बाया होत्या, व चारपांच पुरुषमंडळी होती. या बायांनीं आह्मांला आपलें घर व आंतील व्यवस्था दाखविली. या घरांतील पुरुषांनां सुद्धां इंग्लिश मुळींच येत नव्हतें; तेव्हां अर्थात्च त्यांच्याशीं गाड्याच्या मार्फत आह्मांला बोलावें लागे. यांच्या जेवणाचे पदार्थ ह्मणजे मुख्य भात व कोणच्या तरी तऱ्हेच्या माशाची भाजी, व तांदळाच्या पिठाचे कांहीं गोड पदार्थ, आणि दुधासाखरोशिवाय नुसता चहा. झालें. आपल्यासारख्या त्यांनां पुष्कळ भाज्या, चटण्या, कोशिंबिरी, लोणचीं, पापड, दही, दूध वगैरे कांहीं लागत नाहीं. यांची जेवणाची तऱ्हा ह्मणजे त्यांच्या त्या लहानलहान चौकोनी उशा सभोंवतीं टाकून त्यांवर गुडघे टेंकून बसावयाचें, आणि मध्यें चिनीच्या कटोऱ्यांतून भात, भाज्या, चटण्या, आमटी जें कांहीं असेल तें काड्यांनीं व लांकडी चमच्यांनीं खावयाचें. भात मात्र या लोकांनां गरम लागतो, आणि दर जेवणाच्या वेळीं गरम चहा असलाच पाहिजे. चहाचेंहि बरें असतें. कारण त्याला दूधसाखर लागतच नाहीं, ह्मणून कितीहि वेळ चहा घेतला, तरी फारसा खर्च येत नाहीं. हें चहाच्या पाण्याचें मडकें

नेहमीं चुलीवर उकळतच असतें, व भाताच्या आधणाचेंहि मडकें नेहमीं तयार असतें. जेव्हां वाटेल तेव्हां लवकर भात करितां येतो. जेवणाचा व सोंवळ्याओंवळ्यांचा फारसा खटोटाप नसल्यामुळे जपानी बायांनां शिवणकाम, पेंटिंग, लिहिणेंवाचणें अशा कामांनां पुष्कळ वेळ मिळतो. तथापि असेंहि दिसलें नाहीं, कीं, जपानी बाया ह्मणजे आपल्या कामांत नेहमीं गढलेल्या आहेत ! तर सकाळीं, संध्याकाळीं, दुपारीं केव्हां तरी रोज त्या फिरावयाला जातात. बागेंतून, लहानलहान बोटोंतून नेहमीं यांच्या पाठ्यां चाललेल्या असतात, आणि रस्त्यांतून, देवळांतून वगैरे बायकांचे घोळकेच्या घोळके पाठीला मुलें बांधून हंसतखेळत आनंदानें फिरत असतात.

असो. नंतर या बायांनीं आपलें लहानसेंच पण नीटनेटकें व स्वच्छ वर आह्मांला दाखविलें, व शिवणकाम, पेंटिंगचें काम जें कांहीं त्यांनीं केलें होतें तेंहि दाखविलें. मग एका लहानशा हॉलमध्ये चहाची तयारी झाली. सर्वांनां बसण्याकरितां लहानलहान गाद्या मांडल्या आणि मध्ये लांकडाच्या तबकांतून चहाचे कप, बिस्किटे, मिठाई, फळे वगैरे जिनसा आणून ठेविल्या. त्यांची जपानी मंडळी त्या गाद्यांवर गुडघे टेकून बसली. आह्मीहि त्यांच्यासारखें बसण्याचा प्रयत्न केला, परंतु आह्मांला चमत्कारिकच वाटूं लागलें. पायालाहि रग लागली. ह्मणून आह्मी आसरमांड्या घालून बसलों. अशा रीतीनें त्यांच्याबरोबर चहा घेण्याची आह्मांला मोठी मौज वाटली व बरीच करमणूकहि झाली. चहानंतर त्या बाईच्या दोघी मुलींनीं कांहीं जपानी वाद्यें वाजवून गाणींहि गाइली. गाणीं जरी आह्मांला समजलीं नाहींत, तरी त्या मुलींचे आवाज मधुर असल्यामुळे आह्मांला त्यांचा कंटाळा आला नाहीं. ही घरवालीबाई व बुवा दोघेंहि पोक्त वयाचीं होतीं, आणि त्यांचीं पुष्कळशीं मुलेंबाळें होतीं. त्यांचीं दोन मुलें लग्न झालेलीं असून तीं वेगळीं राहत असत. बाकीचे दोन मुलगे व दोन तरुण मुली अविवाहित असून आई-

चापांजवळ राहत होती. शिवाय आणखी कांहीं अज्ञान मुलें व कांहीं नातलग मंडळीहि होती. या मंडळीनें आमचें चांगलें स्वागत केलें, व सर्वांनीं अनेक वेळां लवूनलवून व सुस्कारे टाकीतटाकीत त्यांच्या चालीप्रमाणें नमस्कार केले. असे नमस्कार ह्मटले ह्मणजे फार अगत्याचे गणले जातात.

निको.

संध्याकाळीं चार वाजतां आह्मी निकोला जाऊन पोहोंचलों. वाटेनें दोन जागीं गाड्या बदलाव्या लागल्या. वाटेनें डोंगराची व क्रिप्टोमेरी झाडांची सीनरी चांगली दिसली. गाडींत यूरोपियन व जपानी मंडळी फार होती. जी जपानीबाई पहिल्या वेळेस आगगाडीच्या प्रवासांत भेटली, ती जशी गुढघे टेंकून नवऱ्याच्या पायांशीं तटस्थ बसली होती, त्याप्रमाणें आह्मांला गाडींत पुष्कळ जपानी बाया दिसल्या; परंतु त्या बाईसारखी तटस्थ बसणारी एकहि बाई दिसली नाही, व तिच्या नवऱ्यासारखा झोंप घेणाराहि कोणी जपानी इसम दिसला नाही. उलट हंसूनखेळून बोलणारीं जोडपीं मात्र पुष्कळ दिसलीं.

निकोला आह्मी कनाया हॉटेलमध्ये उतरलों. या हॉटेलांत वऱ्याच अमेरिकन बाया होत्या. त्यांत कांहीं आमच्या ओळखीच्याहि निघाल्या. त्या आमच्यासारख्याच फिरत असून त्यांच्याआमच्या गांठीहि पडत होत्या. दुसऱ्या दिवशीं आह्मी निको येथील जगप्रसिद्ध देवालय पाहण्यास गेलों.

तेथें एका मुख्य देवालयांत टोकुगावा नांवाच्या कांहीं शोगनानच्या समाधि आहेत. या समाधींची अजून चांगली काळजी घेतली जाते. येथें मोठमोठ्या देवालयांचें काम प्रेक्षणीय असून, भिंतीला, खांबाला व वरच्या छताला लाखेचीं व सोनेरी मुलाम्याचीं कामें सुरेख व मजबूत केलेलीं आहेत. जपानी भाषेंत एक ह्मण आहे, कीं, “ निको पाहिल्या-शिवाय केको (उत्तम) शब्दांचा उपयोगच करूं नका ! ” मला तर रोजरोज देवळें पाहून कंटाळा आला, व माझे लक्ष्याहि लागत नव्हतें;

परंतु देवळें पहाण्याच्या निमित्तानें बाहेर पडून इकडेतिकडे फिरणें तरी होत होतें, व कांहीं डोंगर, पहाड आणि नद्यांचे सुंदर देखावे पाहण्यास मिळत होते. अशीं कांहीं देवालयें पाहिल्यावर मीं गाइडला ह्मणालें “आतां देवळें पाहण्याचा मला कंटाळा आला आहे, तर देवळाखेरीज दुसरें कांहीं पहाण्यासारखें असल्यास दाखवा.” नंतर गाइडनें आह्मांला जुना शोगन लोकांचा दिवाणखाना दाखविला. या दिवाणखान्यांत विशेष असें पाहण्यासारखें कांहीं नाहीं; परंतु भिंतीवरील जुनीं चित्रे व खांबावरील खोदीं व काम चांगलें आहे. हा दिवाणखाना राजघराण्यांतील लोकांच्या उपयोगाकरितां ठेविला आहे. येथून थोड्याच अंतरावर एक बेचाळीस फूट उंच तांब्याचा स्तंभ आहे व जवळच आयासो शोगनची समाधि आहे. त्याच्या स्मरणार्थच हा स्तंभ केलेला आहे. स्तंभावरील खोदीं व काम पाहण्यासारखें असून, समाधिसमोरील चिनी लांकडाचें गेटाचें काम फार सुबक आहे. एका इमारतींत टोकुगुवा घराण्यांतील शोगनानच्या मौल्यवान् वस्तु व मिळालेले नजराणे व वक्षिसें ठेविलेलीं आहेत.

दुपारीं एक शाळा पाहिली, व तेथून नदीच्या पलीकडील एक मोठा फ्लमफळाचा बाग पाहण्यास गेलों. हा अगदीं नदीच्या किनाऱ्यावर आहे, व फार मोठ्या विस्तीर्ण जाग्यावर केला आहे. बागेच्या सभोंवतीं नेहमीं हिरवेगार राहणाऱ्या झाडांचें कुंपण आहे. हें कुंपण तऱ्हे-तऱ्हेच्या आकृतींमध्ये फार कुशल रीतीनें कापलें आहे. बागेत लोकांना बसण्याकरितां जागजागीं गर्द व थंड अशी छाया टाकणाऱ्या झाडांच्या खालीं दगडाचीं सुरेख टाकीं व रमणीय अशा जागा केल्या आहेत. ठिकठिकाणीं पाण्याचीं डबकीं करून त्यांत कारंजीं लाविलीं आहेत, व आंत रंगीबेरंगी मासे सोडले आहेत.

कितीहि थकलेला मनुष्य असला व तो या बागेमध्ये घटकाभर येऊन बसला, तर त्याच्या मनाला व शरीराला विश्रांति वाटून आनंद होईल.

Gobujio, One of National Treasures

गोबुजिओ.

असेंच हें स्थळ आहे. या बागेत तीनचार चहापानगृहेहि आहेत. तेथें तरुण मुली अथवा बायका हजर असतात, व येणाऱ्याजाणाऱ्या लोकांना चहा, बिस्किटे, मिठाई, फळें वगैरे विकतात. याशिवाय कांहीं लोक, तबकें, ताटें, खेळणीं अशा लहानसहान वस्तुहि विक्रीकरितां ठेवतात.

नंतर आह्मी एका उंच टेकडीवर एक फार पुरातन देऊळ आहे, तें पाहण्यास गेलों. येथें बऱ्याच पायऱ्या चढाव्या लागतात. या देवळा-मध्ये जोडे घालून जाऊं देत नाहींत. दरवाज्याजवळ एकदोन मुली कापडी जोडे घेऊन उभ्याच असतात. प्रेक्षकांचे जोडे त्या काढून घेतात, व हे कापडी जोडे घालून देतात. नंतर परत जातांना पुनः ज्यांचे जोडे त्यांना घालून देतात.

या देवळाजवळ एका उंच कड्यावर आणखी एक लहानसें देऊळ आहे. तेथें जाण्याला २०० पायऱ्या चढाव्या लागतात, आणि तेथून बराच दूरचा देखावा चांगला दिसतो. गाइड व हे दोघे वर गेले. माझी देखील वर जाण्याची इच्छा होती; परंतु पाय दुखत असल्यामुळें आणि पायऱ्या अगदीं उतरत्या असल्यामुळें मी खालीच बसून राहिलें. येथें आह्मांला पुष्कळ अमेरिकन बाया भेटल्या. त्यांत एकदोघींजवळ गाइडबुकें असून, त्यांत दिलेल्या माहितीप्रमाणें देवळें वगैरे पहात त्या फिरत होत्या. त्यांना गाइड वगैरे कोणी लागत नसून त्या प्रत्येक गोष्ट नोटबुकांत लिहून घेत होत्या.

या बायांमध्ये आमची हॉटेलची ह्यातारी एक इंग्लिश बाई होती. ती स्वभावानें फार चांगली व मोकळ्या मनाची असून हॉटेलांत नेहमीं आमच्याजवळ बसून घटकाभर गप्पागोष्टी सांगत असे. ही बाई देव-ळाच्या दरवाज्याच्या नजीकच्या पायरीवर अगदीं थकून बसली होती. आह्मी बाहेर येऊं लागलों, तेव्हां ती आह्मांला आंत पाहण्यासारखें काय आहे, हें विचारूं लागली, व ह्मणाली “मला बूट काढण्याचा त्रास आला आहे, व मीं जीं दोनचार देवळें पाहिलीं, त्या त्या ठिकाणीं बूट काढतां

काढतां मला कंटाळा व थकवा आला आहे; परंतु जिज्ञासा कांहीं तृप्त होईना, व असें वाटलें, कीं, येथें कांहीं तरी विशेष पाहण्याजोगें असून विनाकारण आळसामुळें पहावयाचें राहिल.”

आह्मी तिला “ पाहण्यासारखें विशेष कांहीं नाही, तरी तुमची इच्छा असल्यास जा.” असें सांगितलें, तरी ती ह्यातारी बूट काढून गेलीच ! तिच्यानें कांहीं राहवलें नाही !

तारीख १६ एप्रिल रोजीं सकाळीं उपहार झाल्यावर आह्मी लेक चुंझजी पहाण्यास गेलों. हें निकोसापासून सुमारे अकराबारा मैल असेल. येथें रिकशांत अथवा खुर्च्यांत बसून जातां येतें. वाटेनें सृष्टिसौंदर्य चित्ताकर्षक आहे. तीनचार जागीं लहानमोठे धबधबे लगतात. येथेहि जपानच्या चालीप्रमाणें चहाचीं दुकानें होतीच.

आमच्याबरोबर बऱ्याच अमेरिकन बायाहि आल्या होत्या व आमची इंग्लिश ह्यातारी पण होती. ही बाई बोलावयाला असल्यामुळें वाटेनें करमणूक होऊन वेळ लवकर गेला. ही बाई हिंदुस्तानांत केव्हांहि आली नव्हती; पण हिंदुस्तानाविषयीं तिनें बरीच माहिती वाचिली होती. ती ह्मणाली “माझी हिंदुस्तानांत जाण्याची फार इच्छा आहे, व केव्हांतरी मी जाईनच ! तुमच्या हिंदुस्तानांत तर जपानप्रमाणें सुंदर जागा पुष्कळ असतील. मी ऐकतें, कीं, ‘काश्मीर’ फार सुंदर प्रदेश आहे. परंतु मला वाटतें, तुम्ही तेथें अजून गेलां नसाल. कारण सर्वच मनुष्यांचा असा स्वभाव असतो, कीं, वेळ व पैसा असल्यास परकीय देश पाहण्यास आधीं धांवावें. याचें कारण असें, कीं, अं: तें काय, तें तर आपल्या देशांतच आहे ! केव्हांहि पाहतां येईल ! असा विचार करून आपण तें लांबणीवर टाकतो.”

कांहींहि असो, या बाईचें ह्मणणें खरें ठरलें.

या सरोवराच्या कांठीं एक चांगलें हॉटेल आहे, व दुसऱ्या बाजूला देवळें आहेत. सरोवराचें पाणी स्वच्छ मोत्यांसारखें असून त्यांत मंद-मंद लाटा येत होत्या. हॉटेलच्या ड्राइंगरूममध्ये बसलें असतां खिडकींतून

सरोवराची शोभा सुंदर दिसते. हें सरोवर समुद्रसपाटीपासून ४४०० फूट उंच, ७॥ मैल लांब, व २॥ मैल रुंद असून याचा परीघ २० मैल आहे. यांत अनेक तऱ्हेचे मासे आहेत. याचें पाणी हिंवाळ्यात बर्फासारखें होतें. उन्हाळ्यांत पुष्कळ लोक येथें येऊन राहतात.

या सरोवराच्या सीनरीपेक्षां मला हाकोनी सरोवराची सीनरी फार आवडली, व निकोपेक्षां मीयानोष्टाचे डोंगर, पहाड, देखावे वगैरे अधिक रम्य दिसले. निको ही फार चांगली जागा आहे, आणि पुष्कळांना मीयानोष्टापेक्षां निको फार आवडतें; परंतु आवडनिवड ही आपल्या रुचीवर आहे. मीयानोष्टाचें सौंदर्य स्वाभाविक आहे, आणि तेथें देवळें वगैरे फारशीं नाहींत. निकोचें तसें नाहीं. तेथें पुष्कळ झाडे वगैरे लावून, आणि मोठमोठीं देवळें बांधून त्याला सौंदर्य आणलें आहे. संध्याकाळीं हॉटेलला परत आलों. आमच्या खोलीमध्ये आंत चांगला धगधगीत विस्तव पेटवून ठेविला होता, व वाशिंग टेबलावर गरम पाणी, स्वच्छ टॉवेल वगैरे सर्व तयारी करून ठेविली होती. येथें सकाळ-संध्याकाळ बरीच थंडी असल्यामुळे खोलीमध्ये विस्तवाची फार जरूरी असते, आणि जपानी मुली आपल्या कामामध्ये कधींच हयगय करीत नसतात. एकदां त्यांनां समजलें, कीं, अमुक वेळेला अमुक करावयाचें, कीं, त्याप्रमाणें बरोबर करावयाचें; पुनः सांगण्याची जरूर नाहीं. यांचा प्रवासांत नेहमीं नियम असे, कीं, सकाळीं सहा वाजतां उठून स्नान आटोपून रामायण, शिवलीलामृत वगैरे पोथ्या वाचावयाच्या, नमस्कार घालावयाचे, व मग कपडे वगैरे घालून साडे आठला ब्रेकफास्ट घेण्याला तयार असावयाचें. मग रात्रीं निजावयाला किती जरी रात्र झाली असली तरी हा सकाळचा नियम चुकावयाचा नाहीं. मग वाटेंत असा, ट्रॅनमध्ये असा, कीं, कोठेंहि असा. कोठेंहि हॉटेलमध्ये गेलें, कीं, तेथील चेंबरमेडला ताकीद व्हावयाची, कीं, सकाळीं सहा वाजतां स्नानाचें पाणी वगैरे तयार पाहिजे ! त्याप्रमाणें या जपानी मुली सकाळीं सहाचा ठोका पडला, कीं

दरवाज्यावर ठकठक करावयाच्या, व स्नानाची तयारी असल्याबद्दल वर्दी घावयाच्या. नंतर फायरप्रेसमध्ये विस्तव पेटवून, कपड्यांना ब्रश करून, जोडे साफ करून, व वारनिस देऊन जेथल्या तेथे ठेवून कळसूत्री बाहुल्यांप्रमाणे निघून जावयाच्या. काम करितांना कधी खडखड धडधड करून त्रास घावयाच्या नाहीत.

आपल्या हिंदुस्तानच्या मानाने सकाळी सहाला उठणे फार लवकर समजले जात नाही; परंतु जपान, आणि युरोपच्या फार थंड हवेमध्ये ते फार लवकर समजले जाते. युरोपमध्ये तर बहुतेक ठिकाणी नोकर-लोकसुद्धां सात वाजल्याशिवाय उठावयाचे नाहीत; मग यजमान कोठले उठावयाला? तिकडील लोक रात्री एकदोन वाजेपर्यंत जागतात; व दुसरे दिवशी आठ साडे आठ वाजेपर्यंत निजतात.

या हॉटेलमध्ये आमची खोली वरच्या मजल्यावर होती, आणि याचे काम करणाऱ्या पांचसहा मुली होत्या. या मजल्यावरच त्यांना बसण्या-उठण्याकरिता एक स्वतंत्र खोली दिली होती. त्या नेहमी तेथेच हजर राहून, फावल्या वेळांत शिवणकाम, लेसेस वगैरे करीत असत. येथील नोकरांना बोलावण्याची एक वेगळीच तऱ्हा होती. घंटीचे बटण दाबले, की, ऑफिसमध्ये त्याचा आवाज होत असे. मग तो ऑफिसवाला टेलिफोनने मुलींना कळवीत असे, की, 'अमक्या नंबरच्या खोलीत तुमची जरूर आहे, लवकर जा.' मी एकादे वेळी उगीच गमतीने बटण दाबीत असे, की, लागलीच टेलिफोन होऊन लागलीच आमच्याकडे एक बाई धांवत यावयाची. जपानमध्ये टेलिफोन आणि तारायंत्रे जिकडेतिकडे आहेत. लहानलहान दुकानांतून सुद्धा टेलिफोन आणि रस्त्यारस्त्यांनी लहानलहान ज्या पोलिसांच्या झोंपड्या असतात, त्यांत देखील ही व्यवस्था असते.

रात्री जेवणे वगैरे झाल्यावर आम्ही सर्व बाया ड्राइंगरूममध्ये फायर-प्रेसजवळ बसलो. थंडी बरीच कडक पडली होती, म्हणून विस्तव

फार प्रिय वाटत होता. आमची मैत्रीण ह्यातारी बाई पुष्कळ गमतीच्या गोष्टी सांगून आह्यां सर्वांनां हंसवीत होती. तिनें पुष्कळ प्रवास केला होता. ती ह्मणाली “ माझ्यामार्गे कांहीं एक पाश नाही; कारण, मला एकच मुलगा असून त्याचें लग्न वगैरे झालें आहे, व त्याला पलटणी-मध्ये नोकरी आहे, तेव्हां त्याची कांहीं काळजी नाही. माझा नवरा मरण पावल्याला दहा वर्षे झालीं, तेव्हां आतां मीं अशीच फिरत असते. मला प्रवास करणें फार आवडतें.”

तेव्हां मीं त्या बाईला विचारलें “ तुह्यांला समुद्रापासून कांहींच त्रास होत नाही का? मला तर जराशी बोट हलावयाला लागली, कीं कसेंसेंच होऊन डोकें फिरूं लागतें.”

ती बाई ह्मणाली “मला पूर्वीं असेंच होत होतें; परंतु एका डॉक्टरानें एक औषध सांगितलें. तें घेतल्यापासून मला कांहींच त्रास होत नाही. तुह्यांला पाहिजे असेल तर त्या औषधाचें नांव लिहून देतें. तें औषध शहरामध्ये कोणत्याहि दुकानीं मिळतें.”

मला त्याची जरूर होतीच. कारण, अमेरिकेचा जलप्रवास जवळ आला होता, व त्याची मला आधींपासूनच धास्ती पडली होती. ह्मणून मी त्या औषधाचें नांव लिहून घेतलें. नंतर या बायांमध्ये जपानविषयीं संभाषण सुरू झालें. कांहीं बाया जपानच्या सौंदर्याची, लोकांच्या हुषारीची वगैरे तारीफ करूं लागल्या; परंतु मध्येच दोन अमेरिकन बाया ह्मणाल्या “आमची तर जपानमध्ये येऊन पूर्ण निराशा झाली. आह्यांला येथें तारीफ करण्यासारखें कांहींच दिसत नाही. जपान-पेक्षां चीन देश बरा आहे. रशियन वॉरपासून जपानची जिकडेतिकडे मोठी बढाई चाललेली असते, त्यामुळें लोकांनां वाटतें, कीं, जपान ह्मणजे काय आहे व काय नाही! येथील लोकांची ह्मणण्यासारखी सुधारणा दिसत नाही. येथें पाहण्यासारखें ह्मणाल तर चेरीब्लासम आहे; दुसरें तर आह्यांला कांहीं विशेष दिसत नाही !”

आमच्या ह्याताऱ्या बाईचें व इतर बायांचें मत निराळें पडलें. त्या ह्मणाल्या “जपान फार सुंदर देश आहे, व लोकांनीं आपली सर्व तऱ्हेनें सुधारणा केली आहे. आतां त्याच्यामध्ये कांहीं दोष असतील; परंतु ते एकदमच निघणें कसें शक्य आहे ? ”

या बाया मला विचारूं लागल्या “ तुमचें कसें काय मत आहे ? व अनुभव काय आहे ? ” मी सांगितलें “ जपानबद्दल माझे मत चांगलें आहे. माझ्या थोड्या दिवसाच्या अनुभवावरून मला वाटतें, कीं, जपानी लोक फार सभ्य असून फार प्रामाणिक आहेत.”

कोणत्याहि देशांत निदान ९।६ महिने राहिल्याशिवाय तेथील खरी स्थिति समजणें कठीण आहे. आह्मी जपानमध्ये सारा एक महिना राहिलों, व तितक्यांत सतरा गांवीं फिरलों. तेव्हां इतक्या थोड्या वेळांत खरी स्थिति समजणें शक्य नाही. परंतु ‘ शितावरून भाताची परीक्षा ’ या न्यायानें जपानबद्दल आमचें मत वाईट झालें नाही.

या हॉटेलमध्ये सालवेशन आमीपैकीं कांहीं खिश्चन जपानी बाया होत्या. त्या आपल्या फंडाकरितां हॉटेलमध्ये लोकांजवळ पैसे मागत असत. एक बाई आह्मी बसलों होतो तेथें हळुहळू आली, व मोठा आशीर्वाद देऊन पैसे मागूं लागली. आह्मी तिला कांहीं पैसे दिले. मग ती भीतभीत अमेरिकन बायांकडे गेली, आणि ह्मणाली “तुम्ही मेल्यावर स्वर्गाला जाल, तुमच्या आत्म्याला शांति मिळेल.” असें तसें ह्मणून ती पैसे मागूं लागली. यावर एक बाई तिच्या अंगावर वसकन ओरडून ह्मणाली “जा जा, आह्मी स्वर्गाला जाऊं किंवा नरकामध्ये जाऊं, त्याशीं तुला काय करावयाचें ? तुझ्यासारख्यांनां आह्मी पैसे देत नाही. आमच्या आत्म्याला नेहमीं शांति आहे, तुझ्या आशीर्वादाची जरूरी नाही ! ” विचारी पहिल्यांदा भीतभीतच आली होती, व हे शब्द ऐकल्याबरोबर मागच्या पायीं निघून गेली.

जपानमध्ये आह्मी इतक्या ठिकाणीं फिरलों, परंतु आह्मांला भिकारी किंवा धर्मार्थ पैसे मागणारे कोठेहि आढळले नाहीत. याच हॉटेलमध्ये फक्त ही बाई दिसली.

टोकिओमध्ये या महिन्याच्या २१ व्या तारखेला मिक्याडो (बादशहा) मोठी गार्डन पार्टी देणार होता. त्याचें आमच्या या अमेरिकन बायांना व वृद्ध इंग्लिश बाईला वगैरे सर्वांना निमंत्रण आलें होतें. आह्मांलाहि आमच्या 'वेलकम् सोसायटी'च्या मार्फत निमंत्रण आलें होतें; परंतु आह्मी १९ तारखेला जपान सोडणार होतो, तेव्हां आह्मांला त्याचा स्वीकार करितां आला नाहीं.

या पार्टीकरितां सर्व बायांची पोषाखाबद्दल वगैरे मोठी जारीनें तयारी चालली होती. टोकिओमधील मोठमोठ्या दुकानदारांशीं यांचा रोज पत्रव्यवहार चालला होता, आणि ड्राइंगरूममध्ये सकाळसंध्याकाळ सारखी वाटाघाट चाललेली असावयाची, कीं, कोणच्या रंगाचा किमोना चांगला दिसेल, कशा रंगाची रिबन खुलेल, लेस कोणत्या तऱ्हेचे घ्यावे ?

आमच्या वृद्ध बाईची तर सर्वांपेक्षां जास्तीच गडबड ! कांहीं रेशमी कापडाचे व कांहीं रिबनचे नमुने हातांत घेऊन या बाईला दाखव, त्या बाईला दाखव, हें कसें दिसेल, तें कसें दिसेल, अशी तिची धांदल उडून गेली. ती मला ह्मणाली “तुम्ही उगीच जपान सोडण्याची घाई करितां ! चांगला गार्डन पार्टीचा चान्स आला असतां सोडून देतां. तुम्हां इंडियन लोकांना अजून एनर्जी नाहीं आली. राग नका येऊं देऊं—तुमची मैत्रीण ह्मणून थट्टेनें ह्मटलें.”

आह्मी त्या बाईला सांगितलें “आमची १९ तारखेची बोट चुकवतां येत नाहीं. कारण, आमचा लंडनपर्यंतचा सर्व प्रोग्राम बिघडेल, आणि कारोनेशनला आह्मांला लंडनला पोचतां येणार नाहीं. ”

ता. १७ एप्रिल रोजीं दुपारीं लंच झाल्यावर आह्मी निकोहून निघालों. आमच्या गाड्याचें घर येथेंच असून त्याचे तिघेचौघे भाऊ, मुळेंबाळें वगैरे बरेंच मोठें कुटुंब होतें. त्याचा एक भाऊ पेंटिंगचें काम चांगलें करीत असतो. त्याच्या हातचीं बरींचशीं चांगलीं चांगलीं चित्रें गाड्यानें आह्मांला नजर केलीं. संध्याकाळीं चार वाजतां टोकिओ येथें उन्निओ

स्टेशनावर उतरलों. येथें लोकांची अतीशय गर्दी होती. येथून रिकशांतून तीन मैलांवरील शिंवासी स्टेशनावर गेलों, व तेथून ट्रेनने संध्याकाळी याकोहामाला पोहोचलों.

याकोहामा.

येथें ओरिएंटल पॅलेसमध्ये उतरलों. सकाळीं देवळें, दुकानें, बाजार वगैरे पाहिला. यांची रचना अलीकडील असल्यामुळे इंग्लिश धर्तीवर आहे. रस्ते रुंद असून, घरे व दुकानें बरींच प्रशस्त बांधिली आहेत. सन १८८६ मध्ये हें बंदर परकीय व्यापाऱ्यांना खुले केले, तेव्हां येथें फक्त ८७ झोपड्या होत्या; परंतु हल्लीं येथील लोकसंख्या ३२,६०० असून वाढत्या प्रमाणावर आहे. येथें पुष्कळ उंची जपानी मालाची मोठमोठी दुकानें आहेत. युरोपियन लोकांचीहि बरींच दुकानें आहेत. येथें कांहीं पारशी व्यापारी दिसले. ते हिंदुस्तानचा माल विकीत असतात. हॉटेलमध्ये लोकांची फार गर्दी होती. ही सर्व मंडळी अमेरिकेला जाण्याकरितां आली होती. यांच्यामध्ये इंग्लिश, अमेरिकन, जर्मन, फ्रेंच, ऑस्ट्रेलियन वगैरे लोक होते. अमेरिकन लोकांची संख्या जास्त होती.

लंच झाल्यावर दुपारीं बाहेर जाण्याचा आमचा विचार नव्हता; आणि तसें गाइडलाहि आह्मी सांगितलें. “मग संध्याकाळीं समुद्रकिनाऱ्यावर वगैरे हवा खाण्याला जाऊं, दुपारीं विश्रांति घेण्याची इच्छा आहे, ह्मणून तुम्ही आपल्या इनमध्ये विश्रांति घ्या.”

गाइड नेहमीं आपल्या जपानी इनमध्ये उतरत असे. जपानमध्ये सर्व ठिकाणीं त्यांच्या इन्स असतात. मोठमोठ्या हॉटेलजवळसुद्धां एकदोन तरी इन्स असतातच. तेथें त्यांच्या खाण्यापिण्याची व राहण्याची व्यवस्था असते, व तेथील व्यवस्थापक बहुतकरून बायकाच असतात.

लंचनंतर आह्मी कांहीं पत्रे वगैरे लिहिलीं, व ड्राइंगरूममध्ये वर्तमानपत्रे वाचीत बसलों. परंतु यांना बाहेर गेल्याशिवाय चैन पडेना.

हणून हे उठले व हणाले “ मी जरा कुकच्या ऑफिसमध्ये जाऊन पुढील व्यवस्थेची चांगली चौकशी करून येतो. कारण, उद्यां बोटीत बसलों हणजे १७।१८ दिवस बंदिवासच आहे, हणून आजचा दिवस इकडेतिकडे फिरून घेतो. ”

सुमारे १॥ तासाने हे परत आले, व सांगू लागले “ आज एक विलक्षण रिकशावाला मिळाला होता ! त्या बेड्याने मला भलतीकडेच नेले ! पहिल्याने मी येथून त्याच्या रिकशांत बसून कुकच्या ऑफिसांत गेलों. तेथे कांहीं माहिती वगैरे विचारून या रिकशावाल्याला सांगितले, कीं, इकडेतिकडे थोडे फिरव व पुनः हॉटेलांत परत घेऊन चल. त्याने एका वांकड्यातिकड्या रस्त्याने रिकशा नेला, व एका माडी-जवळ उभा करून मला आपल्या मोडक्यातोडक्या इंग्लिश भाषेत हणाला ‘ येथे चांगली नाचणारी जपानी मुलगी आहे. ती अंगावरील कपडे वगैरे काढून टाकून नाचते. पुष्कळ लोक तिचा नाच पहाण्याला जातात, तुम्हालाहि मी घेऊन जातो, चला.’ हें ऐकून मी त्याचे अंगावर खूब ओरडलों व त्याला सांगितले, कीं, ‘ मला नाच पहाण्याची मुळीच इच्छा नाही; मला माझ्या हॉटेलांत घेऊन चल. उगीच फाजीलपणा करूं नको ! ’ ‘ नाही, नाही, जरासे तर चला ! तुम्हाला नाच खूब आवडेल, येथून कांहीं दूर नाही, मी तुम्हाला आत्ता घेऊन जातो ! ’ असे हणून माझ्या पाठीस लागला. तेव्हां पुनः मी त्याला दरडावून सांगितले, कीं, ‘ मला जायचें नाही, तूं आपला मुकाट्याने हॉटेलांत चल.’ यावर तो ‘ हो हो ’ हणाला व दोनतीन रस्ते ओलांडून बागवगीचा असलेल्या एका घराजवळ घेऊन गेला, व रिकशा उभा करून मला हणाला ‘ उतरा, हें हॉटेल आलें.’ मी खाली उतरून वेड्यासारखा इकडेतिकडे पाहूं लागलों. इतक्यांत त्याने शीळ घातली, तेव्हां सातआठ जपानी मुली जिन्याने धडधड खाली उतरून आल्या, व हीः हीः करीत माझ्या-भोंवतीं गोळा झाल्या, आणि इंग्लिश भाषेत विचारूं लागल्या ‘ तुम्ही

आमचा जगाचा प्रवास.

काय खातां, काय पितां, वरतीं चला !' वगैरे मोठा गौरव करून लागल्या. त्यांना वाटलं, कीं, बरी शिकार आहे ! परंतु मला अत्यंत राग येऊन मी ह्मणालों ' मी काय पितो ? पाणी पितो ! मला नाहीं वर यायचें ! या रिकशावाल्यानें मला फसवून येथें आणलें ! ' मग मीं छडी घेऊन त्या रिकशावाल्याला धमकावून सांगितलें ' चल आतां तुला पोलिसच्या ताब्यांत देतो ! तूं असा परकीय लोकांना फसवून अशा भलत्या ठिकाणीं आणतोस असा तुझ्याबद्दल पोलिसांत रिपोर्ट करितों ! ' मग गयावया करून 'मी चुकलों, एकवार क्षमा करा, पोलिसांत सांगूं नका; नाहीं तर माझें रिकशाचें लायसन्स काढून घेतील.' असें ह्मणून नंतर तो मला मुकाव्यानें हॉटेलमध्ये घेऊन आला व हातावर पैसे पडतांच जो निघून गेला तो पुनः दिसलासुद्धां नाहीं ! पहा, इतके दिवस आम्ही जपानमध्ये फिरलों, पण असा लुच्या मनुष्य कधीं भेटला नाहीं. कदाचित् गाइड नेहमीं आपल्याबरोबर असे, ह्मणून कोणी फसवण्याचें धाडस केलें नसेल."

प्रकरण तिसरें.

मांचुरिया पॅसीफिक मेल स्टीमर.

तारीख १९ एप्रिल १९११.

शुक्राळीं बारा वाजतां आह्मी 'मांचुरिया' बोटीवर चढलों. धक्क्या-पासून बोट एक मैलाच्या अंतरावर उभी होती. या धक्क्याजवळ उतारु लोकांना बसण्याकरितां छायेची जागा मुळींच नाही. या वेळीं थोड-थोडा पाऊस पडत होता व बोटीवर नेणारी लांच अद्यापि आली नव्हती. ह्मणून जवळील मालाच्या वखारीचा आह्मांला आश्रय करावा लागला. परंतु बरें झालें, कीं, पाऊस जोराचा नव्हता व लांच लवकरच आली, व झपाड्यानें तिनें आह्मांला मांचुरिया बोटीवर नेलें. गाइडनें आमचें सामानसुमान नीट बोटीवर लावून दिलें. डेकवर बसण्याकरितां हांग-कांगला खुर्च्या घेतल्या होत्या, त्या आह्मीं गाइडला देऊन टाकल्या. कारण लोक ह्मणाले, खुर्च्या नेआण करतांना निरुपयोगी होतील, व तेथें भाड्यानें मिळतातच. त्याप्रमाणें आह्मीं खुर्च्या भाड्यानें घेतल्या.

टोकिओमध्ये पाऊस पडत असतां एका लहान दुकानीं आह्मीं जो फोटो घेतला होता, तो त्यानें कबूल केल्याप्रमाणें आजच सकाळीं आणून दिला. आह्मांला त्याचा मुळींच भरंवसा नव्हता. कारण, आमचा बोटींत बसण्याचा दिवस आला तरी फोटोचा पत्ता नाही! तेव्हां वाटलें, कीं, त्या दुकानदारानें आह्मांला थापा देऊन फसविलें, व पैसे उपटले, झालें. गाइड मात्र ह्मणत होता, कीं, "तुम्ही कांहीं काळजी करूं नका. तुम्ही बोटीवर चढण्यापूर्वी फोटो तुमच्या हातांत पडेल. आह्मी जपानी लोक कधींच दगलबाजी करणार नाही!" असो. याप्रमाणें त्यानें फोटो आणून दिला, व तो फार चांगला काढलेला पाहून जपानी लोकांच्या कुशलतेची तारीफ केल्यावांचून माझ्यानें राहवलें नाही.

मांचुरिया बोटीचें डेक थोड्याच वेळांत पॅसेंजर्स लोकांनीं गजबजून गेलें. अमेरिकन बाया उंच उंच जोडे घालून व अरुंद स्कर्ट नेसून, आणि डोक्यावर अनेक तऱ्हेच्या टोप्या ठेवून पऱ्यांसारख्या इकडेतिकडे नाचूंगागडूं लागल्या. कोणाकोणाला त्यांचे मित्र वगैरे पोहोंचवा-वयाला आले होते, त्यांच्या भेटी वगैरे चालल्या होत्या. याशिवाय पुष्कळ दुकानदार लोकहि आपला माल विकण्याकरितां पॅसेंजर लोकांनां मोह पाडीत होते. तीं आणखी एक या गडबडीला मदत होत होती.

नंतर पहिली घंटा खूब जोरानें वाजली, तसे इतर लोक हलुहळू खालीं जाऊं लागले. आमच्या गाईडनें आमचा शेवटचा निरोप घेतला, तेव्हां त्याला व आह्मांलाहि फार वाईट वाटलें. तो फार चांगला गाईड होता. त्यानें आह्मांला जपानमध्ये कोणत्याहि तऱ्हेचा त्रास पोचूं दिला नाहीं, किंवा कधींहि आह्मांला फसवण्याचा किंवा पैसे काढण्याचा प्रयत्न केला नाहीं. फक्त टोकिओमध्ये एकदां काय तो त्याच्यावर रागवण्याचा यांनां प्रसंग आला होता. कारण, टोकिओमध्ये तो ह्मणूं लागला “तुम्ही येथें फार दिवस राहूं नका. मला कुकच्या ऑफिसांतून पत्रें येतात, कीं, फार खर्च करूं नका. येथें हॉटेलचा वगैरे खर्च फार येतो.” तेव्हां हे ह्मणाले “असें असेल, तर आजच तुला सोडून दुसरा गाईड करतो, व कुकच्या ऑफिसांत तार करून आज-पासून पुढचे माझे काय पैसे असतील ते परत मागतों. मला माझ्या प्रवासाची सर्व व्यवस्था करितां येते. मी कांहीं कुकशीं असा करार केला नाहीं, कीं, मी येथें अमूकच दिवस राहीन. मीं जे पैसे भरले आहेत, ते आपल्या आरामाकरितां भरले आहेत व सर्व तऱ्हेनें फर्स्टक्लासचे भरले आहेत.” तेव्हां गाईडनें यांची क्षमा मागून कुकचें पत्र दाखविलें. त्यांत “खर्च बेतानें करावा, परंतु मि. चिटणवीस यांनां नाखुष करूं नये,” असा मजकूर होता. तेव्हां हे “ह्मणाले, यांत कांहीं नाहीं, असें तर त्यांनीं तुला लिहिलेंच पाहिजे !”

गाइडने आपला पत्ता आह्मांला दिला आणि सांगितलें, कीं, “जर तुमचे मित्र अथवा कोणी ओळखीचे इसम इकडे येतील, तर त्यांना माझा पत्ता जरूर सांगा. मी त्यांना चांगली मदत करीन व त्यांचा प्रवास थोड्या खर्चांत करून देईन. मला विसरूं नका. कधीकधी पत्र पाठवीत जा.”

इतक्यांत दुसरी घंटा झाली; तेव्हां इतर लोकांना बोटीच्याखाली उतरावें लागलें. ते लोक उतरून गेल्यावर खलाशांनीं जिने, शिड्या वगैरे लागलीच वरतीं ओढून घेतलीं व दोरांनीं जिकडेतिकडे बांधून टाकिलीं. नंतर तिसरी घंटा झाली. त्याबरोबर बोटीनें मोठी गर्जना करून हळुहळू याकोहामाच्या बंदरांतून प्रयाणाला सुरुवात केली. डेकवर सर्व उभे राहून आपापल्या ओळखीच्या लोकांना हातरुमाल हलवून खुणा करीत होते. आमचा गाइड इनोइसन आह्मी दृष्टीआड होईपर्यंत आमच्याकडे हातरुमाल हलवीत होता.

झालें. थोड्याच वेळांत जपानचें बंदर दिसेनासें झालें. आह्मांला जपान सोडावयाला वाईट वाटूं लागलें. जपानमध्ये आह्मी सरासरी एक महिना होतो. हे दिवस इतके लवकर गेले, कीं, आह्मांला वाटलें, कीं ८।१५ दिवसच आह्मी राहिलों कीं काय कोण जाणे! आमच्या दोघांच्याहि प्रकृति तेथें चांगल्या होत्या. आह्मी दोघे एकमेकांना हणूं लागलों, कीं, कांहीं दिवसांनीं जपान आपल्याला स्वप्नवत् वाटूं लागेल, व हळुहळू सर्व गोष्टींचा विसर पडेल. ईश्वरकृपेनें तेथील आमचा सर्व प्रवास निर्विघ्नपणें पार पडला, हणून देवाचे आह्मी आभार मानले, व पुढेंहि अशीच कृपा ठेव आणि आह्मांला आमच्या देशीं सुखरूप पोंचव, अशी त्याची प्रार्थना केली.

मग खालीं कॅबिनमध्ये गेलों. आमचें कॅबिन दुसऱ्या मजल्यावर होतें, व एकावर एक असे दोन बिछाने होते. एका बाजूला बसण्या-उठण्याकरितां एक कोच होतें, व कॅबिन समुद्राच्या बाजूला असल्यामुळें

वारा चांगला येत होता. निकोमध्ये जी आह्मांला वृद्ध बाई भेटली होती, तिने एक औषध लिहून दिले होते, ते याकोहामाला आह्मी विकत घेतले. त्या औषधाचे नांव 'मदरसील' असे होते. याच्या गुळगुळीत वाटाण्याएवढ्या लालसर गोळ्या होत्या. या दोनदोन गोळ्या आह्मी दोघांनी मोठ्या उत्कंठेने गिळल्या, व मनाला मोठी आशा व धैर्य वाटू लागले, की, आता आपल्याला समुद्रापासून कांही त्रास होणार नाही.

पुनः डेकवर परत आलों, तेव्हां वारा बराच जोराचा वाहात होता, व थोडथोडा पाऊस पडत असल्यामुळे हवेत बराच गारठा भासू लागला. डेकस्टयुवर्ड एक ह्यातारा चिनी होता. त्याने दोन खुर्च्यांना आमच्या नांवाच्या चिठ्या लावून चांगल्या निवाऱ्याच्या जागी मांडून ठेविल्या. आह्मी आपली जाड ब्लॅकिट पायांवरून घेऊन व उशा लावून खुर्चीवर वाचीत बसलों. बोटहि आता झपाट्याने चालू लागली. डेकवरील सर्व गोंगाट शांत होऊन जिकडेतिकडे मंडळी आपापल्या खुर्च्यावर स्वस्थ बसली होती. आता बोटीच्या सभोवती जिकडेतिकडे दृष्टीला समुद्राचे फेंसाळ पाणी मात्र दिसत होते, व मासे खाणारे पांढरे बगळे वगैरे पक्षी तुरळक इकडेतिकडे उडतांना दिसले. माँचुरिया बोट क्षणजे समुद्रांत तरंगणारे एक मोठे प्रचंड हॉटेलच होते. जरी ही बोट दिसण्यांत निफोबोटीसारखी सुंदर नव्हती, तरी निफोपेक्षा बरीच मोठी होती. डेक बरेच रुंद आणि विस्तीर्ण होते.

बोटीवर फर्स्टक्लासमध्ये आह्मी ६०० पैसेजर्स होतो. निफोबोटीवर ज्या अमेरिकन बाया आह्मांला भेटल्या, त्यांपैकी बऱ्याच या बोटीवर होत्या. तेव्हां आह्मां दोघांनाहि वाटले, की, बोटीवर ओळखीचे कोणीतरी बोलायला आहे, पुढे नव्या ओळखी होतील तेव्हां होतील.

पहिला दिवस तर बरा गेला. दुसरे दिवशी सकाळी माझ्याने विछान्यावरून उठवेना. एकसारखे डोकें दुखू लागले, व खाण्यापिण्यावर वासना जाईना. मोठ्या आशेने औषधाच्या गोळ्या घेतल्या, पण

त्याचाहि कांहीं परिणाम माझ्यावर झाला नाही. हे मला ह्मणूं लागले “तुमचें डोकेंच विलक्षण असेल तर औषध तरी बिचारें काय करील ? अजून समुद्र ह्मणण्यासारखा फारसा खवळलेला नाही, व बोटहि हालत नाही, तरीहि तुमचें डोकें दुखतें तर कोणी काय करावें ?”

दोन दिवस मी खाण्यापिण्याशिवाय कॅबिनमध्ये पडून राहिलें; परंतु तिसऱ्या दिवशीं पोटांत कांहीं नसल्यामुळें मला अगदीं गळल्यासारखें वाटूं लागलें. डोकें दुखणें बंद होईना. हे ह्मणाले “डॉक्टरला बोलावून आणतों, तो तुम्हाला कांहीं औषध देईल.” पण मीं ह्मटलें “मला औषध वगैरे कांहीं नको, २।३ दिवस असेंच पडून राहूं द्या, मग आपोआप बरें वाटूं लागेल.”

एवढें बरें होतें, कीं, एथील स्टयुवर्डेस बरी होती. ती अमेरिकनच होती, व जरा वयातीत असून नेहमीं येऊन माझा समाचार घेत असे, व मला सांगत असे, कीं, कांहीं तरी खात जा, ह्मणजे तुम्हाला बरें वाटेल. त्याप्रमाणें मी थोडें दुध, पुडिंग, फळें वगैरे खाऊं लागलें, व डेकवर मोकळ्या हवेंत बसूं लागलें, आणि त्यानें पुष्कळ बरें वाटूं लागलें, व डोकें दुखणेंहि बंद झालें. पुढें बोटीचें हालणें व समुद्राची हवा अगदीं आंग-वळणीं पडत चालली.

बोटीवर पुष्कळ देशांचे आणि पुष्कळ धर्मांचे पॅसेजर्स होते. इंग्लिश, जर्मन, फ्रेंच, अमेरिकन, ऑस्ट्रेलियन, आह्मी इंडियन, जपानी, चिनी, व दोन बर्मी मुलें होती. सर्वांत अमेरिकन लोकांची—विशेषतः बायकांची संख्या जास्त होती. यांत बरेच मिशनरी लोक होते. दोघे गृहस्थ मॉर्मन धर्माचे होते. हे मिशनरी लोक चीन व जपानमध्ये नोकर होते कांहीं बाया हिंदुस्तानांतून आल्या होत्या. एक चांगले भव्य दिसणारे बिशप व त्यांची पत्नी हीं चिनांतून आपल्या देशीं विश्रांति घेण्याकरितां चाललीं होती.

सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत डेकवर अनेक तऱ्हेचे खेळ चाललेले असत. रात्री जेवणानंतर नेहमीं एकदोन दिवसांआड नाच, कान्सरट वगैरे चालत. दुपारींहि नेहमीं धांवण्याच्या व दोर ओढण्याच्या शर्यती, पिलो रेसेस, असे करमणुकीचे व गमतीचे खेळ चाललेले असत. अशा तऱ्हेने मनाला बरीच करमणूक होत असे, व वेळ निघून जात असे.

या अमेरिकन बायांत कांहीं बऱ्याच ह्याताऱ्या होत्या. त्या डेकवर कोठेंतरी जमून गोष्टी सांगत बसत. एकाद्या वेळीं मीहि त्यांच्याजवळ बसें, तेव्हां त्यांच्या त्या गोष्टी ऐकून मला आश्चर्य वाटे. या बाया चीन, जपान वगैरेंकडून फिरतफिरत आतां अमेरिकेला जात होत्या. एके दिवशीं जपानबद्दल गोष्टी चालल्या असतां एक बाई ह्मणाली “मी जपान-मध्ये सहा महिने राहिलें. फुलझाडांनां भोहोर कसा येतो, मग त्याच्या कळ्या कशा होतात, फुलें कशीं उमलतात, तीं किती दिवस टिकतात, रंग कसकसा बदलत जातो, हें सर्व मीं अगदीं मुळापासून तों शेवट-पर्यंत पाहिलें.” कोणी शेवंतीच्या फुलाचें तर कोणी जपानी बायांच्या केंसांचें वर्णन करूं लागल्या. एक बाई अगदीं ह्मतारी होती, ती चीनहून आपल्या ९-१० वर्षांच्या नातीला बरोबर घेऊन अमेरिकेला जात होती. ती जपानमध्येहि कांहीं दिवस राहिली होती. ती मध्येच ह्मणाली “मला चिनापेक्षां जपान फार आवडलें. माझी तेथें आणखी कांहीं दिवस राहण्याची इच्छा होती; परंतु काय करूं ? मला होमसिक वाटूं लागलें. कारण, माझा नवरा माझ्याबरोबर नव्हता, ह्मणून चुकल्यासारखें वाटूं लागलें, व घरीं केव्हां जाईन असें झालें. परंतु आणखी २।३ वर्षांनीं पुनः जपानला नवऱ्याला बरोबर घेऊन येईन, मग होमसिक वाटणार नाही व मग तेथें आम्ही पुष्कळ दिवस राहूं.”

या बाईचें बोलणें ऐकून मला असें आश्चर्य वाटलें, कीं, या बाईच्या केंसाचे जख्ख आंबाडे झाले आहेत, तोंडांत एकहि दांत नाही, तरी ह्मणते, कीं, दोन वर्षांनीं नवऱ्याला घेऊन जपानला येईन ! इतकी

ह्यातारी झाली, तरी अजून प्रवासाचा कंटाळा वाटत नाही, व इकडे जाईन तिकडे जाईन, हिंदुस्तानांत व बर्म्याला जाईन, अशी एकाद्या तरुण मुलीप्रमाणें उमेद ठेवते. यावरून आपण ह्यातारी झालों आहों, असें तिला मुळींच वाटत नाही, असें दिसतें.

या सर्व गोष्टी मीं यांच्याजवळ सांगितल्या, तेव्हां हे ह्मणाले “पहा, ती बाई इतकी ह्यातारी असून तिला किती इच्छा व तरतरी आहे ती ! नाही तर तुम्ही थोडक्यांतच घाबरून जातां व नेहमीं घरघर करितां; कांहीं तरी धडा ध्या या बाईपासून ! ”

अशा तऱ्हेनें बोटीवरील सातआठ दिवस निघून गेले व तितक्या वेळांत बऱ्याच लोकांशीं आमच्या चांगल्या ओळखी झाल्या. रात्रीं जेवणानंतर बरीच बाया मंडळी ड्राइंगरूममध्ये बसून वाचणें, शिवणें करीत असत, व पुरुष मंडळी स्मोकिंगरूममध्ये पत्ते खेळत असत, किंवा डेकवर इकडे-तिकडे हिंडत असत. रात्रीं डेकवर बरीच थंडी पडत असे, ह्मणून जेवणानंतर ड्राइंगरूममध्ये आह्मी बसत असूं. अमेरिकन लोकांची अशी एक चाल दिसली, कीं, जेवतांना ट्रिंकस्, वाइन वगैरे कांहीं ध्यावयाची नाही; परंतु जेवणानंतर ज्याला जें लागेल तें स्मोकिंगरूममध्येच खूब प्यावयाचें. स्मोकिंगरूममध्येच दारूचें दुकान होतें. तेथें दुपारपासूनच पिणारांची गर्दी असावयाची, आणि ग्लासांवर ग्लास व बाटल्यांवर बाटल्या चाललेल्या असावयाच्या. दुपारीं व रात्रीं जेवणाचे वेळीं बँड वाजत असे. हे बँडवाले लोक फिलीपाईन बेटामधील राहाणारे होते, व वर्णानें हिंदू लोकांप्रमाणें काळेसांवळे होते. हे लोक बँड चांगला वाजवीत असत. दिवसापेक्षां रात्रीच्या वेळीं बँड कानाला फार चांगला वाटत असे. रात्रीं बोटीवर बरीच शांतता असे, त्यामुळें बँडचे ध्वनि चोहोंकडे दुमदुमतं. रात्रीच्या वेळीं त्या अफाट समुद्रामध्ये बोटीचें प्रतिबिंब फार प्रेक्षणीय दिसत असे, व विजेच्या दिव्यांचा प्रकाश समुद्राच्या खच्छ पाण्यावर दूरपर्यंत विजेप्रमाणें लहरी मारीत असे, आणि डेकवर बागड-

णाऱ्या तरुण स्त्रियांच्या वस्त्रभूषणांनीं तर त्या प्रकाशाला विशेषच शोभा येत असे. ही सर्व तऱ्हेच्या रत्नांनीं अलंकृत झालेली बोट रात्रीच्या वेळीं इंद्रभुवनाप्रमाणें चमकत असे. ड्राईंगरूम बोटीच्या पुढच्या टोंकाकडे होती, व तेथें बसलें असतां तेथील खिडक्यांतून समुद्राचा थोडाबहुत देखावा दिसत असे. नाहीं तरी समुद्राच्या पाण्याशिवाय दुसरा कोणता देखावा दिसणार होता ? रात्रंदिवस जेथपर्यंत दृष्टि पोचेल, तेथपर्यंत समुद्राचें पाणी दिसावयाचें. खालीं समुद्र व वरतीं आकाश हाच काय तो देखावा आमच्या डोळ्यांपुढें होता.

जेवणानंतर मी ड्राईंगरूममध्ये बसलें ह्मणजे कांहीं अमेरिकन बाया माझ्याजवळ येऊन बसत, व हिंदुस्तानांतील चाली रीतींविषयीं अनेक प्रश्न विचारीत. “तुम्ही कपाळावर हा लाल तिलक कशाकरितां ह्मणून लावितां ? हें तोंडावर कशाकरितां गोंदलें आहे ? हें काय धर्मासंबंधीं कांहीं आहे कीं काय ? हिंदुस्तानांत कशा रीतीनें राहतां ? तुम्ही हिंदू बाया सुखी असतां कीं नाहीं ? तुमच्या लग्नाच्या चालीरीति कशा काय आहेत ?” वगैरे अनेक प्रश्न करीत. मीं त्यांनां सांगितलें, कीं “आम्ही हिंदुस्तानांत चांगल्या सुखी असतो. तुमच्या कांहीं अमेरिकन लोकांचा समज आहे, कीं, हिंदुस्तानांतील सर्व बायका दुःखी असतात; परंतु तसें कांहीं नाही. आतां हें खरें आहे, कीं, हिंदुस्तानांत अनेक जाती, अनेक धर्म, अनेक भाषा आहेत, आणि त्याप्रमाणें निरनिराळ्या चालीरीति, समज आणि कल्पना आहेत, व कांहीं धर्मभोळेपणाच्या, वेडगळपणाच्या चालीरीतिहि रूढ झाल्या आहेत. जसजसा ज्ञानाचा प्रसार होईल, तसतशा या चाली आपोआप मोडत जातील आणि जातहि आहेत. हिंदुस्तानांत अजून विद्येच्या मानानें मोठा समाज अज्ञानदर्शेत आहे, व लोकांनां पाहिजे तितकी विद्येची गोडी अद्याप लागलेली नाही. याचें कारण शाळांची कमतरता व आणखीहि पुष्कळ तऱ्हेच्या अडचणी आहेत; परंतु लोकांमध्ये सुधारणेची व विद्याप्रसाराची चळवळ चालली आहे आणि

हळुहळू तिला यश येत आहे. सरकारहि विद्यावृद्धीचा व लोकसुधारणेचा प्रयत्न करीत आहे.” अशा आमच्या गोष्टी चालत.

आतां कुंकवाबद्दल या बायांनां काय सांगावें व त्यांनां तें कसें समजावें, ही मला मोठीच पंचाईत पडली. हें आमचें सौभाग्यचिन्ह आहे असें सांगावें तर सौभाग्य तरी त्यांनां काय समजणार ? तेव्हां मी त्यांनां सांगितलें, कीं, “आमच्या हिंदूजातीमध्ये कुमारीनीं व विवाहित बायांनीं कुंकू जरूर लावावें लागतें. परंतु तें विधवा स्त्रियांनां मात्र लावण्याची मनाई आहे व एका अर्थीं हें आमच्या धर्माचें एक चिन्ह आहे.”

यावर या सर्व बाया हसणू लागल्या “How interesting ! How interesting”.

कांहीं बाया आपल्या श्रीमंतीच्या व डागडागीन्यांच्या डौलांत असत. त्या कधीं आमच्याशीं बोलत नसत. अथवा आह्मी आपण होऊन त्यांच्याशीं बोलत नव्हतो, हसणून त्या बोलत नव्हत्या असेंहि कदाचित् असेल.

या डौली बायांमध्ये एक बाई मोठी चमत्कारिक होती. ती साधारण चाळीशीच्या जवळजवळ होती. परंतु तिला नटण्यामुरडण्याची फार आवड होती. तिचें नांव ‘हिरावंती’ असें आह्मी ठेविलें होतें. ती पुष्कळसे हिऱ्यांचे चमकणारे दागिने नेहमीं घालीत असे. मग ते हिरे खरे कीं खोटे देव जाणे ! डोक्याला दोनचार हिऱ्याचे कंगवे खोंचलेले, कानांमध्ये हिऱ्यांचीं कुंडलें, गळ्यामध्ये हिऱ्यांचा कंठा, हातामध्ये हिऱ्यांच्या पाटल्या, आंगठ्या हिऱ्यांच्या, कंबरपट्टा हिऱ्यांचा, अशा या ‘हिरावंती’ तोंडाच्या पुष्कळसा रंग व पावडर लावून तें सुशोभित करीत असत. हिरावंती फारशा कोणाशीं बोलत नसत. कॅप्टनशीं, डॉक्टरशीं, किंवा इंजिनियर वगैरे ऑफिसरांशींच बोलत असत, व जेवायलाहि कॅप्टनजवळच बसत. कॅप्टनचें टेबल डायनिंगरूमच्या मध्यभागीं होतें, व त्याच्या बाजूनें एक लांब टेबल होतें. त्या टेबलाकडे आह्मी सर्व

मित्र मंडळी बसत असू. जपानी, चिनी, बरीचशी अमेरिकन मंडळी, आणि बिशप वगैरे येथेच बसत असत. येथे कॅबिनच्या कामावर, वाढण्याच्या कामावर, विछाने घालणे, स्नानाची व्यवस्था पाहणे वगैरे सर्व कामांवर चिनी लोकच होते. खलाशांच्या कामावरहि चिनीच होते, व हे आपापल्या कामांत फार दक्ष दिसले. डायनिंगरूममध्ये मुख्य वेटर एक पोक्त वयाचा अमेरिकन होता. तशाच पोक्त वयाच्या दोघी स्ट्यूवर्डेस बाया होत्या.

एके दिवशी फॅन्सी ड्रेस बॉल झाला. त्याची तयारी दोनतीन दिवस आधीच चालली होती. बॉलच्या आदल्या दिवशी जेवणाच्या वेळी सर्वांना चिठ्या पाठविल्या. त्यांत 'कोणचा ड्रेस तुम्ही करणार ते कळवा,' असा मजकूर होता. आम्ही लिहून दिले, की, आमचा नेहमींचाच पोषाक करणार; आम्हांला नाचायचे वगैरे कांहीं नाही.

बॉलच्या दिवशी बोटीवर बायकांची एकसारखी गडबड चालली होती. या पेढ्या उघड, त्या उघड, हे कपडे काढ, ते कपडे काढ, अशी धामधूम चालली होती. न्हाव्याच्या खोलींत तर बायकांची जत्राच जमली होती. नाचणाऱ्या सर्व बाया न्हाव्याजवळून आपले केस ब्रशनें साफ करून व बुचडे बांधून घेत होत्या. बिचारा न्हावी पडला एकटा, व बाया पडल्या पुष्कळ. तेव्हां त्याची अगदी धांदल उडून गेली होती. त्याला नेहमींचीच अशी संवय असल्यामुळे आपले काम तो झपाट्याने करीत होता. तो देखावा मजेदार दिसला. न्हाव्याचे कॅबिन डेकवर जाण्याच्या जिऱ्याजवळच होतें, हणून डेकवर जातांयेतांना ही सर्व हालचाल दिसे.

संध्याकाळी डेकच्या एका भागामध्ये रंगीबेरंगी पडदे, निशाणे वगैरे लावून नाचाकरिता जागा तयार केली होती. मग डायनिंगहॉलमध्ये जेवणाच्या वेळी हंसण्याचा व टाळ्यांचा काय एकच गोंगाट सुरू झाला.

जसजसें एकेक सोंग येऊं लागलें, तसतसा टाळ्यांचा व हंस-
ण्याचा सपाटा सुरू झाला. पुष्कळांनीं पुष्कळ प्रकारचीं सोंगें घेतलीं
होतीं. कोणी चिनी झाले होते, कोणी बलुची, कोणी समराई, कोणी
मुसलमानी बाया; परंतु आमच्या हिरावंती 'अमेरिकन' फ्लॅग झाल्या
होत्या, व त्या सर्वांमध्ये चांगल्या ठळक दिसत होत्या. अमेरिकेचें निशाण
अर्धे पांढरें व अर्धे उदी असून त्यावर तारे असतात; ह्मणून या बाईनें सुद्धां
अशाच तऱ्हेच्या कपड्यांचा लांब ड्रेस केला होता व ९।६ लहानलहान
निशाणें डोळ्यांनां खोवून, दोन्ही हातांत दोन मोठीं निशाणें घेतलीं
होतीं. दोन खांद्यांवर दोन निशाणें असलेलें असें हें स्त्रीरूपी अमे-
रिकन फ्लॅग वरून जेव्हां डायनिंगरूममध्ये उतरलें, तेव्हां काय विचारतां ?
टाळ्यांचा, टेबलावर सुन्या आपटण्याचा, हंसण्याचा, ओरडण्याचा
एकच गोंगाट उडाला. कित्येक देशभक्तांनीं हें अमेरिकेचें निशाण
ह्मणून उठून खडी ताजीम दिली. कसेंहि असो; आमच्या हिरावंतीचा
पार्ट चांगला वठला. दुसऱ्या दोघी मुली मुसलमानिणी झाल्या होत्या;
त्यांचींहि कामें हुबेहूब दिसलीं. असा हा बोटीवरील बॉल फार चांगला
झाला. रात्रभर नाचणें चाललें होतें.

एके दिवशीं दुपारीं मिसेस् ओकले या बाईचें लेक्चर झालें. या बाई
हिंदुस्तान, चीन, जपान या देशांतून प्रवास करीतकरीत आतां स्वदेशीं
चालल्या होत्या. त्या फिलाडेलफिया येथील राहणाऱ्या होत्या.
“आह्मी बाया आमच्या देशीं काय करीत असतो,” या विषयावर हिनें
व्याख्यान दिलें.

लेक्चर ऐकण्याकरितां ड्राइंगरूममध्ये बरीच मंडळी जमा झाली होती.
प्रेसिडेंट बिशपसाहेब यांनीं मिसेस ओकले यांची सर्वांनां ओळख करून
दिल्यानंतर त्या बाई बोलण्यास उभ्या राहिल्या. त्या ह्मणाल्या
“फिलाडेलफियामध्ये बायकांचे पुष्कळ क्लब आहेत; परंतु मी एका
विवक्षित क्लबाविषयीच बोलणार आहे. या क्लबाच्या आह्मी बऱ्याच बाया

मेंबर आहों. येथें आह्मी आपला वेळ गंजीफा खेळण्यांत किंवा दुसऱ्यांच्या टवाळक्या करण्यांत, अथवा ख्यालीखुशाली करण्यांत घालवीत नाहीं, तर आपल्या समाजांत कोणकोणत्या सुधारणांची जरूर आहे, त्या कशा करितां येतील, अथवा निराश्रित बायामुलांना कोणत्या तऱ्हेने मदत करावी, त्याचप्रमाणें कांहीं तरुण मुली व स्त्रिया दुकानांत व गिरण्यांत नोकर आहेत त्यांना त्यांचे मालक विनाकारण त्रास देतात, कोणी वेतन बरोबर देत नाहीत, कोणी त्यांना वाईट रीतीने वागवतात, त्या गरीब असल्यामुळे त्यांची दाद लागत नाही, त्यामुळे त्यांना मदत कशा रीतीने करावयाची, वगैरे वगैरे विषयांची वाटाघाट करण्यांत आह्मी आपला वेळ खर्च करितों, व त्या कामाकरितां मेंबरांची निवडणूक करितों. तसेंच गांवामध्ये रस्त्याने कांहीं भाजीपाला व फळे विक्रे गोंगाट करितात, चर्च-मधून वाजवीपेक्षां उगीच जास्त घंटा वाजवीत असतात, त्यामुळे जवळपास राहणाऱ्या लोकांना व हास्पिटलमधील रोग्यांना विनाकारण त्रास होतो; ह्मणून शक्य तितका हा गोंगाटहि बंद केला पाहिजे असा विचार करून आमच्यापैकीं कांहीं बाया या विषयावर लेक्चरें देत फिरूं लागल्यामुळे बराच फायदा झाला आहे. त्या वेळीं क्लबची सेक्रेटरी मी होतें, ह्मणून दुसऱ्या आठवड्यांत माझ्या टेबलावर पत्रांचा मोठा थोरला गड्डा येऊन पडला. त्या पत्रांतून आमचे फार फार आभार मानले होते. गांवामध्ये गिरण्यांतून व स्वयंपाकघरांतून फार धूर होऊं नये, त्यामुळे प्रकृति बिघडते आणि फळेफुले व झाडेहि खराब होतात. अशा सूचना करून व हा त्रास दूर करण्याच्या युक्त्या एकमेकांना सुचवून त्यावर वाटाघाट करितों. अशा रीतीने आह्मी वेळाचा सदुपयोग करितों. हें करितों ह्मणून आह्मी आपले नवरे, घरेदारे, मुलेबाळे थोडींच सोडलीं आहेत ! घरचें सर्व काम सांभाळून फावल्या वेळांतच आह्मी हीं सर्व कामें करीत असतो.

“जपानमध्येहि मी तीनचार व्याख्यानें देऊन तेथें कोणत्या गोष्टींची आवश्यकता आहे, त्याची तेथील लोकांना सूचना दिली. जपानमध्ये

अलीकडे बऱ्याच गिरण्या आणि कारखाने झाल्यामुळे टोकिओ, ओसाक वगैरे शहरांतून बराच धूर होऊं लागला आहे; ह्मणून तेथील लोकांना मी सांगितलें कीं, तुम्ही जर या धुराला आळा घातला नाहीं तर तुमच्या मुलाबाळांच्या प्रकृति चांगल्या रहाणार नाहीत, व तुमच्या देशाचें सौंदर्य लवकरच लयाला जाईल. लहान मुलांच्या गालांवरील लाल रंग जाऊन तीं निस्तेज दिसूं लागतील. लोकांचें आरोग्य चांगलें राहून व्यापारधंदाहि भरमराटीला येईल, अशा तऱ्हेचें नेहमीं धोरण व सुधारणा ठेवा. अशा तऱ्हेचीं लेकचरें दिलीं. तीं तेथील लोकांच्या मनावर ठसलीं, असें दिसलें.”

असें या बाईचें बराच वेळ लांबलचक व्याख्यान झाल्यावर प्रेसिडेंट बिशप साहेब ह्मणाले ‘मिसेस ओकले यांच्या लेकचरावरून आपल्याला समजलेंच आहे, कीं, या बाई व त्यांच्या मैत्रिणी आपला अमूल्य वेळ जनतेच्या कल्याणाकरितां खर्च करितात, व आपल्या कृतीनें इतरांना उत्तेजन देतात. मला असें सांगण्याला फार आनंद वाटतो, कीं, आमच्या अमेरिकेची जी एवढी भरभराट आणि सुधारणा झाली आहे ती मिसेस ओकले यांच्यासारख्या दीर्घोद्योगी व जनतेच्या सुखासाठीं प्रयत्न आणि साहाय्य करणाऱ्या स्त्रिया आहेत ह्मणूनच झाली आहे. मी मनापासून इच्छितों, कीं, इतर स्त्रियाहि मिसेस ओकले यांचें अनुकरण करून आपल्या देशभगिनींच्या व देशाच्या कल्याणाकरितां झटतील.”

मिशनरी लोकांचीं रोज ब्रेकफास्टनंतर डायनिंगरूममध्ये लेकचरें होत असत; परंतु तीं ख्रिश्चन धर्मासंबंधीं असत.

बिशप यांना नेहमीं हिंदुस्तानासंबंधीं माहिती विचारीत असे, कीं, मिशनरी लोकांचीं कामें कशीं काय चाललीं आहेत, त्यांच्याशीं लोक कसे काय वागतात? आम्ही चिनामध्ये ख्रिश्चियानिटीचा प्रसार केला आहे; हिंदुस्तानांतहि एकच धर्म झाला पाहिजे असें मला वाटतें. हे ह्मणाले “तसें होणें अशक्य आहे! कारण, हिंदुस्तानांतील पुष्कळ लोकांची

आपल्या धर्मावर श्रद्धा आहे, व पुष्कळ सुशिक्षित लोक आपल्या धर्मांमध्ये आणि चालीरीतींमध्ये पुष्कळ सुधारणा करीत आहेत. कारण, सर्वांच्याच धर्मांची मूलतत्त्वे चांगली असतात; परंतु लोकांच्या अज्ञानामुळे त्यांत विलक्षण चालीरीति घुसडल्या गेल्या आहेत आणि विद्येच्या व व्यापाराच्या मानाने हिंदुस्तान बरेच मागे आहे. हिंदुस्तानांतहि चहूंकडे पुष्कळ मिशनरी लोक पसरले आहेत, व कांहीं कांहीं गोष्टींत ते बरींच अनुकरणीय कामगिरी बजावतात. दुष्काळाच्या वेळीं किंवा प्लेगच्या वेळीं हे लोक चहूंकडे फिरून मदत करतात. पोरकीं आणि अनाथ मुले यांचे चांगले संरक्षण करितात, व त्यांना विद्या वगैरे शिकवितात. त्यांनीं बऱ्याच शाळा व दवाखाने चालविले आहेत. ”

हे यांचे भाषण ऐकून बिशपसाहेबांना फार समाधान वाटले.

बोटीवरील मिशनरी मंडळींना आक्षेप नसावा असे नाही ह्मणून राग येत असे. एके दिवशीं सकाळीं ब्रेकफास्ट झाल्यानंतर रोजच्याप्रमाणे मी आपला जाडा कोट घेतला व पुस्तक, चष्मा, शिवणकामाची पिशवी वगैरे वस्तु घेऊन आक्षेप दोघे डेकवर जात होतो. हे थोडे पुढे निघून गेले होते, व मी मागून हळुहळू चालले होतें. एक मिशनरी बाई एकदम माझ्याजवळ येऊन मला ह्मणाली “काय हो, तुम्ही ख्रिश्चन आहां की नाही ?”

मी ह्मणाल्ये “नाहीं, आम्ही हिंदु आहों.”

“अझून कसे नाहीं ख्रिश्चन झालां ?”

असे तिचे प्रश्न ऐकून मला मोठें आश्चर्य वाटले, व मी मनांत ह्मटले कीं, आतां हिला ह्मणावे तरी काय? एकदम एकाद्या माथेफिरूसारखी मला येऊन विचारते आहे ! मी तिला कांहीं उत्तर दिलें नाहीं. तिच्याकडे कानाडोळा करून वर जाऊं लागले. ती बाई पुनः ह्मणाली “बरे रात्री मी तुमच्याशीं याविषयीं बोलें.”

तेथेच खोलीच्या दाराशीं न्हावी उभा होता, तो त्या बाईवर रागावून ह्मणाला “तुम्हाला अशा रीतीनें दुसऱ्याला विचारण्याचा काय हक्क आहे ?

बोटीवर निरनिराळ्या धर्मांचे लोक आहेत, त्यांना कां नाहीं उपदेश करीत ? ”

असें त्याचें व तिचें कांहीं बोलणें झालें. असो.

त्या विचारीचा कांहीं वाईट उद्देश नव्हता. ती आपलें कर्तव्य करीत होती, व आपल्या उतावळ्या स्वभावाला अनुसरून तिनें मला तसें विचारलें. किंवा तिला वाटलें असेल, कीं ही बाई अशी परदेशांत फिरत आहे, तेव्हां कदाचित् ख्रिश्चन असेल.

नंतर रात्रीं जेवण झाल्यानंतर पुन्हां माझ्याजवळ ड्राइंगरूममध्ये ती येऊन बसली, व ख्रिश्चन होण्याविषयीं मला तिनें पुष्कळ उपदेश केला. तो त्या बाईचा उपदेश ऐकिल्यावर मीं तिला सांगितलें कीं, “ तुम्हीं मला जो एवढा कळकळीनें उपदेश केला, त्याबद्दल मी तुमची आभारी आहे; परंतु तुम्हांला जशी तुमच्या धर्माची आस्था आहे, तशी आम्हांलाहि आमच्या धर्माबद्दल आहे, मग दुसऱ्याचा धर्म स्वीकारण्याची आम्हांला कशी इच्छा होणार ? जोपर्यंत कोणतीहि गोष्ट करण्याची आपली मनापासून इच्छा नाहीं, तोपर्यंत दुसऱ्याच्या सांगण्यावरून तसें करण्यांत कांहीं अर्थ नाही. कोणत्याहि धर्मांत जावयाचें असेल, तर त्या धर्मावर आपला मनापासूनचा विश्वास पाहिजे, तरच तो धर्म स्वीकारण्यांत अर्थ ! ”

आमच्या बोटीवर फिलिपाइनची राहणारी एक पोक्त बाई होती. ती बाई अमेरिकन होती; परंतु नवरा बरेच दिवस फिलिपाइनमध्ये जाऊन राहिला होता, व तिकडे त्यानें चांगला रोजगार जमवून दोघें तिकडेच राहत असत. ही बाई आतां एकटीच अमेरिकेला आपल्या आसन्नदृष्टांनां भेटावयास चालली होती. अमेरिकेंत हिची माहेरची चांगली इस्टेट होती, ती पाहण्याकरितां जात होती. ही बाई थोडेच दिवसांत माझी चांगली मैत्रिण बनली. ती साध्या स्वभावाची असून मनाची फार मोकळी होती. रात्रीं जेवणानंतर आम्ही दोघी गप्पा मारीत बसत असूं. ती मला ह्मणाली “मिसेस

चिटणवीस, माझ्याजवळ इतका पैसा आहे, माहेरचें इतके इतके हजार डॉलर उत्पन्न आहे, व माझ्या नवऱ्याजवळहि पुष्कळ पैसा आहे; पण माझ्या पोषाकावरून व राहणीवरून कोणाला तरी वाटेल का हो, कीं, मी इतकी श्रीमंत आहे ह्मणून ? भलभलत्या गोष्टींमध्ये व छानछुकींमध्ये पैसा खर्च करणें मला मुळींच आवडत नाहीं. जरी आम्हांला मुलेंबाळें कांहीं नाहींत, तरी आम्ही विनाकारण पैसा कधींच उधळीत नाहीं. दुसऱ्या कांहीं चांगल्या लोकोपयोगी कामांला आम्ही यथाशक्ति मदत करीत असतो. नाहीं तर आपल्या या बोटीवरील बाया पाहा ! काय चमत्कारिक, अरुंद व लांडे स्कर्ट नेसतात, विलक्षण टोप्या घालतात, त्याला हात हात तुरे काय लावतात ! वर्ष दोन वर्षांनीं यांची फॅशन बदलत असते. ही एक एक ट्रूम प्रथम पॅरिसमध्ये निघते. झालें ! एकदां ते भपकेदार कॅटलाग पाहिले कीं चालल्या धांवत दर्ज्याच्या दुकानीं ! मग ते तसेच कपडे केले पाहिजेत. त्याला कितीहि खर्च येवो ! पूर्वींचे कपडे कितीहि नवे असोत, ते झाले मग रद्दी ! अशा या आजकाल तऱ्हा निघाल्या आहेत. आमच्या वेळेस असें नव्हतें. येथें ज्या या इतक्या बाया आहेत, त्यांपैकीं फारच थोड्या समजदार आहेत. बाकीच्या या अशाच उधळ्या आहेत. कोणी नवरे शोधीत आहेत, तर कोणी पैसे उधळण्याकरितां फिरत आहेत. जरासे यांच्याजवळ पैसे आले कीं, चालल्या इकडे तिकडे फिरावयाला.”

अशा या बाईच्या गोष्टी चालल्या असतां एक तरुण मुलगी आमच्याजवळ आली; व विचारूं लागली “ काय तुमच्या येवढ्या एकांतामध्ये गोष्टी चालल्या आहेत ? ”

आम्ही दोघीचजणी खालीं डायनिंगहॉलमध्ये बोलत बसलों होतो, व तेथेंच एका बाजूला बँड वाजत होता तोहि ऐकत होतो. त्या मुलीला माझी मैत्रिण ह्मणाली “दुसऱ्या कोणत्या गोष्टी चालणार ? तुमच्याच आजकालच्या पोषाकाबद्दल चालल्या आहेत. मी या इंडियन बाईला सांगत

होतें, कीं, आमच्या आजकालच्या अमेरिकन मुली कसे विलक्षण पोषाख करितात, कसे पैसे उधळतात—हे तुमचे सर्व गुणानुवाद चालले होते !

यावर ती तरुण मुलगी हंसतहंसत हसणाली “ होय, खरेंच आहे ! आतां तुमचे दिवस गेले, तेव्हां तुम्हाला असेंच वाटणार. तुमच्या तरुणपणीं असें असतें, तर तुम्हीहि आमच्यासारखेंच केलें असतें.”

ही बाई हंसतहंसतच हसणाली “ पाहिलीत कशी रूढी आहे ती. काय हणगे, तुमचे दिवस गेले, हणून तुम्हाला असें वाटतें. जशा कांहीं जन्मभर आम्ही ह्याताऱ्याच होतो, व आमच्या वेळेस जसें कांहींच नव्हतें !”

मग बराच वेळ मी या दोघां बायांच्या गोष्टी ऐकत बसलें व त्यांच्या अशा गोष्टी ऐकून मनाला मोठी करमणूक झाली.

बोटीवर आमच्या बऱ्याचजणांशीं ओळखी झाल्या होत्या, त्यांत मिस्टर व मिसेस म्याकराय यांच्याशीं फार चांगली ओळख झाली होती. हीं दोघेंहि फार सज्जन आणि मायाळू होती. हीं दोघें हिंदुस्तान, जपान वगैरे देशांतून सहल करून आपल्या देशीं परत जात होती. हीं नवरा-बायको डेकवर कांहीं खेळ चालले असतां आम्हांला खेळावयाला नेत असत. कसा तरी आमचा वेळ आनंदांत जावा व करमणूक व्हावी, अशी त्यांची इच्छा असे.

मिस्टर म्याकराय आम्हांला नेहमीं सांगत असत, कीं, आम्ही दोघें नास्तिक आहों. देव मुळींच नाही व सृष्टीमध्ये जें चालतें, तें स्वाभाविक रीतीनें चाललेलें असतें. येशू ख्रिस्त एक चांगला मनुष्यच होऊन गेला, असा आमचा विश्वास आहे. तो देवाचा पुत्र होता, हें खोटें आहे. हे मिशनरी उगीच धर्मावर लांबलचक लेक्चरें देत बसतात. असो. बोटीवर असे अनेक मतांचे, धर्मांचे व पंथांचे लोक होते. त्यांच्या गोष्टी व विचार ऐकावयाला मिळत.

आमच्या कॅबिनच्या समोरच एक अमेरिकन जोडपें होतें, त्यांतील ती बाई विलक्षण होती ह्मणण्यापेक्षां आनंदी होती, असें ह्मटलें पाहिजे. बांधा ठेंगणा व अंग वाटोळें असून दिसण्यांत साधारणच होती. नवरा किडकिड्या व उंच होता. नवऱ्यावर तिचा पगडा जबर असे. ती पुढें झाली कीं, नवरा आपला गरीबासारखा तिच्या मागून चालावयाचा. तिच्याबरोबर नाहीं, मग पुढें कोठचा ! ह्मणून तिची त्याच्यावर प्रीति नव्हती, असें माझें मुळींच ह्मणणें नाहीं; परंतु तिची वागण्याची तऱ्हाच अशी होती. एके दिवशीं डेकवर रेसेसू होत्या, व त्यामध्ये या आमच्या शेजारणीच्या नवऱ्यानें हि पार्ट घेण्याचें ठरलें होतें. तेव्हां या बाईची काय जी सकाळपासून गडबड चालली होती, विचारावयालाच नको ! ती आपल्या ओळखीच्या बायांनां सांगत होती “ आज माझा नवरा रेसमध्ये पार्ट घेणार आहे, तेव्हां तुम्ही पाहावयाला या.”

दुपारीं डेकवर स्त्रीपुरुषांची एकच गर्दी जमली. डेकच्या मध्य-भागीं खडून एक वाटोळें मंडळ रेखाटलें. या मंडळामध्ये दोघांनीं उभें रहावयाचें, व एकमेकांचा हात धरून एका हातानें आपल्या प्रतिस्पर्ध्याला त्या मंडळाच्या बाहेर ढकलावयाचा. जो रेवेच्या बाहेर गेला, तो हरला, असा हा खेळ होता. ह्मणून या बाईनें आपल्या नवऱ्याला अगदीं खेळावयाला जाईपर्यंत “ असा हात धरा, असा आंगठ्यावर जोर द्या, पायखालीं चांगले दाबून ठेवा, मुळींच डगमगूं नका, ” अशा तऱ्हेनें शिकविलेलें पाहून सर्व मंडळी हंसत होती. इतकें विचारीनें सांगितलें शिकविलें, तरी तिचा नवरा दोन्ही वेळां हरलाच ! मग काय विचारतां ? बायकोनें त्याची हुर्यो उडविली. त्याच्या तोंडापुढें हात ओंवाळिले. पाण्यांत ढेंकूळ टाकल्याप्रमाणें विचारा अगदीं विरघळून गेला. त्याला हरल्याचें इतकें वाईट वाटलें नसेल; परंतु बायकोच्या भीतीनें च विचारा घाबरून गेला असेल. असो.

डेकवर रोजच मौजेचे व करमणूकीचे पुष्कळ खेळ होत असत. परंतु वर वर्णन केलेल्या खेळाबद्दल विशेष मौज वाटल्यामुळें त्याचें येथें थोड-

क्यांत वर्णन केलें आहे. जपानची एक शाळेंतील दहापंधरा मुलांची 'टीम' न्यूयार्कला बेसवॉल खेळावयाला जात होती, त्यांच्याहि कधीकधी जपानी तऱ्हेच्या कुस्त्या होत. आणखी एक आमच्या ओळखीचें म्हातारें जोडपें होतें. या जोडप्याची तऱ्हा आमच्या शेजारच्या जोडप्याविरुद्ध असे. ह्यातारे-बुवा बहुतकरून स्मोकिंगरूममध्ये पीत बसलेले असावयाचे, व बायको विचारी भीतभीत 'My Lo d, My Master' करीत नवऱ्याच्या-जवळ जावयाची. नंतर ह्यातारा तिरसटपणानें तेथून उठून दुसऱ्या ठिकाणीं जाई, असें नेहमीं चालत असे. जोंपर्यंत ह्यातारा स्मोकिंगरूम-मध्ये गेला नाहीं, तोंपर्यंत वृत्ति जरा बरी असे. बायकोशीं नीट बोला-वायचा, बसावयाचा वगैरे; परंतु एकदां ग्लासावर ग्लास चढले, ह्मणजे बुवांची वृत्ति बदलून जात असे. ही ह्यातारी बाई फार गरीब स्वभावाची होती, व नवऱ्यावर तिचें विलक्षण प्रेम दिसलें. नवरा जरी तिच्याशीं तिरसटपणानें वागे, तरी ती त्याची फार काळजी घेई. आह्मांला दोघांनां मोठें आश्चर्य वाटूं लागलें, कीं, ही अमेरिकन बाई मात्र आपल्या नवऱ्याला आळविते; नाहीं तर अमेरिकन बायांची आख्या आहे, कीं, सर्व गोष्टींमध्ये त्या नवऱ्याच्याबरोबर चालावयाच्या.

एक चिनी ह्यातारा व त्याचे तीन तरुण मुलगे हेहि पॅसेंजर होते. या चिनी ह्याताऱ्याची व आमची बरीच ओळख झाली होती. हा ह्यातारा आपले मुलगे न्यूयार्कला शाळेंत ठेवण्याकारितां घेऊन जात होता. हे सर्व बौद्धधर्मी होते. ह्मणून त्यांचें मिशनरी लोकांशीं जमत नसे. कधीकधी ह्यातारा आमच्याजवळ घटकाभर बसे व आपल्या चिनी लोकांच्या रीतीविषयीं व राज्यपद्धतीविषयीं बोले. याला इंग्लिश बरें येत असे, व मुलांनां हि चांगलें शिक्षण देण्याची त्याची इच्छा होती.

आह्मी त्याला विचारिलें "तुम्ही आपलीं मुलें इतक्या दूर अमेरिकेला घेऊन जातां, तें कशाकरितां? चिनामध्ये चांगल्या शाळा बिलकूल नाहींत कीं काय?"

तो चिनी गृहस्थ ह्मणाला “आतां आमच्या देशांत बऱ्याच ठिकाणीं चांगल्या शाळा झाल्या आहेत; परंतु अमेरिकेंत तीन वर्षांत जितकें चांगलें शिक्षण होईल, तितकें आमच्या देशांत दहा वर्षांतहि होणार नाही! तेथील शिक्षणांत व येथील शिक्षणांत भेद आहे. माझे कुटुंब फार मोठें आहे. तुझाला ऐकून आश्चर्य वाटेल, माझ्या सात बायका आहेत, व एकंदर मुलें पंचवीस आहेत. मी फार श्रीमंत नाहीं. थोडीशी शेतीभाती आहे. खाऊनपिऊन सुखी आहे, एवढेंच.”

“खरेंच आहे, एवढें मोठें कुटुंब असल्यावर श्रीमंती कशी राहिल? मग त्या सातजणींमध्ये भांडणतंटे होत नाहीत काय?” असें मी त्याला विचारलें.

तो ह्मणाला “नाहीं. त्या बहुतकरून निरनिराळ्या राहतात.”

“एवढ्या सातजणी बायका केल्या तरी कशाला?”

“माझ्या आईबापांनीं उगीच चढाओढीनें करून ठेविल्या आहेत; तेव्हां त्यांना पोसलेंच पाहिजे. त्या वेळीं पुष्कळ बायका असणें हें वैभवाचें लक्षण समजलें जात असे.”

हा चिनी गृहस्थ बेरच वेळां अमेरिकेला गेला होता. त्याला तिकडील माहिती चांगली होती. त्याला जलप्रवास फार आवडे. तो ह्मणाला “मला येथें घरच्यासारखेंच वाटतें. कारण येथील नोकर चिनीच आहेत; ते आमच्या तऱ्हेचें जेवण करून देतात. भाज्या, भात, चटण्या असे पदार्थ असले ह्मणजे आमचें जेवण चांगलें होतें. इंग्लिश तऱ्हेच्या जेवणाचा रोजरोज कंटाळा येतो, ह्मणून मी डायनिंग रूममध्ये फारसा येत नाहीं. आपल्या तऱ्हेनें जेवलें ह्मणजे आझाला वरें वाटतें.”

होनालुलु.

तारीख २९ एप्रिल सन १९११ रोजीं सकाळीं ८ वाजतां आमची बोट होनालुलुच्या जवळ आली, व बंदरापासून दोन मैलांवर उभी राहिली.

ब्रेकफास्टनंतर सर्व मंडळी डेकवर जमा झाली. येथील देखावा फारसा चित्तवेधक नव्हता; परंतु समुद्राचे स्वच्छ पाणी गहिन्यानिळ्या रंगाचे दिसत होते. किनाऱ्याजवळ हिरवट, गढूळ असे दिसे. पाण्यांत तऱ्हे-तऱ्हेचे मासे ओझरते वर येऊन खाली जात. आकाशांत ढग वगैरे नसल्यामुळे हवा स्वच्छ होती.

डेकवर बायका, पुरुष, मुल्लेबाळे चांगला स्वच्छ पोषाक करून जमा झाली होती. कोणी दुर्बिणीतून दूरचा देखावा पहात होती. कित्येक बायका हातांत कोड्याक घेऊन फोटो घेत होत्या; परंतु सर्वांना बोट एकदां धक्क्याला लागून केव्हां जमिनीवर फिरायला मिळते, असे झाले होते.

होनालुलु येथून डॉक्टर येऊन सर्वांची तपासणी करणार होता, ह्मणून बोट उभी राहिली होती. थोड्याच वेळांत एका लांचमध्ये बसून डॉक्टर आला, व त्याला शिडी टाकून वर घेतले. मग सर्वांनी डायनिंगहॉलमध्ये जमण्याबद्दल घंटा वाजली. त्याप्रमाणे सर्व मंडळी जमा झाली. नंतर डॉक्टरने सर्वांना पाहून प्रत्येकाला पास दिला, व डॉक्टर परत झपाट्याने निघून गेला. आमची बोटहि लागलीच धक्क्याला येऊन लागली. खलाशांनी लागलीच रस्ता तयार करून लोकांना बाहेर जाण्याची मोकळीक दिली. आम्ही दोघे डेकवरून मौज पहात होतो. हे ह्मणाले “आपण सावकाश जाऊ. एवढ्या गर्दीत शिरण्याची आपल्याला अशी कोणती गडबड आहे !”

रस्ता तयार झाल्यावर सर्वांच्या पुढे आमची शेजारीणबाई निघाली. ती सकाळपासूनच आपली हँडब्याग, कोट, छत्री वगैरे घेऊन तयार होती. परंतु जाणारांची फार गर्दी झाल्यामुळे ह्मणा, किंवा दुसऱ्या कांहीं कारणांनी ह्मणा, तिचा नवरा मागे राहिला, व डॉक्टरचे पासहि त्याच्याजवळच राहिले. तेव्हां पास तपासणाराने तिला बाहेर जाण्याला अटकाव केला. मग काय विचारतां ? ती अशी कांहीं संतापली, कीं,

बोल्हून सोय नाही. इकडे मोठमोठ्यानें नवऱ्याला हाका मारून त्याला बेजार केलें, व इकडे त्या मनुष्यावरहि खूब संतापली. तूं लेडीज्नां अशा तऱ्हेनें वागवतोस ? तूं दांड मनुष्य आहेस ! तूं कामाच्या लायक नाहीस ! मी डॉक्टरच्या पासाशिवाय कशी जाईन ? मला समजत नाही कीं काय ? वगैरे वगैरे त्या मनुष्याला खूब बोलली. मग नवरा येऊन पास दाखवून एकदांचीं दोघें बाहेर गेलीं. परंतु तिला बिचारीला सर्वांच्या आधीं जावयाला मिळालें नाही. बरीच गर्दी कमी झाल्यावर आह्मी बाहेर गेलों. बोट येथें दिवसभर व रात्रीसुद्धां राहणार होती, ह्मणून रात्रीहि गांवांत राहतां आलें असतें.

आह्मी बाहेर आल्यावर एक घोड्याची गाडी करून एका हॉटेल-मध्ये गेलों. डायनिंगरूम मंडळीनें भरून गेली होती. बोटींतून सुटल्यावर हॉटेलाहॉटेलांतून मंडळी जेवणावर घसरली. येथें डायनिंगरूम-मध्ये भिंतींनां विजेचे पंखे लावलेले होते, व त्यांचा शीतळ वारा सर्व खोलीभर पसरला होता. कारण या वेळीं येथें बरीच उष्णता होती.

आह्मी उपहार करून एकभाड्याची मोटार ठरविली, व दोन तास फिरून तेथील कांहीं जागा पाहिल्या. होनालुलु हें हावाई बेटाचें मुख्य बंदर आहे. याला पॅसिफिकची स्वर्गभूमी अशी उपमा आहे. या बेटांत १६ वर्षांपूर्वीं निरनिराळे स्वतंत्र राजे होते. पुढें यांच्या आपापसांत लढाया होऊं लागल्या. शेवटीं त्रासून त्यांनीं संयुक्त सरकारची मदत मागितली, व स्वसंतोषानें आपला मुख्य त्यांच्या ताब्यांत दिला. तेव्हांपासून संयुक्त सरकारचा अंमल येथें सुरू झाला आहे. या अंमलाखालीं याची अल्प अवधींतच भरभराट झाली. येथील रहिवाशांनां स्वतंत्रतेचे हक्क मिळाले आहेत. येथील बऱ्याच मूळच्या रहिवाशांनीं ख्रिश्चन धर्म स्वीकारिला आहे. विद्येचा प्रसारहि ज्ञपाठ्यानें होत आहे, व त्या कामीं संयुक्त सरकार सढळ हातानें खर्च करीत आहे.

येथें अलीकडे चिनी व जपानी लोकांची वस्ती बरीच झाली आहे. येथील राज्याकरितां जपानची व इंग्लंडची मागणी होती; परंतु येथील लोकांनां युनायटेडस्टेट्सचा अंमल जास्त पसंत पडला.

हवाई बेटें समशीतोष्ण कटिबंधांत असल्यामुळें येथील हवा सर्व ऋतूंमध्ये बहुतेक सारखीच असते. येथील स्वाभाविक सृष्टिसौंदर्य फार अप्रतिम आहे. झाडेंझुडपें, डोंगर, पहाड वगैरे फार मनोरम दिसतात. भाजीपाला, फळफळावळ विपूल असते व हिंदुस्तानाप्रमाणें ताडाचीं व नारळीचीं झाडेंहि विपूल आहेत. कण्हेर, जासवंद, जाईजुई वगैरे फुलझाडेंहि बरींच आहेत. हीं आपल्या देशासारखीं झाडें व फुलें पाहून मला आनंद वाटला. कारण जपानमध्ये अशीं झाडें व फुलें कोठें दिसलीं नाहींत. होनालुलुमध्ये उंसाची लागवडहि फार होते, व येथें साखरेचा मोठा कारखाना आहे. अननसाचीहि मोठी लागवड होते, व त्यापासूनहि साखर करितात. हे कारखाने व मळे वेळ नसल्यामुळें आह्मांला पाहतां आले नाहींत.

मोटारवाल्यानें आह्मांला शेवटच्या लढाईची जागा पाहण्याला नेलें. ही जागा एका उंच डोंगराच्या सपाटीवर आहे, व बाजूनीं मोठमोठ्य खोल व भयंकर खडकाळ दऱ्या आहेत. लढाईच्या वेळीं या दऱ्यांमध्ये शेंकडों माणसें ढकललीं गेलीं, व त्यांचीं शरीरें छिन्नभिन्न झालीं, असें ह्मणतात. अजूनहि ही जागा उदास व भयाण दिसते.

नंतर येथील अक्रेरीयम जलचरांचें संग्रहालय पहाण्यास गेलों. येथें अनेक तऱ्हेचे चित्रविचित्र व रंगीबेरंगी मासे, आणि दुसरेहि पाण्यांत राहणारे प्राणी आहेत. या प्राण्यांच्या हालचालीचें व रंगारूपाचें वर्णन करणें अशक्य आहे. या माशांचे अनेक तऱ्हेचे सुंदर रंग पाहून ईश्वराच्या कौशल्याचें कौतुक वाटतें. हे सर्व मासे होनालुलूच्याच समुद्रांतील आहेत, व त्यांनां कांचेच्या भांड्यांत पाणी ठेवून फार काळजी-पूर्वक ठेविलें आहे. तेथें त्यांची खाण्याची व हवेची चांगली सोय

केलेली आहे. हें जलचरांचें संग्रहालय प्रेक्षणीय आहे. याच्या आंत जागजागीं लहानलहान बाग व सुंदर कारंजीं आहेत. तेथें ज्या बाजूला पहावें, त्या बाजूला सुंदर मासे खेळतांना दिसतात. तेव्हां या माशांबरोबर समुद्रांतच आपण फिरत आहों कीं काय, असें वाटतें. मला वाटतें येथें एकादा कुशल चित्तारी जरी एक वर्षभर राहिला, तरी त्याला देखील असे रंग हुबेहुब देतां येणार नाहीत. नंतर येथील पलटणी लोकांच्या जागा, जुन्या तोफा वगैरे पाहिल्या व येथील पूर्वीच्या राजांचे जुनेनवे महाल पाहिले. कांहीं विधवा राण्या या महालांतून पेन्शन खात पडल्या आहेत.

अमेरिकन लोकांनीं येथेंहि बाराबारा पंधरापंधरा मजली इमारती बांधल्या आहेत. चहाच्या वेळीं हॉटेलमध्ये परत आलों, व चहा घेऊन वर ड्राइंगरूममध्ये आलों. येथें बोटीवरील बरीच मंडळी इकडेतिकडे फिरून आल्यावर विश्रांति घेत पडली होती, व ह्यातारें जोडपेंहि येथें बसलें होतें. आज तीं बरीच आनंदांत दिसत होती. आह्मांला पाहिल्यावर दोघांनींहि आह्मांला आपल्याजवळ बसवून घेतलें. मग ह्यातारीनें येथें कायकाय वस्तु खरेदी केल्या, त्या मला दाखविल्या, व ती सांगूं लागली “My Lord is very very kind to me. He allowed me to buy many things. Is not he an excellent husband?” मग ह्यातार्यानं सोडावाटर, लेमोनेट वगैरे आणवून आह्मांला आग्रह करून ड्रिंकस वगैरे दिलीं, व चांगलींचांगलीं फळें व मिठाईहि दिली. असें हें जोडपें आनंदांत पाहून आह्मांलाहि बरें वाटलें.

संध्याकाळीं जेवण झाल्यावर नाटक पहावयास गेलों. नाटक पाहून बोटीवरच निजावयास गेलों. रस्त्यानं जिकडेतिकडे ग्यासच्या दिव्यांचा सारखा लख्ख प्रकाश पसरला होता, व चौहोंकडे बरीच शांतता झाली होती; परंतु आमच्या बोटीवरील मंडळी मात्र कोठें रस्त्यानं दुकानांतून तर कोठें नाटकगृहांतून इकडे तिकडे फिरतांना दिसली.

सकाळीं ९ वाजतां ब्रेकफास्ट झाल्यावर आह्मी डेकवर गेलों, तेव्हां सर्व पॅसेंजर मंडळी लगबगीने बोटीवर येऊं लागली. सर्व बायांच्या हातांत दोनदोन तीनतीन पार्सलें लटकत होती, व सर्वांनीं गळ्यांत कागदांचे रंगीबेरंगी मोठमोठे हार घातले होते. कांहीं बायांची तेवढ्यानेंहि तृप्ति झाली नव्हती, ह्मणून त्यांनीं आणखी कांहीं हार टोप्यांनांहि गुंडाळले होते. कांहीं बायांनीं मण्यांच्या व बियांच्या पुष्कळ माळा घातल्या होत्या. अशी ही अमेरिकन मंडळी होनालुलुच्या बऱ्याच वस्तु खरेदी करून व रात्रभर नाटकें वगैरे पाहून मजा मारून सकाळीं बोटीवर दाखल झाली. येथें कांहीं नवीन पॅसेंजरसहि आले होते. आमच्या शेजारीणबाई मात्र सर्वांच्या मागून आल्या. हातामध्ये तीनचार पार्सलें, कांखेमध्ये एक-दोन पुडकीं, नवऱ्याजवळहि कांहीं सामान, अशी इतरांप्रमाणें माळा वगैरे घालून स्वारी बोटीवर आली.

आह्मी बोटीवर परत आलों, तेव्हां तेथेंहि सर्वत्र शांतता व सामसूम होतें. परंतु येणाराजाणाराकरितां रस्ता मोकळा होता, व जिकडे-तिकडे लख्ख प्रकाश होता. बोट येथून दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं दहा वाजतां निघणार होती, ह्मणून आमच्याशिवाय दुसरे कोणीहि पॅसेंजर बोटीवर आले नव्हते. ते सर्व ती रात्र होनालुलूमध्येच काढणार होते. आह्मांला बोटीवर येऊन कॅबिनमध्ये निजणेंच बरें वाटलें. उगीच एका रात्रीकरितां हॉटेलमध्ये निजून विनाकारण पैशाचा चुराडा, व दुसऱ्या दिवशीं दुकानांशिवाय दुसरें कांहीं पहावयालाहि वेळ नव्हता.

डेकवर पुनः गडबड सुरू झाली. जो तो आपापलें सामान मित्र-मंडळीला दाखवूं लागला, व काय पाहिलें, काय केलें वगैरे गप्पागोष्टी सुरू झाल्या.

बोटीवर जो मुख्य युरोपियन वेटर होता, त्याला येथें पकडलें. कारण त्यानें चिनामधून एक पेटीभर अफू लपवून आणली होती. ती लबाडी येथें उघडकीला येऊन त्याला २ वर्षांची सक्त मजुरीची शिक्षा झाली. त्याच्या-

बदल आह्यां सर्वांनां मोठें आश्चर्य वाटलें. कारण तो पोक्त वयाचा इसम असून दिसण्यांतहि संभावीत दिसत होता. थोड्याच दिवसांपूर्वी त्यानें लग्न केलें होतें, ह्मणून कदाचित् पैशाच्या हावेनें असें केलें कीं काय, कोण जाणे. कसेंहि असो, वाईट कामाचा वाईटच परिणाम !

या मनुष्याला केव्हां पकडलें, केव्हां नेलें वगैरे आह्यांला कांहींच समजलें नाहीं, किंवा बोटीवर कांहीं गडबड वगैरे दिसली नाहीं. जेव्हां पैसेंजर लोक बोलूं लागले, तेव्हां समजलें कीं, “इकडे अफू आणण्याची सक्त मनाई आहे.” माझे गुडघे दुखत होते, ह्मणून आह्या मुंबईहून एक बेलाडोनाचा डबा आणला होता, तो यांनीं समुद्रांत फेंकून दिला. ते ह्मणाले “कोणीं पाहिलें, तर अफू आहे असें वाटून आह्यांला परकीय ठिकाणीं त्रास व्हावयाचा.”

सकाळीं १० वाजतां होनालुलु बंदरांतून बोट निघाली. जरी एकच दिवस आमचा मुक्काम झाला, तरी तेवढ्यानेंच आह्यां सर्वांनां बरें वाटलें. याकोहामापासून जी बोट निघाली, ती रात्रांदिवस चालून नेमलेल्या वेळीं १० दिवसांनीं होनालुलुला आली. इतके दिवस सर्वांचे डोळे होनालुलुकडे लागले होते, ते आतां सान्फ्रान्सिस्कोकडे लागले.

कसा तरी अर्धाअधिक जलप्रवास झाला, ह्मणून मला फार आनंद झाला. आतां ६।७ दिवसांचीच वाट राहिली, हें ऐकून मनाला बराच धीर आला.

आतां बोटीवर लेक्चरें, शर्यती, नाच वगैरेंची गर्दी उडाली. रोज एकदोन तरी भाषणें होत. दोन गृहस्थ मर्मन धर्माचे होते, त्यांनींहि आपल्या धर्माविषयीं २।३ दिवस लांबलचक भाषणें केलीं. त्यांनीं आपल्या धर्मांमध्ये बरीच सुधारणा केली असल्याचें सांगितलें. “पूर्वीं एका मनुष्याला वाटेल तितक्या बायका करतां येत असत, त्याला धर्मानें मनाई केली, व सर्व गोष्टींमध्ये चांगल्या सुधारणा केल्या आहेत; आणि निराश्रित व गरीब लोकांनां साहाय्य करण्याकरितां संस्था निर्माण केल्या आहेत.

यांतील लोक थोड्या पगारावर परोपकारार्थ कामें करितात. देव मनुष्या-सारखाच आहे व इथल्याप्रमाणें सर्व वस्तु स्वर्गांत आहेत,” असें चव्हाट बराच वेळ चाललें होतें.

बिशप व इतर कांहीं मंडळी यांच्यामार्गे लागून तुह्मी हिंदुस्ताना-बद्दल कांहीं तरी माहिती सांगा असें ह्मणत होती. परंतु “सर्व मंडळी-मध्ये उभें राहून बोलण्याची मला सवय नसल्यामुळे मला बोलतां येईल कीं नाहीं याचा संशय वाटतो,” असें हे ह्मणाले. परंतु हें त्यांचें सांगणें कोणाला बरें वाटलें नाहीं. ते ह्मणाले “हा तुमचा कांहीं तरी बाहाणा आहे. तुह्मी इंग्लिश चांगलें जाणत असून सर्व गोष्टींची तुह्माला माहिती आहे. तेव्हां थोडेंसें भाषण करणें तुह्माला कठीण नाहीं.”

“बरें,” हे ह्मणाले. “मी कोणात्या विषयावर भाषण करावें, अशी तुमची इच्छा आहे? तुह्माला कोणत्या तऱ्हेची हिंदुस्तानासंबंधी माहिती पाहिजे?” असें त्यांनीं विचारलें. तेव्हां कोणी ह्मणूं लागले “आह्माला हिंदुस्तानच्या राज्यकारभाराची, कोणी लोकस्थितीविषयी, कांहीं बाया ह्मणूं लागल्या तुमच्या देशांतील लग्नाविषयी माहिती द्या. बिशपसाहेब ह्मणाले “हिंदुस्तानच्या मिशनरी लोकांविषयी कांहीं बोला.” शेवटीं असें ठरलें, कीं, हिंदुस्तानांतील व तेथील लोकस्थितीविषयी माहिती द्यावी, झालें. संध्याकाळीं लागलीच नोटीस लागली, कीं, उद्यां सकाळीं १० वाजतां मि. चिटणवीस हे हिंदुस्तानाविषयी कांहीं भाषण करणार आहेत.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ९॥ वाजतां डायनिंगहॉलमध्ये बरीच मंडळी येऊन जमा झाली. एक इंग्लिश गृहस्थ व त्यांची पत्नी हीं भाषण ऐकण्याकरितां सर्वांच्या आधीं येऊन बसलीं होती. नाहीं तर तें जोडपें कधीं व्याख्यानाला येत नसे. परंतु आज इंडियन गृहस्थाचें भाषण होणार आहे, व हिंदुस्तानविषयी व सरकारविषयी हे काय बोलतात, काय नाहीं, या महत्त्वाकांक्षेनें हें जोडपें लवकर येऊन बसलें. हीं दोघें नवरा-बायको आमच्याबरोबर जपानपासून होती; परंतु कधींहि आमच्याशीं

आमचा जगाचा प्रवास.

बोललीं नाहीत. कधीं गुडमॉर्निंग नाही, कीं कधीं गुडइव्हनिंग नाही; असा त्यांचा कल पाहून आह्मीहि कधीं त्यांच्याशीं बोललों नाही.

१० वाजतां यांचें भाषण सुरू झालें, तें ११ वाजतां संपलें. तें मंडळीला फार आवडलें व तें कांहीं अमेरिकन बाया व गृहस्थानीं दुसऱ्या दिवशीं त्यांच्याजवळून समजून घेऊन लिहून घेतलें. आमच्या मैत्रिणी अमेरिकन बाया व कांहीं गृहस्थ यांनीं अमेरिकेमधील आपल्या कांहीं इष्टमित्रांनां आह्मांला पुष्कळ इंट्रोडक्शन पत्रें दिलीं. तीं चिकागो, वॉशिंग्टन, न्यूयार्क वगैरेमधील लोकांकरितां होती.

प्रकरण चवथें.

सान् फ्रान्सिस्को.

तारीख ६ मे १९११ रोजीं नेहमींप्रमाणें सकाळीं ८ वाजतां आमची बोट सान् फ्रान्सिस्कोजवळ येऊन उभी राहिली. ब्रेकफास्ट झाल्यावर आम्ही सर्व पॅसेंजर जेवणाच्या दिवाणखान्यांत डॉक्टरच्या तपासणीकरितां जमा झालों. डॉक्टरची तपासणी झाल्यावर पुनः सर्वांचीं नांवें लिहून घेतलीं. विशेषतः आम्हां परकीयांची अधिक कसून चौकशी केली. कोठून आले, काय उद्देशानें आले, इकडे किती दिवस राहणार, स्वदेशीं काय करीत असतात वगैरे पुष्कळ चौकशी केली, व सर्व लिहून घेतलें. आमच्या केंसाचा, डोळ्यांचा रंग, आमची उंची हें सर्व टिपून घेतलें. हें सर्व पाहून मला मोठें चमत्कारिक वाटेल, व रागहि आला, कीं, हे काय ह्मणून उगीच असा त्रास देतात? हे ह्मणाले “तसें काहीं नाहीं. ते आपल्या रुलाप्रमाणें वागतात. इतक्या दुखून तुम्ही आलेले, तुम्हांला एकाद्या वेळीं काहीं झालें गेलें, तर तुमची काहीं माहिती त्यांना पाहिजे कीं नको? ह्मणून ते लिहून घेतात, त्यांत तुमचें काय जातें?” दोन बर्मी मुलें एका मिशनरी डॉक्टरनें रंगूनहून इकडे शळेत ठेवण्याकरितां आणिलीं होती. हीं मुलें १३-१४ वर्षांचीं असतील. या दोन मुलांना व त्या डॉक्टरला बोटीवर अडकवून ठेवण्यांत आलें. कारण, या मुलांच्या आईबापांचें अथवा नातलगांचें पत्र वगैरे त्या मिशनऱ्याजवळ नव्हतें. ह्मणून हीं मुलें चोरून किंवा फुस लावून आणिलीं असतील, अशा संशयावरून त्याला अडकविण्यांत आलें. तो मिशनरी डॉक्टर बर्मीला तार करणार होता. तिकडून उत्तर येईपर्यंत त्यांना बोटीवरच ठेवणार, असें ह्मणत होते.

सर्व विचारपूस संपल्यावर आम्ही डेकवर गेलों. आम्हीं पूर्वीच सामान वगैरे बंद करून स्टयुवर्डच्या हवालीं केलें होतें, आणि एकेक हँडबॅग हातांत ठेविली होती. डेकवर जिकडेतिकडे मोठी गडबड चालू होती.

बोट आतां हळुहळू बंदरांत शिरत होती. समुद्रामध्ये जिकडेतिकडे डोंगर दिसत होते. सपाट जमीन कोठेच दिसत नव्हती. जमिनीवर आतां उतरणार ह्मणून सर्वांनां, विशेषतः अमेरिकन बायांनां आपला देश आला ह्मणून, आनंद वाटत होता. अमेरिकन लोकांनां भेटण्या-करितां बंदरावर कोणाचीं मुलें, भाऊ, बहिणी येणार होतीं. ह्मणून बोट एकदां धक्क्याला केव्हां लागेल, व आपल्या भेटी केव्हां होतील, असें त्यांनां झालें होतें. होनालुलुवरून आलेल्या पॅसेंजर मंडळीमध्ये नाटकांत पार्ट करणारें एक जोडपेंहि आलें होतें. यांतील बाई नेहमीं तोंडाला रंग वगैरे लावून नेहमीं नाटकीवेषांतच राहत असे. ती स्वभावानें बरी होती, व बोटीवर गाणें वगैरे करून आमची नेहमीं करमणूक करीत असे. या जोडप्यानें आह्मांला अमेरिकेंत (न्युयार्कमध्ये) आपल्या थिएटरांत नाटकाला येण्याला सांगून पत्ताहि सांगितला होता. मी बरेच दिवसांपासून सान्फ्रान्सिस्कोच्या Golden Gate विषयीं ऐकत होतें, व माझी कल्पना होती, कीं, तें खरोखरीचें सोन्यानें मढविलेलें असेल. आतां तें गेट केव्हां येतें ह्मणून मी उत्कंठेनें वाट पाहत होतें.

तितक्यांत चोहोंकडून आरोळ्या सुरू झाल्या. ‘बोट आतां गोल्डन-गेटमध्ये शिरते, गोल्डनगेटमध्ये शिरते !’ तशी मी इकडेतिकडे पाहूं लागलें. परंतु डोंगराशिवाय दुसरें कांहींच दिसेना. ह्मणून मी यांनां विचारलें “आहे तरी कोठें तें गोल्डन गेट ?”

मग मला समजलें, कीं, गोल्डन गेट कांहीं सोन्याचें नाहीं ! दोन्ही बाजूंनीं दोन मोठे डोंगरांचे कडे आले आहेत, त्यामुळें हे समुद्रामध्ये एका मोठ्या थोरल्या दरवाज्याप्रमाणें दिसतात, व येथील देखावा विलक्षण दिसतो. यालाच गोल्डन गेट ह्मणतात. बोट येथें हळुहळू शिरत होती. कारण, दोन्ही बाजूंनीं डोंगर असल्यामुळें येथें रस्ता बराच अरुंद झाला आहे. गेटच्या आंत बोट गेल्यावर लवकरच धक्क्याकडे वळते. हें वळणाहि अगदीं अरुंद बोळासारखें आहे. हें पाहिलें ह्मणजे असें

वाटतें, कीं, एवढी मोठी प्रचंड बोट या लहानशा अरुंद जागेंत शिरते तरी कशी? आणि या बोळामधून वळवली तरी कशी? आह्मी असें आश्चर्य करीत आहों, तों बोट त्या बोळांत शिरलीहि, व हळुहळू घसरत धक्क्याजवळहि आली, तसा डेकवरील गोंगाटहि अधिक झाला, व जिकडेतिकडे हातरुमालाचीं निशाणें फडकूं लागलीं, आणि बंदरावरहि लोकांची खूब गर्दी झाली. सर्वांनां आपले आसइष्ट दिसूं लागले, तशी त्यांची अधिकच खळबळ होऊं लागली. एक बाई तर केव्हांपासून चांकून आपल्या मुलाला पाहण्याचा प्रयत्न करीत होती. दोनतीन वर्षे तिची व मुलाची भेट झाली नव्हती. तिला जेव्हां मुलगा दिसला, तेव्हां मातृप्रेमाला भर आला. ती इकडूनतिकडे एकसारखी फिरूं लागली, व नवराहि तिच्याबरोबर फिरूं लागला. ती नवऱ्याला वारंवार सांगूं लागली “डिअर, आपला मुलगा केवढा मोठा झाला आहे पहा! आतां तर तो अगदीं तुमच्यासारखा दिसतो!” खरें पाहिलें असतां मुलगा त्या बाईला पूर्णपणें दिसतहि नव्हता. परंतु मातृहृदयच तें! एकसारखें उचंबळूं लागलें.

एकदांची बोट धक्क्याला येऊन लागली, व रस्ता तयार होतांच पाण्याच्या प्रवाहाप्रमाणें सर्व लोक बंदरावर उतरले. या धक्क्याशीं लागूनच एक हॉल होता. त्यामध्ये सर्व लोक जमा झाले, व ज्याला त्याला वाटूं लागलें, कीं, केव्हां एकदां कस्टमची तपासणी होऊन आपण एकदांचे सुटूं. मला यांनीं एका खुर्चीवर आणून बसविलें, व आपण सामान पाहण्याला गेले. येथें कस्टमचा बराच त्रास होतो. सर्व पेढ्या, ट्रंका, बॅगज् वगैरे त्यांनां उघडून दाखवाव्या लागतात. याविषयीं सर्व अमेरिकन लोकांनां मोठा अभिमान वाटत होता, असें दिसलें. ते ह्मणत होते “आह्मी अमेरिकन लोक मोठे न्यायी व अगदीं नियमाप्रमाणें वागणारे आहोंत,” व त्यांच्या प्रेसिडेंटवरहि त्यांचा फार विश्वास व प्रेम दिसलें.

या कस्टमहॉऊसमध्ये (A. B. C. D.) याप्रमाणे अक्षरांची तिकिटें लावून सामान ठेवण्याकरितां निरनिराळ्या जागा केल्या आहेत. येथें विल्हेवारीनें प्रत्येकाचें सामान आणून ठेवितात. आह्मीं चिटणवीस ह्मणून आमचें सामान सीच्या वर्गांत गेलें. त्या क्लासच्या ढिगांतून ज्यानें त्यानें आपलें सामान शोधून काढावयाचें. यांनां त्या दिवशीं पुष्कळ दगदग पडली. तास तीड तास एकसारखें सामान पाहण्यांत व नवीन काय काय आहे तें दाखविण्यांत इकडूनतिकडे कितीतरी हेलपाटे घालावे लागले. मी मात्र एका जागीं बसलें होतें. पूर्वीं आह्मीं इंग्लंड, जर्मनी, फ्रान्स, इटली वगैरे ठिकाणीं फिरलों, परंतु कस्टमची इतकी कडक तपासणी कोठेंच पाहिली नाही.

सर्व सामान जमा झाल्यावर सर्वांनां नंबराप्रमाणें एकेक तिकिट मिळतें. मग ही तिकिटवाली मंडळी एका रांगेनें उभी करितात. नंतर नंबराप्रमाणें एकेकाचें सामान तपासतात. सर्व कांहीं उघडून दाखवावें लागतें. तपासणी झाल्यावर सर्व सामानाला छाप मारितात. नंतर बाहेरच्या दरवाज्याजवळ एक मनुष्य उभा असतो. तो सर्व सामानाला छाप आहे कीं नाहीं, तें पहातो, तेव्हां सामान बाहेर जाऊं देतो. ज्या एकट्याच बाया असतात, त्यांच्या सामानाची तपासणी अगोदर करितात. नंतर पाळीपाळीनें इतरांची तपासणी करितात.

आह्मांला येथील लोकांनीं फारसा त्रास दिला नाहीं. उगीच वरवर जरा पेढ्या उघडून पाहिल्या, व लवकरच पुनः बंद करून दिल्या. जपानी वस्तु आमच्याजवळ बऱ्याच होत्या, त्या आह्मीं एका पेटींत भरून एका ऑफिसराच्या स्वाधीन केल्या. त्यानें सांगितलें, कीं, तुम्ही अमेरिका सोडाल तेव्हां आह्मांला कळवा, ह्मणजे ही तुमची पेटी तुम्हांला बोटीवर मिळेल. तुम्हांला या वस्तूंवर ड्यूटी पडणार नाहीं.

पॅलेस हॉटेल.

सान्फ्रांसिस्कोमध्ये हें एक मोठें हॉटेल आहे. हें हॉटेल बारा मजली असून येथें पुष्कळ सोर्यास्कर खोल्या आहेत. प्रत्येक खोलीला स्वतंत्र

बाथरूम असून, थंड पाण्याचा आणि गरम पाण्याचा नळरात्रंदिवस चालू असतो. स्वच्छतेकडे फार काळजीपूर्वक लक्ष्य दिलें जातें. अंग पुसण्याचे टॉवेल रोज बदलतात, व साबणाच्या वड्याहि रोजरोज नवीन असतात. एक बाई रोज सकाळसंध्याकाळ येऊन खोलींची झाडलोट करीत असते, व बाथरूम साबणानें व गरम पाण्यानें धुऊन पुसून काढते. दुसरी जी मुख्य असते, ती बिछाने सुधारणें, आणि कपड्यांच्या घड्या करणें वगैरे कामें करिते, व नेहमीं देखरेख करीत असते. या अमेरिकन नोकरिणी बहुतकरून जोडे साफ करीत नाहींत. जोडे साफ करणारांचीं हॉटेलमधून जागजागीं लहान दुकानें असतात. त्यांच्या दुकानीं गेलें ह्मणजे जोड्याला पॉलिश वगैरे देऊन चांगले साफ करितात. शिवाय रस्त्यारस्त्यानेंहि जोडे साफ करणारीं मुलेंहि पुष्कळ फिरत असतात.

या हॉटेलमध्ये आह्मांला सातव्या मजल्यावरील खोली मिळाली होती. ही खोली मागच्या बाजूला असल्यामुळें फारशी हवाशीर नव्हती; परंतु यावेळीं येथें चांगली थंडी असल्यामुळें हवेची विशेष जरूरी भासली नाहीं. येथें प्रत्येक खोलींतून टेलिफोनची व्यवस्था होती. आपल्याला जर कांहीं वस्तु पाहिजे असली तर, किंवा एकादी नोकरीण पाहिजे असली तर टेलिफोन केला असतां तशी लागलीच व्यवस्था होते.

खालच्या मजल्यावर सुंदर मौल्यवान सामानानें सजवलेली ड्राइंग-रूम आहे. येथें दुपारीं व संध्याकाळीं रोज सुस्वर असा ब्यांड वाजत असतो, व शेंकडों बायकापुरुष येतजात असतात. कोणी घटकाभर बसून ब्यांड ऐकून जातात, कोणी लंच वगैरे घेऊन जातात; कोणी सोडावाटर पितात, कोणी आपली मित्रमंडळी घेऊन चहा पीत असतात. कित्येक बायका हातांत लहानलहान पेढ्या घेऊन निरनिराळ्या फंडाकरितां लोकांजवळ पैसे मागत फिरतात. कोणी लहान मुलांच्या हास्पिटलकरितां, कोणी सोल्जरांकरितां, कोणी गरिबांच्या विद्येकरितां अशा रीतीनें या बाया रस्त्यांतून हॉटेलमधून पैसे जमा करीत फिरत असतात.

या हॉटेलमध्ये जेवणाचेहि पांचसहा हॉल आहेत. जसे ज्याला जेवण पाहिजे असेल, उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ त्याप्रमाणे व्यवस्था असते. इकडे खोलीचे भाडे निराळे द्यावे लागते व चहाचे वगैरे निराळे पैसे द्यावे लागतात. इंग्लंडमध्ये तसे नाही. तिकडे खोलीचे व खाण्या-पिण्याचे पैसे एकंदर घेतात.

आमची बंदरावरून सुटका झाल्यावर आम्ही या हॉटेलमध्ये आलों, व लंच घेतल्यावर थोडा वेळ ड्राइंगरूममध्ये बसलों. नंतर हे कुकच्या ऑफिसांत गेले, व अमेरिकेतील पुढील प्रवासाचा प्रोग्राम करून आणला. दुसऱ्या दिवशी मोटार करून येथील पार्क व किल्ला पाहिला. सान् फ्रान्सिस्कोच्या भोंवतालीं अनेक पार्क आहेत. या पार्कमध्ये अनेक तऱ्हेचीं फुलझाडे, फळझाडे, तसेंच कित्येक जातींचे कोमल वेल आहेत, व ठिकठिकाणीं कारंजीं, सुंदर टांकीं, तळीं व पाण्याचे धबधबे आहेत. या पार्कमध्ये गेलें ह्मणजे मनुष्य घटकाभर तहानभूक विसरून जातो, व येथेच पहात राहावे असे वाटते.

हें शहर चारपांच वर्षांपूर्वी धरणीकंपानें व आगीनें उध्वस्त झालें होतें; परंतु असें ह्मणतात कीं, तें हल्लीं पूर्वीपेक्षां फारच चांगलें बांधलें आहे. झालेल्या नुकसानीचा आतां कोठेहि मागमूस राहिला नाही, व दिवसेंदिवस अधिक सुधारणा होत आहे.

तिसऱ्या दिवशीं सकाळीं माउंट टेंपल पाय व म्युअर रेडवुड फारेस्ट पाहण्याला गेलों. सकाळीं सात वाजतां निघावे लागलें. सान फ्रान्सिस्को-मध्ये रेल्वे मुळींच नाहीत. कारण, हें शहर एका लहानशा बेटासारखें आहे. याच्या बाहेर जावयाचें ह्मणजे बोटीनें जावे लागते, तेव्हां ट्रेन मिळते. हें बोटीचे बंदर एकाद्या मोठ्या रेल्वे स्टेशनासारखें बांधिलें आहे, व हें दोन मजली आहे. येथे बऱ्याच बोटी असतात, आणि त्या एकेका तासानें सुटतात. आपणाला ज्या रेल्वेनें जावयाचें असेल, त्याप्रमाणें बोट घ्यावा लागते. बोट बंदराशीं अगदीं लागून उभी असते-

बोटींत जाऊन बसावें तेव्हां असें वाटतें, कीं, हा एक या इमारतीचा दिवाणखानाच आहे कीं काय ! या बोटींत तीन मजले असतात. खालच्या मजल्यावर सामान ठेवण्याची जागा असते. वरच्या मजल्यावर बसण्याची जागा व त्याच्या वरच्या मजल्यावर गच्चीसारखी उघडी जागा असते. कोणाला वाटेल तर तेथें जाऊन बसावें. या बोटीवर पहिला, दुसरा क्लास असा भेद नसतो. सर्वांकरितां एकच क्लास असतो. चहा, काफी, वाईनस वगैरे पदार्थ रिफ्रेशमेंटरूम असते तेथें मिळतात. या बोटीमध्ये अर्धापाऊण तास बसावें लागतें; परंतु तेवढ्याकरितां सुद्धां उत्तम सोयी असतात. कोणाला बोट वगैरे लागली तर पुरुषांकरितां व बायकांकरितां कॅबिन्स तयार असतात. जर बोटीला एकादा धोका झाला किंवा कांहीं वावटळ वगैरे झालें, तर लोकांच्या संरक्षणासाठीं लहानलहान होड्या ठेविल्या असतात, व प्रत्येक सिटच्या खालीं रबराचे गोल चाकासारखे वाटोळे कंबरेला बांधण्याकरितां बेल्ट्स ठेवलेले असतात. असे कीं, वेळप्रसंग आला तर सर्व तऱ्हेची हुषारी असावी.

आह्मी बोटींतून उतरलों तेव्हां ट्रेन तयारच होती. या जवळपास जाणाऱ्या आगगाड्यांनां एकच क्लास असतो. मग तुम्ही कोणत्याहि डब्यांत बसा. सुमारे अर्ध्या तासानें ट्रेन या स्टेशनावर आली. येथून एक ट्राम्वेसारखी लहान गाडी डोंगरावर जाते. आह्मी उतरलों त्या वेळीं ही गाडी तयारच होती. जाणारे लोक उतरले व भराभर त्या गाडींत बसले; परंतु आह्मांला माहिती नसल्यामुळें आह्मी त्या गर्दीमध्ये दुसऱ्या बाजूच्या प्लॅटफार्मवर उतरलों. ह्मणून गाडीजवळ जावयाला आह्मांला वेळ लागला व आह्मी पोंचेपर्यंत गाडी निघाली. आह्मी दोघेंहि वेड्यासारखीं त्या गाडीच्या मार्गे धांवत सुटलों; पण ते अमेरिकेचे लोक—ते कसची गाडी उभी करितात! गाडी चालली आपली घणघण घंटा वाजवीत! या गाडीला एक लहानसें एंजिन असतें, व त्या एंजिनावर एक मोठी घंटा असते, व गाडी चालू झाली ह्मणजे ही घंटा आपोआप वाजूं लागते. त्यामुळें

ही गाडी मोठ्या मौजेची दिसते. अशी ही गाडी घणघण घंटा वाजवीत एकदम निघून गेली व आह्मी दोघे एकमेकांकडे पहात स्तब्ध उभी राहिलो. हे हणू लागले “काय बेटे अमेरिकेचे लोक खराब आहेत! काय झाले असते आमच्याकारितां थोडी गाडी थांबविली असती तर?”

असे यांना रागावलेले पाहून मला मनांतल्या मनांत हंसू आले; परंतु ती हंसण्याची वेळ नव्हती, हणून मला मनांतल्या मनांत ते दाबून ठेवावे लागले, व होईल तितके गंभीर तोंड करावे लागले. कारण, गाडी चुकली यांत थोडीबहुत आमचीहि चुकी होती. आह्मीहि गाडी उभी होती, त्या बाजूच्या प्लॅटफॉर्मवर उतरावयाला पाहिजे होते; परंतु इकडील बरोबर माहिती नसल्याकारणाने अशी चूक झाली. शिवाय, येथे दोहोंबाजूंस सारखेच प्लॅटफॉर्म होते, व लोकहि दोहोंबाजूंना उतरत होते. तेव्हां आह्मांला वाटले, कीं, ही लहान गाडी इतक्यांत निघत नाही. कसेहि असो. अशा घोंटाळ्यांनीं आह्मी आपली गाडी चुकविली खरी. गाडी चुकली हणजे कोणालाहि राग येतोच. त्यांत आपला कांहीं दोष असला, तरी मनुष्य दुसऱ्यावर रागावतो. आतां दुसरी गाडी केव्हां निघेल, या स्टेशनावर कितीवेळ थांबावे लागेल, येथे खाण्यापिण्याला मिळेल कीं नाही, अशा विचारांत आह्मी होतो, तों तेथून कांहीं अंतरावर एक अमेरिकन गृहस्थ उभा होता. मला वाटते, तो बराच वेळपासून उभा होता, व आमची गाडी चुकण्याची घालमेल सर्व त्याने पाहिली असावी. तो आमच्याजवळ आला व हणू लागला “तुमची गाडी चुकली; फार वाईट वाटते. पण आतां एका तासाने तुम्हांला दुसरी गाडी मिळेल. एकदां गाडी सुटली हणजे अमेरिकन लोक कोणासाठीहि ती उभी करीत नाहीत. ते आपले रूल पाळण्यांत स्ट्रिक्ट आहेत. तुम्हीहि लहान गाडी उभी होती त्या बाजूकडे उतरून गाडींत लौकर बसावयाचे होते. कारण अमेरिकन लोक जसे नियम पाळण्यांत स्ट्रिक्ट आहेत, तसेच ते वेळेच्या किंमतीमध्येहि स्ट्रिक्ट

आहेत." असें तसें सांगून वेळेपुरतें तो आमचें समाधान करूं लागला. कसेंहि असो. विचारा येऊन चार गोड शब्द तरी बोलला, हे त्याचे मोठे उपकार समजावयाचे. नाही तर त्याला काय गरज पडली होती? तो कांहीं नोकर नव्हता. आमच्यासारखाच एक कोठें तरी जाणारा उतारूच होता. त्यानें मग आह्मांला एका लहानशा हॉटेलची माहिती सांगितली, व रस्ता वगैरे दाखविला.

हें हॉटेल लहानसेंच असून एकाद्या रेस्टॉरंटसारखें होतें. परंतु त्या वेळीं आह्मांला तेंच मोठ्या उपयोगाचें वाटलें, व तेथील मालकानें ब्रेकफास्ट व चहा, फळें वगैरे चांगलीं दिलीं. असो. अशा तऱ्हेनें एका तासाची खोटी झाल्यामुळे आमचा त्या दिवसाचा सर्व प्रोग्राम बिघडला. पुढील सर्व गाड्यांची चुकामूक झाली व उगीच एक तास या लहान स्टेशनावर घालवावा लागला. नंतर आह्मी पुनः स्टेशनावर आलों, तेव्हां ही लहान गाडी तयारच होती. तींत बसून डोंगराच्या माथ्यावर गेलों. येथें एक चांगलें सुंदर टापटिपीचें व स्वच्छ हॉटेल आहे. येथें कांहीं विशेष पहाण्यासारखें नाही. इतकेंच, कीं येथून दूरपर्यंतचा देखावा दिसतो. जिकडे पहावें तिकडे लहानमोठे डोंगर, दऱ्या व त्यांतून वहाणाऱ्या नद्या, शेते वगैरे चांगलीं दिसतात. येथें कांहीं वेळ इकडे-तिकडे फिरलों, व मग म्यूअरवुड फॉरेस्टकडे जाणारी गाडी घेतली, व तिकडे गेलों.

येथील हॉटेलमध्ये चहा घेऊन हें म्यूअरवुड पहावयाला गेलों. हें खालीं खोल दरीमध्ये आहे. येथें जाण्याकरितां भाड्यानें घोडी मिळतात, अथवा कोणी वाटेल तर पायीं जातात. येथें एक मैल खालीं उतरावें लागतें, व चढउतार दोन्ही फार खराब आहेत. परंतु खालीं मोठी चांगली रमणीय जागा आहे. हे वृक्ष फार मोठे व उंच आहेत, या झाडांच्या मधून एक स्वच्छ पाण्याचा सुंदर ओढा वहातो. जिकडेतिकडे हिरवें गार व फार थंड आहे. चढतांना व उतरतांना दोन्ही वेळ आमची पूर्ण खात्री झाली.

संध्याकाळीं सान फ्रान्सिस्कोला परत आलों. जेवण वगैरे झाल्या-
वर हे बाहेर गेले, व मी ड्राइंगरूममध्ये व्यांड वाजवीत बसलें. ड्राइंग-
रूममध्ये कित्येक अमेरिकन बाया जातयेत होत्या. कोणी त्यांच्या
ओळखीच्या बाया भेटल्या, ह्मणजे त्यांच्याशीं गप्पागोष्टी सांगत बसत.
पायामध्ये उंचउंच टांचांचे बूट, नवीन फॅशनचे लांडे आणि अरुंद
स्कर्ट नेसलेल्या, डोक्यावर अनेक तऱ्हेच्या व विलक्षण टोप्या,
हातामध्ये एकेक लहानशी पिशवी, अशा या शेंकडों बाया येतजात
होत्या. मी एका खुर्चीवर बसून तीं सर्व गंमत पहात होतें. माझ्यापासून
कांहीं अंतरावर एक पोक्त वयाची बाई बसली होती. ती एकदम
माझ्या जवळ आली व माझा हात धरून मला ह्मणाली. “How
darling you are! Where is your husband? Why
do you let him go out alone? You must be a
generous wife; but you know this is America!”
असें ती थडेंने बोलली, व मला ह्मणाली “मी तुझाला पाहिल्याबरोबर
ओळखिलें, तुम्ही इंडियन बाई आहांत; तुम्ही इतक्या दूर आपल्या
नवऱ्याबरोबर एकट्या आलांत, हें तुमचें मोठें धाडस समजलें पाहिजे!
काल मीं तुमच्या नवऱ्याला व तुझाला येथें बसलेलें पाहिलें. तेव्हांच
मी तुमच्याशीं बोलायला येणार होतें; पण तुम्ही तितक्यांत उठून
गेलांत.” तुम्ही कोठून आलांत, कोठें जाणार? वगैरे पूसतपास करूं
लागली. या बाईला अशी बोलतांना पाहून आणखीहि कांहीं बाया
आल्या व त्याहि कांहीं वेळ बोलत बसल्या. त्या बाया मला विचारूं
लागल्या, कीं, “तुमच्या हिंदु लोकांचें येथें एक चर्च आहे, तेथें तुम्ही गेलां
होतां कीं नाहीं? कोणी एक स्वामी येथें आले आहेत, व त्यांचीं वेदावर
लेक्चरें होत असतात.” मीं त्या बाईनां सांगितलें कीं, “आह्मांला
येथील कांहीं माहिती नाही, व सारे दोन दिवस झाले येथें येऊन.
आतां लवकरच जाणार आहोंत.”

आमच्या बोटीवरील ओळखीची मंडळी आतां बहुतेक जिकडे-तिकडे निघून गेली होती. आमचे मित्र मि. म्यॉकराय व त्यांची बायको हींही निघून गेलीं होती. जातांना त्यांनीं आपला न्यूयार्कचा पत्ता लिहून दिला होता, व सांगितलें होतें, कीं, तेथें आल्यावर जरूर आह्मांला कळवा, ह्मणजे आपण पुनः भेटूं.

तारीख ७ मे रोजीं रात्री ९ वाजतां आह्मी सान्फ्रान्सिस्कोहून युसामिठीकडे जावयाला निघालों. आमच्या सामानाची वगैरे हॉटेलच्या पोर्टरनें आधींच सर्व व्यवस्था लाविली होती. येथें हॉटेलमधून पोर्टरचीं व दरवानांचीं वगैरे साधारण कामें करण्याला बहुतकरून नीग्रो लोकच असतात. हे लोक वर्णानें काळेकुट्ट असून दिसण्यांत ओबडधोबड असतात. फारसे शिकलेलेहि नसतात. परंतु अलीकडे यांच्यांत बरीच सुधारणा झाली आहे, असें ह्मणतात.

लहान बोटींत बसून आह्मी ओकलंड स्टेशनावर गेलों. तेथें आमची ट्रेन तयारच होती. नंतर तिकिटकलेक्टरला तिकिटें दाखवून त्यानें दाखविलेल्या डब्यांत बसलों. तेथें आमच्या तिकिटावरील नंबराप्रमाणें आमच्याकरितां दोन बिछाने होते. इकडील या स्लीपिंग कार्स फारच मोठ्या व लांबरुंद असतात, व प्रत्येक डब्यावर एकेक नोकर असतो. तो पॅसेंजर लोकांच्या सामानाची वगैरे व्यवस्था पहातो. या कामावरहि बहुतकरून नीग्रो लोकच असतात, व त्यांच्यावर देखरेख करण्याकरितां एकदोन अमेरिकन्स असतात. या निजण्याच्या डब्यांतून लहानलहान हँडबॅगशिवाय दुसरें कांहीं सामान आणूं देत नाहींत. कारण, येथें सामान ठेवण्याकरितां मुळींच जागा नसते. आपलें जें कांहीं सामान असेल तें आधींच लगेजमध्ये घावें लागतें, व आपल्या नंबराच्या जागीं ज्यानें त्यानें बसावें लागतें. डब्याच्या दोन्ही बाजूंनीं बसण्याच्या जागा असतात, व जाण्यायेण्याकरितां मधून जागा असते. दोन्ही टोंकांनां दोन ड्रेसिंगरूम्स असतात. एक पुरुषांकरितां आणि एक बायकां-

करितां. या ड्रेसिंगरूमच्या जवळ एकदोन बिछान्यांची लहान खोली असते. या खोलीचें भाडें जवर असतें. परंतु ज्यांना स्वतंत्र खोली पाहिजे असेल, ते श्रीमंत लोक ही घेतच असतात. गाडीच्या अगदीं शेवटीं आब्झर्वेशन कार असते. तेथें बसण्याकरितां चांगल्या मखमलीच्या आरामखुर्च्या वगैरे ठेवलेल्या असतात, व त्यांच्याशीं लागूनच एक रीडिंग रूम असते. तेथें कांहींकांहीं वर्तमानपत्रें व लिहिण्याचें सामान असतें. येथें बसलें ह्मणजे देखावा फार चांगला दिसतो. डायनिंग कार पुढच्या टोंकाकडे असते, व सेकंड क्लासहि तिकडेच असतो. सेकंड क्लासमध्ये बसण्याकरितां एकेक खुर्ची मिळते. येथें निजावयाला मुळींच मिळत नाही. ही लांब गाडी फारच अवाढव्य दिसत होती. अमेरिकेचें सर्वच मोठें ह्मणतात, तें कांहीं खोटें नाही !

मग लवकरच गाडी निघाली. आम्ही दिवसभर फिरल्यामुळें अगदीं थकून गेलों होतो, व आतां लवकरच निजायला मिळेल तर बरें, असें वाटत होतें. तेथील नीग्रो नोकराला हे ह्मणाले, “अरे, आमचे बिछाने लवकरच करून दे. आम्हांला फार झोंप आली आहे.”

यावर तो नोकर ह्मणाला “होय महाराज, दहा वाजले, ह्मणजे लागलीच बिछाने करणें सुरू करितों.”

येथें ह्मणजे सर्व कांहीं नेमलेल्या वेळीं होत असावयाचें. मार्गेंपुढें व्हावयाचें नाही. परंतु आमच्या सुदैवानें दहा वाजायला फारसा अवकाश नव्हता. लवकरच दहा वाजले, व त्या नोकरानें ताबडतोब सर्वांचे बिछाने तयार केले.

एका डब्यांत एकंदर खालींवर धरून वीस बिछाने असतात. खालचा बिछाना खुर्चीसारखा असून दिवसा बसण्याच्या उपयोगांत येतो, व वरच्या बिछान्यावर गाद्या, पलंगपोस, उशा वगैरे सामान ठेवून तो बंद करितात. रात्री त्या खुर्च्यांचे बिछाने केले जातात. मध्येंमध्ये लांकडाच्या फळ्यांचें पार्टिशन करितात, व मोठमोठे डबल पडदे सोड-

तात. अशा तऱ्हेनें रात्रीच्या वेळीं डब्यामध्ये एकदम किती तरी फरक दिसूं लागतो. मधून बोळासारखा रस्ता व दोन्ही बाजूनीं लांबलांब हिरवेगार मखमलीचे सुंदर पडदे सोडलेले. प्रत्येक बिछान्याजवळ एक विजेचा दिवा असतो. वाचावयाचें असेल, तर खुशाल पडून वाचावें. वरच्या बिछान्यावर शिडीनें चढावें लागतें. रात्री कोणाला खालीं उतरावयाचें असेल, तर नोकराला घंटी द्यावी, ह्मणजे तो शिडी आणून देतो. रात्रीचे कपडे वगैरे बदलावयाचे, ते त्या लहानशा ड्रेसिंगरूममध्ये जाऊन बदलावे व मग आपल्या बिछान्यावर जाऊन निजावें.

एकंदरींत ही अमेरिकेंतील ट्रेनमधील निजण्याची व्यवस्था मला कांहीं आवडली नाही. जरी पुष्कळ मोठमोठे पडदे असतात, बाजूला फळ्यांचें पार्टिशन असतें, आणि लोकहि चांगले सभ्य असतात, तरी सर्व बायकापुरुषांनीं एकाच दिंडींतून जावयाचें, ह्मणजे बायकांनीं थोडासा त्रास पडतोच. यापेक्षां आपल्या हिंदुस्तानांतील व्यवस्था मला बरी वाटते. इतकेंच आहे, कीं, या गाडींतील बिछाने रुंद असतात.

अमेरिकन बाया प्रवासाच्या कामांत व इतर कामांतहि—बोलण्यांत, चालण्यांत, लिहिण्यांत, वाचण्यांत—सर्वच बाबतींत हुषार असतात. त्यांतल्यात्यांत प्रवास करण्यांत तर त्या फारच हुषार असतात. या आमच्या स्लीपिंग कारमध्ये पुरुषांपेक्षां बायकाच अधिक होत्या. या बायांजवळ एक हँडबॅग व ओव्हरकोट हींच होती. या स्लीपिंग कारमध्ये अधिक सामान घेऊंच देत नाहींत. आह्मांला माहीत नव्हतें, ह्मणून आह्मीं एक मोठी बॅग आणि एक बिछाना घेतला होता; पण त्या दोन्ही वस्तु आह्मांला आमच्या बिछान्यावर ठेवून घ्याव्या लागल्या, व त्यामुळे निजण्याला थोडी अडचण झाली.

या बायांच्या लहानशा हँडबॅगमधून थोडथोडें सर्व कांहीं त्यांच्या उपयोगाचें सामान असतें. दांत घांसावयाचे ब्रश, दोनतीन तऱ्हेच्या पावडरी, आरसा, फण्या, साबण, हेअरपिन वगैरे सामान तर असतेंच;

परंतु त्यांतच रात्रीं निजण्याच्या वेळीं घालण्याचे पातळ कपडे, स्लीपर, थोडेंसें शिवणकामाचें सामान वगैरे सर्व नीटनेटकें तेवढ्यांतल्यातेवढ्यांत ठेविलेलें असतें. उतरावयाची वेळ आली, कीं, घेतली बॅग हातांत, चढवला कोट, कीं, चालल्या झपाट्यानें !

ही युसामिठी व्हॅलीकडे जाणारी गाडी फार वेगानें जाते. वांकडा-तिकडा रस्ता असल्यामुळें व बराच चढाव असल्यामुळें गाडी फार हालते; परंतु निजल्याबरोबर आह्मांला फार चांगली झोंप आली व जसें काय पाळण्यांत निजल्यासारखें वाटूं लागलें. सर्व रात्र कशी गेली तें समजलें देखील नाहीं.

सकाळीं सात वाजतां गाडी डेलपोर्टल स्टेशनावर पोहोंचणार होती, ह्मणून सहा वाजतांच मंडळीची उठण्याची व कपडे वगैरे घालून तयार होण्याची गडबड सुरू झाली. हे नेहमीं प्रमाणें पांच वाजतांच उठून, पोथी वगैरे आटोपून, कपडे घालून पुस्तक वाचीत बसले होते. मला मात्र बिछाना दूर करवेना. कारण, इकडे सर्वत्र बर्फ पडल्यामुळें बरीच थंडी पडली होती.

ड्रेसिंगरूममध्ये पाळीपाळीनें दोघीदोघी तिघीतिघींची कपडे घालण्याची, तोंडें धुण्याची व वेण्या विंचरण्याची गडबड चालली होती. या लहानशा ड्रेसिंगरूममध्ये फार चांगली व्यवस्था होती. तोंड धुण्याकरितां ऊन पाणी, साबण, चांगले धुवट पुष्कळसे टॉवेलस्-प्रत्येकाला निराळा, साबण तेलासारखे बाटलींत भरून ठेवले होते. तो थोडासा हातावर ओतून ध्यावा व चोळावा, ह्मणजे साबणासारखा फेंस येई. या अमेरिकेंतील स्लीपिंग कार्स सर्व पुलमन कंपनीच्या आहेत; ह्मणून यांना 'पुलमन कार्स' असें ह्मणतात.

आमचे सर्वांचे कपडे वगैरे घालून झाले नाहींत, तोंच त्या नीग्रो नोकरानें सर्वांचे बिछाने गुंडाळून व घड्या वगैरे करून, आणि मधलें पार्टिशन काढून, वरच्या बिछान्यांत सर्व बंद करून जिकडचेंतिकडे ठेवून दिलें, व पुनः बसण्याला जागा पूर्ववत् मोकळी झाली.

या व्हेलीचा देखावा फार चांगला दिसत होता. व्हेलीमधून वांकडा-
तिकडा पाण्याचा प्रवाह वहात होता, आणि त्यामध्ये हिरवी, निळी, व
कांहीं पिवळट रंगाची शेवाळ पाण्याच्या जोराने जिकडेतिकडे हेलकावे
खात होती. व्हेलीच्या बाजूने व खडकावर कोठेकोठे पांढरे शुभ्र बर्फ
पडले होते. सकाळच्या वेळी ही सर्व शोभा फार चांगली दिसत होती,
व वारा चांगला थंड व मंदमंद वहात होता; त्यामुळे मनाला फार हुषारी
व आनंद वाटू लागला.

कांहीं व्यापारी लोकांनी या व्हेलींतील रंगीबेरंगी दगडांचे सुंदर
दागिने करून, गाडीमध्ये विकावयाला आणले होते. आंगठ्या, नेकलेस,
ब्रॉचेस वगैरे निरनिराळ्या प्रकारचे जिनस पॅसेंजर लोकांनी आपापल्या
आवडीप्रमाणे हवे तितके विकत घेतले.

सात वाजता गाडी डेलपोर्टलच्या स्टेशनावर गेली. येथे हॉटेलचा
मनुष्य उभाच होता. त्याने आह्मांला हॉटेलमध्ये नेले. हे हॉटेल स्टेश-
नाच्या जवळच आहे, परंतु ते उंच टेकडीवर असल्यामुळे बरेच वर
चढावे लागते.

हॉटेलच्या पुढील हॉलमध्ये एक मोठी फायर प्लेस होती, व तीमध्ये
धडधड विस्तव पेटत होता. त्यामुळे सर्व हाल चांगला गरम व ऊब-
दार होता. कांहीं बायका व पुरुष विस्तवाजवळ बसून पुस्तके व वर्त-
मानपत्रे वाचीत होती, व कांहीं बाया शिवणकाम, विणकाम वगैरे
करीत होत्या. हॉलच्या दुसऱ्या बाजूला एक दुकान होते. तेथे स्टेश-
नरी, ऑल्बम्स, पुस्तके व कांहीं बारीकसारीक दागिने वगैरे विक्री-
करिता ठेविले होते.

हॉटेलमध्ये थोडा उपाहार करून भग आह्मी कोचमध्ये बसून निघालो.
या कोचमध्ये सोळासतरा माणसांना बसण्याची जागा असते. हिला
चार घोडे जुंपतात. हिच्यावरील हांकणारा मनुष्य फार हुषार असतो.
तो अरुंद आणि नागमोडी रस्त्यांतून ती एवढी मोठी गाडी अगदी

या व्हेलीचा देखावा फार चांगला दिसत होता. व्हेलीमधून वांकडा-
तिकडा पाण्याचा प्रवाह वहात होता, आणि त्यामध्ये हिरवी, निळी, व
कांहीं पिवळट रंगाची शेवाळ पाण्याच्या जोराने जिकडेतिकडे हेलकावे
खात होती. व्हेलीच्या बाजूने व खडकावर कोठेकोठे पांढरे शुभ्र बर्फ
पडले होते. सकाळच्या वेळी ही सर्व शोभा फार चांगली दिसत होती,
व वारा चांगला थंड व मंदमंद वहात होता; त्यामुळे मनाला फार हुषारी
व आनंद वाटू लागला.

कांहीं व्यापारी लोकांनी या व्हेलीतील रंगीबेरंगी दगडांचे सुंदर
दागिने करून, गाडीमध्ये विकावयाला आणले होते. आंगठ्या, नेकलेस,
ब्रॉचेस वगैरे निरनिराळ्या प्रकारचे जिन्नस पैसेंजर लोकांनी आपापल्या
आवडीप्रमाणे हवे तितके विकत घेतले.

सात वाजता गाडी डेलपोर्टलच्या स्टेशनावर गेली. येथे हॉटेलचा
मनुष्य उभाच होता. त्याने आम्हांला हॉटेलमध्ये नेले. हे हॉटेल स्टेश-
नाच्या जवळच आहे, परंतु ते उंच टेकडीवर असल्यामुळे बरेच वर
चढावे लागते.

हॉटेलच्या पुढील हॉलमध्ये एक मोठी फायर प्लेस होती, व तीमध्ये
धडधड विस्तव पेटत होता. त्यामुळे सर्व हाल चांगला गरम व ऊब-
दार होता. कांहीं बायका व पुरुष विस्तवाजवळ बसून पुस्तके व वर्त-
मानपत्रे वाचीत होती, व कांहीं बाया शिवणकाम, विणकाम वगैरे
करीत होत्या. हॉलच्या दुसऱ्या बाजूला एक दुकान होते. तेथे स्टेश-
नरी, ऑल्बम्स, पुस्तके व कांहीं बारीकसारीक दागिने वगैरे विक्री-
करिता ठेविले होते.

हॉटेलमध्ये थोडा उपाहार करून मग आम्ही कोचमध्ये बसून निघालो.
या कोचमध्ये सोळासतरा माणसांना बसण्याची जागा असते. हिला
चार घोडे जुंपतात. हिच्यावरील हांकणारा मनुष्य फार हुषार असतो.
तो अरुंद आणि नागमोडी रस्त्यांतून ती एवढी मोठी गाडी अगदी

संभाळून नेतो. सामान नेण्याच्या गाड्या वेगळ्या असतात. त्याहि मोठमोठ्या असून त्यांनाहि चार किंवा सहा घोडे जुंपतात.

आमची कोच अगदीं गच्च भरली होती. एकसुद्धां सीट रिकामी नव्हती. यांत नेहमींप्रमाणें बायकांचाच भरणा जास्त होता. त्यांपैकीं बऱ्याच अमेरिकन बाया होत्या. कांहीं इंग्रज बायाहि होत्या, व एक ऑस्ट्रेलियन जोडपें होतें. हीं नवराबायको मांचूरिया बोटीवरहि आच्याबरोबर होतीं. हा ऑस्ट्रेलियन गृहस्थ जरा तिरसट स्वभावाचा होता. परंतु त्याची बायको फार चांगल्या स्वभावाची होती. ती त्याची युक्तीयुक्तीनें समजूत करीत असे. आमची कोचगाडी त्या दरीच्या किनाऱ्यानें वर चढत होती. कोठेंकोठें रस्ता अगदींच अरुंद होता, तेथें फार भीति वाटे.

या दरीमध्ये कोठेंकोठें फार चांगली शोभा दिसत होती. स्फटिकासारखें पांढरें स्वच्छ पाणी त्या खोल दरींतून खळखळ जोरानें वहात होतें, व तें त्यांतील मोठमोठ्या दगडांवर व खडकांवर धडाधड आपटत होतें. दरीच्या बाजूनें अनेक तऱ्हेचीं सुंदर जंगली फुलें फुललीं होती. त्यांचे पिवळे, निळे, काळे, पांढरे इत्यादि रंग सकाळच्या सूर्यप्रकाशामध्ये फारच चित्तवेधक दिसत होते. कोठेंकोठें डोंगरावरून लहानलहान धवधवे दरीमध्ये येऊन पडत होते.

ही सर्व शोभा अमेरिकन बाया स्वतः पाहून एकमेकींना दाखवीत होत्या, व किती सुंदर, किती मनोवेधक, किती रमणीय अशी प्रशंसा करून आनंद करीत होत्या; परंतु त्या ऑस्ट्रेलियन गृहस्थाला हें कांहींच बरें वाटत नव्हतें, असें दिसलें. कारण तो अगदीं स्तब्ध व दुर्मुखलेला बसला होता. हें पाहून त्याची बायको त्याला ह्मणाली “पहा, त्या फुलांचा रंग किती चांगला दिसतो आहे तो !”

यावर तो जरा गुरगुरल्यासारखें करून ह्मणाला “अंः, त्यांत काय विशेष आहे ? आपल्या देशांत असें नाहीं कीं काय ? मला तर कांहीं

या अमेरिकेंत चांगलें दिसत नाहीं. हॉटेलांतून कांहीं चांगली खाण्या-पिण्याची व्यवस्था नाहीं. सर्व गोष्टींची अतिशय महागाई. इकडे येऊन माझी अगदीं निराशा झाली आहे.”

या बुवाला सकाळीं त्याच्या मनाजोगी ब्रेकफास्ट मिळाली नाहीं, ह्मणून सकाळपासूनच तो संतापला होता, व हॉटेलांतून निघाला तेव्हांच त्याची कुरकुर चालली होती. बायको त्याची समजूत करण्याचा प्रयत्न करी, पण तें त्याला रुचत नसे. उलटी अधिकच त्याची तब्वेत बिघडे हीं दोघें नवराबायको आमच्या अगदीं जवळ बसलीं होतीं, ह्मणून त्यांच्या सर्व गोष्टी आह्मांला ऐकूं येत होत्या.

अमेरिकन बायका बोलत होत्या व हंसत होत्या, तेंहि या बुवाला बरें वाटेना. तो हळूच पुटपुटायला लागला “What a noisy people are these Americans—especially women! They cannot keep quiet for a second!”

यावर त्याची बायको ह्मणाली “नाहीं, डिअर, हे फार चांगले व दयाळू लोक आहेत. हे हंसूनबोलून नेहमीं आनंदांत असतात. हें काय वाईट का आहे?”

अमेरिकन बायांची खरोखरीच एकसारखी टकळी चालली होती. बिचाऱ्या ड्रायव्हरला अनेक प्रश्न विचारण्याचा त्यांनीं सपाटा चालविला होता. या डोंगराचें काय नांव आहे, या वाटरफॉलला काय ह्मणतात, हीं झाडें कशाचीं, हीं फुलें किती दिवस टिकतात, असे सारखे प्रश्न चालले होते. तो बिचारा उत्तरें तरी किती देणार? त्याला घोडे सांभाळावयाचे, व या बायांच्या प्रश्नांनां उत्तरें द्यावयाचीं. शेवटीं तो आपला दोनच शब्द बोलूं लागला “Yes Madam! No Madam!”

कांहीं बायका फारच बोलणाऱ्या व चवकसखोर होत्या. त्यांच्या तोंडाची टकळी सारखी सुरू होती. परंतु त्यांच्या बोलण्यामुळे आह्मांला चांगली करमणूक होत होती, व वेळ लवकर जात होता.

आमचा जगाचा प्रवास.

रस्त्यानें जे कित्येक डोंगर लागतात, त्यांना वेगळींवेगळीं नावे दिलीं आहेत. जसे:-एल्. कॅप्टन, श्री ब्रदर्स, कॅथीड्रल् पायरस्, ग्लेशीअर पॉइंट, पेर ऑफ् शूज् वगैरे. तसेंच येथील धबधब्यांनाहि निराळीं नावे आहेत. उदाहरणार्थ:-ब्रायडल् व्हेल इत्यादि.

आमची कोच युसोमिठीला बारा वाजतां येऊन पोहोचली. येथें एकच साधारण लहानसें हॉटेल आहे. परंतु तितक्यांतल्या तितक्यांत सर्व व्यवस्था चांगली आहे.

युसोमिठी ही दरी कॅलिफोर्नियाच्या मध्यभागीं आहे. मेजर साव्हेज यांनीं हिचा शोध १८५७ सालीं लाविला. ही दरी समुद्रापासून ४००० फूट उंच आहे, व हिची लांबी सात मैल आहे. रुंदी सरासरी एक मैल आहे. येथील सृष्टिसौंदर्य फार रमणीय आहे. येथें मरसेट नांवाची मुख्य नदी आहे, व तिला अनेक लहानलहान प्रवाह येऊन मिळाले आहेत, व त्यांपासून अनेक लहानमोठे धबधबे उत्पन्न झाले आहेत. सर्वांत मोठा धबधबा हॉटेलच्या जवळच आहे. तो बऱ्याच उंचावरून खालीं जोरानें पडत असतो, व त्याचे मोत्यासारखे तुषार दूरवर उडत असतात. या धबधब्याच्या सभोंवतालच्या तुषारांचें पांढरें शुभ्र व खडीसारखें घट्ट बर्फ जमलें होतें, व सर्वत्र झाडांझुडपांखालून व दल-दलीच्या जागांमधून बर्फ जमलें होतें. त्यामुळें येथें चांगलीच थंडी पडली होती.

आह्मीं स्नानें वगैरे करून लंच घेतली व हॉटेलच्यापुढें व्हरांड्यांत बसून सभोंवतालचें सृष्टिसौंदर्य पहात होतो. इतरहि प्रवाशी मंडळी बसली होती, व आपापल्या प्रवासाच्या व अनुभवाच्या गोष्टी एकमेकांना सांगत होती. आमच्याहि कांहीं अमेरिकन बायांशीं ओळखी झाल्या होत्या. त्या आमच्याशीं फार ममतेनें वागत. विशेषतः एक ह्यातारी अमेरिकन बाई व तिची एक तरुण मुलगी या दोघींची सकाळीं कोचमध्ये बसल्यापासूनच चांगली ओळख झाली होती. ही ह्यातारी बाई फारच

ममताळू व कोवळ्या मनाची होती. रस्त्यानें सुंदर झाड दिसलें, अथवा एकादा सुंदर डोंगर दिसला, किंवा फुलें वगैरे दिसलीं, तर ती आह्मांला आधीं दाखवीत असे, व ह्मणत असे, कीं “तुमचें एकाद वेळ तिकडे लक्ष्य जाणार नाहीं, ह्मणून मी तुह्मांला सांगतें; पण तुह्मांला त्यापासून कांहीं त्रास होणार नाहीं ना ? कारण, माझ्या आईनें मला लहानपणापासून असें शिकविलें आहे, कीं, जर आपल्याला कांहीं सुंदर देखावा किंवा सुंदर वस्तु दिसली, तर ती आधीं दुसऱ्याला दाखवावी. ढगामध्ये व डोंगरांमधून सुंदर तोंडें कल्पावीं, ह्मणजे तशींच आपणांला दिसूं लागतात. तें पहा, त्या डोंगराच्या बाजूला हत्तीचें तोंड दिसत आहे. त्या ढगामध्ये पहा किती सुंदर पऱ्या नाचतांना दिसतात—”

यावर तिची मुलगी ह्मणाली “आई, कांहीं तरी वेड्यासारखें सांगते आहेस झालें ! आह्मांला तर त्या डोंगरावर तोंडें दिसत नाहींत, किंवा ढगामध्ये पऱ्या नाचतांना दिसत नाहींत.”

ह्मातारी ह्मणाली “डार्लिंग, तूं विश्वास ठेवीत नाहीस ह्मणून तुला दिसत नाही !”

अशी सकाळपासून या ह्माताऱ्या बाईची व आमची चांगली ओळख झाली होती. या दोघी मायलेकी व्हरांड्यामध्ये आमच्याजवळ बसून हिंदुस्तानच्या वगैरे गोष्टी विचारीत होत्या, व तेथेंच आमच्याजवळ ऑस्ट्रेलियन बाईहि बसली होती. इतक्यांत ऑस्ट्रेलियन बुवा स्नान करून, चांगले स्वच्छ कपडे वगैरे घालून बाहेर आले, व सकाळपेक्षां आणखी रागावलेले दिसूं लागले. आमच्याजवळ येऊन आह्मां सर्वांनां सांगूं लागले “पहा, येथें अमेरिकेमध्ये कसे लोकांजवळून सर्व बाबींचे वेगवेगळे पैसे घेतात ते ? स्नानाचा माझ्याजवळून एक शिलिंग घेतला ! खरें पाहिलें असतां यांनीं स्नानाबद्दल मुळींच पैसे घेऊं नयेत. ह्मणजे प्रवासी लोकांनां स्वच्छ रहाण्याबद्दल उत्तेजन तरी येईल. नाहीं तर कोणीहि आपल्या स्वच्छतेबद्दल काळजी घेणार नाहीं. लोकांजवळून स्वच्छतेबद्दल

पैसे घेणारा असा देश आपण नाही पाहिला बुवा ! अशाने लोकांना स्नाने करण्याला संकोच वाटणार. मग लोकांमध्ये आरोग्य कसे रहाणार ?”

हे ऐकून त्या ह्याताऱ्या बाईच्या मुलीला थोडा राग आला. कारण ती अमेरिकन होती. तिच्या देशाला वाईट हॉटेलेले तिला कसे बरे वाटणार ? ती ह्मणाली “काय ? तुमच्या ऑस्ट्रेलियामध्ये स्नानाची व्यवस्था सर्व ठिकाणी फुकटच असते की काय ? या युसामिठीसारख्या अवघड ठिकाणी सर्व वस्तु आणावयाचा व हॉटेल ठेवावयाचा त्यांना किती त्रास व किती खर्च येत असेल ? मग लोकांजवळून सर्व वस्तूंचे पैसे घेणार नाही, तर एवढा खर्च कसा भागेल, व प्रवाशांची व्यवस्था कशी राहील ?”

असा त्यांचा बराच वादविवाद चालला. मग त्या बुवाच्या बायकोने कांहीं तरी निमित्त काढून त्याला बाहेर बागेत फिरावयाला नेले.

दुपारी चार वाजतां इन्स्पिरेशन पॉइंटकडे जाणारी बस तयार झाली. या गाडीलाहि चार घोडे जुंपलेले असतात, व त्यांत अठरावीसजणांना बसण्याची जागा असते. दुसरे कांहीं प्रवासी व आह्मी या गाडीत बसून निघालो. रस्त्याने कांहीं पहाण्यासारखे नव्हते. जिकडेतिकडे मोठमोठे डोंगर, आणि खडक दिसत होते, व कोठेकोठे तुरळक एकादा लहानसा वॉटरफॉल दिसत होता. रस्ता अतिशयच अरुंद ह्मणजे अगदीं एका गाडीपुरता होता. रस्त्याच्या एका बाजूला खोलखोल व भयंकर दऱ्या होत्या, व दुसऱ्या बाजूला उंचनीच असे पर्वताचे कडे होते. जागजागी रस्त्याला वांकडीतिकडी अवघड वळणे होती. दरीकडील बाजूला दृष्टि फिरविली, ह्मणजे अंगावर शहारे येत होते. जरी पुष्कळ तऱ्हेने खात्री होती, की, इकडे बहुतकरून अपघात होत नाहीत, इकडील लोक फार काळजी घेतात, तरी मनांतल्यामनांत फार भीति वाटतच होती; परंतु त्या हांकणाराला मात्र कांहींच वाटत नव्हते. तो त्या अवघड वळणांनीं ती एवढी मोठी चार घोड्यांची गाडी फार जलदीने व साहजिक रीतीने हांकीत होता.

अशा या अरुंद रस्त्याने ही गाडी डोंगराच्या माथ्यावर गेली. येथे पहाण्यासारखे असे कांहीच नाही. फक्त बरेच वर आल्यामुळे खालील झाडाझुडपांचा व दऱ्या, धबधबे वगैरेंचा देखावा चांगला दिसत होता. आह्मी वर पोहोचलो, ती सूर्यास्ताची वेळ होती सूर्याची मंद झालेली किरणे तेथील एका मोठ्या दरीत एक मोठा धबधबा होता, त्यावर पडली होती. त्यामुळे त्या धबधब्याचे हिरवे, तांबडे, पिवळे, जांभळे असे अनेक रंग बदलत होते. त्या दरीमध्ये कित्येक इंद्रधनुष्ये दिसत होती, एवढाच काय तो सुंदर देखावा तेथे दिसला.

जेव्हा आह्मी परत येऊ लागलो, तेव्हा अर्ध्या वाटेत आह्मांला खालून येणारी गाडी भेटली. आतां ही गाडी कशी जाणार ? रस्ता पाहिला, तर अगदीं एका गाडीपुरता. ही आमची गाडीहि मार्गे फिरवितां येत नव्हती, आणि ती गाडीहि मार्गे फिरवतां येत नव्हती. आतां कसे होणार, याबद्दल मला फार भीति वाटूं लागली. परंतु एवढे बरे होते, कीं, ती दुसरी गाडी दोन घोड्यांची असून आमच्या गाडीपेक्षां पुष्कळ लहान होती लपून त्या गाडीचे घोडे सोडले, व आमच्या बरोबरची कांहीं पुरुष मंडळी खालीं उतरून, त्या ड्रायव्हरला मदत करून, ती गाडी बाजूच्या एका खडकाकडे ओढून ठेविली. मग आमची गाडी पुढे हांकली. झाले. एकदांचीं आह्मी निर्विघ्नपणें हॉटेलांत परत आलों.

संध्याकाळीं जेवण झाल्यावर आह्मी सर्व ड्रॉइंगरूममध्ये येऊन बसलों. तेव्हा आमची ओळखीची अमेरिकन ह्यातारी बाई आह्मांला विचारूं लागली “आज दुपारीं तुम्ही कुठे गेलां हातां ? तेथे काय पाहिलें व काय केलें ? ” या दोघी मायलेकी तो उंच डोंगर पहाण्याला दुपारीं आमच्याबरोबर आल्या नव्हत्या.

आह्मी ह्यातारीला सांगितलें “तेथून दऱ्या, धबधबे वगैरेंचा देखावा फार चांगला दिसतो.”

ह्यातारी हणाली “आह्मी उद्यां जाऊं.”

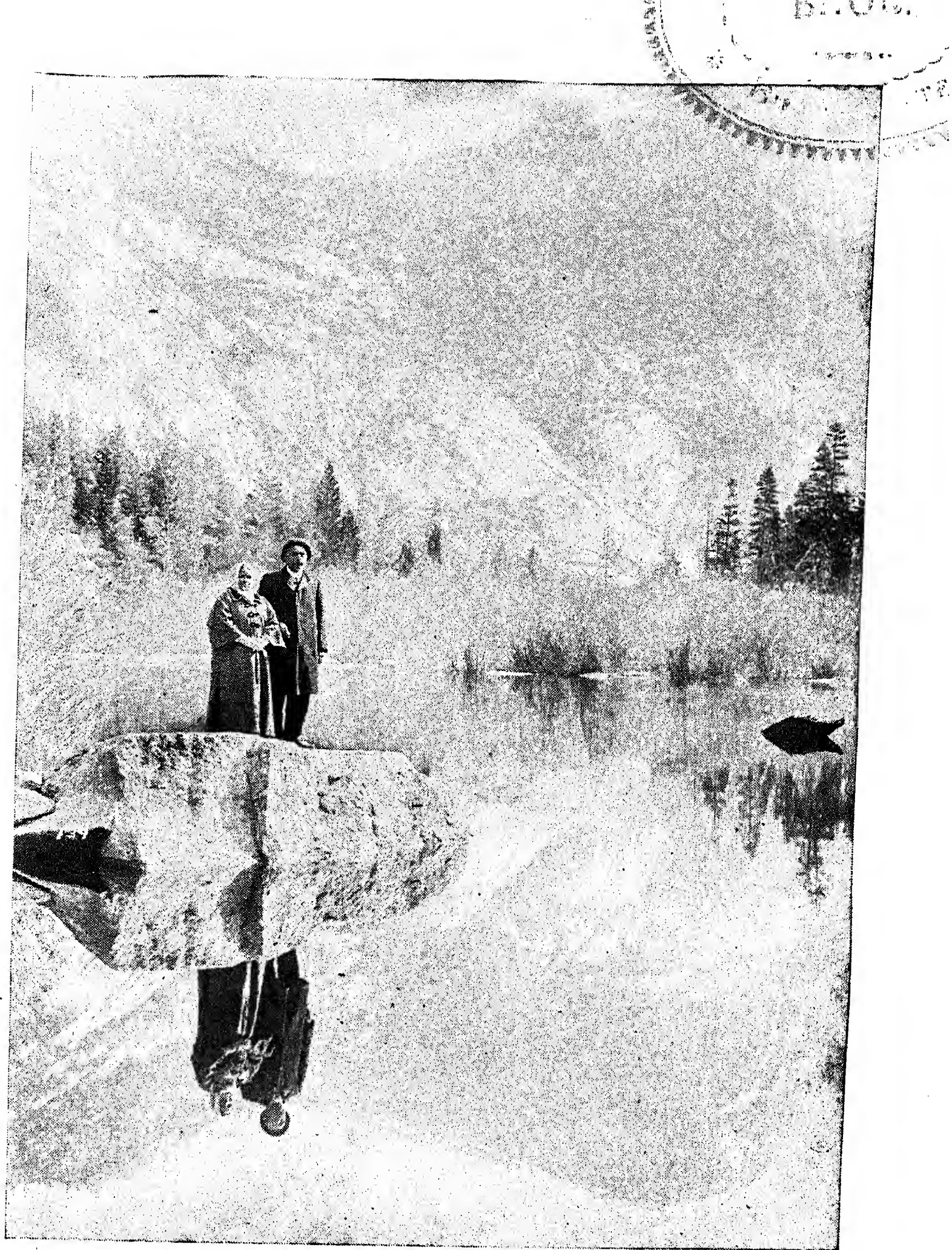
ह्यातारी आपल्या लेंकीवर जीव कीं प्राण करीत असे. ती ह्मणाली “मला कांहीं कोठें जाण्याची अथवा पहाण्याची फारशी इच्छा नाही. पण मुलींकरितां जावें लागतें.”

ह्यातारी डोळ्यांत आसवें आणून पुढें ह्मणाली “मी फार दुःखी आहे. चार महिने झाले, माझी एक तरुण मुलगी निर्वतली. ती सर्वांत धाकटी होती. आणखी मला दोन मुले व दोन मुलगे आहेत. परंतु जें जातें, त्याची जागा दुसरें भरून काढूं शकत नाही. ज्याचे गुण त्याच्याबरोबर जातात. माझी ही मुलगी नेहमीं आजारी असते. ही फार नाजूक आहे. माझा नवरा मरण पावून एक वर्ष झालें. तेव्हांपासून माझी प्रकृति बरी नसते.” असें ह्यातारी आपलें सुखःदुख सांगत होती.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं गाडींत बसून मिरर लेक पहाण्याला गेलों. या वेळीं ह्यातारी बाई व तिची मुलगी या दोघी आमच्याबरोबर होत्या.

मिरर लेक हें डोंगराच्यामध्ये लहानसें तळें आहे. याच्या भोंवतालीं उंचउंच डोंगर व लहानमोठीं झाडे आहेत. डोंगरावर जिकडेतिकडे बर्फाचें पांघरूण झालें होतें. येथें सूर्योदयाचा देखावा फार रमणीय दिसतो. पहिल्यानें सूर्य ताऱ्यासारखा लहान दिसतो, व जसजसा त्या डोंगरांच्या वर येतो, तसतसा तो मोठा दिसूं लागतो. येथील सभोंवतालच्या देखाव्याचें हुबेहुब प्रतिबिंब तळ्यांत दिसतें. तळ्याच्या पाण्यामध्ये एक मोठा दगड आहे. त्यावर उभें राहून लोक फोटो काढवितात. ते फोटो प्रतिबिंबासह निघतात. आमच्या बरोबरच्या सर्व मंडळीनें तेथें उभें राहून आपले फोटो घेतले. आम्ही दोघांनींहि आपला फोटो घेतला. परंतु माझा फोटो जरा चमत्कारिक निघाला. कारण, तेथें फार थंडी असल्यामुळें मीं एक लांब व जाड कोट घातला होता. कोटासुद्धां फोटो काढावा लागला. त्यामुळें माझा फोटो मला आवडला नाही. परंतु हे ह्मणाले “यांत कसलें चांगलें आणि वाईट आलें आहे ? उगीच एकेका जागेची आठवण ह्मणून असावा.”

आमचां लेकमिरर येथें घेतलेला फोटो.

येथून अर्ध्या मैलावर असलेल्या मरसट नदीत हॅपी आरदलस पहावयाला गेलों. इकडे गाडी जात नाही, हणून येथे खेंचरे व गाढवे खोगीर घालून भाड्याने देण्याला तयार होती. बरीच मंडळी यांच्यावर स्वार होऊन गेली. आह्मी दोघे व आमच्या मैत्रीणी त्या दोघी मायलेकी आणि ऑस्ट्रेलियन जोडपे व आणखी कांहीं मंडळी अशी पायींच चालत गेली. रस्ता डोंगराळ असल्यामुळे जागजागी चढउतार होता. कोठेहि चांगले दगड व छाया दिसली, कीं, तेथे बसून आह्मी सर्वजण विश्रांति घेत होतो. कारण ती ह्यातारी बाई फार लवकर थकत असे. तिच्याकरितां आह्मी सर्वच घटकाभर बसत असूं, व ह्यातारीच्या गप्पागोष्टी ऐकत बसूं. येथे नदीच्या पाण्याशिवाय कांहीं विशेष पहाण्यासारखे नव्हते. हणून आह्मी लवकरच परतलों. ऑस्ट्रेलियन बुवाहि आज चांगले आनंदांत होते. ते बायकोशीं व सर्वांशींच आज हंसतमुखाने बोलत होते.

लंचच्या वेळेला परत हॉटेलांत आलों. लंच घेतल्यावर हॉटेलजवळील कांहीं चित्रांचीं व फोटोग्राफरचीं दुकाने पाहिलीं. येथील देखाव्यांचे आल्बम्स वगैरे घेतले. येथील दुकानदार आह्मांला विचारूं लागला, कीं “तुम्ही वाओनाला कां जात नाही? तेथल्याइतकीं मोठीं झाडे जगांत दुसरीकडे नाहीत, अशी आख्या आहे. कांहीं झाडांचे बुंधे कोरून, चार घोड्यांच्या बसेस जाण्याइतका रस्ता केला आहे. तरी त्या झाडांना कांहींएक इजा झाली नाही. तीं जशींच्या तशींच हिरवीं गार आहेत. तेथे नेहमीं पुष्कळ जाड बर्फ असते, व लोकांनां इकडेतिकडे फिरण्याकरितां जाड तरटाचे जोडे घालावे लागतात. तुम्हीं इतक्या दूरवर येऊन ती पहाण्यासारखी जागा कशी सोडली?”

परंतु “आह्मांला आतां वेळ नसल्यामुळे तिकडे जातां येत नाही,” असें आह्मी त्या दुकानदाराला सांगितले. असली चांगली जागा आह्मी पाहिली नाही, हणून आह्मांलाहि वाईट वाटले; परंतु आमच्या पुढील प्रोग्रामाप्रमाणे आह्मांला एक दिवसहि मोडतां येण्यासारखा नव्हता.

मग आह्मी मोठ्या धबधब्याकडे गेलों व तेथील सुंदर हिरव्या गार राईमध्ये इकडेतिकडे फिरलों. तेथे दुसरीहि आणखी कांहीं मंडळी आमच्यासारखीच फिरत होती. या राईमधून नदीचा प्रवाह जोराने खळाळून वहात होता, व जिकडेतिकडे पांढरे शुभ्र बर्फाचे ढोंगच्याढोंग पडले होते. या लहानशा उपवनाची शोभा फार मनोरम दिसत होती. नदीच्या बाजूने, जागजागी ओबडधोबड लांकडी खुर्च्या लोकांना विश्रांति घेण्याकरिता ठेविल्या होत्या. नदीवर ठिकठिकाणी लहानलहान लांकडी पूल बांधिले होते. त्यामुळे लोकांना नदीच्या दोन्ही बाजूंना जाण्यायेण्याचा त्रास होत नसे. येथील पांढऱ्या शुभ्र बर्फाचे गोळे करून मी ते नदीच्या प्रवाहांत फेकले. अगदी माझ्या हाताला मुंग्या येत तोंपर्यंत मी त्या बर्फात खेळ करीत होतें. हे तेथे खुर्चीवर बसून माझ्या वेडेपणाकडे पाहून हंसत होते, व “उगीच थंडामध्ये कशाला फार हात घालतां ? सर्दी वगैरे होईल. उगाच काय लहान मुलीप्रमाणे खेळ मांडला आहे ?” असें हसून मधुनमधून मला रागेहि भरत होते; परंतु त्या मऊमऊ बर्फाचे गोळे, बाहुल्या, बोळकीं वगैरे करण्याची मला फार मजा वाटे. या वेळीं मला माझ्या भाच्यांची आणि सुनांची फार आठवण झाली, व वाटलें, कीं, त्या जर येथे असत्या, तर त्या या बर्फात खूप खेळल्या असत्या. कारण कॅंपमध्ये त्या नेहमीं आमच्या-बरोबर असत, व आमच्या तंबूजवळ नदी किंवा नाला असला, तर तेथील वाळूमध्ये अथवा पाण्यामध्ये खूप खेळत असत; आणि लुग-ड्याचे ओंचे ओले करून तंबूत आल्यावर मी रागे भरेन, हसून इकडे-तिकडे लपत असत. ती सर्व आठवण मला या वेळीं झाली.

संध्याकाळीं चहा वगैरे घेऊन आह्मी हॉटेलच्या पुढे व्हरांड्यांत बसलों होतो. इतक्यांत इन्स्पेरेशन पॉइंटकडे गेलेली कोच आली. तिच्यामधून ह्यातारी बाई व तिची मुलगी या दोघीहि गेल्या होत्या. ह्यातारी बाई एक मोठा उसासा टाकून गाडीच्या खाली उतरली, व तिने पिशवीतून

चट्‌दिशीं एक डॉलर काढून ड्रायव्हरच्या हातीं दिला. ह्यातारीचें तोंड जरा रागावल्यासारखें व कांहींसैं भ्याल्यासारखें दिसत होतें. थोड्या वेळानें हात व तोंड धुऊन ती आमच्याजवळ येऊन बसली, व ह्मणूं लागली “ त्या डोंगरावर कांहींसुद्धां पहाण्यासारखें नाहीं. तुह्मीं काल सांगितलें, कीं, ती जागा फार रमणीय आहे. ह्मणून मी आपल्या मुलीला घेऊन गेलें. पण तो भयंकर रस्ता पाहून मला फार भीति वाटूं लागली. उगीच हे लोक भलत्याच जागीं लोकांनां नेतात. अशा जागीं जर अपघात झाला, तर एक मनुष्यसुद्धां वांचणार नाहीं. ” एकंदरींत ह्यातारीला त्या अरुंद व अवघड रस्त्यानें फार भीति वाटली, असें दिसलें.

ह्यातारी पुढें ह्मणाली “तीं मोठीं झाडें पहावयाला जाण्याचीहि माझी इच्छा नाहीं. एक तर तिकडे गेलें ह्मणजे दोनतीन दिवस मोडतील. तिकडे थंडी पण फार असते, व मुलीची प्रकृतीहि चांगली नाहीं. परंतु तिच्या मनांतून तिकडे जावयाचें फार आहे. तेव्हां तिला निराश करणेंहि मला बरें वाटत नाहीं, व अशा जागीं तिला नेऊन तिची प्रकृति विघडविणेंहि ठीक वाटत नाहीं. आतां रात्रीं जेवण झाल्यावर एकटी बसून याचा पुष्कळ विचार करीन व मग त्याप्रमाणें बेत ठरवीन. माझ्या आईनें मला असेंच सांगितलें आहे, कीं, जर आपल्याला कोणच्याहि गोष्टीविषयीं निश्चय करावयाचा असेल, तर रात्रीं एकटें बसून विचार करावा, व मग काय तो निश्चय ठरवावा ? ”

अशा रीतीनें ही बाई मोकळ्या मनानें आमच्याशीं बोलत असे. ती फार साध्या स्वभावाची व मायाळू होती.

संध्याकाळीं आह्मी येथील मूळचे रहिवासी रेड इंडियन्स् यांच्या रहाण्याच्या कांहीं जागा पाहिल्या. हे लोक आतां येथें फारच थोडे राहिले आहेत. हे शरीरानें चांगले मजबूत असून रंगानें जरा लालसर आहेत, व दिसण्यांत ओबडधोबड आहेत.

दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं आह्मी लंच घेऊन निघालों व संध्याकाळीं पांच वाजतां एल. पोर्टल येथें आलों. येथें जेवण वगैरे आटोपून आठांच्या गाडीनें निघालों, तीं सकाळीं सहा वाजतां सान्फ्रान्सिस्कोला आलों. येथें दुपारीं कांहीं बूट, मोजे, गरम कपडे वगैरेंची खरेदी केली. येथील दुकानांतून व्यवस्था व स्वच्छता फारच चांगली असते, व ज्या दुकानांत जावें, त्या दुकानांत गिऱ्हाइकांची अगदीं गर्दी असते. जोड्यांच्या दुकानांत जागजागीं गिऱ्हाइकांकरितां दहादहा, बाराबारा खुर्च्या ओळीनें ठेवलेल्या असतात, व प्रत्येक खुर्चीच्या पुढें एकएक स्टूल ठेवलेला असतो, व पांचसहा मनुष्ये खिशांत शूस्लिष्ट, बटणें, ड्रक्स् वगैरे घेऊन तयार असतात. गिऱ्हाइक गरीब असो वा श्रीमंत असो, लहान मुली असोत अथवा मोठ्या बायका असोत, दुकानांतील मनुष्ये सर्वांशीं फार अदबीनें वागतात. माझ्यासमोर दोघीतिघी बाया जोडे घेत होत्या, त्यांची गंमत मीं पाहिली. त्या बायांनीं पंच-वीसएक जोडे घालून पाहिले असतील. हा वट्टच आहे, हा सईलच आहे, याचा रंगच चांगला नाही, याचें व्हार्निसच चांगलें नाही, असें करून कितीएक बुटांच्या पेठ्या त्या मनुष्याकडून काढवल्या; परंतु तो जरासुद्धां त्रासला नाही, कीं, उद्धटपणानें किंवा मगस्वरपणानें त्यांच्याशीं वागला नाही.

सान्फ्रान्सिस्कोहून रात्रीं जेवणानंतर सॉलट्लेक सिटीला जाण्याकरितां आह्मी निघालों. रात्रीच्या वेळीं येथें समुद्राचा देखावा अतिशय उत्तम दिसत होता. लहानलहान बोटी दिव्यांनीं दैदीप्यमान होऊन चोहोंकडे झपाट्यानें फिरत होत्या. त्यांतील दिव्यांचीं किरणें समुद्राच्या पाण्यावर प्रतिबिंबित होऊन दूरपर्यंत चकाकत होती. या लहान बोटी येथें रात्रंदिवस चाललेल्या असतात.

आह्मी रेल्वेस्टेशनावर आलों, तेव्हां तेथें ट्रेन तयार होती. ही वेस्टर्न पॅसिफिक नांवाची रेलवे लाईन नुकतीच उघडली गेली होती,

व रेल्वेचे ऑफिसर लोक ह्मणाले, कीं, या गाडीच्या पहिल्या क्लासचें तिकिट तुझांलाच पहिल्यानें दिलें.

आमच्या डब्यांतील पोर्टर एक नीग्रो तरुण होता. हा फार गरीब मुलगा दिसला. हा चिकागोमध्ये डॉक्टरीचा अभ्यास करीत होता, असें त्याच्या सांगण्यावरून समजलें. तो ह्मणाला “सुटी असली, ह्मणजे अपाण पोर्टरची वगैरे कसली तरी नोकरी करितों, व त्या पैशांनीं आपला अभ्यास चालवितों. डॉक्टरची परीक्षा पास झाल्यावर माझा हिंदुस्तानला जाण्याचा विचार आहे. हिंदुस्तानांतील लोक मला चांगल्या रीतीनें वागवितील कीं नाहीं ? मला तेथें चांगले पैसे मिळतील काय ?”

यांनीं त्याला सांगितलें “तुझी हिंदुस्तानला येण्याची इच्छा आहे, तर जरूर ये. कारण, हिंदुस्तानांत चांगल्या डॉक्टराची जरूरी आहे. तुझ्या दुषारीप्रमाणें तुला पैसेहि मिळतील. हिंदुस्तानांत काळे, गोरे सर्व तऱ्हेचे लोक आहेत. तेव्हां तेथील लोक तुझ्याशीं कांहीं भेदभाव ठेवणार नाहींत.”

मग त्यानें आपल्या नीग्रोज् लोकांविषयीं बरीच हकीगत आत्तांला सांगितली, व तो स्वतः किती गरीबींत व किती त्रासांत येथपर्यंत शिकला, तें सर्व सांगितलें. यांनीं शिक्षणाकरितां त्याला कांहीं पैसे बक्षिस दिले आणि तेथील कांहीं गृहस्थांनींहि त्याला मदत केली. अशा तऱ्हेनें त्याला बरेच पैसे मिळाले.

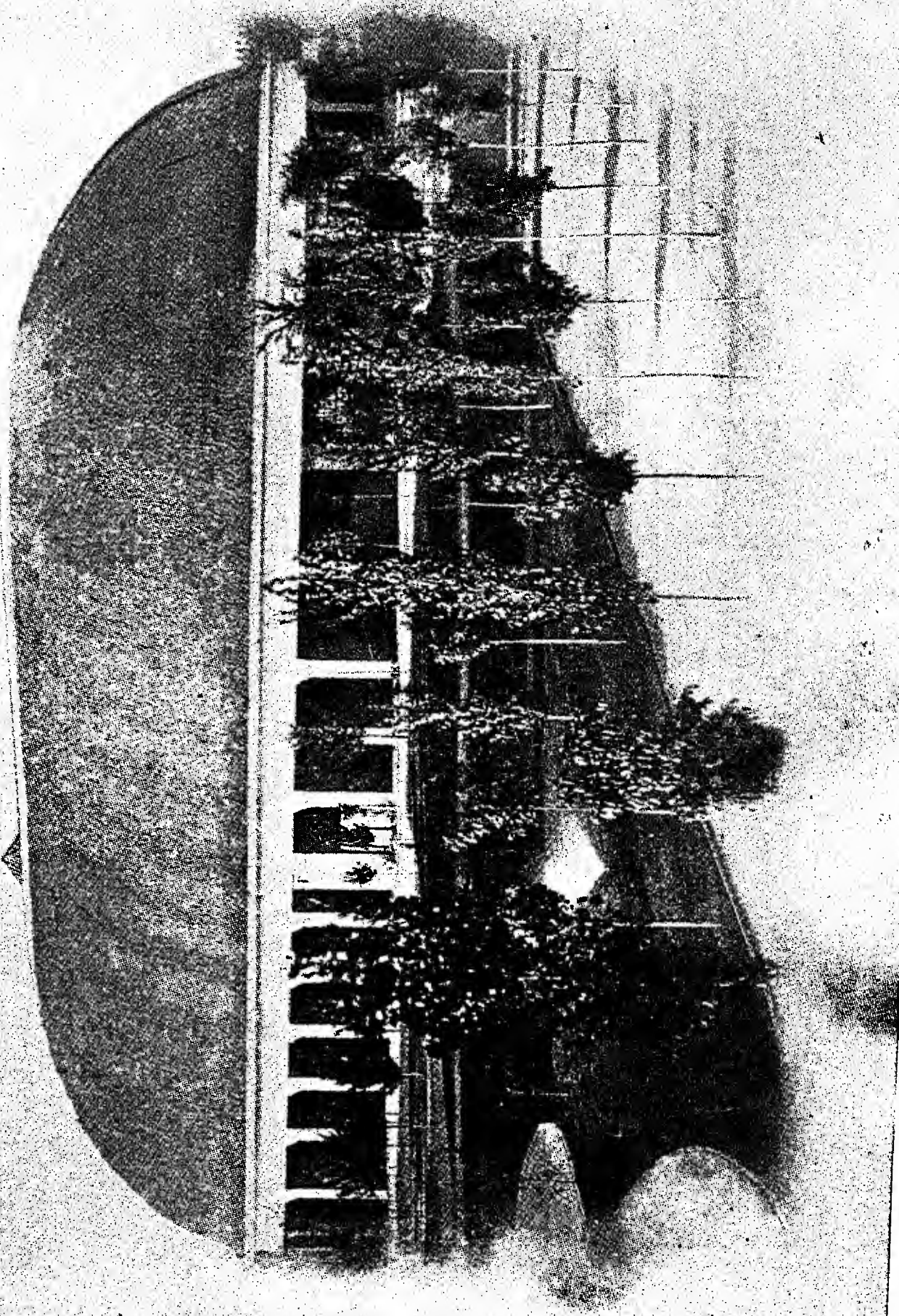
या नव्या लायनीनें कांहींच मनोरम देखावा नाहीं. जिकडे पहावें तिकडे बर्फानें आच्छादलेले रुक्ष डोंगर दिसत होते. झाडाझुडपांचें कोठें नांव-सुद्धां नव्हतें. डोंगरांतील खडकांचे रंग मात्र अनेक तऱ्हेचे चित्रविचित्र दिसत होते. या खडकांच्या स्वाभाविक रीतीनें असंख्य तऱ्हेच्या आकृति झालेल्या होत्या, व आब्झर्वेशन कारमध्ये बसलें ह्मणजे जेथपर्यंत दृष्टि पोहोचेल, तेथपर्यंत हा डोंगरी प्रदेश फार विलक्षण दिसतो. अमेरिकेंत लोक

येथील चित्रविचित्र दगडांचे दागिने करितात. हे दागिने ट्रैनमधील कांहीं ऑफिसर लोकांजवळ विक्रीकरिता ठेवलेले होते. त्या लोकांनी गोडगोड गोष्टी बोलून आमच्याहि गळ्यांत कांहीं दागिने बांधले.

तिसऱ्या दिवशीं सकाळीं सॉट्लेक सिटीला आली पोहोचलों. सॉट्लेक सिटी हें मारमन पंथी लोकांचें मुख्य शहर आहे. या शहराची रचना फार सुंदर आहे. ज्या सडकेनें जावें, त्या सडकेनें घरे एकसारखीं व नीटनेटकीं बांधलेलीं असून प्रत्येक घराच्या पुढें सुंदर बाग आहे, व सडका चांगल्या विस्तीर्ण असून स्वच्छ आहेत. येथें पहाण्याजोगीं स्थळे दोन आहेत. एक खान्या पाण्याचें तळें, व दुसरें मारमन पंथी लोकांचें मुख्य देऊळ. हें देऊळ फार मोठें व चांगलें भव्य आहे. याच्या सभोवतालीं सुंदर बाग, व जागजागीं सुंदर, स्वच्छ पाण्याचीं रमणीय कारंजीं आहेत. यांशिवाय लोकांनां पाणी पिण्याकरितां लहानलहान कारंजीं केलेलीं आहेत. या कारंज्यांकरितां लहानलहान दगडी चबुत्रे बांधलेले आहेत. त्या चबुत्र्यांच्या भोंवतालीं कांचेचे ग्लास पक्के बसविलेले असून, त्या खालून पाणी ग्लासांत येण्याची योजना केलेली आहे. सर्व लोक त्या लहानशा फवान्याला तोंड लावून तें पाणी पितात. हें पाणी चांगलें थंड व गोड लागतें. उन्हाळ्यांत तर तें अमृतासारखें लागतें.

या देवळांत पांच हजार लोकांनां बसण्याची जागा आहे. येथें रोज दुपारीं बारा वाजतां छोटी प्रार्थना होते. त्या प्रसंगीं येथील आर्गन वाजवितात. येथील आर्गनिस्ट सर्व जगांत पहिल्या नंबरचा आहे, अशी आख्या आहे. हें सुमारें अर्धा तास वाजवितात. आह्मांला या वाद्याची कांहींच माहिती नव्हती, तरी त्याचे मधुर आलाप कानांला फार गोड लागत होते. तो मोठा हॉल त्या वाद्याच्या मधुर ध्वनीनें अगदीं दुमदुमून गेला होता. सर्व प्रेक्षकसमाज अगदीं चित्रवत् बसला होता. ही प्रार्थना संपल्यावर आली थोडा वेळ येथील बागेमध्ये फिरलों, व मग

साल्टलेक सिटी येथील टॅबरनेकल.

मोटारबसमध्ये बसून तेथील देखावे पहावयाला गेलों. ही मोटारबस आह्मां प्रवासी लोकांनीं अगदीं गच्च भरली होती. एक हांकणारा व एक माहिती सांगणारा असे दोन मनुष्य होते. माहिती सांगणारा मनुष्य तोंडाला मोठा थोरला पोंगाडा लावून त्याच्यांतून लोकांना घरांचीं, बागांचीं, सडकांचीं वगैरे नांवे सांगत होता. घरांची माहिती देत होता, ती मोठी मौजेची वाटत होती. “हें पिवळें रंगविलेलें घर पहा; येथें चार वर्षांमागे एक गृहस्थ रहात होता, त्याला पंचवीस बायका होत्या. तें पांढरें घर पहा; तेथें एकजण रहात होता, त्याला तीस बायका होत्या.” अशाचसारखी बरीच माहिती देत होता. येथील लोकांची पुष्कळ बायका करण्याची चाल आतां सरकारानें कायदे करून बरीच कमी केली आहे; तथापि त्या कायद्याची अजून पूर्ण बजावणी झाली नाही, असें कांहीं लोक ह्मणत होते.

दुपारीं चार वाजतां आह्मी येथून निघालों, तीं दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं सात वाजतां कालोराडोस्प्रिंगला पोहोचलों.

कालोराडोस्प्रिंग.

येथें आह्मी आलामो हॉटेलमध्ये उतरलों. हें गांव सहा हजार फूट उंचावर आहे. येथें नेहमीं बरीच थंडी असते. हवाहि चांगली असते, असें ह्मणतात. कालोराडो गांव या हॉटेलपासून दोन मैलांवर आहे. हें गांव सोन्याच्या खाणींमुळे बरेंच प्रख्यात आहे, आणि त्यामुळे येथें बरीच श्रीमंत व्यापारी लोकांची वस्ति आहे.

ब्रेकफास्ट झाल्यावर आह्मी एक घोड्याची गाडी ठरविली व तेथील प्रसिद्ध ठिकाणें पहावयाला गेलों. चिनक्यानन, स्ट्याटन पार्क, साउथ चिनक्यानन, सेव्हन् फॉल्स, हेलन हॅन्ड, चीग्रेभ वगैरे स्थळे पाहून समिट बुलवार्ड व बेरक्रीक क्याननवरून खालीं आलों. नंतर कालोराडो शहरांतून परत हॉटेलांत आलों. रस्त्यानें पहाडी देखावा फार सुंदर

दिसत होता. सेव्हन् फॉल्स् येथे सात पायऱ्यांवरून पाणी खाली येते, ह्मणून याला सेव्हन् फॉल्म् ह्मणतात. ज्या एका उंच डोंगरावरून पाणी खाली येते, त्या डोंगराला पायऱ्यांसारखे सात कंगोरे आहेत. या सात कड्यांवरून पाणी खूप जोराने खाली येते. ते पांढरे दुधासारखे दिसते. येथे वर जाण्याकरिता एक चांगला लोखंडी जिना केला आहे. या जिन्यावर उभे राहून आह्मी आपले फोटो घेतले. येथे रोडकीशी दोन गाढवे ठेवलेली असतात व प्रेक्षक लोक आवडीने या गाढवांवर बसून आपले फोटो काढवितात. या गाढवांना इकडे 'बरो' ह्मणतात. येथील फोटोग्राफरने आह्मांला पुष्कळ आग्रह केला, कीं, "तुम्ही दोघे गाढवांवर बसून आपले फोटो काढवा." परंतु त्या रोडक्या गाढवावर बसण्याची मला भीति वाटली. ह्मणून मी ते नाकारले.

मला हे ह्मणू लागले "गाढवावर बसण्याचा चांगला सन्मान मिळत होता; परंतु तुमच्या नशिबी नाही! पुनः असा योग येणार नाही!"

नंतर हेलन हॅन्डची समाधि पहाण्याला गेलो. या बाईला क्षयाची भावना झाल्यामुळे ही कालोराडोसिंगमध्ये येऊन राहिली होती. येथे असतांना या बाईने पुष्कळ ग्रंथ लिहिले. त्यांपैकी रमोना ही कादंबरी फार प्रख्यात आहे. ही बाई इ. स. १८८५ साली वारली, व तिच्या इच्छेनुसार तिचे प्रेत इन्स्पिरेशन् पॉइंट येथे पुरले. तिची आणखी अशी इच्छा होती, कीं, जर कोणी प्रेक्षक तिची कबर पहावयाला आले तर त्यांनी दोन दगड तिच्या कबरेवर टाकावे, व त्यांपैकी एक दगड आपल्याबरोबर स्मरणार्थ न्यावा. कांहींकांहीं विद्वान् मनुष्यांच्या कल्पना व आवडी विलक्षण असतात!

येथून साऊथ चिनक्याननकडे गेलो. इकडील रस्ता अगदी अरुंद आहे. दोन्ही बाजूनी फार उंच उभे कडे आहेत. येथे उंचउंच डोंगरां-शिवाय विशेष कांहीं पहाण्यासारखे नाही.

सेव्हनफाल्स येथें घेतलेला आमचा फोटो.

पुढें नॉर्थ चिनक्याननवरून समिट बुलवार्ड या सर्वांत उंच टोंका-
कडे सडक गेली आहे. येथें एक लहान हॉटेल आहे. येथें सर्व प्रेक्षक
लोकांच्या गाड्या अर्धापाऊण तास थांबतात. येथें आह्मी लंच घेतली,
व थोडा वेळ पायीं फिरून तेथील उपवनें व धबधबे पाहिले.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं उपाहार करून, मेसारोड नांवाच्या रस्त्यानें
ग्लेनऐरीमधून विल्यमक्याननवर आलों. येथें थोडा वेळ इकडेतिकडे
फिरून येथील वनशोभा पाहिली व तेथून प्रसिद्ध टेम्पल ड्राइव्हनें केव्ह
ऑफ दि विंड्स येथें गेलों. ही गुहा एका मोठ्या डोंगरांत आहे. दरवाजा-
वर तिकिटें घेऊन आह्मी आंत शिरलों. तेथील दोन माणसें आमच्या-
बरोबर आलीं. त्यांनीं विजेचे दिवे लावून आंतील सर्व भाग आह्मांला
दाखविले. आंत लहानमोठे व वांकडेतिकडे बोट आहेत, व पावसाचें
आणि बर्फाचें पाणी जिरून त्याच्या भिंतींनां वरच्या बाजूला अनेक
तऱ्हेच्या सुंदर आकृति झाल्या आहेत. कोठें कमळाच्या फुलांसारख्या
तर कोठें द्राक्षांच्या घडांसारख्या, कोठें शेवंतीच्या फुलांसारख्या तर
कांहीं ठिकाणीं मनुष्यांच्या व जनावरांच्या तोंडासारख्या आकृति विजेच्या
प्रकाशांत फार सुंदर दिसत होत्या.

नंतर आणखी कांहीं पहाडी जागा पाहून केव्ह ड्वेल्स पहाण्याला
गेलों. येथें रेड इंडिअन्स लोकांचीं घरे आहेत. हीं मुळचीं घरे नाहींत,
तर लोकांनां दाखविण्याकरितां त्यांच्या घरांचे हुबेहूब नमुने केलेले
आहेत. हे नमुने तयार करावयाला पुष्कळ खर्च आला, असें ह्मणतात.
उत्तम कारागिरांकडून जुन्या घरांची मोजणी करून फोटो घेतले; कांहीं
जुनी घरे विकत घेतलीं व तीं पाहून त्यांचें सामान येथें आणिलें
व हुबेहूब नमुने तयार केले. ते इतके चांगले साधले आहेत, कीं,
मुळांतील प्रत्येक भेग, पाण्याचे डाग व इतर सर्व खाणाखुणा अगदीं
हुबेहूब दिसत आहेत.

जवळच एक म्युझियम असून, त्यांत रेड् इंडियन्स् लोकांच्या १४० वस्तु ठेविल्या आहेत. यांत मातीचीं भांडीं, दगडांचीं व हाडांचीं हत्यारें, गवताच्या व बासाच्या विणलेल्या टोपल्या वगैरे पुष्कळ वस्तु ठेविल्या आहेत. ग्रीष्मऋतून पुष्कळ इंडियन लोकांना त्यांच्या गांवाहून येथे आणून ठेवितात. तेव्हां प्रेक्षकांना त्यांना पहाण्याची व त्यांच्याकडून तयार करविलेल्या अनेक वस्तु विकत घेण्याची संधि मिळते. येथून जुन्या इंडियन वाटेने गार्डन् ऑफ दि गॉड्सकडे गेलो. येथे कांहींच पहाण्यासारखे नाही, व गार्डन् हे नांव तर या जागेला अगदींच शोभत नाही. कारण, येथे कसलीहि झाडेझुडपे नाहीत, अथवा हिरवे गवत-सुद्धा नाही. जिकडे पहावे तिकडे रुक्ष खडक, डोंगर आणि वाळू हेच होतें. मग अशा जागेला 'देवांचा बगीचा' असे नांव कोणत्या हेतूने दिले असेल, कोण जाणे ! येथील पुष्कळ लोक आह्मांला ह्मणत होते, कीं, तुम्ही गार्डन् ऑफ दि गॉड्स पहाण्याला जरूर जा. ती फार पहाण्या-सारखी जागा आहे. परंतु आह्मांला तर येथे जाऊन असे वाटू लागलें, कीं, नांव मोठे व दर्शन खोटें, अशांतली ही जागा आहे ! येथे दगडांवांचून दुसरे कांहींहि नव्हतें. येथे त्याच दगडांच्या वस्तूंचीं चार-पांच दुकाने मात्र होती. त्या वस्तुमात्र चांगल्या सुबक केलेल्या होत्या. कांहीं मुलांचीं खेळणीं, फ्लॉवर पॉटस् व तबके वगैरे होती.

येथून जवळच क्रिपलक्रीक येथे सोन्याच्या खाणी आहेत. १९१० मध्ये या खाणीतून दोन कोटी वीस लक्ष डॉलर किंमतीचे सोने काढले असे ह्मणतात. या खाणी पहाण्याला आंत जाऊ देत नाहीत, व त्या वेळीं खाणीचे कामहि बंद होतें.

येथील आणखी एक पहाण्याजोगी जागा पाइलपीक पर्वत ही आहे; परंतु या वेळीं येथे फार बर्फ असल्यामुळे रस्ता बंद होता. येथे वरपर्यंत जाण्याला लहान रेल्वे नेली आहे. पर्वताच्या माथ्यावर पुष्कळ बर्फ असल्यामुळे ट्रेन अर्ध्या रस्त्यापर्यंतच जात होती. तरीहि पुष्कळ लोक

जातच असत. या रेल्वेनें डोंगराची शोभा व पाण्याचे धबधबे फार सुंदर दिसतात.

तारीख १७ मे १९११ रोजीं सकाळीं सव्वानऊ वाजतां आह्मी कालोराडोस्प्रिगहून चिकागोला जाण्याला निघालों. नेहमींप्रमाणें ट्रेन-मध्ये पुष्कळ गर्दी होती. इतक्या पुष्कळ लोकांकरितां डायनिंग कार एकच असल्यामुळें रात्रीं व दिवसाच्या जेवणाच्या दोनतीन पंक्ति होत असत.

चिकागो.

दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं अडीच वाजतां आह्मी चिकागोला पोहोंचलों. येथील रेल्वे स्टेशन फार मोठें असून जागजागीं खालींवर येण्याजाण्या-करितां लिफ्टचा उपयोग केला आहे. इतर कोणत्याहि गाडीपेक्षां जिकडे-तिकडे मोटारगाड्याच फार दिसत होत्या. नंतर भाड्यानें मोटार करून आह्मी आडिटोरियम ऑनेक्स् हॉटेलमध्ये गेलों. हें हॉटेल फार मोठें आहे, व यांतील पब्लिक रूमस् फार उत्तम आहेत. हॉटेलमध्ये टिफनी-फाउंटन आहे. जवळ असलेल्या आडिटोरियम हॉटेलला जाण्याकरितां भुयारांतून रस्ता गेला आहे. हें भुयार पांढऱ्या संगमरवरी दगडाचें बांधिलेलें आहे. याच्यांतून जातांना हें भुयार असेल असें मुळींच वाटत नाहीं. कारण, येथें रात्रंदिवस विजेच्या दिव्यांचा चकचकाट असतो, व चांगला गार वारा येत असल्यामुळें थंड वाटतें. हॉटेलच्यासमोर मिचिगन लेक आहे. या लेकच्यासभोंवतीं गवताचें हिरवें गार गालिच्यासारखें नरम लॉन आहे. येथें लोकांनां बसण्याकरितां लोखंडी कोच ठेविले आहेत. संध्याकाळीं येथें बायकापुरुषांची खूप गर्दी असते.

चिकागो हें युनायटेड स्टेट्स्मधील दुसऱ्या नंबरचें शहर असून सर्वांत मोठें रेल्वे सेंटर आहे. येथें धान्याचा व मांस वगैरेंचा फार मोठा व्यापार चालतो. या शहराच्यासभोंवतीं अनेक मोठमोठ्या आणि सुंदर पब्लिक पार्कचा वेढा आहे. हे पार्क लोकांच्या करमणुकीकरितां व

आरोग्याकरितां येथील सरकारने केले आहेत. येथे श्रीमंत ज्यू लोकांची मोठी वस्ति आहे. हे लोक येथे व्यापारावर खूप धनाढ्य झाले असून पुष्कळ लोकोपयोगी कामांमध्ये नेहमीं सढळ हाताने द्रव्याची व शरीराची मदत करीत असतात.

दुसऱ्या दिवशीं ब्रेकफास्टनंतर आम्ही मोटारमध्ये बसून फिरावयाला गेलो, व तेथील पार्क्स, म्युझियम, तळीं वगैरे पाहिलीं. मोटारवाल्याने आम्हांला गुरांचा बाजार पहाण्याला नेले. हा गुरांचा बाजार पहाणे आम्हांला बरे वाटले नाही; परंतु येथील ही एक पहाण्याची बाब आहे. हा गुरांचा बाजार फार मोठा आहे व जवळच एका इमारतीत यंत्राने गुरे मारण्याची व चामडे वगैरे काढण्याची व्यवस्था आहे. या बाजाराचा विस्तार पांचशे एकर आहे. पंचाहत्तर हजार गुरे, तीन लक्ष डुकरे, पन्नास हजार मेंढरे आणि पन्नास हजार घोडे रहाण्याची यांत सोय आहे. येथील पॅकिंगहाऊसेमध्ये पंचवीस हजार मजूर काम करीत असतात. दरवर्षी येथे तीनशे वीस मिलियन डॉलर्सचा माल तयार होतो. याच शहरांत पुलमन कंपनीचा मोठा कारखाना आहे. या कारखान्यांत दरवर्षी बारातेरा हजार रेल्वेच्या गाड्या तयार होतात. कारखान्यांत काम करणाऱ्या मजूर लोकांकरितां जवळच एक लहानसे नमुनेदार व सर्व सोयींचे शहर वसले आहे. येथे मजूर लोकांच्या मुलांकरितां शाळा, व बायकांपुरुषांकरितां रात्रीच्या शाळा, बायकांकरितां स्वयंपाक शिकविण्याचे वर्ग, शिवणकामाचे वर्ग, स्त्रीपुरुषांकरितां क्लब, हॉस्पिटल, पार्क वगैरे सर्व व्यवस्था काळजीपूर्वक केली आहे.

दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं हे सिटी क्लबमध्ये लंच घेण्याला गेले. तेथे लंचनंतर मि. आडम्स यांचे टाऊन प्लॅनिंगवर व्याख्यान झाले. त्यांत त्यांनीं शहरांची आणि घरांची रचना कशी असावी, कोणत्या दिशेला खिडक्या असाव्या, दरवाजे कोणत्या दिशेकडे असावे, घराचे तोंड कोणत्या दिशेकडे असावे, घराची उंची किती असावी, या सर्व गोष्टींची

चांगली माहिती दिली. अमेरिकन लोकांचे नेहमीं कांहीं तरी उद्योग आणि खटपटी चाललेल्या असतात. चार मित्रमंडळी एका ठिकाणीं जमली ह्मणजे भाषणें, व्याख्यानें यांच्या योगानें कांहीं तरी माहिती परस्परांनां द्यावयाची, अशी अमेरिकन लोकांची चाल आहे.

याच दिवशीं संध्याकाळीं आह्मांला मिस् आडम्सकडील जेवणाचें आमंत्रण होतें. मिस् आडम्स ही बाई चिकागोमध्ये फार प्रसिद्ध आहे. मिस् लेथराप यांनीं या बाईला पत्र दिलें होतें; तें आह्मीं पोस्टानें त्यांच्याकडे पाठविलें, व मिस् लेथरापहि त्याच दिवशीं चिकागोला आल्या होत्या, व त्या मिस् आडम्सकडेच उतरल्या होत्या. मिस् लेथराप बोटीवर आमच्याशीं फारच प्रेमानें वागत असत. त्यांचा आमचा स्नेहहि चांगला जुळला होता. आज त्यांची भेट होणार, ह्मणून आह्मांला फार आनंद झाला होता.

संध्याकाळीं सात वाजतां आह्मी हॉलहौस येथें गेलों. येथें मिस् आडम्सनीं आमचें चांगलें स्वागत केलें, व ड्रॉइंगरूममध्ये नेऊन तेथें आणखी कांहीं मंडळी जमली होती, त्यांच्याशीं आमची ओळख करून दिली. पाहुणेमंडळी दहाबारा होती. त्यांपैकीं कांहीं ज्यू लोक होते.

या हॉलहौसच्या एका भागांत बोर्डर्स रहातात व दुसऱ्या भागांत गरीब स्त्रीपुरुषांकरितां कांहीं करमणुकीच्या, कांहीं व्यायामाच्या अशा जागा केल्या आहेत. हे लोक दिवसभर पोटाकरितां हमालीचे वगैरे धंदे करितात व संध्याकाळीं दोनतीन तास येथें येऊन कांहीं करमणुकीचे खेळ व वाचन वगैरे करून चांगल्या लोकांच्या सहवासांत वेळ घालवितात. येथें बायकांकरितां शिवणकामाचे व स्वयंपाकाचे वर्ग आहेत. या हॉलहौसची मुख्य चालक मिस् आडम्स ही आहे. या बाईनें आपलें सर्व आयुष्य या संस्थेची भरभराट करण्याकडे लाविलें आहे. या संकृत्यानें हिनें पुष्कळ गरीब स्त्रीपुरुषांचा फायदा केला आहे, व त्यांनां वाईट मार्गापासून परावृत्त केलें आहे. अशा तऱ्हेच्या लहानमोठ्या

संस्था अमेरिकेमध्ये पुष्कळ आहेत, व त्यांच्या चालक बहुतकरून स्त्रियाच आहेत. अशा रीतीने आपले आयुष्य परोपकारी लावणे, हे अमेरिकन बायकांना खरोखर भूषणप्रद आहे.

जेवावयाला आह्मी सर्व मिळून दहाबाराजणे होतो. जेवणाचे टेबल वगैरे सर्व सामान अगदी साधे होते. इंग्लिश लोकांसारखे उंची व डामडौलाचे नव्हते. तसेच जेवणाचे पदार्थहि साधे, परंतु चांगले होते. सर्व पदार्थ व्हेजिटेबलचे होते. चांगले ताजे हिरवे वाटाणे, कोबी, बटाटे, फळे, दूध वगैरे पदार्थ होते. सर्व पदार्थ भांड्यांत घालून नोकर यजमानीणवाईच्याजवळ आणून देत होते, व मग ती आपल्या हाताने ते पदार्थ सर्वांच्या प्लेटमधून वाढीत होती. वाढणाऱ्या दोघी मुली, व एक तरुण वीसबावीस वर्षांचा मुलगा होता. मिस लेथराप यांनी त्या मुलाशी शेकहॅन्ड केला व जेवतांना आह्मांला त्याची माहिती सांगितली. त्या ह्मणाल्या “हा मुलगा एका लॉर्डचा आहे. पण दुर्दैवाने याचा बाप मरण पावला, व याला कर्जाशिवाय कांहीं ठेविले नाही. हा अगदी लहान असतांनाच याची आई वारली, ह्मणून हा येथे येऊन राहिला आहे. हा येथे विद्याभ्यास करितो, व आपल्या खुषीनेच कधी कांहीं काम पडले तर मदत करितो. तो मिस आडमूस यांना अतिशय पूज्य मानतो, व नेहमी यांच्या उपयोगी पडतो.”

जेवणानंतर मिस लेथराप यांनी आह्मांला तेथील सर्व क्लासेस दाखविले. एका भागांत बायकांचे व दुसऱ्या भागांत पुरुषांचे क्लासेस आहेत. बायकांचे क्लासेस हटले ह्मणजे शिवणकामाचे, कपडे धुण्याचे, स्वयंपाकाचे, चित्रे काढण्याचे, दुधदुभते करण्याचे, गायनवादनाचे, भांडीकुंडी व घरांतील इतर सामान स्वच्छ करण्याचे, मुलांची शुश्रूषा करण्याचे वगैरे. येथील व्यवस्थाहि फार अनुकरणीय आहे.

पुरुषांचे क्लासेस शारीरिक व्यायामाकरितां अनेक तऱ्हेचे खेळ, रीडिंगरूम, लायब्ररी, साधारण सुतारकाम, जोडे शिवणे, वाद्ये वगैरे

वाजविणें, असे बऱ्याच तऱ्हेचे आहेत. या क्लासेसमधून अनेक विद्वान् स्त्रीपुरुषांची उपयुक्त विषयांवर लेक्चरें होत असतात. हे सर्व क्लासेस पहातांपहातां माझे पाय दुखूं लागले. थोड्या वेळांत इतकें पहाणें ह्मणजे बरीच धांवपळ करावी लागते, व त्यामुळें चांगलें पहाणेंहि होत नाहीं. हें सर्व हॉलहौस पहाण्याला निदान तीनचार दिवस तरी पाहिजेत.

मग दहांच्या सुमाराला मिस लेथराप यांनीं आह्मांला एका मोठ्या आटोमोबिल (मोटार कार)मध्ये बसवून चौडल्ड वेलफेयर एक्झिबिशन पहाण्याला नेलें. मिस आडम्स याच या एक्झिबिशनच्या सेक्रेटरी होत्या. ह्मणून आह्मांला त्यांच्याकडूनच पास मिळाले होते. येथें बायकापुरुषांची व मुलांची खूप गर्दी होती. परंतु सर्व एकमेकांशीं फार सभ्यतेनें वागत होते. एकमेकांला धक्के लागले, तरी रागावून शिव्या देत नव्हते, अथवा भांडाभांडी करीत नव्हते. उलट एकमेकांची माफी मागत होते. ‘ बेग युअर पार्डन !’ अथवा ‘ आय् अँम् सॉरी !’ हेच शब्द कानीं येत होते.

मिस लेथराप यांच्या येथें पुष्कळ ओळखी असाव्या, असें दिसलें. कारण, या एक्झिबिशनमध्ये कमींतकमी शंभर बायकांनीं त्यांचे मुके घेतले असतील. या हिंदुस्तान, जपान वगैरेंकडे फिरून नऊदहा महिन्यांनीं आजच चिकागोला आल्या होत्या. ह्मणून यांच्या ओळखीच्या ज्या बाया भेटल्या, त्या त्यांचे मुके घेत होत्या. मिस लेथराप यांनीं तेथें पुष्कळ बायांशीं व पुरुषांशीं आमच्या ओळखी करून दिल्या, व त्यांपैकीं काहीं बायांनीं आह्मांला जेवणाला व चहाला आमंत्रणें केलीं; पण दुसऱ्याच दिवशीं आह्मांला चिकागो शहर सोडावयाचें होतें, ह्मणून त्यांच्या आमंत्रणाचा स्वीकार करतां आला नाहीं. त्या बाया आह्मांला ह्मणूं लागल्या “ तुम्ही इतक्या दुरून अमेरिका पहाण्याला आलां, व चिकागो शहरांत एक महिनापंधरा दिवस देखील

रहात नाही, तर तुझांला आम्हां अमेरिकन लोकांच्या ओळखी कशा होणार, व आमच्या चालीरीति आणि उद्योगधंदे वगैरेंची माहिती कशी होणार ?”

हें त्यांचें ह्मणणें खरें होतें; पण आम्हांला दिवस मोडतां येत नव्हते. या एक्झिबिशनमध्ये बालशुश्रूषेसंबंधानें सर्व माहिती दाखविली होती. लहान मुलांनां कोणकोणते रोग होतात, व त्यांवर काय उपाय केले पाहिजेत, गाईचें दूध त्यांनां कसें पाजावें, गाईच्या दुधांत कोणतीं रोगबीजे असतात, व ते रोग मुलांनां कसे जडतात, वगैरे माहितीकरितां गायींचीं चित्रे दाखविलीं होती, व दुधांतील अनेक तऱ्हेच्या कृमींचींहि चित्रे दाखविलीं होती.

नंतर, जेथें चांगल्या निरोगी गायींचें दूध घेऊन तें यंत्रानें शुद्ध करून त्याचे डबे तयार करून गरीब लोकांनां फुकट देतात, त्यांचीं दुकानें शहरांत कोठें आहेत, वगैरे माहिती दिली होती, व तीं यंत्रेहि लोकांनां दाखविण्याकरितां ठेविलीं होती.

तसेंच शहरामध्ये मुलांचीं हॉस्पिटलें कोठेंकोठें आहेत, दवाखाने कोठें आहेत, व तेथील व्यवस्था कशी असते, ही सर्व माहिती चित्रांच्या रूपानें दिली होती. हॉस्पिटलमध्ये नर्सेस मुलांची कशी काळजी घेतात, तेंहि दाखविलें होतें. एकाचा रोग दुसऱ्याला लागूं नये, ह्मणून प्रत्येक मुलाचें थर्मामिटरसुद्धां वेगवेगळें असतें, औषधांचे ग्लास, कपडे वगैरे अगदीं वेगळे असतात, एकाचा दुसऱ्याला स्पर्शसुद्धां होऊं द्यावयाचा नाही. सकाळच्या प्रहरीं कोवळें ऊन पडलें, ह्मणजे सुंदर जाळीदार वेताच्या पाळण्यासारख्या टोपल्यांतून, नरम, स्वच्छ उशा व पांढरे कपडे वगैरे घालून, त्यांत मुलें निजवून त्या टोपल्या कोवळ्या उन्हांत ठेवावयाच्या; ह्मणजे मुलांनां सकाळची ताजी स्वच्छ हवा व कोवळें ऊन मिळतें, आणि त्यामुळें त्यांच्या प्रकृतीला चांगला फायदा होतो. याला sun-baths ह्मणतात; अशा प्रकारच्या हॉस्पिटलाचींहि चित्रे दाखविलीं

होतीं. मिस लैथराप ह्मणाल्या “तुह्मांला वेळ नाहीं; नाहीं तर हीं हॉस्पिटलें तुह्मांला नेऊन दाखविलीं असतीं. तीं फार व्ययस्थेशीर व पहाण्या-लायक आहेत.”

येथील एका प्रसिद्ध डॉक्टरानें आह्मांला चोहींकडे फिरवून बरीच माहिती दिली. कांहीं मुलें अशीं जन्मतात, कीं, त्यांचे हातपाय वांकडे-तिकडे असतात; कोणाचे ओंठ पुढें चिरलेले असतात. अशा मुलां-करितां हॉस्पिटलें आहेत. तेथें अशीं मुलें पाठविलीं, ह्मणजे हुषार डॉक्टर लोक त्यांचें ऑपरेशन करून कांहीं इजा होऊं न देतां मुलांनां चांगले करतात. ज्यांचे ओंठ चिरले असतील, ते शिवून जोडून अगदीं बेमालूम काम करितात. अशीं मुलें पूर्वीं कशीं होतीं, व पुढें कशीं सुधारलीं, तीं सर्व चित्रे येथें दाखविलीं होतीं.

मुलें मोठीं झाल्यावर, त्यांनां काय शिक्षण दिलें जातें, व त्याची शहरा-मध्ये कोठें व्यवस्था केली आहे, याची तेथें सविस्तर माहिती दिली होती.

अशा तऱ्हेनें मुलांनां व मुलींनां सर्व प्रकारें चांगलें शिक्षण देऊन, त्यांनां पुढें उपयोगी व प्रामाणिक नागरिक करण्याकरितां शहरांत कायकाय योजना केली आहे, व यासंबंधीं कोणकोणत्या संस्था कोठेंकोठें आहेत, याची येथें त्रोटक माहिती दिली होती.

डॉक्टर ह्मणाले “अशा एक्झिबिशनपासून लोकांनां पुष्कळ फायदा होतो. कारण, एवढ्या मोठ्या शहराची सर्वांनां माहिती मिळणें फार कठीण असतें; परंतु येथें आल्यावर सर्व माहिती मिळते व पुढें कोण-त्याहि गोष्टीची अडचण पडत नाहीं.”

मग एका मोठ्या हॉलमध्ये एका डॉक्टरनें मुलांच्या शुश्रूषेसंबंधानें अर्धा तास लेक्चर दिलें. लेक्चर झाल्यावर आह्मी ट्रॉम्बेनें हॉटेलमध्ये धरत गेलों.

या हॉटेलच्या डाइंगरूममध्येहि सकाळीं आणि विशेषतः संध्याकाळीं अमेरिकन बायकांची खूप गर्दी असे. मी तेथें बसलें असलें, ह्मणजे

कांहीं बायका माझ्याजवळ येऊन बसत असत, व हिंदुस्तानाविषयी माहिती विचारीत असत. एक पोक्त वयाची बाई मजजवळ बराच वेळ बोलत बसली होती. ती हणाली “माझा नवरा निवर्तल्याला सहा महिने झाले. तो येथे व्यापारी होता. आमचा दोघांचा हिंदुस्तान पहावयाला जाण्याचा विचार होता. परंतु दुर्दैवाने माझा नवरा एकाएकी वारला व माझ्या सर्व आशा निष्फळ झाल्या.” असे हणून विचारी रडू लागली.”

मी तिला विचारले “तुझा कांहीं मुलेंबाळें नाहींत काय ?”

त्यावर ती हणाली “तिघे मुलगे आहेत; ते आतां मोठे झाल्यामुळे लग्नें वगैरे करून वेगळे राहिले आहेत.”

ती पुढे हणाली “आपणां बायकांनां नवऱ्यासारखा सोबती दुसरा कोणीहि नाहीं. मुलेंबाळें झालीं, तरी त्यांच्यावर आपली तरी सत्ताहि चालत नाहीं. You lose husband, you lose everything!” असें हणून पुनः रडू लागली. तिचे दुःख पाहून मला फार वाईट वाटले. तिला काय हणावें व कसें समजवावें, तेंच मला सुचेना. मलाहि तिच्याबरोबर रडूं येऊं लागले.

थोडी शांत होऊन ती पुढे हणाली “तुझीच पहा बरें, तुझी किती दूर आपल्या नवऱ्याच्याबरोबर आलांत ! तुमचा नवरा तुमच्याबरोबर आहे, हणून तुझा कां सलीहि भीति वाटत नाहीं. You look as happy as day-light. आमचेहि तुमच्यासारखेंच आनंदी व सुखी जोडपें होतें.”

मी त्या बाईला हणाले “जर तुमच्या मनांत हिंदुस्तानांत जावयाचें आहे, तर आतां कां जात नाहीं ? तुमच्या नवऱ्यानें तर तुझा पुरेसा पैसा ठेवलाच असेल. तुझी अमेरिकन बाया चांगल्या शिकलेल्या असतां. हणून तुझा एकाटें कोठेंहि जाण्याची अडचण किंवा भीति नसते.

आजकाल शेंकडों यूरोपियन बायका जातयेत आहेत, व जिकडेतिकडे प्रवासाच्या सोयीहि चांगल्या झाल्या आहेत.”

ती बाई ह्मणाली “होय, तें खरें. जाणाऱ्या पुष्कळ जातात. पण मला आतां पहिल्यासारखा कांहीं दुरूप राहिला नाही. कारण, आह्मी दोघे जाणार होतो, आणि आतां मी एकटी गेलें, ह्मणजे मला घटकोघटकीं त्यांची आठवण येईल, व मनाला फार दुःख वाटेल. मग अशा जाण्यांत काय अर्थ आहे ? त्यापेक्षां न जाणें हेंच बरें नव्हे काय ?”

असो. अशाच तऱ्हेच्या या बाईच्या व माझ्या गोष्टी झाल्या. मग दहा वाजावयाच्या सुमाराला ती बाई आपल्या घरीं निघून गेली, व आह्मी मोटारबसमध्ये बसून फिरावयाला गेलों. इकडे रात्रीचे बाराएक वाजेपर्यंत बहुतकरून कोणी निजत नाही, व रात्रीचे एकदोन वाजेपर्यंत हॉटेलांतून व रस्त्यानें गाड्याघोड्यांची व लोकांची जाण्यायेण्याची धामधूम चाललेली असते. त्यामुळें चांगली शॉप येण्याचाहि संभव नसतो.

रात्रीच्या वेळीं शहराची शोभा फार चांगली दिसत होती. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंनीं, उंचउंच घरांतून, दुकानांतून व हॉटेलांतून खालच्या मजल्यापासून तों अगदीं वरच्या टोंकापर्यंत विजेच्या दिव्यांचा लखलखाट दिसत होता, व दुकानाच्या खालच्या मजल्यांतून त्यांतील माल कांचेच्या खोल्यांतून विजेच्या दिव्यांच्या प्रकाशांत चमकत होता. व रस्त्यानें येणाऱ्याजाणाऱ्या लोकांचीं मनें आकर्षण करून घेत होता. अनेक तऱ्हेचे मौल्यवान जवाहीर, तऱ्हेतऱ्हेचे बूट, मोजे, चांदीचीं व मुलाम्याचीं भांडीं, कपडे वगैरे अनेक तऱ्हेचा माल ठेवला होता, तसेंच स्त्रीपुरुषांचे व मुलांमुलींचे हुबेहुब पुतळे सुंदर पोषाख करून मोठमोठ्या कांचेच्या दालनांतून मांडले होते. ते दिवसापेक्षां रात्री दिव्यांच्या प्रकाशांत जास्त मोहक दिसत होते. या पुतळ्यांचीं हंसरीं तोंडे व चमकणारे डोळे पाहून असें वाटे कीं, हे पुतळे जणूं कांहीं आपल्याला बोलावीतच आहेत, व ह्मणत आहेत, कीं, या दुकानांत

या, व आमच्यासारखे कपडे ध्या ! तसेंच अनेक तऱ्हेच्या जाहिराती विजेच्या प्रकाशांत जिकडेतिकडे उंचउंच ठिकाणीं चकाकत होत्या, त्यांचे हिरवे, पिवळे, लाल असे तऱ्हेतऱ्हेचे रंग सुंदर दिसत होते. ही सर्व रात्रीच्या वेळची शोभा पाहून, एकाच्या सुमाराला आह्मी हॉटेलांत परत गेलों. अजूनहि कांहीं लोक हॉटेलांत खातपीत होते, व ज्या मुली टेलिफोनच्या व हिशेब वगैरेच्या कामावर होत्या, त्या अजूनहि आपलें काम करीत होत्या. या तरुण मुली आपल्या कामामध्ये फार दक्ष असतात, व त्यांच्या वागण्याच्या चालीरीतीहि फार सभ्यपणाच्या असतात. लोक नेहमीं यांना माहिती विचारीत असतात. अमका पार्क कुठें आहे, ती अमकी गाडी केव्हां निघते, त्या थिएटरचा रस्ता कोणीकडून आहे, असें कांहीं तरी विचारीत असतात. परंतु त्या सर्वांना या मुली कांहीं त्रास न मानतां फार सभ्यपणानें माहिती देत असतात.

नायगारा फॉल्स.

तारीख २३ मे १९११ रोजीं चिकागोहून संध्याकाळीं पांच वाजतां आह्मी निघालों, व दुसरे दिवशीं सकाळीं, नायगारा फालला येऊन पोहोचलों. येथें क्लामटन हॉटेलमध्ये आह्मीं उतरलों होतो. हें हॉटेल साधारणच होतें. हॉटेलचें मालक दोघें नवराबायको होती. बायको जेवणाखाणाची वगैरे आंतील सर्व व्यवस्था पहात असे, व नवरा बाहेरच्या दाराजवळ बसून, रस्त्यानें येणाऱ्याजाणाऱ्या लोकांना ब्रेकफास्ट करितां बोलावीत होता. “येथें या ! फार स्वस्तांत चांगली ब्रेकफास्ट मिळेल; एकदम या; अनमान करूं नका; एकदां अनुभव तर पहा ! अशा रीतीनें तो लोकांचीं मनें वळवीत होता. त्याचा कंठशोष पाहून लोकांना त्याची दया आल्याचें दिसलें. कारण, थोड्याच वेळांत तो जेवणाचा दिवाणखाना स्त्रीपुरुषांनीं अगदीं गजबजून गेला. घरच्या बाईची व तिच्या हाताखालच्या वाढण्या मुलींची खाण्याचे पदार्थ पुर-

विण्याची धांदल उडून गेली. आह्मी दोघेंहि तेथील एका लहानशा टेबलावर ब्रेकफास्ट घेत होतो. हे मला ह्मणाले “ पहा, बेव्हानें ओरडून-ओरडून, बरेच लोक जमा केले. मोठा हिकमती मनुष्य दिसतो. आपणहि पेन्शन घेतली ह्मणजे असाच एकादा रेस्टोरंट काढूं. मग मी दरवाज्यावर बसून लोकांना बोलावीत जाईन, व आंतील व्यवस्था तुम्ही ठेवीत जा !”

मी ह्मणालें “ त्या विचार्याला कशाला हंसतां ? तो आपला लोकांना बोलावीत आहे, कोणावर कांहीं जबरदस्ती करीत नाही, किंवा कोणाला फसवून त्याच्याजवळून पैसे काढीत नाही. खायलाहि कांहीं अगदींच वाईट देत नाही. ”

बहुतेक हें हॉटेल लहानशा रेस्टोरंटसारखेंच आहे. जेवणाचा दिवाण-खाना काय तो जरा मोठा होता. बाकीच्या खोल्या अगदीं लहान होत्या. वरच्या मजल्यावर लहानलहान पांचसहा बेडरूमस् होत्या. आह्मांला येथें सारा दिवसभर रहावयाचें होतें. रात्रीच्या गाडीनें आह्मी न्यूयॉर्कला जाणार होतो. तरी आह्मांला कपडे वगैरे बदलावयाला एक दिवसा-करितां एक खोली भाड्यानें घ्यावी लागली. हॉटेलवालाबुवा व बाई दोघेंहि चांगल्या स्वभावाचीं दिसलीं. बाईनें स्वतः येऊन आमच्या खोलीची व्यवस्था पाहिली, व स्नानाची वगैरे तजवीज लावली. मालकहि एक-दोन वेळां चवकशी करून गेला.

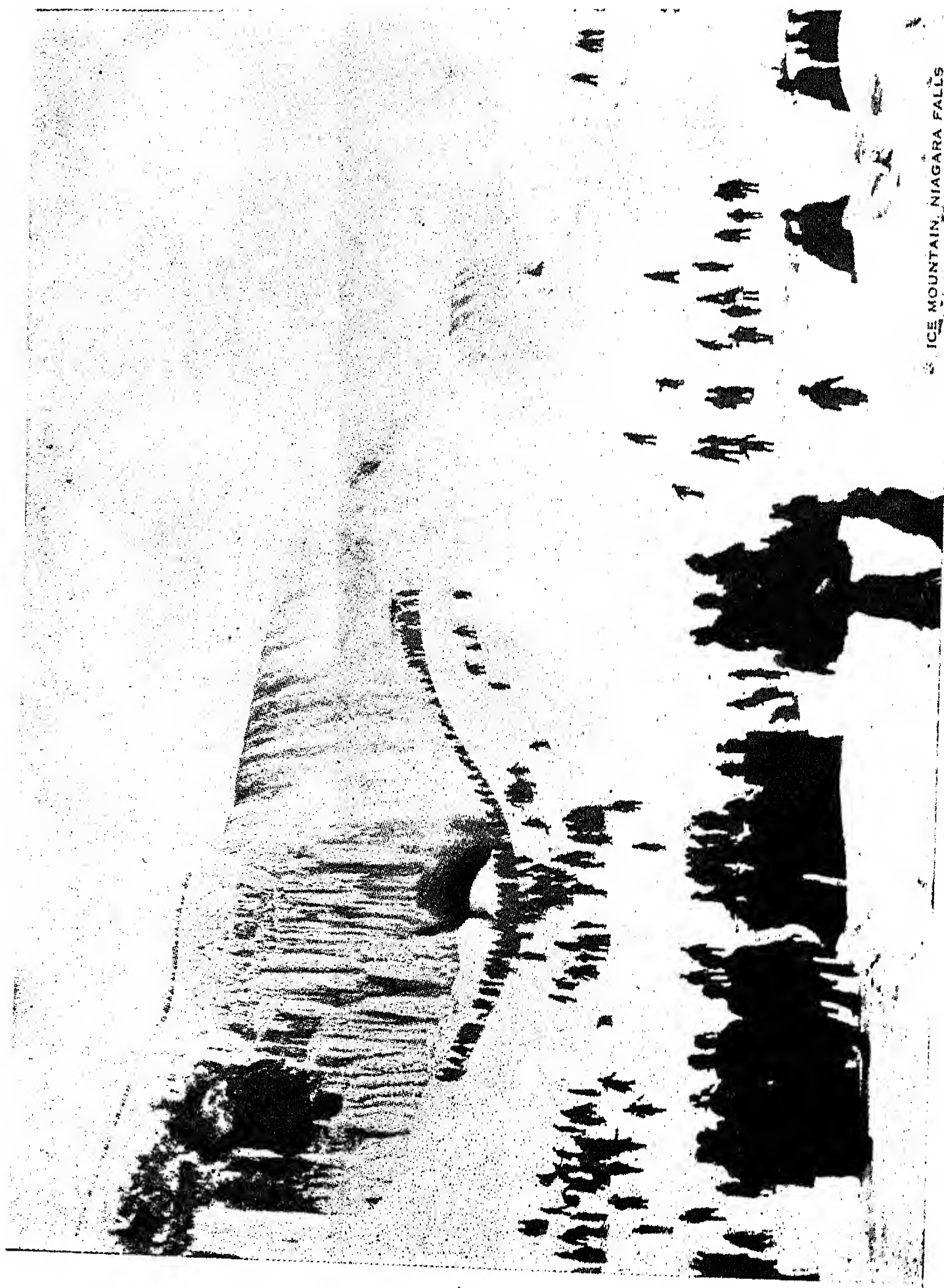
ब्रेकफास्ट झाल्यावर घोड्याच्या गाडींत बसून आह्मी नायगारा फॉल्स् पहावयाला गेलों. नायगारा नदी ही युनायटेडस्टेट्स व कानडा यांची सीमा आहे. नायगारा फॉल्स् हे अमेरिकेंतील स्वाभाविक व मनाला थक्क करणारे आश्चर्यकारक देखावे आहेत. नायगारा नदी लंक-एरीमधून निघते, व छत्तीस मैलांवर लेक आंटोरायल येथें मिळते. हिच्या उगमापासून पंधरा मैलांवर रॉपिटस् सुरू होतात, व जेथें नायगारा फॉल्स् आहेत, तेथें नदीचे दोन प्रवाह होतात. उजवीकडचा अमेरिकन फॉल् १०६० फूट रुंद व १६७ फूट उंच आहे, व डावीकडे

कॅनेडिअन किंवा घोड्याच्या नाला (हॉर्स शु) च्या आकृतीचा फॉल आहे, त्याची उंची १५८ फूट आहे, व परीघ ३०१० फूट आहे. या फॉल्सच्या खाली नदी अरुंद अरुंद होते. पुढे उंच खडकांतून पाणी खूप जोराने फेंसाळत, कढतकढत, भोंवरे व आवाज करीत वहाते. येथे नदीचा व फॉल्सचा देखावा फार विलक्षण दिसतो. या सृष्टीमध्ये ईश्वराने अनेक तऱ्हेच्या अद्भुत वस्तु निर्माण केल्या आहेत, त्या पाहून परमेश्वराच्या कृतीचे कौतुक वाटते.

येथे नदीच्या दोन्ही बाजूंनी ट्राम्वे केली आहे. या ट्राम्वेत बसून फिरले, ह्मणजे अर्ध्या तासांत एकंदर सर्व देखावा ठोकळ रीतीने पहावयाला सांपडतो. पूर्ण ट्रिपचे एक दिवसाचे तिकीट मिळते. या ट्रिप-मधून येथील सर्व प्रेक्षणीय स्थळे दाखवितात, व वाटेत प्रेक्षकांना इच्छा झाल्यास कोठेहि उतरून देतात. कारण, वाटेत जागजागीं दऱ्या, टेंकड्या, पार्क, राई वगैरे स्थळे आहेत; तेथे कोणाची इच्छा असली, तर घटकाभर फिरून नदीची शोभा पहातात. मग दुसरी ट्राम आली, ह्मणजे तिच्यांत बसून पुढे जातात. या कंपनीच्या ट्राम्स दहादहा मिनिटांनी जातयेत असतात. ह्मणून लोकांना त्रास पडत नाही व फार वेळ वाट पहावी लागत नाही.

सर्व स्थळे चांगली सावकाश रीतीने पहाणे असल्यास हॉटेलमधून सकाळी घोड्याच्या गाडीतून निघावे. ह्मणजे पहिल्याने प्रास्पेक्ट पार्कला नेतात. अर्थात्च या ट्रिपला पैसे थोडे जास्त द्यावे लागतात. हा पार्क अमेरिकन फॉल्शीं अगदीं गार्जच्या जवळ आहे. येथे प्रास्पेक्ट् पॉइंटवर लोखंडी कठडा केलेला आहे. या कठड्याशीं उभे राहून पाहिले, ह्मणजे अमेरिकन फॉल्सचा देखावा फारच उत्तम रीतीने दिसतो. याच्याजवळच सुपरिटेन्डेंटचे ऑफिस आहे, व तेथून गार्ज- (ह्मणजे फॉल्सच्या खालची खडकांतील निमुळती जागा) च्या तळाशीं जाण्याला रेल्वे केली आहे, व कोणाला पायी जावयाचे असेल, तर जिनाहि केला आहे. तेथे गेले,

नायगाराफॉल्स—आइस माउंटन.

हणजे मंड ऑफ दि सिस् नांवाची बोट तयार असते. तींत बसवून Horse Shoe Fall पर्यंत नेतात.

प्रास्पेक्ट पॉइंटपासून गोट ऐलंड ब्रिज हा तीन मिनिटांच्या रस्त्यावर आहे. त्यावरून कानडाच्या बाजूकडे जातां येते. या ब्रिजवरून कानडाचा देखावा चांगला दिसतो. पहिल्याने तिकडील इलेक्ट्रिक स्टेशनस् दिसतात. मग जसजसे पुढे जावे तसतशीं घरे, दुकाने, रस्ते वगैरे दिसतात. ही कानडाची बाजू फार सुरेख दिसते. इकडे घरांची व रस्त्यांची रचना फार कुशलतेने केलेली आहे. रस्त्याने जागजागी सुंदर सुंदर झाडे लावलेली आहेत, व मधुनमधून पार्क्स केलेले आहेत. इकडे एक उष्ण पाण्याचा झरा आहे. या झऱ्याचे पाणी एका लोखंडी नळीत भरतात, व त्याला काडी पेटवून लावतात, हणजे हें पाणी पेट घेतें, व त्यातून हिरव्या, पिवळ्या, निळ्या, लाल अशा ज्वाळा निघतात.

मग आह्मी तेथील कांहीं दुकाने पाहिलीं. या दुकानांतून येथील फॉल्सच्या खाली कांहीं सुंदर, चकचकीत दगड अथवा खडे मिळतात, त्याचे दागिने करून विक्रीकरिता ठेविलेले होते. हे दागिने, वॉचेस्, आंगठ्या, हातांतील बांगड्या, गळ्यांतील कंठे वगैरे होते. तेथे चामडें फार उत्तम कमावतात. त्याच्याहि जोडे, ब्याग, पेढ्या अशा तऱ्हेच्या पुष्कळ वस्तु होत्या.

येथून आह्मां प्रेक्षकांना घोड्याच्या गाडींत बसवून कॅनेडिअन फॉल्सजवळ नेले. येथे घोड्याच्या गाड्यांना रजा देतात. आमचे तिकीट कुक कंपनीच्या मार्फत होतें, हणून आह्मी त्यांच्या व्यवस्थेप्रमाणें जात होतो. बहुतकरून पुष्कळ लोक कुक कंपनीच्या मार्फतच जातात. कारण त्यांची व्यवस्था फार चांगली असते. जागजागी त्यांची ऑफिसे आहेत. ते लोक प्रेक्षकांना चांगली माहिती करून देतात, व जसा वेळ असेल त्याप्रमाणें सर्व दाखवितात. हणून परकीय लोकांना कांहीं त्रास होत नाही.

आमच्या टोळीमध्ये आहो कुकचे टुरिस्ट पंधरावीसजण होतो, व आमच्याबरोबर एक गाइड होता.

येथे एक लहानसे ऑफिस आहे. या ऑफिसांत आहो सर्वजणांना आणून बसविले, व सर्वांना विचारले, की, तुहो कोणाला खाली भुयारांत जाण्याची इच्छा असेल, तर जा. परंतु आमच्यापैकी फारच थोड्याजणांनी भुयारांत जाण्याची इच्छा दाखविली. आहो दोवे, दोघी अमेरिकन बायका व आणखी दुसरे दोघेतिघे गृहस्थ असे जाण्याला तयार झाले. तेथे ऑफिसमध्ये दोन खोल्या होत्या. एक बायकांकरिता व एक पुरुषांकरिता. बायकांच्या खोलीमध्ये आहो दोघी-तिघी बायका गेली. तेथे खुंद्यांना बऱ्याचशा काळ्या मेणकापडी अशा बरसाद्या टांगल्या होत्या, व तेथे एक नोकर-मुलगी बसली होती. तिने त्या बरसाद्या आहोला घातल्या, आणि डोकीला एक तशाच तऱ्हेचे टोपरे घातले. माझे लुगडे खाली लोळू नये, हणून त्याला बरती आटोपून शेवटी एकदोन पिन्स लावून दिल्या. दुसऱ्या बायकांचेहि पोषाख चांगले सांवरून दिले. या बरसाद्या घातल्यावर तेथील आरशा-मध्ये पाहिले, तेव्हा आमच्या काळ्याकाळ्या आकृति फार विलक्षण दिसू लागल्या. सर्व अंग, डोके, कान, तोंड अगदी झांकून गेले होते. नाक तेवढे उघडे होते. मग तिकडून पुरुषमंडळीहि बरसाद्या चढवून आली. नंतर आहो सर्वांना एका अंधाऱ्या लिफ्टमध्ये नेले व खाली भुयारांत नेऊन सोडले. तेथे पाण्याकडील बाजूचे कडे उजेडाकरिता व फोल्सचा देखावा पहाण्याकरिता एकदोन जागी फोडले होते, व त्यांची खिडक्यांखारखी चौकोनी भोके केली होती. त्या खिडक्यांतून एकसारखे पाण्याचे तुषार आत खूप जोराने येत होते, व वरूनहि पाणी सारखे झिरपत होते. धबधब्याच्या पाण्याचा धाडधाड आवाज अगदी कानठळ्या बसवीत होता. जिकडेतिकडे पाणीच पाणी असल्यामुळे अतीशय गारठा होता. आमच्या अंगावर

मेणकापडी बरसाद्या होत्या, हणून बरें झालें; नाहीं तर त्या बर्फा-
सारख्या पाण्यानें स्नान घडून हातपाय गारठले असते. येथें पहाण्या-
सारखें कांहींच नव्हतें. परंतु जोंपर्यंत पाहिलें नव्हतें, तोंपर्यंत वाटे,
कीं, खालीं काय आहे आणि काय नाही ! तथापि मनाला एवढेंच
सामाधान वाटलें, कीं, आह्मी फॉल्च्या अगदीं तळाशीं भुयारांत गेलों
होतों. या भुयारांत जाणें जरा धोक्याचें आहे, हणून कांहीं लोक
जाण्याला धजत नाहींत. एका वर्षामागें एक बाई येथून झेंप जाऊन
पडली होती. परंतु येथील लोकांनीं लागल्याच खालीं उड्या टाकून
तिला काढलें व तिचा जीव वांचविला. तेव्हांपासून येथें लोखंडी
कठडे वगैरे लावून चांगली मजबुती केली आहे. येथें पाण्याला जोर
फार असतो, हणून येथील कडे घसरण्याची भीति असते. या भुयाराला
केप ऑफ धि विंड्स असें हणतात. येथून जवळच क्वीन व्हिक्टोरिया
पार्क आहे. हा पार्क पाहिल्यावर ट्राम्वेंत बसून नदीच्या सभोंवतीं फिरलों;
त्यामुळे नदीच्या दोन्ही बाजूंचा देखावा चांगला पहावयाला सांपडला.

संध्याकाळीं हॉटेलांत परत आलों, आणि जेवणखाण आटोपून न्यू-
यार्कला जाण्याला निघालों.

न्यूयार्क.

तारीख २५ मे १९११ रोजीं संध्याकाळच्या ट्रेननें आह्मी नायगारा
फॉल्सहून न्यूयार्ककडे जाण्याला निघालों. आतां आमचा अमेरिकेचा
प्रवास बराच संपत आला होता, व आतां केव्हां एकदां लंडनला जाणें
होईल, असें वाटत होतें. मला तर रोजरोज फिरूनफिरून कंटाळा
आल्यासारखें झालें होतें.

ट्रेनमध्ये नेहमींप्रमाणें बरीच गर्दी होती. परंतु आमचे बर्थ रिझर्व्ह
केले होते, हणून आह्मांला त्रास झाला नाही.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं नऊ वाजतां ट्रेन न्यूयार्कला जाऊन
पोहोचली. दोन स्टेशनें अगोदरच ट्रेनचें एंजिन काढून घेतलें होतें.

कारण न्यूयार्कमध्ये धुराचीं एंजिनें नेण्याची मनाई आहे. ह्मणून आतां विजेचीं एंजिनें लाविलीं होतीं. या गाड्या फार लांब असल्यामुळे यांनीं नेहमीं दोन एंजिनें जोडलेलीं असतात.

येथें ट्रेन 'ग्रॅन्ड सेन्ट्रल स्टेशन' वर उभी राहिली, व येथें सर्व उतारू लोक उतरले. हें स्टेशन फारच मोठें आहे. बरेच जिने चढावे लागले, तेव्हां कोठें सडकेच्या जवळ गेलों. चालतांचालतां पाय दुखूं लागले. इकडील लोकांनां चालण्याफिरण्याची सवय असल्यामुळे त्यांनां त्यांचे कांहींच वाटत नाहीं. हाताच्याकोताच्या बायकासुद्धां दडदड चालतात.

येथें हॉटेलचे लोक आलेच होते. त्यांनां टॅक्सी करून आह्मांला हॉटेलांत नेलें. हें इम्पीरिअल् हॉटेल येथील मोठ्या हॉटेलांपैकीं एक आहे. हें पंचवीस मजली असून मोठ्या रस्यावर आहे. याचा फार मोठा विस्तार आहे. याच्या खालच्या भागांत बरींच दुकानें व जागजागीं रेस्टोरंट्स आहेत. आह्मांला येथें चवदाव्या मजल्यावर खोली मिळाली होती. इकडील हॉटेलमध्ये इतकी चांगली व्यवस्था असते, कीं, प्रत्येक खोलीला स्वतंत्र बाथरूम असते, व तेथें रात्रंदिवस गरम पाण्याचा नळ तयार असतो. वाटेल तेव्हां स्नान करावें. थंड पाणी व ऊन पाणी नळांत भरलेलेंच असतें. खोलीभर जिकडेतिकडे विजेचे दिवे असतात. खोलीची देखरेख करण्याकरितां एक बाई नोकर असते. ती बिछाने वगैरे करून देते. तिच्या हाताखालीं आणखी एक बाई असते. ती झाड लोट करणें, जोडे पुसणें, तोंड धुवावयाचीं भांडीं साफ करणें, बाथरूम धुणें, वगैरे कामें करिते. खोली अगदीं स्वच्छ ठेवितात. बाथरूममध्ये रोज सावणाच्या नव्या वड्या आणून ठेवावयाच्या व सकाळ-संध्याकाळ टॉवेल बदलावयाचे. बिछान्यावरील पलंगपोस, गाद्या, उशा सर्व अगदीं साफ व नीटनेटके ठेवावयाचें, अशी येथील व्यवस्था असते.

आमच्या खोलीचे रोजचे तीन डॉलर आह्मांला भाड्याबद्दल द्यावे लागत होते. जेवणाचे व चहाचे वगैरे पैसे वेगळेच द्यावे लागत

असत. जेवणाकरितां तीन दिवाणखाने होते. उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ. आपल्याला जसे जेवण पाहिजे असेल तशा जागीं जावें, व त्याप्रमाणें पैसे द्यावे. अर्थात्च उत्तम दिवाणखान्यांत सर्व उत्तम असावयाचें. बिछाईत उत्तम, लाइट उत्तम, खाण्यापिण्याचे पदार्थ उत्तम, सर्व कांहीं चांगलेंच असावयाचें. पैसे उत्तम, असल्यावर मग काय उत्तम मिळणार नाही? आह्मी सकाळचें जेवण मध्यम दिवाणखान्यांत घेत होतो, व रात्रीचें जेवण उत्तम दिवाणखान्यांत घेत होतो. लंच व चहा आमचा बहुतेक बाहेरच होत असे.

अमेरिकेंतील हॉटेलांतून अशी एक चमत्कारिक चाल आहे, कीं, खाण्याच्या वेळीं टेबलाजवळ येऊन बसावें, तेव्हां तेथील मुख्य वेटर, एक लांब लिस्ट, एक कोरा कागद व पेन्सिल आणून देतो. या लिस्ट-मध्ये खाण्याच्या पदार्थांचीं नांवें व किंमत लिहिलेली असते. त्यांपैकीं आपल्याला जे जिन्नस पाहिजेत, ते त्या कोन्या कागदावर लिहून द्यावे, ह्मणजे पांचदहा मिनिटांत ते पदार्थ आणून दिले जातात. तोंपर्यंत मात्र वाट पहात बसावें लागतें. कधीं कधीं फार वेळ वाट पहाण्याचा यांना राग येत असे. तेव्हां हे ह्मणत “चला, दुसऱ्या एकाद्या हॉटेल-मध्ये जाऊन जेऊं. हे लोक उगीच उशीर करितात, आणि दुसऱ्याचा वेळ घेतात. कसल्या बेव्यांच्या या विलक्षण चाली! इंग्लंडमध्ये आपलें सरसकट जेवण देतात व ठरीव किंमत घेतात.”

“बरें, पण दुसरीकडे गेलें, तरी इकडील चालीप्रमाणें तेथेंहि थोडा वेळ वाट पहावी लागणारच. मग उगीच रागावून काय होणार आहे? रागानें आपण उठून गेलों, तर आपल्यालाच त्रास होईल,” असें मी ह्मणालें, तेव्हां यांचा राग जरा शांत झाला व त्या वेटरनें हि तितक्यांतच खाण्याचे पदार्थहि आणले.

इकडील हॉटेलांतून आणखी एक ही चाल आहे, कीं, दर जेवणाला तेथील वाढणान्या वेटरला आठ आणे, बारा आणे, रुपया असें कांहीं

तरी इनाम दिलें पाहिजे. चारसहा आणे दिले तर ते घेत नाहीत. थोडे-थोडेके मनाला येत नाहीत. अशा यांच्या सवयी आहेत. आपण या लोकांना कांहीं दिलें नाही, तर ते तोंडानें कांहीं मागत नाहीत; पण कृतीनें मात्र दाखवितात. मग काय जेवणाचे पदार्थच लवकर आणावयाचे नाहीत; आपण टेबलाकडे जाऊन बसलों, तरी आपल्याकडे लक्ष्यच घावयाचे नाहीत. असें दाखवितील, कीं दुसऱ्यांना वाढण्याच्या अगदीं गडबडीत आहेत. त्यांचें होईल तेव्हां दुसऱ्याकडे लक्ष्य दिलें जाईल. यांची तर गोष्ट राहूं द्या, पण मग मुख्य वेटरजीसुद्धां कानांवर लेखणी ठेवून सभ्य रीतीनें इकडेतिकडे मिरवत असतात, आणि तेसुद्धां इकडे लक्ष्य पुरवीत नाहीत. तेंच जर चांगलें बक्षीस हातावर पडलें असलें, ह्मणजे सगळाच प्रकार बदलतो. मग डायनिंगरूममध्ये गेल्याबरोबर मुख्य वेटर लवकर पुढें येऊन खुर्च्या वगैरे पुढें करून मोठ्या अदबीनें सलाम करील; इतकेंच नाही, तर सर्वच पुढेंपुढें करून धांवतील, आणि जेवणाचे पदार्थ मिळण्यालाहि फारसा वेळ लागावयाचा नाही. या सर्व वेटर लोकांचें एकमत असून त्या सर्वांना जें मिळतें, तें ते सारखें वांटून घेत असावेत, असें वाटतें. इकडील लोक या वेटर्सनां भराभर पैसे देत असतात, त्यामुळें त्यांना अशा सवयी लागल्या आहेत. असें ह्मणतात, कीं, कांहीं हॉटेलांतून हे वेटरलोक पगार वगैरे कांहीं न घेतां नुसत्या टिप्सीवर (बक्षिसांवर) कामें करीत असतात. हे लोक बहुतकरून जर्मन, फ्रेंच, इटालियन्, स्विस वगैरे असतात. अमेरिकन लोक हीं कामें बहुतकरून करीत नाहीत, असें दिसतें.

न्यूयार्कमध्ये आह्मी एक आठवडाभर होतो. या शहराची रचना फारच विलक्षण आहे. एक इमारत अतीशय उंच, तर तिच्या शेजारीं एक अगदीं ठेंगणी; पुनः तिच्यापलीकडे एक अतीशय उंच हवेली; अशा रीतीची चमत्कारिक रचना इथें दिसून येते. आगगाड्या तर इतक्या आहेत, कीं, कांहीं सांगतां येत नाही. शहरांतील कांहीं मोठ्या

रस्त्यांनीं लोखंडी खांब बसवून त्यांच्यावरून रेल्वे नेली आहे, व कांहीं भागांमध्ये या रेल्वेच्या रस्त्यावरून आणखी एक लहान रेल्वे नेली आहे. येथून रात्रंदिवस दोनदोन, चारचार मिनिटांनीं गाड्या धांवत असतात. खालीं जमीन पोखरून आणखी दोनतीन रेल्वे लाइन्स केल्या आहेत. रात्रंदिवस या गाड्यांतून जाणाऱ्यायेणाऱ्या लोकांची एकसारखी गर्दी असते. कारण, एवढ्या मोठ्या शहरामध्ये लोकांना कितीही दूर जावयाचें असलें, तरी या गाड्यांनीं लवकर व थोड्या खर्चात जातां येतें.

न्यूयार्कमधील कांहीं मुख्य सडका रात्रीच्या वेळीं फार मजेदार दिसतात. दुतर्फी दुकानांतून विजेच्या दिव्यांची अप्रतिम रोषनाई केलेली असते; त्यामुळे आंतील कांचेच्या तावदानांतल्या वस्तु फारच मोहक दिसतात. तसेंच उंचउंच इमारती खालच्या मजल्यापासून तों वरच्या टोंकांपर्यंत दिव्यांनीं चकाकत असतात, व अनेक तऱ्हेच्या जाहिराती जिकडेतिकडे दिव्यांच्या साहाय्यानें चमकत असतात. मोठमोठ्या कारखान्यांतून झपाझप कामें चाललेलीं असतात. हें सर्व पाहून असें वाटतें, कीं, आपल्याइकडील मुंबईची दिवाळींतीलसुद्धां रोषनाई यापुढें कांहींच नाही. येथें रोजचीच दिवाळी आहे !

हें येथील लोकांच्या दीर्घ उद्योगाचें आणि अचाट कल्पनांचें फळ होय. आपल्यामध्ये जी 'नर करणी करे, तो नरका नारायण हो जाय!' अशी ह्मण आहे, ती अगदीं खरी आहे. मनुष्यानें नेटानें व प्रामाणिकपणानें कोणतेंहि चांगलें काम केलें, तर त्याचें फळ चांगलें मिळणारच.

दुसऱ्या दिवशीं आह्मी रेव्हॅरंड च्यामर यांच्या भेटीला गेलों. यांची भाची म्यांचुरिया बोटीवर पॅसेंजर होती. तिनें यांना इंट्रोडक्शन दिलें होतें. मि. च्यामर यांची बायको कोठें बाहेरगांवीं गेली होती; पण त्यांची मुलगी घरीं होती. तिनें व मि. च्यामर यांनीं आमचें चांगलें स्वागत केलें. त्यांचें चर्च, घरे व बागबगीचे वगैरे दाखविलीं, व दुसऱ्या दिवशीं जेवणाला येण्याचें निमंत्रण दिलें.

रात्रीं जेवणानंतर थोडे बाहेर फिरावे, हणून आह्मी हॉटेलच्या बाहेर गेलों, व बाजूचीं दुकानें पहातपहात हॉटेलच्या शेवटीं जेथें एक मोठी साइटसीइंग कार (गाडी) उभी होती, तेथें गेलों. त्याचा ड्रायव्हर आणि कंडक्टर हे दोघेहि रस्त्यानें जाणारांचीं मनें वळवीत होते. ते सांगत होते, कीं, अमक्याअमक्या जागा दाखवूं, पुष्कळ दूरपर्यंत फिरवून आणू, तिकिटाचा दर अगदीं माफक आहे, थोड्या पैशांत पुष्कळ मजा दिसेल, इ. इ. हे मला हणाले “चला, आपणहि या कारमधून दोनतीन तास फिरून येऊं !”

हणून आह्मी तिकिटें घेतलीं, व कारमध्ये जाऊन बसलों. आमच्या पूर्वीं आणखी दोघेतिघे तिच्यांत बसले होते. परंतु कारमध्ये वीस-पंचवीस जणांनां बसण्याची जागा होती, तेव्हां अर्थात्च पुष्कळशा जागा अजून रिकाम्या होत्या, आणि याकरितांच त्या दोघांचा आणखी लोक मिळविण्याचा प्रयत्न चालला होता; पण त्यांच्याकडे कोणी लक्ष्यच देईना. आह्मांला शेवटीं कंटाळा आला. कारण, जवळजवळ अर्धा तास होत आला, तरी गाडी हालेना. हे हणायला लागले “चला, आपण उतरूं. येथें उगीच कोठपर्यंत बसावे ? दुसरीकडे कोठें नाटकाबिटकाला तरी जाऊं. आतां पैसे जातील तर जाऊं द्या, पण वर आणखी आपला वेळ निष्कारण कशाला घालवावा ?”

पण तो ड्रायव्हर हणाला “जरा थांबा. आतां लोक येतील. लोक इतक्यांत लवकर आले नाहीत, तर आह्मी तुमचे पैसे परत करूं.” आणि त्याचेंच हणणें खरें झालें. कारण, तितक्यांत भराभर मंडळी आली व कारच्या सर्व जागा भरल्या, आणि गाडीहि लागलीच झपाट्यानें निघाला, ती चिना टाऊनमध्ये गेली.

तेथें सर्व चिनी लोक रहातात, हणून त्याला ‘चिना टाऊन’ असें हणतात. या वेळीं येथें जिकडेतिकडे शांतता दिसत होती. येथील रस्तेहि फारसे रुंद आणि दिव्यांनीं लखलखणारे नव्हते. मोटारकार,

ट्राम्वे वगैरेंचीहि गर्दी नव्हती. फक्त याच कंपनीच्या आणखी एकदोन गाड्या येथें उभ्या होत्या. आमचीहि गाडी येथें उभी राहिली व आम्ही वीसबावीसजणें खालीं उतरलों. आमच्या गाड्डनें प्रथम आम्हांला चिनी लोकांच्या दुकानांतून फिरविलें. या दुकानांतून सर्व वस्तु चिनी दिसत होत्या. हीं दुकानें पाहिल्यावर जवळच्याच एका गल्लीमधील चिनी लोकांचें देऊळ पहाण्याला गेलों. हें देऊळ चवथ्या मजल्यावर होतें. तेथें गाडीमधील दुसरीहि मंडळी आली होती. येथील जागा फार लहान असल्यामुळें दोन्ही गाड्यांमधील मंडळींची एकच गर्दी झाली. येथील सर्व वस्तु चिनी तऱ्हेच्या व चिनी देवळांतून दिसणाऱ्या होत्या. आम्हांला त्या पहाण्यांत विशेषशी मजा वाटली नाहीं, आणि त्यांत कांहीं नवलविशेषहि दिसलें नाहीं. आपल्या इकडल्यासारखींच कांहीं तांब्यापितळेचीं उपकरणीं, घंटा वगैरे सामान होतें, आणि कांहीं मृदंग, ढोलकीं, नगारे अशा प्रकारचीं वाद्यें होतीं. परंतु अमेरिकन बांयकांनां सर्वच कांहीं अपूर्व वाटलें. त्या एकेक वस्तु उचलून पहात होत्या, व गाड्डला शेंकडों प्रश्न विचारीत होत्या.

त्या गर्दीमध्ये कांहीं मंडळी खालीं जाऊं लागली, तेव्हां मीहि खालीं जाऊं लागलें; आणि झणून हेहि माझ्या मागून खालीं आले. खालीं आल्यावर तो गाड्ड झणाला “तुम्ही कशाला खालीं आलांत ? तुमची पार्टी तर अजून वरच आहे. तुम्ही माझ्या पार्टीपैकीं नव्हे. तुम्हांला वाटेल तर वर जा, नाहीं तर तुमची पार्टी येईपर्यंत येथेंच वाट पहात बसा.”

मला हे झणाले “तुम्ही कशाला खालीं उतरून आलां ? उगीच गडबड करतां. तुम्हांला खालीं येतांना पाहिलें, तसा मीहि खालीं आलों. मला वाटलें, तुम्ही एकट्याच कोठें तरी भटकाल झणून.”

“मला काय ठाऊक ? मला वाटलें, आतां सर्वांनींच खालीं जावयाचें आहे, झणून मीहि खालीं उतरलें. त्या गर्दीमध्ये आपल्या पार्टीचे कोण व दुसऱ्या पार्टीचे कोण, हें माझ्या लक्ष्यांत आलें नाहीं.”

नंतर आह्मी विचार केला, कीं, आतां इतके जिने चढून पुनः कशाला वर जावें ? वर तरी असें मोठें काय पहाण्यासारखें आहे ? त्यापेक्षां ती मंडळी येईपर्यंत खालीच वाट पाहूं. तिकडे वरती आह्मी दिसलों नाहीं, तेव्हां आमचा गाइड घाबरला. येथें खालच्या मजल्यावर एक अमेरिकन रखवालदार शिपाई होता, त्याच्याशीं आह्मी बोलत उभीं होतो. वरून गाइड एकसारखा त्याला हांका मारून विचारूं लागला, कीं “इंडियन जंटलमन व लेडी खाली आहेत काय ?” जेव्हां त्यानें ‘ होय ’ ह्मणून सांगितलें, तेव्हां, त्याच्या जिवांत जीव आला, व त्याला ह्मणाला “ त्यांनां कोठें जाऊं देऊं नको. ”

हे त्या अमेरिकन शिपायाला तेथील चिनी लोकांची माहिती विचारूं लागले. “ हे लोक येथें कसे रहातात ? यांचा रोजगारधंदा कसा काय चालतो ? तुम्ही अमेरिकन लोक त्यांनां कसे वागवितां ? ” अशा तऱ्हेचे यांनीं त्याला प्रश्न विचारले.

“ आमच्यानें होईल तितकी उद्योगधंद्यांत आह्मी यांनां मदत करतो; परंतु हे लोक जरा आळशी आहेत, व आपापसांत नेहमीं भांडत असतात.”

“ आपापसामध्ये कां भांडतात ? दारू वगैरे फार पितात कीं काय ? ”

“ दारू वगैरे फार पीत नाहींत. त्यांच्यापेक्षां आमचे लोकच दारू जास्त पितात. परंतु हे लोक पैशाकरितां व बायकांकरितां आपसांत भांडतात. नेहमीं आह्मांला मध्ये पडून यांचीं भांडणें मिटवावीं लागतात.”

मग लवकरच आमची पार्टी खाली आली व आह्मी पुन्हां कारमध्ये बसून एका चिनी रेस्टोरंटमध्ये गेलों. हा रेस्टोरंट बराच मोठा आहे. येथें चिनी लोकांनीं आपलीं कांहीं वाद्ये वाजविलीं, व चिनी भाषेंतीलच कांहीं गाणीं ह्मटलीं. नंतर सर्व मंडळीला जेवणाच्या दिवाणखान्यांत नेलें. तेथें जेवणाचीं लहानमोठीं टेबलें तयार होतीं. तेथें सर्व मंडळी जेवावयाला बसली. जेवणाचे पदार्थ चिनी तऱ्हेचे होते. चिनी मातीच्या

पसरट कटोन्यांतून चांगला गरम भात, व तशाच दुसऱ्या कटोन्यांतून कांदे, बटाटे, कीस वगैरे टाकून केलेली चांगली मसालेदार आमटी, चहा व तांदळाच्या पिठाचीं बिस्कटे, हे पदार्थ सर्वांच्या पुढे आणून ठेवले. आह्मी चहा व बिस्कटे मात्र खाल्ही, भाताला व आमटीला हातच लावला नाही. कारण एक तर आह्मांला भूक नव्हती व दुसरें असें मनांत आलें, कीं, कोण जाणे, ही आमटी बेडकांची आहे, कीं कसली आहे !

सपर झाल्यावर सर्व मंडळी तेथील स्वयंपाकाची, बिस्कटे करण्याची, चहा करण्याची वगैरे जागा पहाण्याला गेली. स्वयंपाकघरांत कांद्या-बटाट्यांचे ढीग पडलेले दिसले. चुलीवर मडक्यांतून भात व कांहीं भाज्या शिजत होत्या; यावरून असें दिसलें, कीं, अजून बरीच मंडळी सपरला येणार होती. बिस्कटे करण्याच्या खोलींत दोघे इसम होते. एकजण तांदळाचें चांगलें पांढरें पीठ कालवून त्यांत साखर वगैरे घालीत होता, व दुसरा ग्यासच्या चुलीवर बिस्कटे भराभर भाजीत होता. हें पाहून आह्मांला मोठी मौज वाटत होती. त्या ग्यासच्या चुलीवर बिस्कटे थोड्या वेळांतच चांगलीं खुसखुशीत होत होती. बिस्कटांची बाजारांत चांगली विक्री होते, असें लोक ह्मणत होते.

मग आह्मी तेथील चिनी लोकांकरितां बांधलेलें चर्च पहाण्याला गेलों. जे कोणी चिनी खिश्चन झालेले आहेत, त्यांच्याकरितांच हें चर्च बांधलेलें आहे.

हें चिनी टाऊन पाहिल्यावर सर्व मंडळी पुनः कारमध्ये येऊन बसली. येथील मुख्यमुख्य रस्त्यानें फिरून सर्वांत उंचउंच इमारती दाखविल्या गेल्या. येथें एक मोठा श्रीमंत व्यापारी आहे; त्याची इमारत सर्वांत मोठी ह्मणजे चाळीसपंचेचाळीस मजली आहे. त्या इमारतीचा एक मजला रात्रीं बारा वाजतां उघडतात, व त्या वेळीं जो कोणी भिकारी येईल, त्याला एक डबल रोटी व थोडें लोणी दिलें जातें. रोज रात्रीं हजारपांचशें लोक तरी या रोव्यांकरितां येतच अससतात.

नंतर आमच्या गाइडने आम्हां सर्वांना एका इटालिअन रेस्टोरंटमध्ये नेले. येथेहि कांहीं वेळ इटालिअन गाणेवजावणे झाल्यावर दुसऱ्या दिवाणखान्यांत फराळाची तयारी झाली. या वेळी रात्रीचे बारा वाजले होते. मला तर अतीशय झोप येत होती, तेव्हां कसला फराळ व कसले गाणे ? कांहींच बरे वाटत नव्हते. असे झाले होते, की, केव्हां एकदां विछान्याला अंग लागते. झोपेने अगदीं डुलक्या येत होत्या, आणि ह्मणूनच एवढे बरे झाले, की, येथून निघाल्यावर आम्हांला आणखी दुसरी-कडे कोठे नेले नाही. लवकरच कार हॉटेलच्या कॉपन्यावर नेऊन उभी केली व आम्ही सर्व मंडळी आपापल्या ठिकाणीं निघून गेलो.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं रेल्वेने व्याटरी पार्कला गेलो, व तेथून हॅलिकन नांवाच्या बोटोंत वसून दिवसभर न्यूयार्क बेमध्ये फिरलो. बोट निघाली ह्मणजे पहिल्याने लिबर्टी स्टॅच्यू दिसतो. ही मूर्ति एका फ्रेंच कारागिराने केलेली आहे. जेव्हां अमेरिका स्वतंत्र झाली, तेव्हां फ्रेंच लोकांनी ही मूर्ति अमेरिकेला नजर केली. ही मूर्ति वरून तांब्याच्या पत्र्याची केलेली असून आंतून लोखंडाची आहे. मूर्तीच्या उजव्या हातांत विजयाचे चिन्ह ह्मणून लांब मशाल आहे, व डोक्याला प्रभावळीचा मुगूट आहे. मूर्ति १५१ फूट उंच आहे. ही मूर्ति किनाऱ्याजवळ बऱ्याच खोल पाण्यांत स्थापन केली असून फारच भव्य असल्यामुळे दूरवर दिसते.

बराच वेळ बोट बेमध्ये फिरवून समुद्रकिनाऱ्याचीं घरे, कारखाने, बागवगीचे वगैरेचा देखावा दाखविला. मग बोट जरा जास्त पाण्यांत नेली. तेथे लाटांचा जोर फार होता, व बोट अगदीं लहान होती, ह्मणून फारच हलं लागली. त्यामुळे पोटांत कालवाकालव होऊं लागून वांती होते कीं काय, असे वाटूं लागले. पण आणखी पुढे बोट नेली नाही ह्मणून बरे झाले. नंतर बोट लवकरच पुनः बेमध्ये आणिली, व पोर्ट विल्यमकडून न्यूजर्सीकडे नेली व बेच्या दुसऱ्या किनाऱ्याकडे परत आणली.

दोन वाजतां आह्मी हॉटेलांत परत आलों आणि लंच घेतला, तेव्हां जरासें बरें वाटलें. कारण, या वेळीं येथें बराच गरमा होत होता.

संध्याकाळीं साडेसहा वाजतां मि. च्यामर यांच्याचकडे गेलों. तेथें बिशप कोर्ट यांनां हे भेटले. त्यांनीं आह्मांला विचारलें “तुम्ही ख्रिश्चन आहां कीं नाहीं ?”

आह्मी सांगितलें “आह्मी ख्रिश्चन नाहीं, हिंदू आहोंत. आह्मी मूर्ति-पूजक आहोंत.”

हें ऐकून त्यांनां जरा राग आल्याचें दिसलें. त्यांनीं थोडें चमत्कारिक तोंड केलें आणि ह्मटलें “मग तुमचा उद्धार कसा होईल ? तुमचा हिंदू धर्म कसा काय आहे ?” वगैरेवगैरे थोडे प्रश्न त्यांनीं केले व मग अधिक कांहीं बोलले नाहींत.

आज आदितवार असल्यामुळें यांच्या चर्चमध्ये सोरिमनी झाला. तो पहाण्याकरितां मि. च्यामर यांनीं आह्मांला नेलें. तेथें त्यांची प्रार्थना वगैरे झाल्यावर बिशपसाहेबांनीं धर्मविषयक एक व्याख्यान दिलें. येथें स्त्रीपुरुष वगैरे मंडळी बरीच जमली होती. शेवटीं, धर्मार्थ फंडाकरितां सर्वांच्या पुढें ताट आणलें, त्यांत ज्यानें त्यानें आपापल्या ऐपतीप्रमाणें पैसे टाकले.

मग सपर घेऊन आह्मी कांहीं वेळ मि. च्यामर व त्यांची मुलगी यांच्याशीं बोलत बसलों. मि. च्यामर यांनीं पूर्वींची ओळख नसतांना आमचें आदरातिथ्य फार चांगलें केलें. ते ह्मणाले “माझी बायको येथें असती, तर तुम्हाला व मि. चिटणवीस यांनां भेटण्यांत तिला फार आनंद झाला असता.”

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आह्मी कोलंबिया युनिव्हर्सिटी पहाण्याला गेलों. युनिव्हर्सिटीचे प्रेसिडेंट डॉ. बटलर हे जरूरीच्या कामामध्यें गुंतले असल्यामुळें त्यांची आमची भेट झाली नाहीं; परंतु त्यांच्या असिस्टंटनें आह्मांला ती सर्व संस्था दाखविली, व शक्य तितकी माहिती दिली.

या युनिव्हर्सिटीच्या इमारती चांगल्या मजबूत व हवाशीर आहेत. ही जागा शहराच्या अगदीं एकीकडे असून तेथे चांगली शांतता असते. सभोवतीं चांगला वाग आहे, आणि मधुनमधून हिरवींगार मैदाने आहेत.

या असिस्टंटने आम्हांला येथील पदवीदानसमारंभाला येण्याविषयी आग्रह केला व त्या दिवसाची वेळ, तारीख वगैरे लिहून दिली.

ता. ३० मे १९११ रोजीं सकाळीं आम्ही 'मेट्रोपोलिटन म्यूझिअम ऑफ आर्ट्' पहावयाला गेलों. हे अमेरिकेतील सर्वांत मोठे म्यूझिअम आहे. येथे पुष्कळ जुन्या वस्तूंचा संग्रह आहे. हे सर्व बारकाईने पहावयाचे असल्यास बऱ्याच वेळां येथे आले पाहिजे. येथील कांहीं दालनांतून भिंतींना कोनाडे आहेत, व त्यांतून थंड पाण्याचे नळ आहेत. त्यामुळे प्रेक्षकांना केव्हांहि चांगले गार पाणी पिण्याला मिळते. येथे पुष्कळ गार पाण्याची सोय करण्याचे कारण, येथील मोठमोठ्या खोल्या पहातांपहातां व जिने चढतांचढतां फार तहान लागते. अशा वेळीं हे पाणी अमृतासारखे लागते.

यानंतर येथे जवळच असलेली पब्लिक लायब्ररी पाहिली. येथे पुरुषांपेक्षां बायकाच वाचनांत गढून गेलेल्या जास्त दिसल्या.

दुपारीं ब्रॉनसपार्क पहावयाला गेलों. येथे बॉटॅनिकल गार्डन, व झोआलॉजिकल नांवाचा पार्क आहे. हे पार्क फार मोठे आहेत. ह्मणून आम्ही घोड्याच्या गाडींत बसून या पार्कमध्ये फिरलों. येथे जाग-जागीं हिरव्या गवतावरून व झाडांच्या छायेत कांहीं कुटुंबे लहान-लहान पेटान्यांतून खाण्यापिण्याचे पदार्थ घेऊन वनभोजने करीत होती, आणि लहानमोठीं मुले मजेने गवतावर लोळत होती व इकडेतिकडे वागडत होती.

दूरदूरचा भाग गाडींतून पाहिल्यावर मग आम्ही गाडी सोडून देऊन पायांनीं फिरलों. झोआलॉजिकल पार्कमध्ये एक रॉकिंग स्टोन आहे.

हा सात फूट उंच आणि दहा फूट रुंद असून ३० टन वजनाचा आहे. परंतु त्याला जरा स्पर्श झाला, कीं, तो हलतो ही त्यांत मोठी मौज आहे.

दुसऱ्या दिवशीं आक्वेरिअम पहाण्याला गेलों. येथें जातां येतांना बऱ्याच ट्राम्वेजू व ट्रेन्स बदलाव्या लागल्या. हें आक्वेरिअम बरेंच मोठें आहे; परंतु होनालुल्लसारखे चित्रविचित्र व सुंदर मासे येथें नाहींत. कांहीं सील मासे मात्र फारच मोठे आहेत. ते मोठमोठ्या ह्मशींसारखे दिसतात. यांपैकीं प्रत्येकाला एकेका टांक्यांत ठेवले आहे व टांक्यांच्या मध्यभागीं एकेक चबुत्रा बांधलेला आहे. या चबुत्र्यांवर बसून हे जाणारा-येणारांची मजा पहात असतात. या टांक्यांच्या सभोंवतीं उंचउंच गज लाविलेले आहेत. त्यामुळे हे सीलमासे बाहेर पडण्याची भीति नाहीं आणखी कांहीं विशेष तऱ्हेचे मासे किंवा चमत्कारिक जलचरें येथें नाहींत व ही जागाहि होनालुल्लसारखी रमणीय नाहीं.

दुपारीं बसमध्ये बसून रिव्हरसाइड पहावयाला गेलों. या बसमध्ये वरच्या मजल्यावर बसले, ह्मणजे दोन्ही बाजूंची शोभा चांगली पहावयाला सांपडते. नदीच्या बाजूनें पुष्कळ बागवगीचे व पार्कहि आहेत, येथें लोकांनां हिंडण्याफिरण्याकरितां व बसून विश्रांति घेण्याकरितां चांगल्या जागा केलेल्या आहेत. कामकरी लोकांनां सुटीच्या दिवशीं अशा जागांचा फार उपयोग होतो. ते आपला सुटीचा वेळ मोकळ्या हवेंत घालवून पुनः दुसरें काम करण्याला हुषार व ताजेतवाने होतात.

परत येतांना रस्त्यांत आह्मांला एक मोठें प्रोसेशन (मिरवणूक) भेटले. या प्रोसेशनमध्ये पुष्कळ लोक हातांत निशाणें घेऊन, वाजवीत व गात चालले होते. असें प्रोसेशन जे कोणी शूर व नामांकित लोक होऊन गेले, त्यांच्या स्मरणार्थ दरवर्षीं होत असतें, असें आमच्या बरोबरची मंडळी आह्मांला सांगूं लागली. हे लोक प्रसिद्ध लोकांच्या कबरींवर फुलें वगैरे टाकून त्यांचे गुणानुवाद गातात.

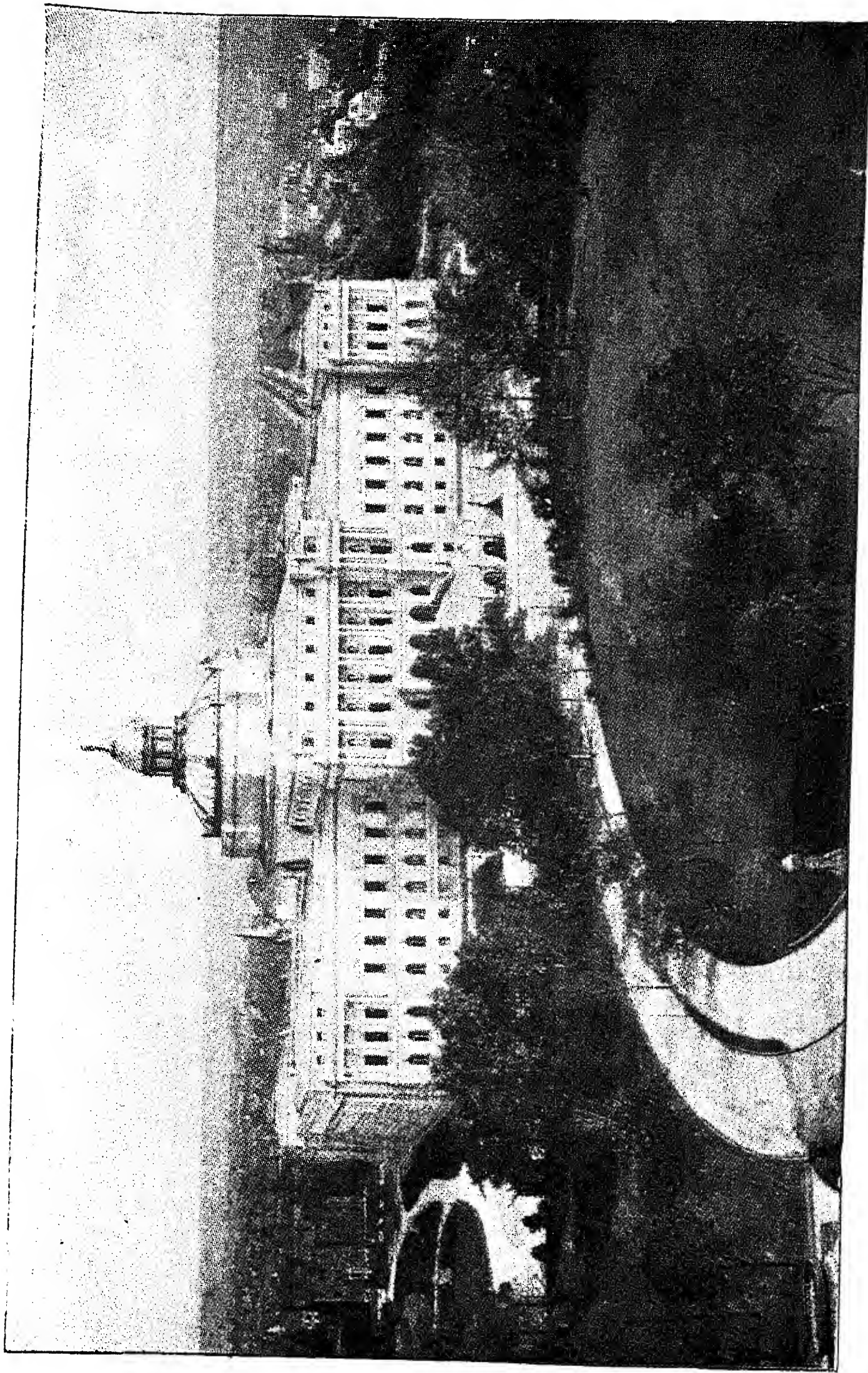
वार्शिंग्टन.

तारीख १ जून १९११ रोजीं दुपारीं एक वाजतां आह्मी वॉशिंग्टनला जाण्याकरितां निघालों. रस्त्यानें कांहीं मोठमोठीं शहरें लागलीं. त्यांपैकीं फिलाडेल्फिया हें एक होतें. येथें आमच्या ओळखीची एक व्याख्याती बाई होती. तिनें येथें उतरण्याबद्दल आह्मांला फार आग्रह केला; परंतु वेळ नसल्याकारणानें आह्मांला उतरतां आलें नाहीं. फिलाडेल्फिया हें शहर अमेरिकेंत चांगलें प्रसिद्ध आहे. येथें मोठमोठे कारखाने असून त्यामुळें येथें पुष्कळ श्रीमंत व्यापारी लोकांची वस्ति आहे. येथें नीग्रो लोकांचीहि बरीच वस्ति आहे, त्यांपैकीं कांहीं लोक चांगले धनवान् आहेत, असें ह्मणतात. फिलाडेल्फियाचीं दोनतीन स्टेशनें आह्मांला वाटेंत लागलीं. गाडींतून दोन्ही बाजूंनां गिरण्या व मोठमोठीं घरे दिसत होतीं.

संध्याकाळीं सहा वाजतां आह्मी वार्शिंग्टनला येऊन पोहोंचलों, व येथील काँग्रेस हॉटेलमध्ये उतरलों. हें हॉटेल कॅपिटल् व काँग्रेस लायब्ररी यांच्याजवळ आहे. रात्रीं जेवणानंतर लायब्ररी पहाण्याला गेलों. ही इमारत तीन मजली आहे. खालच्या मजल्यावर कापीराइट ऑफिस, आंधळ्यांकरितां वाचनालय आणि सुपरिन्टेन्डेन्ट्चे ऑफिस आहे. वरच्या मजल्यावर पुष्कळ खोल्यांतून निरनिराळीं वाचनालये आहेत, व कांहीं खोल्यांतून नकाशे ठेविलेले आहेत.

या लायब्ररीच्या मध्यभागीं एक वर्तुलाकार जागा आहे. येथेहि एक मोठें वाचनालय आहे, आणि सभोंवतीं पुस्तकें ठेवण्याच्या खोल्या आहेत. पहिल्या मजल्यावर विवाक्षित लोकांकरितां वाचनाच्या खोल्या आहेत. दुसऱ्या मजल्यावर दुर्मिळ पुस्तकांच्या छापील प्रती, व ग्रंथकारांच्या हस्तलिखित प्रती ठेविल्या आहेत. तेथें प्रेसिडेंट व प्रसिद्ध पुरुषांच्या तसविरीहि टांगलेल्या आहेत.

लायब्ररी ऑफ कांग्रेस, वाशिंगटन.

इमारत संगमरवरी असून नामांकित व प्रसिद्ध चितान्यांकडून सर्वत्र सुंदर सुंदर चित्रे काढविली आहेत. हीं चित्रे ऐतिहासिक, धार्मिक, व थोर पुरुषांची आहेत. कांहीं ठळक आणि विशेष मनोवेधक देखावेहि काढविले आहेत. अशीं चित्रे सर्व इमारतभर काढली आहेत. ही इमारत अलीकडेच बांधली असल्यामुळे दिवसाच्या वेळीं चित्रांचे रंग फार भडक दिसतात, आणि रात्रीं विद्युत्प्रकाशांत हीं चित्रे चांगलीं सौम्य दिसतात.

वरच्या मजल्यावर ग्यालरीच्या सभोवतीं नामांकित कवींचे व जग-त्प्रसिद्ध पुरुषांचे संगमरवरी दगडांचे मोठमोठे पुतळे उभारले आहेत. त्यांमध्ये शेकस्पियरादि कवीश्वर आहेत. हे पुतळे अत्यंत मोहक व भव्य दिसतात.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ब्रेकफास्टनंतर साइट्सीइंग कारमध्ये बसून तेथील निरनिराळ्या प्रसिद्ध जागा पहावयाला गेलों. येथील साइट्सीइंग कार फार मोठी होती; ह्मणजे तींत तीसपसतीस मनुष्ये बसण्याइतकी जागा होती. कार गच्च भरली होती. ही गाडी एकाद्या आगगाडीच्या डब्यासारखी दिसत होती. या सर्व मंडळीबरोबर फिरण्याची आह्मांला एक प्रकारची मौज वाटत होती, व हे लोकहि आमच्याशीं गोड रीतीनें वागत होते. या द्विपमध्ये आह्मी ट्रेझरी, करन्सी नोटा छापण्याचा कारखाना, व्हाइट् हौस, वाशिंग्टन मॅनुमेंट, म्यूझियम व कॅपिटल या जागा पाहिल्या.

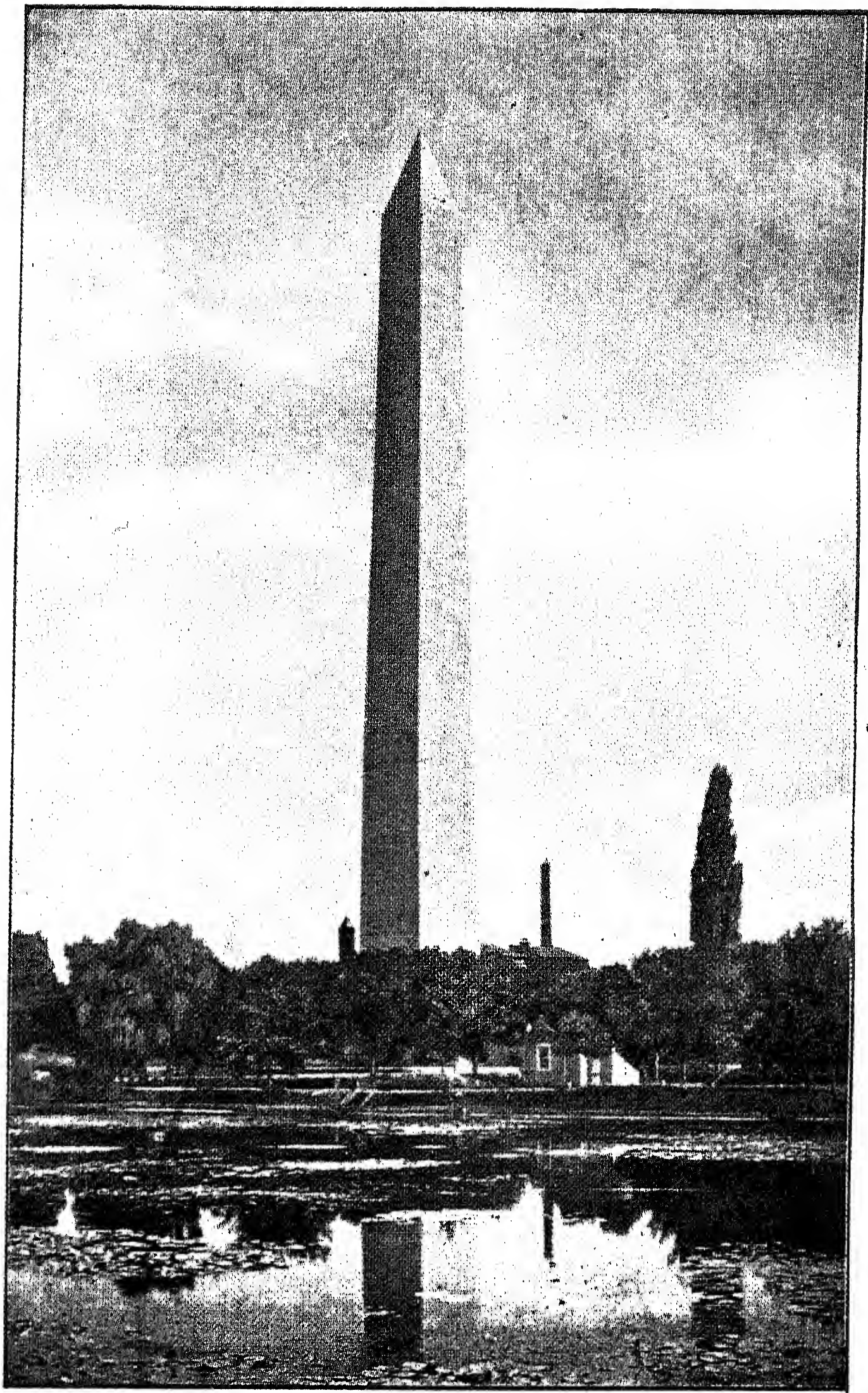
कॅपिटल ही इमारत प्रेक्षकांनां बारकाईनें दाखविण्याकरितां सरकारी गाइड ठेवलेले आहेत. या इमारतीच्या आंतील भागांत काँग्रेसच्या बैठकीचे हॉल आहेत; आणि पुढल्या बाजूला नॅशनल् स्टॅचुअरी हॉल आहे. या हॉलमध्ये कांहीं लोकमान्य पुरुषांचे पुतळे ठेवले आहेत. येथेंच पार्लमेंटच्या सभा होत असतात. येथेंसुद्धां खोल्यांखोल्यांतून

सुंदर चित्रे काढली आहेत. तीं एका इटालिअन चित्रकाराने काढलेली आहेत, असे हणतात.

या चित्रकाराला इटालीमध्ये फार त्रास झाला, हणून तो अमेरिकेला गेला. याच्या मरणामुळे येथील कांहीं चित्रे अपुरी राहिलेली आहेत. त्याचे नांव ब्रुमीडी असे होते. त्याने असा पण केला होता, कीं, ज्या देशांत स्वतंत्रता असेल तेथेच मी कलम उचलून काम करीन, व त्याच भूमीवर आपला देह ठेवीन. तेथील गाईड लोक ही जागा दाखवितांना मोठ्या लांबलचक कहाण्या सांगत असतात, आणि मधुन-मधुन कांहीं नकला करून लोकांना हंसवीत असतात.

व्हाइट् हौस हे येथील प्रेसिडेंटचे रहाण्याचे घर आहे. याची बांधणी अगदी साधी आहे. यांतील सामानहि साधेच आहे. येथे कांहीं स्टेट् रूम्स् आहेत, त्या लोकांना पहाण्याची मोकळिक असते. या खोल्यांना निरनिराळे रंग दिलेले आहेत, व त्याप्रमाणेच व्हाइट् रूम, रेड रूम, ब्ल्यू रूम, अशीं त्यांचीं नावे आहेत. त्यांमध्ये सामानहि तशाच रंगांचे आहे. या खोल्या साध्याच, परंतु नीटनेटक्या व स्वच्छ दिसतात. आम्ही हे हौस पहावयाला गेलो, त्या वेळीं प्रेसिडेंटसाहेब परगांवीं गेले होते, हणून वाड्यावरील मोठे निशाण काढून घेतले होते.

वाशिंग्टन मॅनुमेंट हे पांढऱ्या शुभ्र संगमरवरी दगडांनी बांधलेले आहे. हे ५५५ फूट उंच आहे. याचा कळस ५५ फूट उंचीचा असून तो अल्युमिनिअम धातूचा केलेला आहे. हे आंतून पोंकळ असल्यामुळे शिखरापर्यंत जातां येत व तेथे पोंचण्याला नऊशें पायऱ्या चढून जावे लागते. लिफ्टनेहि वर जातां येत. अर्ध्याअर्ध्या तासाने लिफ्ट वर जात असते. सर्व लोकांना फुकट वर जाऊ देतात. हा टॉवर बांधण्याला १,३००,००० डॉलर खर्च झाला, असे हणतात. हा मॅनुमेंट वाशिंग्टनच्या सर्व भागांतून दिसत असतो. याच्या भोंवतीं सुंदर पार्क आहे,

वाशिंगटन मान्युमेंट.

ह्मणून सकाळसंध्याकाळ हवा खाण्याकरितां आणि करमणुकीकरितां येथें पुष्कळ लोक येत असतात.

नोटा तयार करण्याच्या कारखान्यांत पुरुषांपैक्षां बायकाच काम करितांनां अधिक दिसल्या. येथील नोकर अगदीं ज्ञपाव्यानें काम करीत होते. कांहीं लोक यंत्रानें नोटांकरितां कागद कातरीत होते, कांहीं यंत्रानें ते छापून काढीत होते, व लागलीच दुसरीकडे नंबर वगैरे ठोकून नोटा अगदीं तयार करीत होते.

या वेळीं इकडे बरीच उष्णता असल्यामुळें आणि येथें कितीएक यंत्रांपासून निघणाऱ्या गरम वाफांमुळें बिचारी काम करणारी मंडळी अगदीं घामानें निथळत होती. ते लोक आपल्या पांढऱ्या हातरुमालाला आपलीं घामाघूम झालेलीं तोंडे एकसारखीं पुशीत होते. या लोकांकरितां येथें पुष्कळशीं बर्फाच्या पाण्याचीं फिल्टरें भरून ठेविलेलीं होती, त्यामुळें बिचाऱ्यांनां चांगलें थंड पाणी पिण्याला मिळत होतें. अशा या मजूर लोकांची भाकरी खरी कष्टाची असते.

दुपारीं मोटारमध्ये बसून आरलिंग्टन येथील नॅशनल सेमेटरी पहावयाला गेलों. येथें प्रसिद्ध थोर पुरुष, आणि मोठमोठे योद्धे यांनां पुरलें आहे. त्यांचीं थडगीं रिपेअर करून अजूनहि चांगल्या स्थितींत ठेवलेलीं आहेत. येथें दूरपर्यंत जिकडेतिकडे थडगींच दिसतात.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं अँग्रिकल्चरलचें ऑफिस पहावयाला गेलों. तेथील ऑफिसर लोकांनीं यांनां सर्व माहिती दिली. त्यासंबंधीं माहितीचीं मोठमोठीं पुस्तकेहि दिलीं; आणि त्या ठिकाणचा पत्ता लिहून देऊन सांगितलें, कीं, जेव्हां तुहांला जरूर पडेल, तेव्हां आहांला कळवा, ह्मणजे आणखी पुस्तके पाठवून देऊं; त्याबद्दल तुहांला कांहीं-एक खर्च पडणार नाही. तेथील मुख्य ऑफिसर फार चांगला मनुष्य होता. नाही तर आह्मी कोण आणि कोठले, ओळखीचे ना देखीचे, त्याला आमचें एवढें आदारातिथ्य करण्याची काय जरूर होती ? परंतु

पुष्कळ अमेरिकन लोक फार प्रेमळ आणि उदार मनाचे असतात, असा आमचा अनुभव आहे.

दुपारीं येथील रेसिडेन्शल् क्वार्टर्स पहावयाला गेलों. येथे निरनिराळ्या राष्ट्रांचे प्रधान रहात असतात. हीं घरे फार चांगलीं बांधलेली आहेत. हीं न्यूयार्कमधील घरांसारखीं उंच नाहीत. दोनतीन मजली असून, सभोवतीं सुंदर बागबगीचे आहेत. घरांची बांधण नीटनेटकी असून बहुतेक एकसारखी आहे. वाशिंग्टनचा हा भाग फार रमणीय दिसतो. येथे रस्ते चांगले स्वच्छ असून ट्राम्वे वगैरेंची कांहीं खडखड नाही. न्यूयार्कच्या मानाने वाशिंग्टनमध्ये फार शांतता आहे. येथील हवाहि फार चांगली आहे.

पुनः न्यूयार्क.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं नऊ वाजतां वाशिंग्टनहून निघालों, ते दुपारीं तीन वाजतां न्यूयार्कला परत आलों. तारीख ५ जूनला सकाळीं लवकरच ब्रेकफास्ट घेऊन हे कस्टम हौसकडे गेले. त्या दिवशीं माझी प्रकृति जरा बरी नव्हती, ह्मणून मी बरोबर गेलें नाहीं. खोलींत बिछान्यावरच पडून राहिलें. जातांना यांनीं मला सांगितलें, कीं, “मी कस्टम हौसमध्ये आपल्या पेटीचा तपास लावून ती बोटीवर पाठविण्याला सांगून तिकडूनच मुलींची शाळा पहावयाला जाईन, व एकदीड वाजतां लंचकरितां परत येईन.

दोन वाजले तरी कांहीं यांचा परत येण्याचा ठिकाण नाहीं; तेव्हां मला वाटलें, लंचकरितां कोणीं आग्रह केला असेल, येतील आतां थोड्या वेळानें. परंतु असें करतांकरतां चार वाजले तरी ठिकाण नाहीं, तेव्हां मात्र माझा जीव घाबरला आणि नाहीं नाहीं त्या कल्पना मनांत येऊं लागल्या. ‘कोठें कांहीं अपघात तर झाला नसेल ना ? नाहीं तर इतका उशीर कधींच लागणार नाहीं. कांहीं तरी झालें असेल; यांचा स्वभाव आहे जरा गडबडीनें चालण्याचा, तेव्हां ट्राम्वेमधून उतरतां-चढतांनां पाय घसरला तर नसेल ना !’ असें नाहीं नाहीं त्या विचारांचें

डोक्यांत काहूर माजलें, व अतीशय रडूं कोसळलें. ‘ परंतु खोलीमध्ये एकटेंच किती वेळ रडत बसलें, तरी काय होणार ? आतां खालीं जावें, व मॅनेजरला सांगून कुकच्या ऑफिसमध्ये टेलिफोन करवावा, आणि मि. चिटणवीस कोठें आहेत, वगैरे पत्ता लावण्याला सांगावें,’ असा विचार मनांत आल्यावर जरा धीर आला व मीं लागलीच उठून तोंड धुवून कपडे घातले, आणि खालीं जाण्याच्या बेतांत होतें, इतक्यांत दरवाजा एकदम उघडला, व हे माझ्यापुढें येऊन उभे राहिले. त्या वेळीं मला किती तरी आनंद झाला, व मनांतल्या मनांत देवाचे मीं किती तरी आभार मानले. पण यांच्यावर थोडें तरी रागावल्याशिवाय माझ्याच्यानें राहवलें नाहीं.

हे ह्मणाले “मला वाटलेंच होतें, कीं, तुम्ही अशा घाबरून जाऊन तर्ककुतर्क काढीत बसाल. मी तुम्हाला टेलिफोननें कळवणार होतो. पण या हॉटेलचें व तेथचें कनेक्शन नव्हतें, ह्मणून कळवितां आलें नाहीं, व त्या बाईनें लंचचा आग्रह केल्यामुळें तिला नाहींहि ह्मणतां येईना. तुम्हांला वाटलें असेल, कीं, मीं मुद्दाम तुमच्याविषयीं निष्काळजीपणा केला, व तिकडे आपला भटकत राहिलों ! तुम्हाला इकडे चिंता वाटत होती, तशीच मलाहि तिकडे तुमच्याविषयीं वाटत होती.”

नंतर थोड्या वेळानें माझा राग शांत झाल्यावर यांनीं त्या दिवसाची हकीगत पुढीलप्रमाणें सांगितली:—

“ मी कस्टम हाउसमध्ये गेलों, तेव्हां तेथें लोकांची अतीशय गर्दी होती. तेथें दोनचार जागीं पास दाखवून शेवटीं एकदांची पेटी मिळाली. येथें कस्टम हाउसमध्ये किती माल भरला आहे ! पेढ्या, पार्सलें, पिंपें, गळे वगैरे पाहून मनुष्य अगदीं थक्क होऊन जातो. किती तरी माल समुद्रानें जातयेत असतो ! प्रत्यक्ष पाहिल्याशिवाय त्याची कल्पना होणार नाहीं. आमची पेटी एका गोडाऊनमध्ये तळाशीं ठेविली होती. तीन-चार मजुरांनीं ती वर आणिली. त्याला लेबल वगैरे लावून कोणत्या

बोटीवर केव्हां पाठवावयाची वगैरे सर्व व्यवस्था केली, आणि येथील मुख्य ऑफिसरला भेटून त्याच्या जवळून मीं पास घेतला.

“तो माझ्याशी बराच वेळ बोलत बसला. ‘तुम्ही इतकें उत्तम इंग्लिश बोलतां तेव्हां तुमचें शिक्षण इंग्लंडअमेरिकेमध्ये झालें असलें पाहिजे. त्याशिवाय इतकें चांगलें इंग्लिश कसें बोलतां येईल ? तुम्ही इंग्लंडला कशाला जातां ? तुम्हाला कारोनेशनचें आमंत्रण आहे कीं काय ?’ असें-तसें पुष्कळ विचारूं लागला. मी त्याला होस हो देऊन कसा तरी लवकर निघून जाण्याचा विचार करूं लागलों; पण त्याचें कांहीं लवकर आटपेना.

“तो आपल्या हाताखालच्या लोकांना बोलावून माझी सर्व हकीगत सांगूं लागला ‘अहो, हे पहा इंडियन गृहस्थ किती चांगलें इंग्लिश बोलतात ! यांना इंग्लंडला कारोनेशनचें बोलावणें आहे, ह्मणून हे लवकर निघाले; नाही तर यांना इकडील आणखी पुष्कळ पहावयाचें होतें,’ वगैरे वगैरे.

“नंतर मला विचारूं लागला ‘तुम्हीं कारोनेशनकरतां कसला पोषाक तयार केला आहे ? तो आम्हांला दाखवायला काय ?’ असेतसे प्रश्न विचारून त्यानें माझा बराच वेळ घेतला. परंतु पेटीच्या कामांत विचार्यानें बरीच मदत केली व बोटीसंबंधी माहितीहि चांगली दिली.”

मीं मनांतल्यामनांत ह्मटलें “खरोखर, विद्वान् मनुष्य कोणात्याहि देशांत गेला, तरी त्याचा मान होतो. सर्वत्र विद्येमुळें व सद्गुणां-मुळें तो कोठेंहि झांकला जात नाही. नाहीतर आमच्यासारख्यांची स्थिति पहा ! आमच्यासारखीं अज्ञानमाणसें कोठेंहि गेलीं, तर त्यांना कोण विचारणार आहे ?”

हे पुढें ह्मणाले “मग कस्टम हाउसमधून निघाल्यावर येथील एक ट्रेनिंग स्कूल पहावयाला गेलों. हें स्कूल कस्टम हाऊसपासून बरेंच लांब आहे. त्यामुळें तेथें पोहोंचेपर्यंत बारा वाजून गेले. तेथें

स्कूलाच्या लेडी सुपरिंटेंडंटना भेटलों. त्या बाईनें आह्मांला पुष्कळसे प्रश्न विचारण्याला सुरवात केली. 'तुम्ही कोण ? कुठचे ? अमेरिकेंत येण्याचा हेतु काय ? हिंदुस्तानांत काय उद्योगधंदा करीत असतां ?' वगैरे बरीच चौकशी केली.

“मीं तिला सांगितलें, कीं, 'मी हिंदुस्तानांत मध्यप्रदेशांत रहाणारा आहे. तेथें डे. कमिशनर आहे. हल्लीं रजेवर असून दूरदूरचे देश पहावे ह्मणून माझी पत्नी व मी जपान, अमेरिका पाहून आतां इंग्लंडला जाणार आहोंत. येथें आलोंच आहों, तेव्हां इकडील शिक्षणाची वगैरे माहिती मिळवावी, ह्मणून तुमचें स्कूल पहावयास आलों आहे.'"

“असें त्या बाईला सांगितलें; पण डेप्युटी कमिशनर ह्मणजे काय ? हें तिला मुळींच समजेना. ती ह्मणाली 'काय, तुम्ही क्लार्क आहां ? तुम्ही मर्चंट आहां ? तुम्ही सुपरिंटेंडेंट ऑफ स्कूल आहां ?' असे प्रश्न विचारूं लागली.

“तेव्हां मी ह्मणालों 'होय. मी सुपरिंटेंडेंट ऑफ स्कूल आहे.' कारण डेप्युटी कमिशनर ह्मणजे काय वगैरे कोठें आतां हिला समजावीत बसूं ? व वेळ खर्च करीत बसूं ? ह्मणून मी सुपरिंटेंडेंट ऑफ स्कूल आहे, असेंच तिला सांगितलें. पण हें ऐकून ती फार खूष झाली असें दिसलें. ती एकदम ह्मणाली 'असें का ? मग तुम्हांला स्कूलची चांगली माहिती असेल व ह्मणूनच तुम्ही शाळा पहाण्यांत इतकें अगत्य बाळगितां. किती स्कूलची पहाणी तुम्ही करितां ? तुमची हिंदुस्तानची शिक्षणाची तऱ्हा कशी काय असते ? तें सर्व मला सांगा.' असें ह्मणून तिनें आपलें नोटबुक काढलें व लागली प्रश्नावर प्रश्न विचारावयाला.

“मी ह्मणालों 'शंभर शाळांची पहाणी माझ्याकडे आहे.'"

हें ऐकून मी हंसावयाला लागलें. तेव्हां हे ह्मणाले “कां, हसतां कशाला ? डेप्युटी कमिशनरकडे शंभर शाळांची पहाणी नसते का ? एका जिल्ह्यामध्ये शंभर शाळा सहज असतात. यांत मीं कांहीं खोटें तर नाहीं सांगितलें ?

मग तुम्ही कशाला उगीच हंसतां ? ऐका पुढें. मग तिनें लागलेंच माझे नांव. आपल्या नोटबुकांत लिहून घेतलें. 'Mr. Chitnavis, Superintendent of 100 Schools, from India.' आणखीहि बऱ्याच गोष्टी नोटबुकांत टिपून घेतल्या. या विचारपुशी-मध्येच एक वाजून गेला. घड्याळ पाहून ती आश्चर्यानें ह्मणाली 'पहा, आपण बोलत बसलों इतक्यांत एक वाजला, व आतां दोन वाजेपर्यंत शाळा बंद रहातील; तेव्हां तुम्हाला तोंपर्यंत थांबलें पाहिजे. चला आतां आमच्याबरोबर लंच घ्या.'

“तुम्हाला कळवण्याकरितां टेलीफोनचा पुष्कळ तलास केला, पण या हॉटेलशीं संबंध असलेला टेलिफोन तेथें नव्हता. ह्मणून तुम्हाला कळवतां आलें नाहीं, व इतक्या दूर तेथें शाळा पहाण्याला गेलों होतों तेव्हां कांहीं तरी पाहिल्याशिवाय परत येणेंहि बरोबर नव्हतें, ह्मणून नाइलाजास्तव थांबावें लागलें.

“लंचला सातआठ जणी बायाच होत्या पुरुष आम्ही दोघेच होतो; एक मी व एक पोरेलासा तेथील क्लार्क होता. या बाया तेथील शाळा मास्तरणी होत्या. ती लेडी सुपरिंटेंडेंट ह्मणाली 'इकडे मुलांच्या शाळां-तूनसुद्धां बहुतकरून बायकाच शिक्षकांचीं कामें करीत असतात-कारण, पुरुष मास्तर ठेवावयाचे ह्मणजे त्यांनां जास्ती पगार द्यावे लागतात.'

“लंच झाल्यावर थोड्या वेळानें शाळा सुरू झाल्या, तेव्हां लेडी सुपरिंटेंडेंट मला शाळा पहावयाला घेऊन गेली. मुलांच्या एकदोन शाळा पाहिल्यावर मुलींच्या शाळेंत नेलें. तेथें दर क्लासामध्ये लेडी सुपरिंटेंडेंट आपली हा फाढा वाचूं लागली 'I have the pleasure of introducing you Mr. Chitnavis from India, the Superintendent of 100 schools.'

“असा हा पाढा प्रत्येक क्लासामध्ये वाचावयाचा, तेव्हा अर्थात्च त्या सर्व मुलींना उठून आह्वांला सलामी द्यावी लागे. या क्लासांतून कांहीं बारा वर्षांच्या वयाच्या मुली होत्या, कांहीं सोळा वर्षांच्या होत्या व कांहीं वीस वर्षांच्या होत्या. लेडी सुपरिंटेंडेंट मला विचारू लागली ‘ मि. चिटणवीस, या बारा वर्षांच्या मुली जर हिंदुस्तानांत असत्या तर यांचे काय झाले असते ? ’

“ यांचीं लग्ने झालीं असतीं. ”

“ या सोळा वर्षांच्या व वीस वर्षांच्या मुलींचे काय झाले कसते ? ”

“ यांना एकएक, दोनदोन मुले झालीं असतीं. ”

“ हे ऐकून मग काय ? लागली मोठमोठ्याने ओरडून त्या मुलींना सांगायला ‘ बारा वर्षांच्या मुलींनो ! तुम्ही जर हिंदुस्तानांत असतां तर तुमचीं लग्ने झालीं असतीं. सोळा वर्षांच्या व वीस वर्षांच्या मुलींनो ! तुम्ही जर हिंदुस्तानांत असतां, तर या वयांत तुम्हांला एकएक, दोनदोन मुले झालीं असतीं. ’ हे ऐकून एक बारातेरा वर्षांची हुषारशी मुलगी चटकन् उठून उभी राहिली व मोठ्याने ह्मणाली ‘ Thank God we are not in India ! ’ हे पाहून सर्व मुली हंसू लागल्या व सर्वांनीं एकदम टाळ्यांचा गजर केला.

“ मग लेडी सुपरिंटेंडेंट ह्मणाली ‘ तुम्ही कांहीं तरी भाषण करा, अथवा या मुलींना कांहीं उपदेश करा. ’

“ मीं मनांत ह्मटले ‘ या बाईंचे कांहीं लवकर सरतच नाही ! आतां काय करावे ? ’ मग एक लहानसें स्पीच केले व तिला सांगितले, कीं, ‘ आतां मला गेलेंच पाहिजे; कारण माझ्या बायकोला काळजी लागली असेल, कीं माझे काय झाले व काय नाही ! ’

“ नंतर तेथून निघालों, तो कोठें दुकानांत वगैरे न जातां तडक हॉटेलांत आलों, आणि येथे आलों तर मी जसे भविष्य केले होते, तशाचप्रमाणें तुमची स्थिति झालेली दिसली ! ”

अशी शाळेत घडलेली हकीकत यांनीं मला सांगितली, आणि तेथील शिक्षणपद्धतीविषयीं व तेथील व्यवस्था वगैरेविषयीं जें नोटबुकांत टिपून आणलें होतें, तें दाखविलें. 'लेडीसुपरिंटेंडेंट ह्मणाली कीं, 'मुलींनां रागें भरण्याचासुद्धां आह्मांला हुकूम नाही, मग मारणार कुठचें ? त्यांनीं जर चुकी केली अथवा अपराध केला, तर त्यांनां चांगल्या रीतीनें समजावून सांगावयाचें व पुनः असें करूं नका ह्मणून उपदेश करावयाचा,' वगैरे.

आतांपर्यंत न्यूयार्कमध्ये आह्मी बऱ्याच पहाण्यायोग्य जागा व स्थळे वगैरे पाहिलीं होतीं, व रोजरोज फिरून जरा कंटाळा आल्यासारखें झालें होतें. ह्मणून आज आह्मी कोठें न जातां लवकरच निजावयाला गेलों. नुकतेच बारा वाजले होते. खोलींतील दिवे वगैरे विझवून बिछान्यावर पडलों व थोडा कुठें डोळा लागतो न लागतो, तोंच एकदम आमच्या टेलिफोनकडून किरररर असा आवाज ऐकूं आला. आह्मी दोघेहि टेलिफोन टेलिफोन करीत बिछान्यावर उठून बसलों व हे लागलीच टेलिफोनजवळ गेले. मला थोडी भीति वाटली, कीं, कधीं नाही व आजच एवढ्या रात्री कोणाचा बरें टेलिफोन आला असेल ? हा टेलिफोन आमचे मित्र मि. म्याकरॉय यांच्याकडून आला होता. न्यूयार्कला आल्याबरोबर त्यांनीं ज्या हॉटेलचा आपला पत्ता दिला होता, त्या पत्त्यावर त्यांनां आह्मी पत्र पाठविलें होतें. परंतु ते आपल्या वतनाच्या गांवीं गेले होते, व याच रात्री अकरा वाजतां न्यूयार्कला परत आले होते. त्यांनां आमचें पत्र पोहोंचलें तसाच त्यांनीं आह्मांला टेलिफोन केला व 'उद्यां एक वाजतां लंचला या' ह्मणून सांगितलें.

मिस्टर व मिसेस् म्याकरॉय न्यूयार्कला आलीं, हें पाहून आह्मांला फार आनंद झाला. आह्मांला त्यांनां पत्र लिहून बरेच दिवस झाले होते. परंतु त्यांच्याकडून कांहींच उत्तर आलें नसल्यामुळे आह्मांला वाटलें 'कदाचित् हॉटेलची चुकामूक झाली असेल, त्यामुळे आमचें

पत्र त्यांनां मिळालें नाहीं, व आतां त्यांची व आपली भेट होणार नाहीं. ह्मणून आमची बरीच निराशा झाली होती. कारण, त्यांनीं सांगितलें होतें, कीं, आह्मी तुहांला न्यूयार्कमध्ये पुष्कळ माहिती व चांगल्या लोकांच्या भेटी वगैरे करून देऊं. तीं उभयतां आमची चांगली व प्रेमळ मित्र होतीं. तेव्हां त्यांनां भेटल्यावांचून अमेरिका सोडणें ह्मणजे आह्मांला एकप्रकारची निराशाच वाटत होती.

दुसऱ्या दिवशीं एक वाजतां आह्मी आंटोनिया हॉटेलमध्ये गेलों. तेथें मिस्तर म्याकरॉय यांनीं स्वतंत्र खोल्या घेतल्या होत्या, व त्यांनीं आपले नोकर ठेवून स्वयंपाकाची वगैरे स्वतंत्र व्यवस्था केली होती. हें हॉटेल आमच्या हॉटेलपासून बरेंच दूर होतें, आणि तें शहराच्या निवांत भागांत असल्यामुळें तेथें चांगली शांतता होती. आमच्या हॉटेलसारखी रात्रंदिवस गाडीघोड्यांची व ट्राम वगैरेची खडखड धडधड नव्हती.

मिस्तर व मिसेस् म्याकरॉय यांच्या खोल्या हॉटेलच्या तिसऱ्या मजल्यावर होत्या. आह्मी तेथें पोहोचल्यावर त्यांचें नांव सांगितलें, तेव्हां लिफ्टवाल्यांनीं आह्मांला नेमकेंच त्यांच्या दरवाज्याजवळ उतरवले. मिसेस् म्याकरॉय बाहेर येऊन आह्मांला आंत घेऊन गेल्या.

लंचला आमच्याशिवाय त्यांची एक भाची व एक तरुण मित्र होता. हा तरुण गृहस्थ फार बोलका होता. कोणचाहि विषय निघाला, कीं, हा त्याच्यावर लांबलचक भाषण करीत असे.

मिस्तर म्याकरॉय यांची न्यूयार्कच्या जवळच कांहीं शेतीभाती व घर आहे. पण हे बहुतकरून न्यूयार्क येथेंच रहातात. हे गरीब लोकांच्या उन्नतीकरितां चाललेल्या चळवळींत नेहमीं भाग घेतात. यांनीं आह्मांला येथें आणखी एकदोन महिने रहाण्याला पुष्कळ आग्रह केला. ते ह्मणाले “ येथील कांहीं पुढारी लोकांच्या तुमच्याशीं ओळखी करून देतो व येथील उपयोगी संस्थांची वगैरे माहिती करून देतो. ” परंतु आह्मांला वेळ नसल्यामुळें त्यांचें ह्मणणें मान्य करतां आलें नाहीं. उपाहारानंतर मि. व मिसेस् म्याकरॉय यांच्याबरोबर आह्मी नाटक पहावयाला गेलों.

तारीख ७ जूनला ब्रेकफास्टनंतर आह्मी रत्नागिरीच्या एक मिशनरी बाई मिस जेफरसन ज्या बोटीवर आमच्याबरोबर होत्या व ज्यांनी आपला न्यूयार्कचा पत्ता व न्यूयार्कमध्ये त्या केव्हां येतील ती तारीख वगैरे आह्मांला लिहून दिली होती, त्यांच्या बिन्हाडीं गेलों. या आपल्या एका मैत्रीणीकडे उतरल्या होत्या. या बाईची एक खाजगी शाळा आहे. येथे वीस विद्यार्थिनी रहाण्याची सोय आहे. तेथील मुलींमध्ये दोघी जपानी मुली होत्या. “या जपानी मुलीहि शिकण्यामध्ये व शिवणकामामध्ये वगैरे फार हुषार आहेत,” असे ती बाई ह्मणाली.

नंतर मिस जेफरसन व त्यांची मैत्रीण यांनी आह्मांला येथील सर्व व्यवस्था दाखविली. येथे मुलींचीं सर्व कामें त्यांचीं त्यांच्याकडूनच करविलीं जातात. बिछाने घालणें, झाडपूस करणें, आपआपले कपडे धुणें, जोडे वगैरे पालिश करणें, स्वयंपाक करणें हीं सर्व कामें अगदीं वेळच्या वेळीं करावयाचीं; त्यांमध्ये मग दोनचार मिनिटांचा सुद्धा मागेपुढे फरक होतां कामां नये. कारण, मुलींना वेळेची किंमत चांगली समजली पाहिजे, असे ती शिक्षकीण बाई ह्मणाली. अशा तऱ्हेने येथे मुलींना फार चांगले शिक्षण दिलें जातें, व मुलींची घरच्यासारखी सर्व तऱ्हेने काळजी घेतली जाते. त्यामुळे येथे त्यांना शाळेसारखे वाटत नाहीं.

दुपारीं मिस्टर व मिसेस् म्याकरॉयबरोबर बेसबॉल म्याच् पहावयाला गेलों. हा येथील लोकप्रिय राष्ट्रीय खेळ आहे. दुसऱ्याहि आणखी घोड्यांच्या शर्यती व येरोप्लेनच्या शर्यतीहि पाहिल्या. येथे जागजागीं वर्तमानपत्रकार बसले होते. ते जे काहीं होईल, ते भराभर टाइप रायटरने लिहून घेत होते, व लागलीच आपपाल्या प्रेसला टेलिफोनने अथवा तारेने कळवीत होते. ह्मणून इकडे खेळ वगैरे आटोपले नाहीत, तोंच तिकडे वर्तमानपत्रांतून सर्व बातमी शहरांत लोकांना समजत होती. तसेंच तेथे पुष्कळ फोटोग्राफरहि होते, त्यांचीहि फोटो घेण्याची गडबड चालली होती. शिवाय, पुष्कळ बाया लहानलहान

कॅमेरे घेऊन झटझट फोटो घेत होत्या, व इकडूनतिकडे झपाट्याने जातयेत होत्या. हा सर्व देखावा फार मनोवेधक दिसत होता.

येरोप्लेनच्या रसेसहि फार मौजेच्या दिसत होत्या. सर्व येरोप्लेन्स आकाशामध्ये इकडेतिकडे फिरतांना खालून पाहिले, ह्मणजे जशा कांही घारी उडताहेत असें दिसत होते. जे जिंकतील त्यांना चांगली चांगली बक्षिसे ठेविली होती. या येरोप्लेन्समध्ये नेहमीं अपघात होत असतात, तरीहि हे लोक प्रयत्न सोडीत नाहीत. हे फार धाडसी लोक असतात.

रात्री जेवणानंतर आह्मी पुनः नाटक पहावयाला गेलो. अमेरिकेंत आह्मी बरींच नाटके पाहिलीं. परंतु इंग्लंडच्या नाटकांची बरोबरी इकडील नाटके करू शकत नाहीत. सीनसीनरीमध्ये, ॲक्टरॲक्ट्रेसमध्ये, वाद्यांमध्ये, अथवा कोणच्याहि तऱ्हेने इंग्लंडची बरोबरी करू शकत नाहीत, असें मला तर वाटले. मग दुसऱ्यांचा अनुभव वेगळा असेल तर कोण जाणे.

तारीख ८ जून रोजी संध्याकाळी आह्मी कोनी ऐलंड पहावयाला गेलो. हें न्यूयार्कपासून सुमारे २५ मैल आहे. येथें जावयाला आह्मांला पुष्कळ ट्रेन्स बदलाव्या लागल्या. खालच्या, वरच्या जमिनींतल्या सर्व गाड्यांचा अनुभव घ्यावा लागला. या जिन्याने त्या जिन्याकडे धांवा, त्या जिन्याने या जिन्याकडे पळा, अशी चढउतर करतांना माझी अगदीं त्रेधा उडून जात असे. बरे, या गाड्या तरी कशा ? उगीच एक सेकंडभर थांबावयाच्या, व दर गाडीला लोकांची अतोनात गर्दी असावयाची. तेव्हां अशा या गर्दीतून कोणच्या तरी डब्यांत चटदिशीं शिरले पाहिजे. नाही तर झाले, गेली गाडी निघून ! मग आणखी चारपांच मिनिटे चाट पहावी लागणार; तेव्हां दुसरी गाडी मिळावयाची, व इकडे तर दोनचार मिनिटांची खोटी झाली कीं तेवढ्याने सर्व प्रोग्राम चुकतो.

अगदीं संध्याकाळीं आह्मी या ऐलंडला पोहोचलों. येथील एक्झिबिशन-सारखी सर्व कांहीं व्यवस्था आहे; आणि हें लोकांच्या करमणुकीकरितां बाराहि महिने चालू असतें. येथें करमणुकीच्या अनेक तऱ्हेच्या योजना केल्या आहेत.

रात्रीच्या वेळीं विजेच्या दिव्यांनीं प्रकाशित झालेली अशी ही जागा फारच शोभिवंत दिसत होती. स्त्रीपुरुषांच्या झुंडीच्या झुंडी आपापलीं मुलेंबाळें व इष्टमित्र घेऊन रस्त्यानें इकडूनतिकडे आनंदानें फिरत होत्या. ठिकठिकाणीं ब्यांडचे व इतर आणखी वाद्यांचे सुस्वर ध्वनि लोकांचीं मनें आकर्षण करीत होते. समुद्राची थंड आणि स्वच्छ हवा स्वेच्छेनें सर्वत्र खेळत होती व त्यामुळें मनाला व शरीराला फार हुषारी व आनंद वाटत होता.

एके ठिकाणीं कांहीं बायकापुरुषांनीं जनावरांचीं आणि पक्ष्यांचीं वगैरे सोंगें घेतलीं होती, तीं पहावयाला आह्मी तेथें गेलों. तेथें काय एकसारखें हंसणें, ओरडणें, धांवणें, खिदळणें, चाललें होतें. कांहीं मनुष्य शहामृग झाले होते, कांहीं मोर झाले होते, कांहीं मोठमोठे बेडूक झाले होते. कांहीं बाया अस्वली झाल्या होत्या. अशीं यांनीं निरनिराळीं सोंगें घेतलीं होती. कोणीहि प्रेक्षक आले, कीं, हीं जनावरें गमतीनें त्यांच्या अंगावर धांवावयाचीं. तसेंच बायका, पुरुष व मुलें इकडेतिकडे पळावयाचीं, ओरडावयाचीं, किंकाळ्या फोडावयाचीं व मग एकच हंशा पिकावयाचा.

मी जशी तेथें गेलें, तसा एक शहामृग व एक अस्वल जे माझ्या अंगावर ख्या ख्या करीत आले, तशी मला भीति वाटली व मी दुसरीकडे पळावयाला लागलें, तों तिकडून एक मोठा थोरला बेडूक टणाटण उड्या मारीत आला, तशी मी खूप ओरडायला लागलें. तेव्हां हे मला रागें भरूं लागले, कीं, तीं माणसें आहेत, त्यांनां काय उगीच भितां, व ओरडतां ? तीं माणसें आहेत हें जरी मला ठाऊक होतें, तरी

तीं अगदीं जनावरांसारखीं दिसत होतीं व आपल्या अगदीं जवळ आलीं ह्मणजे कसेसेच वाटत होते. तीं अगदीं जवळ आलीं ह्मणजे आपलें खरें तोंड एकदम बाहेर काढावयाचीं व मोठ्यानें हंसावयाचीं. असा येथें गोंगाट व हंशा पिकला होता, व या विस्तीर्ण हॉलमध्ये वेषधारी जनावरें व माणसें एकमेकांच्यामार्गे सैरावैरा धांवत होतीं.

मग आणखी कांहीं खेळ पहातपहात एके जागीं दरवाज्यावर एक मनुष्य ओरडत होता 'Biggest men and biggest women in the world !' तेथें आल्यावर हे ह्मणाले " चला जाऊं कसे ते जगांतले सर्वांत मोठे पुरुष व बायका आहेत, त्या पाहूं ! "

दरवाज्यावर तिकीट घेऊन आह्मी आंत गेलों. या हॉलमध्ये दिवे अगदीं मंद होते व मधेंमधें लांकडी कठडे लावलेल्या टाक्यासारख्या ह्मणा, कीं घरकुलासारख्या ह्मणा, जागा केल्या होत्या. त्या जागांतून एकएक खुर्ची मांडून एकएक बाई व एकएक मनुष्य बसला होता. त्यांच्यापैकीं अर्धे निग्रोज् होते व अर्धे यूरोपियन होते. हे सर्व बायकापुरुष खूप मोठेमोठे आणि अक्राळविक्राळ दिसत होते. विशेषतः ते निग्रोज् तर राक्षसांसारखेच दिसत होते. कारण, हे लोक अतिशय काळे व अगदीं ओवडधोवड असतात. हे सर्व लोक स्वभावतःच इतके लहू दिसत होते, अगर कपडे वगैरे घालून त्यांनीं आपलीं अंगें फुगवलीं होतीं, कोण जाणे ! एक तर रात्रीची वेळ होती व दिवेहि मंद होते. त्यामुळें कांहीं बरोबर समजत नव्हतें. कांहीं प्रेक्षक बाया त्यांना उठून उभें रहाण्यास सांगत होत्या व त्यांच्याजवळ जाऊन त्यांना इकडूनतिकडून पहात होत्या. हें बायकापुरुषांच्या लहूपणाचें एक्किबिशन मोठें चमत्कारिक दिसत होतें. बिचारे पैशासाठीं येऊन बसत असतील, दुसरें काय ?

नंतर एके जागीं नशीब सांगणारे लोक बसले होते, तेथें आह्मी गेलों. माझ्या मनांत तेथें जावयाचें नव्हतें; कारण एक तर रात्र बरीच

झाली होती, व दुसरें संध्याकाळपासून एकसारखें इकडेतिकडे फिरून माझे पाय फार दुखू लागले होते व अतीशय थकवा आला होता. ह्मणून मी यांना ह्मटलें “ काय उगीच नशीब नि फशीब विचारायचें आहे ? माझा नाही त्यांच्यावर विश्वास व आतां आपल्यासारख्या अर्धवयी माणसांचें काय नशीब विचारायचें आहे ? झालें. आतां कळलेंच आहे नशीब. मुलांबाळांचें नशीब विचारलें तर कांहीं तरी बरें. चला आतां लवकर बिऱ्हाडीं. आतां माझ्यानें नाही अधिक फिरवत.”

पण यांच्या मनांत तेथें जावयाचें दिसलें. तेव्हां आह्मी तिकीट घेऊन आंत गेलों. तेथें नशीब सांगणारी मुख्य एक बाई होती व पांचसहा-जण पुरुष होते. त्या सर्व पुरुषांनीं फकिरांचीं सोंगें घेतलीं होतीं, गळ्यांत मोठमोठ्या मण्यांच्या माळा घातल्या होत्या, अंगामध्यें भगव्या छाट्या घालून लांबलांब पांढऱ्या दाढ्या लावल्या होत्या आणि तसेंच डोळ्यांवर पांढऱ्या केंसांचें वेटाळें लावलें होतें. ही सर्व मंडळी अमेरिकनच होती. मध्यें बाई बसली होती व तिच्या भोंवतीं हे सर्व फकीर बसले होते. बाईनें डोळ्यांमध्ये सुरमा वगैरे घालून तोंडाला पुष्कळशी पावडरहि लाविली होती, व अंगामध्यें एक उंची जपानी किमोनो घालून चांगल्या भव्य रीतीनें बसली होती.

हे बाईजवळ गेले व तिला हात दाखवून कांहीं प्रश्न यांनीं विचारले. जसे आपल्या इकडील हात पहाणारे सांगतात, त्याप्रमाणेंच तिनेंहि कांहीं-तरी सांगितलें. “तुझाला मागें अमक्याअमक्या वर्षीं असें असें झालें होतें; पुढें आतां मोठें गंडांतर आहे; मग पुढें मोठा भाग्योदय होणार आहे; तुझाला कांहीं शत्रु आहेत, पण तेहि पुढें मित्र होतील; तुमचें मन मोठें चेंजेबल् आहे,” असें तसें बरेंच कांहीं सांगितलें. मग हे लागले तिच्या सांगण्यावर टीका करायला. “सर्वांनाच कांहीं शत्रू व कांहीं मित्र असतातच; सर्वांनाच कधींमधीं गंडांतरे येत असतात, व कधींमधीं भाग्योदय होत असतो. सर्वांचीच मनें चेंजेबल् असतात.”

याबरोबर ती बाई जरा चिडली व ह्मणाली “असें कैसें ह्मणतां ? सर्वांचीच मनें चेंजेबल् असतात काय ? माझे मन चेंजेबल् नाही, व पुष्कळांचीं मनें चेंजेबल् नसतात.”

यावर हे ह्मणाले “चला आतां येथून लवकर. आतां बाई फार चिडली. आतां तिला जास्त चिडवून उपयोग नाही.” नंतर आह्मी लवकरच स्टेशनाकडे गेलों.

या वेळीं पुष्कळ रात्र झाली होती. ह्मणजे सुमारे एकदीड वाजला होता. तरीहि गाड्या दोनदोन चारचार मिनिटांनीं एकामागें एक धांवतच होत्या, आणि एवढी रात्र झाली होती तरी सर्व ट्रेन्स माणसांनीं अगदीं गच्च भरलेल्या दिसत होत्या. आह्मी स्टेशनावर पोहोचलों न पोहोचलों, तोंच ट्रेन येऊन थडकली. मग लवकर तिकिटें घेऊन लोकांच्या गर्दीतून धांवपळ करीत एका डब्यांत शिरलों. अशा रीतीनें तीनचार ट्रेन्स बदलीत एकदांचीं दोहोंच्या सुमाराला हॉटेलांत जाऊन पोहोचलों.

रस्त्यांत रात्रीच्या वेळचा देखावा फार चांगला दिसला. जेव्हां आह्मी अगदीं वरच्या ट्रेनमध्ये बसलों होतो, तेव्हां खालील सर्व देखावा चांगला पहाण्यांत येत होता. शेंकडों ट्रेन्स, ट्रामवे, मोटारबसेस् वगैरे जिकडेतिकडे सैरावैरा धांवत होत्या, व स्त्रीपुरुषांचे जमाव मुंग्यांसारखे रस्त्यांरस्त्यांनीं फिरत होते. मोठमोठ्या हॉटेलांतून लोकांची सपर घेण्याची धांदल चालली होती, व नाटकगृहे बंद झाल्यामुळे प्रेक्षक लोकांची आपापल्या ठिकाणीं जाण्याची गडबड चालली होती. अशीं आह्मी वरच्या, खालच्या, तळच्या वगैरे सर्व गाड्यांत बसत, अनुभव घेतघेत व अनेक तऱ्हेचे देखावे पहात, दोन वाजतां हॉटेलांत आलों. आमच्या हॉटेलांतहि अजून गडबड चाललीच होती. कांहीं लोक सपर घेत होते, कांहीं ड्रिक्स घेत होते, कांहीं वर्तमानपत्रें वगैरे वाचीत होते व हिशेब ठेवणाऱ्या व टेलिफोन वगैरे चालविणाऱ्या मुली आपापल्या पाळीप्रमाणें हजर होत होत्या.

तारीख ९ जून रोजी ब्रेकफास्टनंतर आह्मी मिस्टर व मिसेस् म्याकरॉय यांना गुडबाय करण्याला गेलो. तेथे त्यांनी लंचची व चहाची तयारी करून ठेविली होती. लंच वगैरे झाल्यावर आह्मी गोष्टी बोलत बसलो. मिस्टर. म्याकरॉय पुनःपुनः प्रस्ताव करीत होते, की येथे आल्यावर आह्मी लौकरच चाललो, कांहीं जास्त दिवस राहिलो नाही. त्यांची अशी फार इच्छा होती, की, आह्मांला आपल्या गांवाला न्यावे व आपले घर आणि शेतीभाती वगैरे दाखवावी. ह्मणून दोघेहि नवराबायको फार प्रस्तावना करीत होती. हा त्यांच्या मनाचा किती मोठेपणा समजला पाहिजे ! नाही तर आह्मी कोण, कुठली, कुठच्या कोठे परकीय देशांत रहाणार, अथवा कांहीं फार दिवसांची ओळखीची नाही किंवा परिचयाची नाही, अथवा आमच्या-पासून त्यांना कांहीं फायदा की हित कांहींच साधावयाचे नव्हते. फक्त प्रेम-जगामध्ये खरे प्रेम हीच मोठी चीज आहे. असे खरे प्रेम करणारी माणसे विरळा असतात. ह्मणून मिस्टर व मिसेस म्याकरॉय यांनी आमच्याविषयी जे प्रेम व आदर दाखविला, त्याची आह्मांला नेहमी आठवण राहिल.

नंतर मिस्टर म्याकरॉय आपल्या बायकोला ह्मणाले “Boby dear, sing something for our friends.”

मिसेस म्याकरॉय ह्मणाल्या “येथे माझ्याजवळ पियानो नाही की कांहीं नाही. तसेच गाणे कसे बरे वाटेल ? पण मला जसे येईल तसे ह्मणते.”

मग मिसेस म्याकरॉयनी चांगल्या उंच स्वरांत दोनतीन गाणीं ह्मटलीं. शेवटीं एक गाणे ह्मटले तें फार टर्चिंग (हृदयस्पर्शी) होतें. ‘तुम्ही दूर देशीं जातां, पण आह्मी तुम्हांला विसरणार नाही. तुम्ही आह्मी मिळून आनंदांत वेळ घालवला, त्याची वारंवार आठवण येईल,’ वगैरे तऱ्हेचे तें गाणे होतें.

प्रकरण पांचवें.

अमेरिकेंतून इंग्लंडांत.

तारीख १० जूनला ब्रेकफास्ट घेऊन सकाळीं ९ वाजतां व्हाइट-स्टार कंपनीच्या सेलटिक नांवाच्या बोटीवर आह्मी चढलों. या कंपनीच्या तीनचार बोटी कारोनेशनला जाणाऱ्या लोकांना घेऊन पूर्वीच गेल्या होत्या व ही सेलटिक बोट आतां शेवटलीच भरती घेऊन जात होती; ह्मणून या वेळीं बोटीवर खूपच गर्दी होती.

बोटीवर बहुतेक अमेरिकन होते व काहीं कॅनेडियनहि होते. ही सर्व मंडळी कारोनेशन पहाण्याकरितांच चालली होती. आह्मी डेकवर गेलों, तेव्हां वर्तमानपत्रांचे पांचसहा एडिटर्स आमच्या भोंवतीं जमा झाले व जे ते आह्मांला विचारूं लागले “तुम्ही कोठून आलां ? केव्हां आलां ? तुमचें नांवगांव काय ? तुमचा इकडे येण्याचा उद्देश काय ? आह्मांला सर्व सांगा. आह्मांला आमच्या गॅझेटमध्ये लिहावयाचें आहे. तुम्ही हिंदुस्तानांतील कोणी राजे आहां कीं काय ? ”

यावर त्यांच्यातील एकजण घाईघाईनें ह्मणाला “अरे हो, हे हिंदुस्तानांतील कोणी तरी राजेच आहेत, हें विचारण्याचीच काय जरूर आहे ? कारण या बाईच्या कपाळीं जो ‘रेड मार्क’ आहे, तेंच राजचिन्ह आहे, हें मला चांगलें माहीत आहे.” असे हे लोक आमच्या उत्तराची वाट न पहातां आपापसांतच वाटाघाट करूं लागले.

हे ह्मणाले “आह्मी राजे नाहीं अथवा महाराजे नाहीं ! मी हिंदुस्तानांतील एक सरकारी कामगार आहे. हल्लीं मी रजेवर असून या सुटीच्या दिवसांत काहीं देश पहावे ह्मणून आह्मी जपान, अमेरिका वगैरे पाहून आतां अनायासें कारोनेशनची वेळ आहे ह्मणून इंग्लंडला जात आहों. असें जें खरें आहे, तें तुम्हांला सांगितलें.” असें यांनीं त्या लोकांना सांगितलें; परंतु त्यांच्यापैकीं काहींजणांना तें खरें वाटेना.

ते ह्मणाले “ नाही, तुम्ही कांहीं तरी आमच्याजवळून लपवून ठेवितां. तुम्ही राजे नाहीं तर प्रिन्स व प्रिन्सेस् असाल !”

इकडील बऱ्याच लोकांचा असा समज असतो, कीं, इकडे येणारे एक तर राजे असतात, अथवा व्यापारी लोक असतात, आणि व्यापारी लोक बहुतकरून बायका बरोबर आणीत नाहीत. तेव्हां आम्ही कोणी तरी हिंदुस्तानांतील राजेच असलों पाहिजे, व या कल्पनेला आधार कोणता, तर माझ्या कपाळचें कुंकू व गोंधणें. त्यांनीं हीं राजचिन्हें ठरविलीं ! मग त्यांनीं आम्हां दोघांचे बरेचसे फोटो वगैरे घेऊन व लंडनमध्ये आम्ही कोठें उतरणार, किती दिवस रहाणार वगैरेंची चौकशी करून स्वान्या निघून गेल्या.

आमच्या हॉटेलचा मॅनेजर आम्हांला पोहोंचवावयाला बोटीवर आला होता, व आमच्याकरितां कांहीं तरी करावें ह्मणून विचारा इकडेतिकडे गडबडसडबड करीत होता. कुठें स्व्यूवर्डला जाऊन सांगत होता कीं, यांची चांगली व्यवस्था ठेवा, तर कुठें परसरला तसेंच सांगत होता. हे त्याला ह्मणाले “ तुम्ही कशाला एवढी तखलीफ करितां ? त्या लोकांचें तें कामच आहे, व तें ते आपोआप करतीलच, व त्यांनां केलेंच पाहिजे. पुनः आमचा हा कांहीं पहिलाच प्रवास नाही. आतां हे बोटीचे प्रवास आमच्या अंगवळणींच पडले आहेत.”

दोनतीन दिवसांपूर्वींहि तो यांच्या मार्गे लागून यांनां बोटीवर घेऊन आला होता, व इकडेतिकडे फिरून बोटीचे कांहीं भाग वगैरे त्यांनीं पाहिले होते. कसेंहि असो. त्याची विचान्याची मनापासून इच्छा होती, कीं, आम्हांला कांहीं तरी मदत करावी. त्याच्या खटपटीचा एवढा परिणाम झाला, कीं, आम्हां दोघांकरितां एक लहानसें जेवणाचें टेबल डायनिंग रूमच्या शेवटाला वेगळेंच मांडलें. कदाचित् त्यांनां वाटलें असेल, कीं, आम्हांला दुसऱ्या कोणाच्या बरोबर बसणें आवडणार नाही. आमच्या टेबलाजवळ आणखीहि लहानलहान दोघांतिवांचीं टेबले

होतीं. तेथें दोघे मित्र अथवा नवराबायको अशीं बसत होतीं. हणून या बाजूला आत्मी कांहीं एकटींच नव्हतां. सर्व डायनिंग रूमभर बाजू-बाजूंनीं अशींच लहानलहान टेबलें होतीं, व मध्येंमध्यें लांब टेबलें मांडून पुष्कळ लोक बसण्याची व्यवस्था केलेली होती.

न्यूयार्कच्या बंदरांतून बोट निघाली, तेव्हां पॅसेंजर्स लोकांच्या मित्रमंडळींनीं, व आप्त वगैरे लोक जे पोहोचवावयाला आले होते त्यांनीं हिप् हिप् हुर्रे करून खूप मोठा गोंगाट केला, व डेकवरील लोकांनींहि तसेंच केलें. बोट अगदीं दृष्टीआड होईपर्यंत सर्वांचे हातरुमाल हलत होते. हा देखावा फार चित्तवेधक दिसत होता.

संध्याकाळचे पांच वाजले होते. बोटीवरील सर्व पॅसेंजरलोक चहा वगैरे घेऊन डेकवर शांतपणानें बसले होते. कांहीं बाया लेस वगैरे विणून आपला वेळ घालवीत होत्या. कांहीं पुस्तकें वाचण्यांत गढल्या होत्या, व कांहीं तरुण स्त्रीपुरुष व्यायाम घेण्याकरितां डेकवर अनेक तऱ्हेचे खेळ खेळत होते. अशीं सर्वजणें आपापल्या उद्योगांत गुंतलीं होतीं. बोटहि आतां अफाट समुद्रांत आल्यामुळें आपला पुढील मार्ग झपाट्यानें क्रमीत होती, व समुद्राचें पाणी जिकडेतिकडे निळें व शांत दिसत होतें.

अशा शांततेमध्ये बोटीच्या पुढील टोंकाकडे एकदम गोंगाट सुरू होऊन लागलीच बोट उभी राहिली, आणि सर्व खलाशी लोकांनीं भराभर लहानलहान होड्या खालीं सोडल्या. बोटीवर सर्वत्र एकच गडबड उडाली. हें आहे तरी काय, हणून सर्व पॅसेंजर्स लोक पुढील टोंकाकडे धांवूं लागले. एकाएकीं बोट थांबली व जिकडे तिकडे गडबड सुरू झाली. तेव्हां पॅसेंजर्स लोकांनां भीति वाटणें साहजिकच होतें.

तेथें जमा झाल्यावर सर्वांनां समजलें, कीं, भिण्याचें कांहीं कारण नसून बोटीला कांहीं अपघात वगैरे झालेला नाही; परंतु येथून मैल

दीड मैलावर एक बोट आहे, त्या बोटीतील एक मनुष्य समुद्रांत पडला. त्या बोटीने या बोटीला अलार्म सिग्नल दिला, ह्मणून ही बोट त्यांना मदत करण्याकरितां थांबली. ज्या ठिकाणी समुद्रांत तो मनुष्य पडला होता, तेथे एक मोठा तरंगणारा लाल दिवा सोडला होता. त्या दिव्याजवळ खलाशी लोक इकडूनतिकडून लहानलहान होड्यांतून जमा झाले व त्या मनुष्याला काढले. हा मनुष्य त्या बोटीवरील खलाशी होता.

कोणी ह्मणू लागले “ तो दारू प्याला होता. ” कोणी ह्मणू लागले “ त्याने बुद्ध्याच समुद्रांत उडी टाकिली. ” कोणी ह्मणे “ त्याचा झोंक गेला. ” अशा सत्रांच्या सत्रा गोष्टी मग सुरू झाल्या. एवढे खरे, कीं, लागलीच सर्वांनीं मदत करून त्या मनुष्याला समुद्रांतून जीवंत काढले, व त्याच्या बोटीवर त्याला पोहोचते केले. या गडबडीमुळे आमच्या बोटीला तेथे दोन तास मोडावे लागले.

एकदोन दिवसांत बोटीवर आमच्या बऱ्याच जणांशीं ओळखी झाल्या. त्यांमध्ये एक कानडाचे गृहस्थ मिस्तर स्माल व त्यांची पत्नी हीं दोघे आमच्याशीं फार चांगल्या रीतीने व ममतेने वागत असत. हे कानडामध्ये बॅरिस्टर होते व कारोनेशनकरितां इंग्लंडला जात होते.

दुसरीं दोघे नवराबायको फिलाडेल्फियाचीं रहाणारीं होतीं. तीं दोघेहि फार चांगल्या स्वभावाचीं होतीं. तीं दोघेहि नेहमीं डेकवर आमच्याजवळ बसून अमेरिकेंतील बरीच माहिती सांगत असत. त्यामुळे आमची बरीच करमणूक होत असे, व वेळ कंटाळवाणा वाटत नसे. या दोघांही नवराबायकोला संस्कृत थोडेथोडे समजत असे. ह्मणून तीं दोघे यांना संस्कृतांतील श्लोक वगैरे नेहमीं विचारीत असत. अमेरिकेमध्ये विवेकानंदस्वामी आले होते, त्यांच्याविषयींहि ते पुष्कळ गोष्टी सांगत असत.

ते ह्मणाले “ आह्मी बऱ्याच वेळां विवेकानंदस्वामींचीं व्याख्यानं ऐकावयाला गेलों होतो. तीं संस्कृतांत व वेदांतावर असल्यामुळे आह्मांला

फारशीं समजत नसत, व हणून आह्यांला त्यांत विशेष उत्सुकता वाटत नसे. परंतु आमच्या अमेरिकन बाया कांहीं विचारूं नका ! समजो न समजो, झुंडीच्याझुंडी चाललेल्या असावयाच्या, व तो स्वामी तरुण आणि जरा गोरगोमटा असे, मग काय ? या आमच्या अमेरिकन बाया त्याच्याभोंवतीं अगदीं मोहळासारख्या जमत असत, ” असें बोलून हे गृहस्थ हंसून आपल्या बायकोला हणाले “ कां, मी हणतो तें खरें आहे कीं नाहीं ? ”

यावर त्याची बायकोहि हंसून हणाली “होय, खरें आहे. पण त्यांत थोडी अतिशयोक्तिहि आहे. आह्मी अमेरिकन बाया महत्त्वाकांक्षी व जिज्ञासू तर आहोंच ! परंतु तो गोरगोमटा व तरुण आहे हणून त्याच्याभोंवतीं जमतों, असें हणणें जरा अतिशयोक्तीचें आहे.”

अशा आमच्या व त्यांच्या थट्टेच्या आणि करमणुकीच्या गोष्टी चालत असत. हीं दोघें नवराबायको आमच्यासारखाच आपला वेळ खुर्चीवर बसून पुस्तकें वाचण्यांत घालवीत असत. इतर लोकांप्रमाणें दुसऱ्या कोणत्या खेळांमध्ये सामील होत नसत. हणून यांचें व आमचें चांगलें जमत असे. या बाईहि फार विद्वान् होत्या. त्यांनीं फ्रेंच, जर्मन वगैरे भाषांचा चांगला अभ्यास केला होता; परंतु त्यांनां त्यांच्या विद्वत्तेचा इतकासुद्धां गर्व नव्हता. हीं दोघेंहि नवराबायको अगदीं तरुण होतीं. तथापि त्या दोघांचीहि रहाणी अगदीं साधी असे. उगीच आढ्यता व छानछुकीपणा मुळींच नसे.

डेकवर दुपारपासून संध्याकाळपावेतो अनेक तऱ्हेचे खेळ चाललेले असत व सर्व पॅसेंजर्स लोकांजवळून वर्गणी जमा करून खेळांमध्ये जे जिंकतील त्यांनां इनामें वांटीत असत. रोज रात्रीं नाच, गाणें, कान्सर्ट वगैरे चाललेलीं असावयाचीं. त्यामुळें वेळ फारसा कंटाळवाणा वाटत नसे.

दुपारीं व रात्रीं जेवणाच्या वेळीं ब्यांड वाजत असे. जेवणाच्या वेळीं दिवाणखाना खूप गजबजलेला असून त्यांत चकचकाट दिसत असे.

या बोटीवर वाढणारे वगैरे सर्व नोकर यूरोपियन होते. आमच्या टेबलाकडे वाढणारा एक पोक्त वयाचा मनुष्य होता. त्याला मॅनेजरने आमची बरदास्त ठेवण्याला सांगितलें होतें कीं काय कोण जाणे! कारण तो विचारा आमची फार काळजी घेत असे. जेवणाच्या वेळीं घडी-घडी आह्मांला ह्मणत असे “भिऊं नका बरें, मी आहे तुमच्याजवळ !” पुनः दुसऱ्या टेबलाकडे कांहीं पदार्थ घेऊन जात असला ह्मणजे सांगा-यचा, कीं, “मी आतां येतो बरें, मी कांहीं तुह्मांला विसरलों नाहीं. मी येथें जवळच आहे.”

आह्मांला याच्या बोलण्याची मोठी मौज वाटत असे व मी यांनां ह्मणें “या मनुष्याला पाहिलें, कीं, मला माझ्या माहेरीं जो आबा शागीर्द होता, त्याची आठवण होते. तोहि असाच गडबडगडबड बोलत असे, व अशीच आह्मां मुलांची फार काळजी घेत असे. अथवा दाखवीत तरी असे, कीं, तो मुलांची फार काळजी घेतो !” या मनुष्याचें तोंडहि कांहींसें आवासारखेंच दिसत असे. ह्मणून आह्मी आपले मराठी बोलीमध्ये त्याला आवाच ह्मणत असूं. असे हे बोटीवरील आबा आमची फार काळजी घेत असत, व आह्मांला नेहमीं विचारीत असत कीं, “तुह्मांला जर कांहीं विशेष पदार्थ हवा असेल, तर मला सांगा, मी तो करून देईन. कांहीं कढी, बटाटे वगैरे मला चांगले करतां येतात.” आह्मी त्याला होशीं हो लावलें, कीं, जेव्हां आह्मांला जरूर पडेल, तेव्हां तुला सांगूं.

त्याला विचार्याला वाटे, कीं, आह्मी येथें फार भितो व आह्मी कधीं बोटीचा प्रवास केलेला नाहीं. येथें सर्व अमेरिकन यूरोपियन असल्यामुळें आह्मांला फारच भीति वाटत असेल. अशासारखी त्याची कांहीं कल्पना होती. परंतु एकदोन दिवसांतच परसरनें या वेटरला आमच्या टेबलापासून बदललें. कारण, त्याला वाटलें, कीं, हा उगीच बडबड करून आह्मांला त्रास देतो, ह्मणून विचार्या आबाला आमच्या टेबलाकडून काढलें व त्याच्या जागीं दुसऱ्या एका पोण्याची योजना

केली. तेव्हांपासून हा वेटर आमच्याकडे अगदीं पाहीनासा झाला. नाहीतर केव्हांहि दिसला, कीं, गुडमॉर्निंग, गुडइव्हनिंग ह्मणत असे, व कांहीं तरी हवे वगैरेसंबंधानें बोलत असे; आणि दरवेळेला सांगत असे “कांहीं भिऊं नका व तुह्मांला कांहीं लागलें तर मला सांगा!” पण आतां मात्र तो परसरच्या धमकावणीनें अगदीं खजील झाल्यासारखा दिसत होता.

सेलटिक बोटीवर मुलेंहि पुष्कळ होतीं; बारा वर्षांचीं, चवदा वर्षांचीं, सोळा वर्षांचीं व कांहीं घोडमुलें वीसबावीस वर्षांचींहि पण होतीं. हीं मुलें सकाळसंध्याकाळ डेकवर फार गडबड करीत असत. सकाळीं सहा साडेसहा वाजतां उठून डेकवर इकडेतिकडे खूप धांवत असत. त्यामुळें डेकच्या खालीं ज्या लोकांच्या कॅबिन्स होत्या, त्यांना त्रास होत असे व त्यांची झोप मोडत असे. ह्मणून या लोकांनीं मुलांच्या आईबापांना नोटिस दिली कीं, आपापल्या मुलांना डेकवर अशी गडबड करूं देऊं नये, त्यापासून दुसऱ्या लोकांना त्रास होतो, वगैरेबद्दल जिन्यावर लांबलचक नोटिस लाविली; पण तीं दांडगीं मुलें कसलें ऐकतात ? त्यांनीं आपला क्रम अधिकच जोरानें सुरू ठेवला. बिचाऱ्या त्रास पावलेल्या लोकांनीं तीनचार दिवस पुनः पुनः नोटिस लाविली, व कांहींच परिणाम झाला नाही तेव्हां आपणांशींच कुरकूर करून त्यांना गप्प बसावें लागलें. बरें झालें, कीं, आमचें कॅबिन डेकच्या अगदीं खालीं नव्हतें. मध्यें एक मजला होता. त्यामुळें डेकवर कांहीं झालें, तरी आह्मांला फारसा त्रास होत नसे.

एके दिवशीं दुपारीं लंचनंतर बोटीवर जिकडेतिकडे लोकांची धांव-पळ व गडबड सुरू झाली. जे ते झपाट्यानें डेकवर जाऊं लागले. मी लंच घेऊन नुकतीच कॅबिनमध्ये बिछान्यावर पडलें होतें, हे आपलीं वाचण्याचीं पुस्तकें घेऊन डेकवर गेले होते. परंतु लागलेच पुनः कॅबिनमध्ये परत येऊन मला ह्मणाले “चला, चला लवकर

डेकवर ऐसबर्ग पहायाला. सर्व लोक तिकडे जमा झाले आहेत. ”
तेव्हां मला समजलें, कीं, ही सर्व गडबड हा ऐसबर्ग पहाण्याची चालली होती.

हा ऐसबर्ग क्यापटूनला त्याच्या अपरेडेकवरून दुर्बिणीने पुष्कळ अंतरावरून दिसला. तेव्हां लागलीच पॅसेंजर्स लोकांना समजण्याकरितां जिन्यावर नोटिस लाविली, कीं, बोटीच्या उजव्या बाजूकडे ऐसबर्ग येत आहे. ही नोटिस वाचतांच लोकांची डेकवर ऐसबर्ग पहाण्याची एकच गर्दी झाली.

हा बर्फाचा ढीग लहानशा टेंकडीसारखा दिसत होता, व अगदीं पांढरा शुभ्र असून समुद्राच्या निळ्या पाण्यावर हळुहळू मजेनें तरंगत चालला होता. कोणी ह्मणतात, हा ऐसबर्ग जितका वर दिसतो तितकाच खाली पाण्यांत डुबलेला असतो, व फार कठीण असतो. त्यामुळे एकाद्या वेळीं रात्रीं बोटीशीं टक्कर झाली तर मोठमोठ्या बोटीसुद्धां फुटतात व फार नुकसान होतें. ह्मणून बोटीवरील कॅप्टन लोक या घातकी चोरांना फार भितात. पुष्कळ ऐसबर्ग असे असतात, कीं, त्यांचीं फक्त लहानलहान टोके दिसतात, परंतु दुप्पटतिप्पट भाग चोरासारखा खाली पाण्यांत लपलेला असतो. त्यामुळे बोटीवरील लोकांच्या तो सहसा लक्ष्यांत येत नाहीं, व बोट वेगानें चाललेली असते. अशा स्थितींत हा रस्त्यांत आला, ह्मणजे अर्थात्च टक्कर होते व वाईट अपघात होतात. बोटीवरील कॅप्टन व इंजीनियर वगैरे ऑफिसर लोकांवर केवढी जबाबदारी असते ! शेंकडों लोकांचे जीव त्यांच्या खबरदारीवर अवलंबून असतात.

कॅप्टनच्या डेकवर हे ऑफिसर लोक पाळीपाळीनें दुर्बिणीतून चहूंकडे बारकाईनें पहात असतात, व रात्रीच्या वेळींहि पाळीपाळीनें जागत असतात. अशा रीतीनें त्यांना अनेक तऱ्हेची काळजी ध्यावी लागते. या समुद्रामध्ये नेहमीं ऐसबर्गची फार भीति असते.

हा ऐसबर्ग सुदैवानें दिवसाच्या वेळीं भेटला व त्यामुळें बोटीलाहि कांहीं हरकत झाली नाहीं व सर्व लोकांनांहि चांगल्या रीतीनें पहा-
वयाला मिळाला.

पांच दिवसांनीं बोट क्वीन्सटाऊनच्या जवळजवळ आली, तेव्हां समुद्रामध्यें कांहीं मासे धरणारे पक्षी व बगळे वगैरे दिसूं लागले, व डेकवर जे ते आपापल्या दुर्बिणी घेऊन बाजूनें डोंगर व जमीन पाहूं लागले. हे डोंगर लाल रंगाचे व अगदीं रुक्ष दिसत होते. जसे रेडसी-
मधील व एडनच्या भोंवतालचे डोंगर रुक्ष व लाल दिसतात, तसेच हे डोंगर दिसत होते. त्यामुळें येथें रमणीय देखावा मुळींच दिसत नव्हता. तथापि जमीन जवळ आली ह्मणून आह्मां सर्वांनांच आनंद झाला होता. संध्याकाळचे पांच वाजल्यापासून समुद्रकिनारा व बाजूचे डोंगर दिसत होते, व बोट हळुहळू चालली होती.

नंतर रात्रीचे दहा वाजतां बोट क्वीन्सटाऊनच्यासमोर उभी राहिली, व येथें सर्व लंडन वगैरेकडील डाक आणि ऐर्लंडचे पॅसेंजर्स उतरले. आह्मी डेकवरून या उतरणाऱ्या लोकांची मौज पहात होतो. या लोकांनां जिन्यावरून उतरण्याकरितां जागजागीं बोटीवरील नोकरलोक उभे होते. येथें उतरणारे लोक बहुतेक सर्व सेकंडक्लासचे पॅसेंजर्स होते, व हे ऐरिश लोक होते. यांच्यामध्ये एक अर्धवयी मनुष्य होता. त्याला उतरतांना पाहून सर्वांनां मजा वाटली. त्यानें एक बोचकें पाठीला बांधलें होतें व दोन्ही बगळेमध्ये दोन बोचकीं दाबलीं होती, व दोन्ही हातांमध्ये दोन ब्याग्जू घेतल्या होत्या. तेव्हां अर्थात्च त्या बोटीच्या निरुंद जिन्यावरून उतरणें फार कठिण झालें. परंतु जिन्यावर जागजागीं मदतीकरितां जे लोक उभे होते, त्यांनीं त्याला चेंडूसारखा हातोहात उचलीत एकदांचा लहान होडींत टाकला. तेव्हां सर्व लोक खूप हंसले व तोहि आनंदानें खूप मोठमोठ्यानें हंसला, व हातरुमाल हलवीत व सर्वांनां गुडबाय गुडबाय ओरडत किनाऱ्याकडे निघून

गेली. कांहीं बायाहि अशाच पुष्कळ कपडे अंगावर घालून व ज्यांचीं लहान मुलें होतीं त्या तीं घेऊन निघाल्या. त्यांनांहि अशाच हातोहात उचलून लहान होड्यांत घातलें. अशा तऱ्हेनें पॅसेंजर्स लोकांचें उतरणें झाल्यावर डाक उतरवणें सुरू झालें.

रात्र बरीच झाल्यामुळें आह्मी आपल्या कॅबिनमध्ये जाऊन निजलों. सकाळीं पांचसहा वाजतां जेव्हां उजाडलें, तेव्हां बोट पूर्ववत् समुद्रामध्ये झपाट्यानें आपला पुढील मार्ग क्रमीत होती व कॅबिनच्या खिडकींतून जेथपर्यंत नजर पोहोचेल तेथपर्यंत जिकडेतिकडे आकाश व समुद्राचें पाणी व दिसत होते.

रात्री बोट केव्हां निघाली व डाक वगैरे उतरणें केव्हां संपलें, हें आह्मांला कांहीं समजलें नाहीं, अशी गाढ झोंप लागली होती. सहांच्या ठोक्याला नेहमींप्रमाणें बाथबाँय कॅबिनच्या दरवाज्याजवळ येऊन स्नानाचें पाणी तयार असल्याबद्दलची वर्दी देऊन गेला. त्याला हुकूम दिल्याप्रमाणें तो गेज सकाळीं सहा वाजतां येऊन दरवाज्यावर दोन ठोके मारीत असे, व आपलें पाठ केलेलें वाक्य ह्मणत असे. 'मि. चिट्-णवीस, बाथ रेडी सर.' या बोटीवर सर्वच नोकर यूरोपियन होते. यांचें बहुतकरून सकाळीं सहा वाजतांचें स्नान कधीं चुकत नसे. मग कोठेंहि असा. हॉटेलमध्ये असा, ट्रेनमध्ये असा अथवा बोटीवर असा. रात्री कितीहि जागरण झालेलें असो अथवा कितीहि थंडी असो. कांहीं असो. पण सकाळचें स्नान चुकावयाचें नाहीं. ह्मणून हे बाथच्या कामावरील नोकर लोक, यांचें अवघड नांव आपल्या नोटबुकामध्ये लिहून घेत असत, व त्याप्रमाणें सकाळीं सहा वाजतां यांना उठवीत असत. हजामत, स्नान वगैरे झालें ह्मणजे अर्धापाऊण तास यांचें रामायण, शिवलीलामृत व कांहीं स्तोत्रे वगैरे वाचणें होत असे, व आठ नाहीं वाजले, तोंच कपडे वगैरे घालून सर्व तयारी होत असे. मी मात्र बहुतकरून आठ वाजल्याशिवाय बिछान्याच्या बाहेर निघत नसें, व फार

थंडी असली तर रोज स्नानहि करीत नसें. यांचें झालें ह्मणजे हे मला एकसारखें उठवीत असत. “आठ वाजायला आले, चला आतां उठा, कपडे घाला, साडेआठाला ब्रेकफास्ट घेतली पाहिजे. उशीर झाला ह्मणजे पोरेज् चांगलें मिळत नाहीं.” अशी यांची नेहमीं पोरेज्ची गडबड चालायची. कारण ब्रेकफास्टमध्ये आमच्या आवडीचा पदार्थ पोरेज् हा असायचा. पोरेज् हें गव्हासारखें धान्य असतें. तें जरा जाडें दळून आसट भातासारखें शिजवतात. मग तें दूधसाखरेशीं खावयाचें. तें आपलें साधारण खिरीसारखें लागतें. पण त्यानें पोटाला चांगला आधार होतो. ह्मणून आम्हां दोघांनांहि पोरेज् फार आवडत असे.

आठ वाजतां पहिलें बिगुल वाजत असे, व साडेआठाला दुसरें बिगुल होत असे. साडेआठपासून साडेनऊपर्यंत ब्रेकफास्ट मिळत असे. आठ वाजतां पहिलें बिगुल झालें, कीं, बहुतकरून सर्व लोक उठत असत, व अर्ध्या तासामध्ये ड्रेस करून दुसरें बिगुल झालें, कीं, हळुहळू डायनिंग हॉलमध्ये येऊन उपाहार घेत असत.

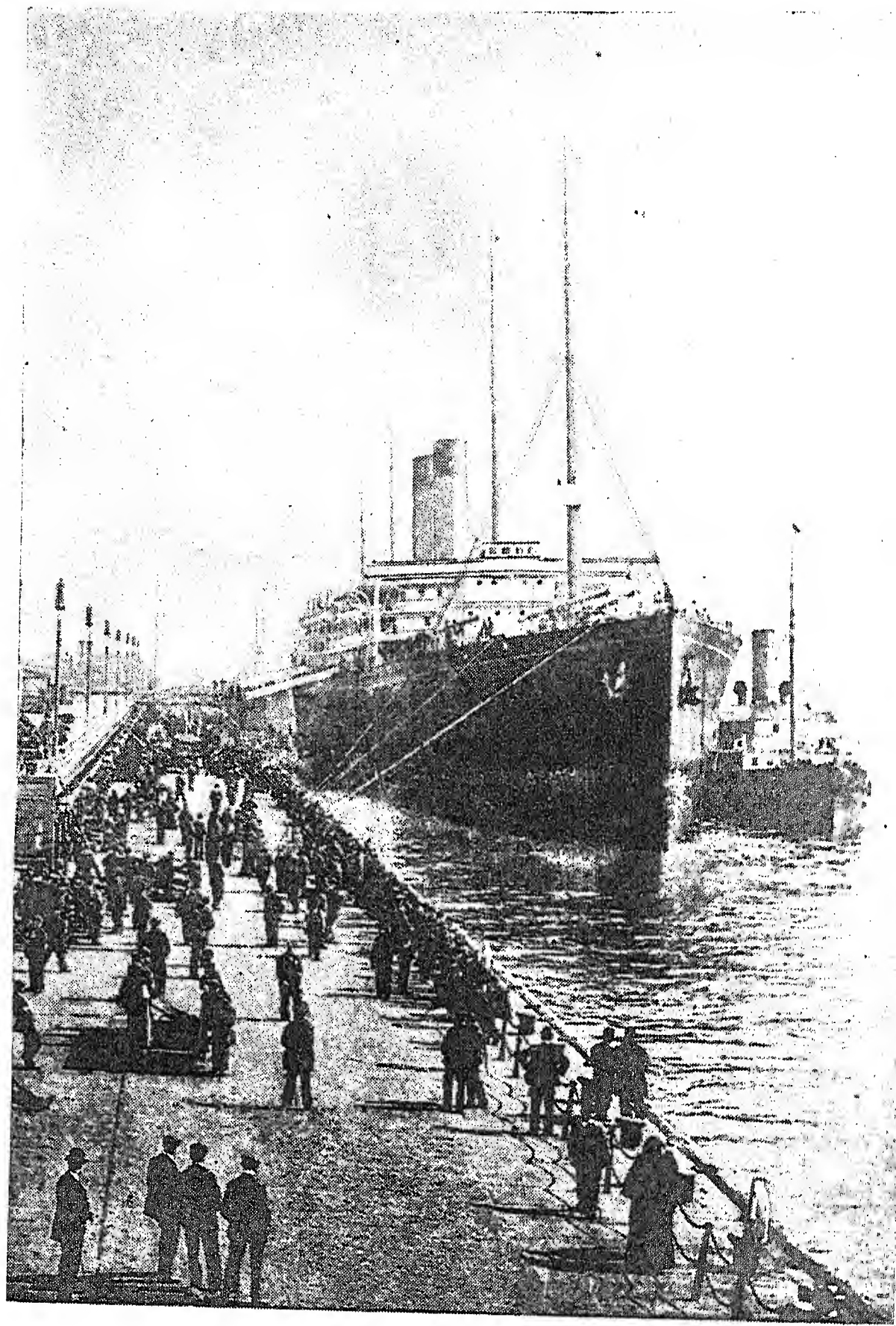
मीहि पण पहिलें बिगुल होईपर्यंत यांनां चाळवीत असें, व ह्मणत असें “आणखी तीनचार मिनिटांनीं खरोखरी उठतें. आणखी दोन मिनिटें तरी निजूं द्या. अजून आठ वाजायला पुष्कळ वेळ आहे. तुमची आपली सहा वाजल्यापासून गडबड चालते.” पण पहिलें बिगुल झालें, कीं, मला खडबडून उठावें लागे, व गडबडीनें तोंडहात धुऊन, वेणीफणी करून कपडे घालून कशी तरी दुसरें बिगुल होईपर्यंत मी तयार होत असें. अशी गडबड झाली ह्मणजे तेवढ्यापुरता विचार मनांत येत असे, कीं, आतां उद्यांपासून जरा लवकर उठलें पाहिजे, ह्मणजे आपल्यालाच बरें पडतें. पण दुसऱ्या दिवशीं उठायच्या वेळीं हे विचार जागच्याजागींच रहात असत !

अशा तऱ्हेनें मला समुद्रप्रवासाचा व कोणत्याहि प्रवासाचा फार कंटाळा आला होता, व असें वाटे, कीं, केव्हां एकदां आपल्या स्वदेशीं जाऊं व शांतपणानें राहूं.

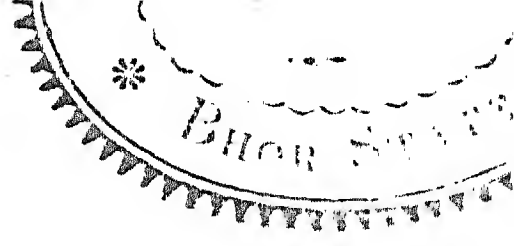

आमचा जगाचा प्रवास.

एके दिवशीं दुपारीं एका अमेरिकन गृहस्थानें तास दीड तास लेक्चर दिलें. त्यांत अमेरिकेमध्ये कसकशी सुधारणा झाली, व कोण-कोणत्या गृहस्थानें कायकाय केलें, वगैरे बऱ्याच गोष्टी सांगितल्या. प्रसिद्ध निग्रो बुकर टी. वॉशिंग्टन यानें आपल्या निग्रोज् लोकांकरितां किती सुधारणा केल्या आहेत व करीत आहे, हें सांगून त्याची फार तारीफ व प्रशंसा केली. निग्रो बुकर टी. वाशिंग्टन यानें अमेरिकेमध्ये आपल्या निग्रो लोकांकरितां एक शाळा काढिली आहे. त्या शाळेंत त्यानें सर्व तऱ्हेचे धंदे शिकविण्याची व्यवस्था केली आहे. अशासाठीं कीं, कोणताहि धंदा शिकून प्रामाणिकपणानें आपलें पोट भरतां यावें. यामुळें त्याच्या निग्रो लोकांमध्ये पुष्कळ सुधारणा झाली आहे. बुकर टी. वाशिंग्टन हा नेहमीं लेक्चरें देऊन आपल्या लोकांनां चांगला उपदेश करीत असतो, व त्यांनीं सुशिक्षित व्हावें व उद्योगी व्हावें ह्मणून पराकाष्ठेचे श्रम करीत असतो. अमेरिकेंतील सधन व परोपकारी लोक त्याला पैशाची नेहमीं चांगली मदत करीत असतात. त्यामुळें त्याची ही शाळा बरी चालली आहे. त्यानें आपल्याला जसें बुकर टी. वॉशिंग्टन नांव घेतलें आहे, त्याप्रमाणें तो कृति करीत आहे. असें या गृहस्थानें बुकर टी. वाशिंग्टनबद्दल पुष्कळ सांगितलें, आणि त्याची फार स्तुति केली.

लिन्हरपुल-सेलटीक बोट.

तारीख १८ जूनला संध्याकाळीं बोट लिंहरपूलला येऊन पोहोंचली. पहिल्यानें सामान वगैरे उतरवणें झाल्यावर सर्व पॅसेंजर्स लोकांनां उतरण्याची मोकळीक मिळाली. येथें बोट अगदीं धक्क्याला येऊन लागते, व तपासणीचा वगैरे कोणताहि त्रास होत नाही. एजंट्स लोक असतात त्यांच्याजवळ किल्ल्या देऊन टाकाव्या, ह्मणजे ते सर्व व्यवस्था करतात व सर्व सामान वगैरे जिकडल्यातिकडे ठेवून देतात. आमचा कुक कंपनीकडील एजंट तेथें होताच, त्याच्याजवळ आह्मीं पेढ्यांच्या किल्ल्या दिल्या. त्याप्रमाणें त्यानें सर्व व्यवस्था केली. सान्फ्रान्सिस्कोसारखा त्रास मुळींच झाला नाही. येथें पॅसेंजर्स लोकांकरतां दोन ट्रेन्स तयार होत्या. आह्मी पहिल्याच गाडीनें निघालों. अर्ध्या तासानें लागलीच दुसरी गाडीहि निघणार होती.

लिंहरपूलला आल्यावर सर्वच कांहीं निराळें दिसूं लागलें. कदाचित् दुसऱ्या कोणाला यांत फारसा फरक वाटत नसेल; पण मला तर सर्व गोष्टींमध्ये फरक वाटूं लागला. हवेमध्ये, सृष्टिसौंदर्यामध्ये, ट्राम्वेमध्ये, गाड्यांमध्ये, ट्रेनमध्ये—सर्वच वस्तूंमध्ये अमेरिकेशीं तुलना करतां अगदीं बदल दिसूं लागला. येथील हवा चांगली थंड व सुखकर वाटूं लागली, व सभोंवतालचा देखावा हिरवागार, नीटनेटका, सुंदर आणि मनाला आनंद देणारा असा दिसूं लागला. एकंदरींत ट्राम्वे, ट्रेन्स, गाड्या वगैरे अमेरिकेसारख्या अवाढव्य नसून लहान, सुबक व सोयीवार अशा दिसूं लागल्या.

लिंहरपूलला पोहोंचलों, तेव्हां मला मनांतल्यामनांत फार आनंद वाटूं लागला. कारण, मला अर्धे घरीं पोहोंचल्यासारखें वाटूं लागलें. लंडनमध्ये आपल्या हिंदुस्तानचे लोकहि पुष्कळ भेटतील, हाहि एक मनाला आनंद वाटूं लागला.

अमेरिकेंतील स्लीपिंगकारपेक्षां या स्लीपिंग कंपार्टमेंटमध्ये पुष्कळच फरक होता. हें कंपार्टमेंट दोन विछान्यांचें होतें, व साधारण लहानच होतें. परंतु अगदीं खोलीसारखें असून स्वतंत्र होतें, व ज्या कांहीं पाहिजेत त्या सोयी होत्या. अशीं एकेका डब्यामध्ये आठ कंपार्टमेंट्स होतीं, व दोन्ही बाजूला दोन बाथरूम्स होत्या. ट्रेनमधून बाजूचा देखावा हिरवागार व मनाला आल्हाद देणारा दिसत होता. सध्या इकडे वसंतऋतु असल्यामुळे शेतांतून भाजीपाला व फुलेंफुलें चांगलीं टवटवीत दिसत होतीं.

रात्रीं बारा वाजतां ट्रेन सेंट प्यांक्स स्टेशनावर आली. येथेंहि कुकचा मनुष्य होताच. त्यानें आमच्या सामानाची वगैरे सर्व व्यवस्था केली, व भाड्याची गाडी करून तो आह्मांला विन्हाडीं घेऊन गेला.

अर्लस कोर्ट स्क्वेअर येथें बऱ्याच दिवसांपासून कुक कंपनीनें आमच्या-कारितां खोली ठरवून ठेविली होती. येथें आह्मी १२ नंबरच्या घरामध्ये उतरलों. लँडलेडी मिसेस नॉरिस ही आमची वाट पहात जागत बसली होती. तिनें आमची खोली आह्मांला दाखविली, व सामानसुमान जिकडल्यातिकडे ठेवलें. या बाईचीं दोन घरे होतीं. १ नंबरचें एक व १२ नंबरचें दुसरें. हीं दोन्ही घरे सडकेच्या दोहों बाजूला समोरासमोर होतीं. देशांदेशांतून कारोनेशन पहाण्याकरितां आलेले बरेच लोक येथें उतरले होते.

रात्रीचे बाराएक वाजले होते, तरी रस्त्यारस्त्यांनीं त्रायकापुरुष फिरतच होते, व जिकडेतिकडे दिव्यांचा चकचकाट असल्यामुळे रात्र च दिवस सारखेंच वाटत होतें.

लंडन.

तारीख १९ जून रोजीं सकाळीं ब्रेकफास्ट घेऊन आह्मी कुकच्या ऑफिसांत गेलों. येथें लोकांची अतोनात गर्दी झाली होती. त्यांत हिंदुस्तानचे लोक पुष्कळ होते. या सर्वांनां कुकचे क्लार्क लोक फारच चांगल्या रीतीनें माहिती देत होते, व सर्व कांहीं समजून सांगत होते.

कोणाच्या अंगावर वसकणें, अथवा कोणीं फारच फार विचारलें तर त्याच्यावर रागावणें, त्रासणें असा प्रकार मुळींच दिसत नव्हता. आह्मी चीन, जपान, अमेरिका या सर्व ठिकाणांपासून कुकचीं ऑफिसें पहात आलों, पण सर्व जागीं अशीच चांगली व्यवस्था असते. त्यामुळें लोकांनां प्रवासामध्यें फार सोयीचें होतें, व पुष्कळ त्रास चुकतो.

आह्मीं येथें कारोनेशनची वगैरे माहिती करून घेतली, व कारोनेशन प्रोसेशन व रॉयल प्रोसेशन पहाण्याचीं तिकिटें घेऊन कोठें बसावयाचें, केव्हां जावयाचें वगैरे सर्व व्यवस्थेची माहिती करून घेतली. आमच्या कांहीं पेठ्या ज्या आह्मीं मुंबईहून थेट लंडनला पाठविल्या होत्या, त्याहि घेतल्या.

दुपारीं पांच वाजतां प्रोफेसर भिसे यांच्या बिऱ्हाडीं त्यांच्या भेटीकरितां गेलों. प्रोफेसर भिसे हे चेसविक् येथें कार्लटन मॅनशनमध्ये रहात होते. भिसेस भिसे घरींच होत्या. त्यांनीं आमचें चांगलें स्वागत करून प्रोफेसर भिसे यांनां टेलिफोननें त्यांच्या ऑफिसमध्ये कळविल्यावर तेहि लवकरच घरीं आले. प्रोफेसर भिसे हे बऱ्याच वर्षांपासून लंडनला येऊन राहिले आहेत, व यांनीं येथें भिसो टाइप नांवाचें यंत्र काढिलें आहे. हें यंत्र इंग्लंड, अमेरिका येथील experts नीं फार पसंत केलें असून आतां टाटा कंपनीनें पैशांची मदत देऊन हीं यंत्रें तयार करण्याचा कारखाना काढिला आहे. प्रोफेसर भिसे यांनीं हें यंत्र तयार करण्यांत फार मेहनत घेतली व फार नेटानें प्रयत्न केला. हे आतां येथें सहकुटुंब स्थायिक झाल्यासारखे आहेत.

दुसऱ्या दिवशीं आह्मीं कांहीं सामान व कपडे खरेदी केले. येथें दुकानांतून आमच्या बोटीवरील जुन्या ओळखीच्या कांहीं अमेरिकन बाया भेटल्या. या बायांचीहि कपडे वगैरेची खरेदी चालली होती. दुपारीं हे सर रिसले व आणखी कांहीं ओळखीच्या लोकांच्या भेटीला गेले. तेथें यांनां समजलें, कीं, यांच्याकरितां वेस्ट मिन्स्टर अँवेमध्ये कारो-

नेशनच्या वेळीं जागा ठेविली होती; पण यांनां दोनतीन दिवस येण्याला उशीर झाला, ह्मणून ती जागा दुसऱ्या एका गृहस्थाला दिली होती. ते ह्मणाले “आह्मीं फ्रान्स, जर्मनी वगैरेकडे तारा करून तुमचा पुष्कळ शोध केला; पण कांहींच पत्ता लागला नाही. तुम्ही अमेरिकेला गेलां आहां हें आह्मांला मुळींच ठाऊक नव्हतें.”

हे ह्मणाले “मला त्याबद्दल मुळींच वाईट वाटत नाही. मी कांहीं बुद्ध्या कारोनेशनकरितां येथें आलों नाही. अनायासें याच वेळीं कारोनेशन आहे, तर पहाण्याची संधि कां सोडावी, ह्मणून आह्मी अमेरिकेहून गडबडीनें निघून आलों.”

संध्याकाळीं आह्मी मिस्टर व मिसेस मिसे यांच्या घरीं जेवावयाला गेलों. मिसेस मिसे यांनीं सर्व जेवण आपल्या हिंदुस्तानी तऱ्हेचें केलें होतें, व तें आह्मांला फार आवडलें. कारण, मुंबई सोडल्यापासून आह्मांला हेंच आपल्या तऱ्हेचें जेवण मिळालें. हे माझी थट्टा करूं लागले, कीं, “असें चांगलें जेवण मिळण्याकरितांच तुम्ही लंडनला आल्याबरोबर मिसेस मिसे यांच्या भेटीला येण्याची गडबड केली !”

मी ह्मणालें “जेवणाकरितां ह्मणून नाहीं कांहीं ! पण परमुलखामध्ये कोणीहि आपलें असलें ह्मणजे त्याची भेट केव्हां होईल, असें वाटणें साहजिकच आहे !”

मिसेस मिसे यांनीं जेवणाचा थाट खरोखरीच फार चांगला केला होता. अगदीं आपल्या तऱ्हेचें मेजवानीचें जेवण होतें. वरण, भात, तऱ्हेतऱ्हेच्या भाज्याआमट्या, चटण्याकोशिंबिरी, लोणचें, पापडसांडगे, सारवड्याकुरवड्या, शिरापुण्या, भजींवडे, बासुंदी वगैरे सर्व कांहीं त्यांनीं स्वतःच केलें होतें. त्यांच्या येथें दोघी यूरोपियन बाया स्वयंपाक वगैरे करण्याच्या कामावर होत्या, तरी असे कांहीं पदार्थ करावयाचे असले ह्मणजे मिसेस मिसे यांनां स्वतःच करावे लागत असत. “तांदूळ, डाळ, तूप, पापडलोणचीं वगैरे पदार्थ आपण हिंदुस्तानांतून आणवीत

असतों ” असें त्या क्षणाच्या. आह्मी लंडनला होतो, तोंपर्यंत मिसिस भिसे आह्मांला नेहमीं जेवणाला, चहाला वगैरे बोलवीत असत. प्रोफेसर व मिसिस भिसे यांचा हा चांगुलपणा समजला पाहिजे. कारण यापूर्वी त्यांचा व आमचा फारसा परिचय नव्हता, तरीहि त्यांनीं आमचे इतके आदरातिथ्य केले. मिसिस भिसे या सातआठ वर्षे झालीं, इंग्लंडला आपल्या पतीजवळ येऊन राहिल्या आहेत. इंग्लंडला येण्यापूर्वी त्यांना इंग्रजीचा एक शब्दहि समजत नव्हता. पण आतां त्या उत्तम प्रकारें इंग्लिश बोलतात, व दुकानांतून कांहीं खरेदी करणें, कोठें जाणेंयेणें वगैरे सर्व कामें करून येतात. यांना दोघे मुलगे आहेत. एक दहा-अकरा वर्षांचा व धाकटा सातआठ वर्षांचा. या दोघांनां तर इंग्लिश-शिवाय दुसरी कोणतीहि भाषा बोलतां येत नाही. त्यांची मराठी भाषा बहुतेक ते विसरलेच आहेत. हे दोघेहि मुलगे चांगले हुषार आहेत.

येथें आह्मांला रा. रा. अण्णासाहेब खोपकर भेटले. हे नाशिकला डे. कलेक्टर होते, व आतां आमच्यासारखेच रजा घेऊन इंग्लंड पहाण्याला आले होते. कैलासवासी रा. रा. बाळासाहेब वैद्य यांचे दोघे मुलगेहि आह्मांला येथें भेटले. एक डॉक्टरीकरितां अभ्यास करीत होता, व दुसरा सिव्हिल सर्व्हिसकरितां अभ्यास करीत होता. मिसिस भिसे या सर्वांचें फार आगतस्वागत करीत असत.

कारोनेशन.

तारीख २२ जून रोजीं सकाळीं चार वाजतां उठून स्नान वगैरे आटोपून कपडे करून आह्मीं उपाहार केला, आणि कारोनेशन प्रोसेशन पहावयाला जाण्याकरितां तयार झालों. आमच्या लॉजिंगच्या सर्वच मंडळींची चार वाजल्यापासून गडबड चालली होती. लँडलेडीने आह्मांला रात्रीच बजावून ठेविलें होतें, कीं, “ उद्यां लवकर उठून ब्रेकफास्ट घ्या. उशीर झाला तर तुह्मांला बरोबर ब्रेकफास्ट मिळणार नाही.

माझे नोकर लोक कारोनेशन प्रोसेशन पहावयाला जाणार आहेत. उशीर झाला, तर ते कांहीं वाट पहाणार नाहीत ! ”

आह्मी अर्लस कोर्ट स्टेशनवरून ट्यूब रेल्वेने डाऊन स्ट्रीट स्टेशन-वर गेलो. तेथे स्टेशनच्याजवळच पिकाडेली स्ट्रीटमध्ये कुक कंपनी-मार्फत कारोनेशन पहावयाला सीट्स घेतल्या होत्या. येथे आह्मांला चार वाजेतों रहावयाचे होते, ह्मणून कुक कंपनीने येथे प्रेक्षक लोकांकरिता खाण्यापिण्याची सर्व चांगली व्यवस्था करून ठेविली होती. बारा व एकच्या दरम्यान लंचची उत्तम व्यवस्था ठेविली होती. नंतर तीन-पासून चारपर्यंत आफ्टरनून टी दिला जात होता, व सोडालेमोनेट वाटेल तेव्हां मिळत होते. येथे एक रीडिंग रूम, स्मोकिंग रूम, कार्डरूम व लेडोज रूम यांचीहि योजना केली होती, आणि एक डॉक्टर व एक नर्स हीहि तेथे हजर ठेविली होती. जर कदाचित् कोणा प्रेक्षक लोक आजारी झाले, अथवा काहीं अॅक्सिडंट झाला, तर डॉक्टरकरतां धांव-पळ करायला नको. पुढील सीट्सचा चार गिनी, मधील सीट्सचा तीन गिनी, आणि मागील सीट्सचा दोन गिनी असे दर होते. त्याच्या-मध्येच खाण्यापिण्याचा, लंचचा वगैरे सर्व समावेश होत होता. आह्मी मधील सीट्स घेतल्या होत्या. गर्दी अतिशय होईल, या भीतीने पोलीसने शहरांतील गेट्स सकाळी सात वाजतांच बंद केली होती. तीनचार दिवसांपूर्वीच या सर्व व्यवस्थेच्या जाहिराती लोकांना दिल्या होत्या.

रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंनी उभे रहाणारे विचारे गरीब लोक सकाळचे तीनचार वाजल्यापासून येऊन आपापली जागा अडवून उभे राहिले होते. मुलेंबाळें, वृद्धतरुण असे सर्व प्रजाजन राजदर्शन घेण्याकरितां अगदीं उत्सुकतनें उभे होते. तरीहि पूर्वी अंदाज केला होता त्यापेक्षा पुष्कळ लोक कमी आले, ह्मणून ह्मणण्यासारखी गर्दी झाली नाही, व त्यामुळे लोकांना प्रोसेशन सुरू होईपर्यंत येण्याजाण्याची मोकळीक होती.

या उभे रहाणाऱ्या लोकांनां श्रमानें मूर्च्छा आली, अथवा तहान वगैरे लागली, तर त्यांचा समाचार घेण्याकरितां जागजागीं पोलीस ठेवले होते. प्रोसेशन सुरू होईपर्यंत रस्त्यानें डॉक्टर आणि नर्सेस मोटारमध्ये बसून या लोकांनां पहात होते, व मूर्च्छा आली असल्यास मोटारमध्ये वाळून नेत होते.

आकाश अगदीं ढगांनीं व्यापलें होतें व राहूनराहून मंदमंद वृष्टिहि होत होती. त्यामुळे हवेमध्ये बराच गारठा आला होता. उभें रहाणाऱ्या लोकांनां हाहि एक त्रास झाला.

नंतर लवकरच अंबेमध्ये जाणाऱ्या मानमानकरी लोकांच्या गाड्या जाण्याला सुरुवात झाली. या गाड्या दोन घोड्यांच्या असून ज्याच्या त्याच्या टायटलप्रमाणें त्यांचे रंग होते. कोणाच्या गाड्यांचे हिरवे तर कोणच्या गाड्यांचे जांभळे, कोणाच्या गाड्यांचे निळे, बदामी, पिवळट, अस्मानी, गुलाबी असे अनेक प्रकारचे रंग होते, व जसा गाडीचा रंग त्याच रंगाचे गाडी हांकणाराचे व गाडीच्या मार्गे उभे रहाणाऱ्या नोकरांचे कपडे होते. असें हें मूल्यवान व सुंदर गाड्यांचें प्रोसेशन फार चांगलें दिसत होतें. पण इतकेंच होतें, कीं, पाऊस पडत असल्यामुळे सर्व गाड्यांचे टफ टाकले होते, हणून आंत बसलेले लोक दिसत नव्हते. या गाड्यांच्या मागून पलटणी यावयाला सुरुवात झाली. नंतर तीन वाजण्याच्या सुमाराला राजाचा आठ घोड्यांचा चांदीचा रथ आला. जेव्हां राजा व राणी आलीं, तेव्हां लोकांची आनंदानें ओरडण्याची व हातरुमाल उडविण्याची एकच गर्दी व गोंधळ झाला. राजा व राणी हीं हास्यमुखानें सर्व प्रजाजनांचे सलाम घेत होतीं.

अकरा वाजतां वेस्ट मिन्स्टर अंबेमध्ये मुख्य बिशपनें राजाच्या व राणीच्या मस्तकावर पवित्र जलाचें सिंचन केलें, व तिकडील चाली-प्रमाणें विधि करून त्यांच्या मस्तकावर राजमुकुट चढविले. राजाच्या मस्तकावर मुकुट चढविला तशी तोफ झाली. तेव्हां सर्व लोकांनीं जिकडे-

तिकडे टाळ्यांचा एकच गजर केला. राजाच्या आणि राणीच्या मस्तकांवर मुकुट चढतांच सर्व ड्यूक व डचेस जीं आपापले मुकुट हातांत घेऊन बसलीं होतीं, त्या सर्वांनीं मुकुट धारण केले. त्या वेळीं त्या सर्वांची फार धांदल झाली, असें ह्मणतात. गडबडीमुळे कोणीकोणी आपले मुकुट वांकडेतिकडे घातले आणि आपापल्या शेजाऱ्याला विचारून नीट-नेटके करून लागले, असें तेथें हजर असलेली एक बाई आह्वांला सांगत होती. वेस्ट मिन्स्टर अंबेमध्ये सात हजार लोक होते, असें ह्मणतात. पुष्कळ लोकांना हा कारोनेशनचा विधि मुळींच पहाण्याला मिळाला नाहीं. कित्येकजण जे अगदीं एका बाजूला बसले होते, त्यांना तर राजाराणीसुद्धां दिसलीं नाहींत. एवढेंच झालें, कीं, वेस्ट मिन्स्टर अंबे-मध्ये सीट्स मिळाल्या, हा एक मान झाला, एवढेंच जिवाला समाधान वाटलें.

या कारोनेशनच्या वेळीं परकीय देशांतील मोठमोठे मानकरी लोक वगैरे बोलावले नव्हते. विशेषतः हिंदुस्तानांतून कांहीं राजांशिवाय दुसरे लोक बोलावले नव्हते. कारण, किंग स्वतःच हिंदुस्तानला जाणार होते, ह्मणून किंग एडवर्ड यांच्या कारोनेशन समारंभाला जसे हिंदुस्तानचे मोठमोठे लोक बोलावले होते, तसे या वेळीं बोलावले नाहींत. जे कोणी आपल्या खुषीनें व आपल्या स्वतःच्या खर्चानें आले होते, तेवढेच होते. हिंदुस्तानचे राजे लोक मात्र बरेच आले होते, व या राजेलोकां-मध्ये कांहीं राजे बहुतकरून वर्ष दोन वर्षांनीं नेहमींच इंग्लंडला येणारे होते. तेव्हां त्यांना इंग्लंड कांहीं नवीन नव्हतें. भोपाळच्या बेगमसाहेब या वेळीं आपल्या सर्व परिवारासहित आल्या होत्या. त्यांच्याबरोबर यांचा एक मुलगा होता. बेगम लांब बुरखा घालून गार्डनपार्थीनां, चहापार्थीनां, अशा कोणत्याहि मोठ्या राजकीय समारंभाला जात असत. कारोनेशन प्रोसेशन संपल्याबरोबर सर्व लोकांची आपापल्या घरीं जाण्याची गर्दी सुरू झाली. तेव्हां सर्व गेटांजवळून पोलीस उभे

राहून लोकांनां विनंती करीत होते “सावकाश जा, गडबड करूं नका, गर्दी करूं नका, मुलेंबाळें संभाळा.” असें सर्वांनां चांगल्या तऱ्हेनें वागवीत होते. कोणालाहि उद्धटपणानें अथवा अरेरावीनें बोलत नव्हते.

दुसऱ्या दिवशीं ब्रेकफास्टनंतर आह्मी रॉयल प्रोसेशन पहाण्याला गेलों, व आमच्या आधल्या दिवसाच्या जागींच बसलों. आजच्या दिवशीं चांगली उघाडी असून आकाश स्वच्छ होतें, ह्मणून बाहेरच्या लोकांनां कालच्यासारखा आज त्रास झाला नाहीं. त्यामुळें हें रॉयल प्रोसेशन चांगल्या रीतीनें पार पडलें. याच्यामध्ये सर्व निरनिराळ्या पलटणींचे निरनिराळे ड्रेस फार मनोवेधक दिसत होते. पहिल्यानें हिंदुस्तानचे राजे-रजवाडे घोड्यांच्या गाड्यांत बसून पुढें गेले. नंतर पायदळ पलटण गेली. मग घोडेस्वारांच्या पलटणी निघाल्या. या पलटणीचे उमदे घोडे व वर बसलेले शस्त्रास्त्रमंडित स्वार असा हा देखावा फार सुंदर दिसत होता. यांच्यामागें तोफांची पलटण आली. पुष्कळ निरनिराळ्या चार्जे लावलेल्या तोफा शिपाईलोक ढकलीत नेत होते. या तोफांनंतर आणखी कांहीं पायदळ आले. मग उंटावर निशाण, भेरी, चौघडा, झेंड्या वगैरे लष्कर आले. मग मोठ्या राष्ट्रांचे प्रधान, मानकरी, मांडलिक असे घोड्यांवर बसून आले. यांच्यामागें प्रिन्सप्रिन्सेस, ड्यूक-डचेस वगैरे राजघराण्यांतील लोक घोड्यांच्या गाड्यांत बसून आले. शेवटीं राजराजेश्वरी यांचा आठ घोड्यांचा रथ आला. त्या वेळीं लोकांचा उत्साह व आनंद अगदीं पहाण्यासारखा होता. लहान मुलांपासून तों अगदीं ह्याताऱ्यांपर्यंत सर्व लोक आपापल्या हातरुमालांचीं निशाणें करून आनंदानें फडकावीत होते, व राजाराणींचा जयजयकार करून सर्व दिशा दणाणून सोडीत होते. राजाराणीहि सर्वांच्या स्वागताचा स्वीकार करीत होती. या रॉयल प्रोसेशनमध्ये राजराजेश्वरींनीं आपले सर्व राजचिन्हमंडित अलंकार धारण केले होते. मस्तकावर रत्नजडित राजमुगुट घातले असून दोघांनींहि हातांमध्ये रत्नखचित राजदंड घेतले

होते. आणखीही पुष्कळ मौल्यवान अलंकार घातले होते. असें हें रॉयल प्रोसेशन निर्विघ्न पार पडलें. या दिवशीं पाऊस वगैरे कांहीं नसल्यामुळें सर्व राजेरजवाडे व राजघराण्यांतील लोक उघड्या गाड्यांतून गेले, ह्मणून सर्व लोकांनां चांगले पहाण्याला मिळाले, व राजाचा रथहि अगदीं हळुहळू गेला, ह्मणून सर्वांनां राजाराणीहि चांगलीं पहाण्याला मिळालीं.

तारीख २४ जूनला नेव्हल रिव्यू झाला. तो पहाण्याला मी गेलें नाहीं. हे एकटेच गेले होते. दोन दिवस प्रोसेशन पहायाला गेल्यामुळें मला अगदीं थकल्यासारखें वाटत होते, ह्मणून मी घरींच राहून विश्रांति घेण्याचा विचार केला, व दुपारीं मिसेस मिसे यांनां चहाला बोलावलें, त्यामुळें मला एकटें वाटलें नाहीं व वेळ चांगला गेला.

रात्रीं बारा वाजतां हे नेव्हल रिव्यू पाहून परत आले, तेव्हां त्यांनीं तेथील सर्व हकीकत सांगितली. तेथें हिंदुस्तानचे व आणखी इतर देशांचे राजेरजवाडे सर्व जमा झाले होते. या सर्व लोकांकरितां समुद्रांत मोठमोठ्या बोटी तयार ठेविल्या होत्या. समुद्रामध्ये जिकडेतिकडे बोटीच बोटीच दिसत होत्या, व मध्यभागीं राजाची रॉयल बोट होती. हा देखावा फार सुंदर दिसत होता, व रात्रीं सर्व बोटींवर दिव्यांची फार चांगली रोषनाई केली होती.

सर अँड्रू फ्रेजर.

तारीख २५ जून रोजीं दुपारीं आम्ही सर अँड्रू व लेडी फ्रेजर यांच्या आमंत्रणावरून त्यांच्या भेटीला गेलों. तीं आपल्या एका श्रीमंत मित्राच्या घरीं उतरलीं होती. तें गांव लंडनपासून दोनअडीच तासांच्या रस्त्यावर होतें, तेथें सर अँड्रू फ्रेजर यांनीं लिहिल्याप्रमाणें आम्ही ट्रेननें गेलों. स्टेशनावर सर अँड्रू फ्रेजर यांचे मित्र गाडी घेऊन आम्हांला नेण्याकरितां आले होते, त्यांच्या गाडींत बसून आम्ही त्यांच्या घरीं गेलों. तेथें दरवाजाशींच सर अँड्रू फ्रेजर आमची वाट पहात होते. आम्हांला पहातांच ते गाडीच्याजवळ आले, व आम्हांला दोघांनांही शेकहँड करून

त्यांनीं फार प्रेमानें कुशलवृत्त विचारलें, आणि आह्मांला घरांत घेऊन गेले. सर अँडू फ्रेजर हे सेंट्रल प्रॉविन्सेसमध्ये डेप्युटी कमिशनर, कमिशनर, व चीफ कमिशनर अशा मोठमोठ्या हुद्यांच्या कामावर होते, व तेथें फार लोकप्रिय होते. आमच्या सासऱ्यांच्या वेळेपासूनच यांचें आमच्या घराण्यावर फार प्रेम व आदर होता. तें प्रेम त्यांनीं आतां-पर्यंत कायम ठेविलेलें हें पाहून आह्मां दोघांनांहि फार आनंद झाला आणि कौतुक वाटलें. जशीं आपलीं अगदीं जिव्हाळ्याचीं व ममतेचीं माणसें फार दिवसांनीं भेटलीं असतां मनुष्याला आनंदाचें भरतें येऊन अंतःकरण प्रेमानें उचंबळून येतें, त्याप्रमाणें हे वृद्ध व सन्माननीय गृहस्थ आमच्या गाडीजवळ धांवत येऊन आह्मांला भेटले. खरें व निःष्कपट प्रेम कधींहि लपत नाहीं ! सर अँडू फ्रेजर यांनीं आपल्या हिंदुस्तानांतील अनुभवावर जें एक मोठें पुस्तक लिहिलें आहे, त्यांतहि त्यांनीं आमच्याविषयींचें आपलें प्रेम आणि आदर व्यक्त केला आहे.

घरामध्ये गेल्यावर लेडी फ्रेजर व आणखी कांहीं बाया आह्मांला भेटल्यावर, तेथेंच नागपूरचे रा. ब. वासुदेवराव पंडित व नागपूर-जवळील कामठा गांवचे जमीनदार असे ओळखीचे दोघे गृहस्थ भेटले. नंतर सर्वांनां लेडी फ्रेजरनीं चहा घेण्याकरितां डायनिंग रूम-मध्ये नेलें.

चहापान झाल्यावर आह्मीं घराच्या भोंवतालचा सुंदर बाग पाहिला. या बागेमध्ये थोडथोडेंच पण सर्व कांहीं होतें. फळझाडे, फुलझाडे व गुलाबांचे सुंदर वेल, मध्येंमध्ये लहानलहानसे फुलांचे ताटवे व दूर्वांची हिरवींगार व सुबक चक्रे, टेनिसकोर्ट, वगैरे सर्व फार व्यवस्थेशीर होतें. या सुंदर बागेच्या मध्यभागीं घर होतें. घरांतीलहि सर्व व्यवस्था व स्वच्छता फार चांगली होती.

हें सर्व पाहिल्यावर थोडा वेळ त्यांच्याशीं संभाषण करून मग आह्मी त्यांची रजा घेतली. जातांना सर अँडू फ्रेजर आणि लेडी फ्रेजर यांनीं

आह्मांला सांगितलें, कीं, आमच्या स्कॉटलंडांतील घरीं आगस्टमध्ये आह्मांला जरूर भेटा, व तेथें कांहीं दिवस आमच्याजवळ रहा. या सर्व व्यवस्थेबद्दल नोट लिहून त्यांनीं आमच्याजवळ दिली.

परत येतांना आह्मी जमीनदारसाहेब व वासुदेवराव पंडित यांच्या आग्रहास्तव त्यांच्या मोटारमध्ये बसलों. हे जमीनदारसाहेब आपल्या खर्चानें कारोनेशन व लंडन पहाण्याला आले होते. त्यांच्या बरोबरच रा. ब. वासुदेवराव पंडित हेहि आले होते. जमीनदारसाहेबांनीं आपल्याबरोबर आपले नोकरचाकर, स्वयंपाकी वगैरे बरीच मंडळी आणिली होती, व ते जेवणखाण वगैरे सर्वांमध्ये आपल्या तऱ्हेनें रहात असत. त्यांच्या सांगण्यावरून असें दिसलें, कीं, त्यांनां इकडील प्रवास सोसला नाही, व आवडलाहि नाही. ह्मणून त्यांचा लवकरच परत जाण्याचा विचार होता. आह्मी जमीनदारसाहेबांना विचारिलें “तुह्मांला लंडन कसें काय आवडलें?” यावर ते ह्मणाले “येथें कांहीं मला विशेष दिसत नाही. थोडेंबहुत मुंबईसारखेंच आहे. माझी जशी कल्पना होती तसें नाही !”

आह्मी त्यांनां सांगितलें “येथें तुह्मी आल्यासारखे आणखी कांहीं दिवस रहा, व येथील पहाण्यासारखीं स्थळे पहा, ह्मणजे तुह्मांला तुमच्या कल्पनेसारखें कांहीं दिसेल !”

पण ते ह्मणाले “मला इकडील थंड हवा बिलकूल सोसत नाही, ह्मणून जितकें लवकर जावें तितकें बरें. उगीच परमुलुखामध्ये प्रकृति अधिक बिघडली तर काय करावें ?”

असो. जमीनदारसाहेबांसारख्या मनुष्यानें इकडे येण्याचें धाडस केलें, हेंच फार समजावयाचें !

एव्हर्सले.

तारीख २८ ब्रेकफास्टनंतर आह्मी जून रोजीं आगगाडीनें एव्हर्सलेला गेलों, व दुपारीं तेथें एक वाजतां पोहोंचलों. हें गांव लंडनच्या जवळच

आहे. ट्रेनने सारी दोनतीन तासांचीच वाट आहे. येथे सेंट्रल प्रोव्हिन्सेसचे फायनॅन्शल कमिशनर मि. फॉक्स ट्रांगवेज हे रहात होते. हे हल्लीं येथे रजेवर आले होते. मिस्टर व मिसेस फॉक्स ट्रांगवेज यांची आमची फार चांगली ओळख असल्यामुळे त्यांनी आह्मांला चार दिवस आपल्या घरीं रहाण्याला बोलाविले होते. मिस्टर फॉक्स ट्रांगवेज यांचे घर लहानसेच पण सुबक व चांगले सोयीचे होते, आणि बाजूनी चांगला बाग होता. मिसेस फॉक्स ट्रांगवेज यांची घरांतील व्यवस्था वाखाणण्याजोगी होती. या बाई फारच मनमिळाऊ असून अगदीं साध्या रहातात. या आपलीं घरांतील कामे अगदीं नियमित वेळीं व व्यवस्थेशीर रीतीने करीत असत. जरी यांच्या घरांत एक स्वयंपाकीण व एक वरकामाकरितां अशा दोन बाया नोकर होत्या, तरीहि त्या स्वतः सर्व देखरेख करीत असत. यांचीं दोन्ही मुले या वेळीं घरींच होती. मुलगा पंधरासोळा वर्षांचा होता, व मुलगी तेराचौदा वर्षांची होती. हीं दोन्ही मुले अगदीं आपल्या आईबापांच्या आज्ञेप्रमाणे वागत असत. मुलगी मिस एलीनार ही जरा लाजाळू होती. ती फारशी बोलत नसे; पण आपल्या आईसारखीच नेहमीं उद्योगी व साध्या तऱ्हेने रहाणारी दिसली.

मिस्टर व मिसेस फॉक्स ट्रांगवेज या दोघांनींहि आमचे प्रमाने आदरातिथ्य केले. मिसेस फॉक्स ट्रांगवेज या स्वतां दोनतीन वेळां येऊन आमच्या खोलींतील व्यवस्था पहात असत, व सांगत असत, कीं, तुझीं अगदीं आपल्या घरच्याप्रमाणे रहा, व जे कांहीं लागेल ते कांहींएक संकोच न धरितां आपल्याला कळवा.

रात्रीचे जेवण झाल्यावर आह्मी सर्वजणें डाइंगरूममध्ये कार्ड खेळत बसलों. साडेअकरांच्या सुमाराला खेळ आटोपला, व मिसेस फॉक्स ट्रांगवेजनीं आपल्या मुलांना “जा आतां जाऊन निजा, उद्यां सकाळीं शाळेंत जायचे आहे,” असें सांगितले. मुले गेल्यावर थोड्या वेळाने

मीहि उठलें. तेव्हां मिसेस फॉक्स ट्रांगवेज मेणबत्ती घेऊन माझ्या बरोबर आल्या. सर्वांच्याच निजण्याच्या खोल्या वरच्या मजल्यावर होत्या. मिसेस फॉक्सनीं गरम पाणी भरलेली रबराची पिशवी माझ्या बिछान्यांत आणून ठेविली. त्या ह्मणाल्या “ रात्रीं गरम पाण्याची पिशवी वापरणें फार चांगलें आहे. तुम्ही जपान, अमेरिका वगैरे थंड देशांतून व बर्फाच्या मैदानांतून फिरलां, तरी गरम पाण्याची पिशवी कशी वापरीत नाहीं ? तुम्हां हिंदुस्तानच्या लोकांनां तर इकडील थंडी फार कठीण वाटावी. जरी या वेळीं समर आहे तरीहि रात्रीची बरीच थंडी असते.” अशा तिकडील हवामानाच्या वगैरे गोष्टी आम्ही थोडा वेळ बोलत बसलों. मग जातांना त्यांनीं मला सांगितलें कीं, “आम्ही सकाळीं साडेआठाला ब्रेकफास्ट घेत असतो. पण एवढ्या सकाळीं उठून पोषाक करायचा व खालीं यायचें, असा तुम्हांला उगीच त्रास होईल, ह्मणून तुम्हांला माझी नोकरबाई ब्रेकफास्ट तुमच्या खोलींत आणून देईल.” असा त्या मला आग्रह करूं लागल्या. मीं त्यांनां सांगितलें “मला सकाळीं उठण्याची संवय आहे, व खालीं डायनिंग रूममध्ये येण्याचा मला कांहींएक त्रास होणार नाही. तुम्ही कांहीं काळजी करूं नका. येथें आम्हांला घरच्याहिपेक्षां आराम आहे.”

हे बराच वेळ खालीं मिस्टर फॉक्स ट्रांगवेजशीं बोलत बसले होते. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं साडेसहा वाजतांच नोकरबाईनें तोंड, हातपाय धुण्याकरितां गरम पाणी दरवाज्याच्या बाहेर आणून ठेविलें, व दरवाजावर हलकेच दोन ठोके मारून गरम पाणी तयार असल्याची सूचना केली. हे नेहमींप्रमाणें सहा वाजतां उठून स्नान करून पोथी वगैरे वाचून आठ वाजायच्या आधींच तयार झाले, व मलाहि गडबड करून साडेआठांच्या पूर्वींच सर्व तयारी करविली. नंतर आम्ही दोघेंहि खालीं गेलों. तेव्हां डायनिंगरूममध्ये मिस्टर व मिसेस फॉक्स ट्रांगवेज मुलें-बालें घेऊन ईश्वराची प्रार्थना करीत होते. हें पाहून आम्ही त्यांच्या

प्रार्थनेमध्ये उगीच कशाला अडथळा करावा, ह्मणून बाहेरच्या बगीच्या-मध्ये घटकाभर फिरण्याला गेलों. मग लवकरच फॉक्स तेथें आले व “हमारी पूजा हो गई, आव, अंदर चलो !” असें थड्डेनें हिंदुस्तानींत ह्मणाले. त्यांच्याबरोबर आह्मी डायनिंगरूममध्ये गेलों. ब्रेकफास्टला त्यांच्या बागेंतील ताज्या भाज्या, फळें, मोरंबे वगैरे जिनसा होत्या. मिस्तर व मिसेस फॉक्स हीं दोघेहि व्हेजीटेरियनच होतीं. त्यांचा बहुतेक आहार भाजीपाला व फळें हाच असे.

दुपारीं मिसेस फॉक्स यांनीं गार्डन पार्टी केली, व बायकापुरुष मिळून बरीच मित्रमंडळी बोलाविली. नंतर टेनिस, बॅडमिंटन वगैरे खेळ झाले. येथें आह्मी तीनचार दिवस राहिलों. तितक्या वेळांत आमच्या बऱ्याच जणांशीं ओळखी झाल्या. एके दिवशीं डॉक्टर पेट्रीस यांच्याकडे आह्मांला गार्डनपार्टीला नेलें. तेथें आह्मी सर्वजणें मोटारमध्ये बसून गेलों. तेथें फार मोठी गार्डनपार्टी होती. सर्वांच्या करमणुकीकरितां पुष्कळ तऱ्हेच्या खेळांची योजना केली होती, व जिकणारांकरितां चांगल्याचांगल्या वस्तु बक्षिसांकरितां ठेविल्या होत्या. यांनीं एक टारगेट क्रिकेटचा खेळ जिकला ह्मणून यांना एक सुंदर फोटोफ्रेम बक्षीस मिळाली ! खूप कर्मणूक करून व उत्तम केकज् आणि ताजी स्ट्राबेरीज फळें व रिच क्रीम असे पदार्थ खाऊन संध्याकाळीं आह्मी सर्वजणें घरीं परत आलों.

एके दिवशीं दुपारीं मिस्टर व मिसेस ओम्याक यांच्या भेटीला गेलों. मिस्टर ओम्याक हे सेंट्रल प्रॉव्हिन्सेसमध्ये पोलिटिकल एजंट असून त्यांची आमची पूर्वींची ओळख होती. मिस्टर ओम्याक हे आतां पेन्शन घेऊन येथें सुखवस्तु रहात होते. या उभयतांच्या भेटीमुळें आह्मांला फार बरें वाटलें. आपलीं जुन्या ओळखीचीं माणसें भेटलीं ह्मणजे मनाला फार आनंद होतो. मिसेस ओम्याक यांनीं जपान वगैरेकडून प्रवास करून चांगल्या तसविरी व सुंदर चित्रें अशा अनेक वस्तु आणून

आपलें घर चांगलें सजविलें होतें, व हिंदुस्तानच्याहि चांगल्या चांगल्या पुष्कळ वस्तु आणल्या होत्या. त्या जिकडेतिकडे सुबक रीतीनें मांडून घराला फार शोभा आणिली होती. मग मिसेस ओम्याक यांनीं आह्मांला बगीचा पाहाण्यास नेलें. त्या बगीचाच्या कामांतहि फार कुशल आहेत, व स्वतां पुष्कळ मेहनत घेतात, असें मिसेस फॉक्स ट्रांगवेज यांनीं आह्मांला सांगितलें होतें. बगीचा खरोखरी फार सुंदर होता. जिकडेतिकडे गुलाबाचे वेल नीटनेटके व काळजीपूर्वक सुरेख रीतीनें लाविले होते, व हा वसंतऋतु असल्यामुळें गुलाबाला सुंदर फुलांचे झोकच्याझोक लागले होते. एकंदरींत सर्व बगीचा जिकडे पहावा तिकडे सुरेख व चित्ताकर्षक दिसत होता.

एके दिवशीं दुपारीं मिसेस फॉक्स ट्रांगवेज यांनीं आह्मांला त्यांच्या दुसऱ्या एका मित्राच्या घरीं नेलें. यांचें घर फार मोठें व तसाच सुंदर बागबगीचा, नोकरचाकर वगैरे सर्व व्यवस्था अगदीं श्रीमंती थाटाची दिसली. घरचे यजमान बरेच वृद्ध झाले होते. या गृहस्थांनीं आस्ट्रेलिया-मध्ये व्यापार करून चांगले पैसे मिळविले होते, व आतां एव्हर्सलेमध्ये घर करून ते सुखवस्तू राहात असत. दुर्दैवेंकरून बिचाऱ्याची बायको कांहीं वर्षांमागे वारली; परंतु मोठमोठे मुलगे, मुली, नातवंडे वगैरे मोठें कुटुंब आहे. मुलगे इकडेतिकडे रोजगारव्यापार करीत फिरत असतात व मुलेंबाळें ह्यातारबुवांजवळ आणून टाकतात. घरांतील व्यवस्था पहाण्याकरितां ह्यातारबुवांची त्यांच्यासारखीच एक वृद्ध बहीण आहे. ती मुलांबाळांवर व घरांतील व्यवस्थेवर लक्ष्य ठेवते.

आह्मी त्यांच्या येथें गेलों, तेव्हां त्यांचा भव्य बटलर आह्मांला आंत नेण्याकरितां आला. त्याला पाहून मला वाटलें, कीं, हाच घरचा मालक असावा. पण हा आह्मांला शेकहँड करीत नाही, कांहीं बोलत नाही, नुसतें खुणेनें रस्ता दाखवतो आहे, हें कसें, ह्मणून मीं हळूच यांनां विचारलें, तेव्हां मला समजलें, कीं, हा बटलर आहे.

नंतर त्या बटरलने रस्ता दाखविल्याप्रमाणे आर्हा ड्राइंगरूममध्ये गेलो. तेथे घरचे मालक व त्यांची बहीण आणि मुलेंबाळ व नातवंडे अशीं कुटुंबांतील माणसे बसली होती. ड्राइंगरूम चांगली भव्य व सुशोभित असून फायरप्लेसमध्ये धगधगीत विस्तव जळत होता. त्या विस्तवाच्या चकाकीत उजेडानेहि ड्राइंगरूमला विशेष शोभा आली होती.

मिसेस फॉक्स यांनी आमच्या सर्वांशी ओळखी करून दिल्या. या वृद्ध गृहस्थाने आमचे फार स्वागत केले, व आपला आस्ट्रेलियांतील बराच अनुभव वगैरे सांगितला. हे वृद्ध गृहस्थ सत्तरांशी वर्षे वयाचे झाले आहेत, तरी रोज नियमितपणाने कांहीं ना कांहीं उद्योगधंदा करीत असतात, व रोज दोनतीन कोस तरी पायी फिरून येतात. त्याप्रमाणे ते आतांच कांहीं महत्त्वाच्या कामाकरिता दूरची मजल करून आले होते, व नातवंडे वगैरेनां घेऊन विस्तवाजवळ चहा पीत बसले होते. ते आपल्या नातवंडांनाहि फार काळजीपूर्वक शिक्षण देतात, असे त्यांच्या बोलण्यावरून दिसले. असे हे सुखी कुटुंब पाहून आम्हांला फार आनंद झाला, व या वृद्ध गृहस्थाची भेट झाल्यामुळे एक मोठा लाभ झाल्यासारखे वाटले.

याच दिवशीं आम्ही मिस्टर व मिसेस निल यांना भेटलो. हेहि नागपूरमध्ये कमिशनर होते, व यांचीहि आमच्या सासऱ्यांच्या वेळेपासून चांगली ओळख आणि फार स्नेहसंबंध होता. हे बरेच वर्षांपासून रिटायर झाले आहेत, आणि आतां सुखवस्तू कालक्रमण करीत आहेत. तथापि अजूनहि हिंदुस्तानचे कोणी ओळखीचे आले असता त्याला अगत्याने भेटतात व शक्य ती मदत करितात.

अशा तऱ्हेने आमचा एव्हर्सले येथील वेळ फार आनंदांत व चांगल्या लोकांच्या भेटी घेण्यांत अगदीं लवकर गेला, आणि मिस्टर व मिसेस फॉक्स द्रांगवेज व त्यांची मुले या सर्वांनी आमचे फार आदरातिथ्य केले. या गांवीं हवाहि फार चांगली आणि रस्त्यांनीं वगैरे जिकडेतिकडे

अगदीं शांतता असते. येथील घरांची रचना फार चांगली आहे. घरे फारशीं मोठीं नाहीत; पण सोयीवार असून प्रत्येक घराच्या भोंवतालीं सुंदर बाग आहे. घरे बरींच दूर दूर अंतरावर बांधिलीं आहेत. अशीं घरे मोकळीं व अंतरानें असल्यामुळे वारा चांगला वाहूं शकतो, व आरोग्य चांगलें राहतें, आणि झाडेंझुडें व बागवगीचेहि चांगले भरारतात. या वेळीं मिसेस फॉक्स यांच्या बगीच्यांतहि चांगलीं फळे व भाज्या होत्या. लंचच्या वेळीं व दुपारच्या वेळीं स्ट्रॉबेरीज, रासबेरीज, गुजबेरीज हीं फळे क्रीम व साखर यांबरोबर आह्मी पुष्कळ खाल्डीं. दुपारच्या वेळीं मुलें आह्मांला बागेत नेत असत, व तेथें झाडांचीं ताजीं फळे खाण्याचा फार आग्रह करीत असत.

तारीख १ जुलै रोजीं सकाळीं ब्रेकफास्ट घेऊन आह्मी एव्हर्सल येथून निघालों. मिसेस फॉक्सहि आमच्याबरोबर आल्या होत्या. जवळच रीडिंग नांवाच्या स्टेशनावर आह्मी उतरलों. तेथें मिसेस फॉक्स यांनीं आह्मांला हातमागाच्या फॅक्टरीमध्ये नेलें. परंतु त्या दिवशीं फॅक्टरी बंद असल्यामुळे पहातां आली नाही. मग कांहीं शिवणकामाचीं दुकानें पाहिलीं व स्टेशनवर परत गेलों. तेथून आह्मी लंडनकडील ट्रेन घेतली व मिसेस फॉक्स आपल्या गांवीं परत गेल्या.

पुनः लंडन.

तारीख २ जुलैला आह्मी जनरल व मिसेस फेगन यांच्याकडे चहा घेण्याला गेलों. जनरल फेगन यांचे चिरंजीव मिस्टर फेगन हे सेंट्रल प्रोव्हिन्सेसमध्ये पॅलीस सुपरिंटेंडेंट आहेत. त्यामुळे या फेगन्स कुटुंबाशीं आमची चांगली ओळख आहे. जनरल फेगन यांच्याकडे आणखीहि कांहीं मंडळी चहाला आली होती. त्यांमध्ये कांहीं सफेजेटस बायाहि होत्या. त्यांची दुसऱ्या दिवशीं एक मोठी सभा होती, हणून त्या दूरदूरच्या गांवांहून आल्या होत्या. त्यांची आपसांमध्ये बरीच वाटाघाट चालली होती. पण आह्मांला त्यांतलें विशेष कांहीं समजलें नाही. मला इतकेंच समाधान वाटलें, कीं, सफेजेट बाया पहाण्यास मिळाल्या. मिसेस फेगन यांनीं

आमच्याकारितां चहाची फार उत्तम तयारी केली होती, व चांगलीं तार्जी फळें आणि दुधाचे वगैरे पदार्थ केले होते.

चहा घेतल्यावर क्वीन्स हॉटेलमध्ये मिसेस अँनी बेझंट यांचें लेक्चर ऐकण्याला गेलों. तेथें दरवाजावर लोकांची फार गर्दी होती. दरवाजा उघडल्याची वाट पहात लोक तटस्थ उभे होते. अर्ध्याएक तासानें दरवाजे उघडले व सर्वांनां आंत जाण्याची मोकळीक मिळाली. आह्मी आपल्या तिकीटांप्रमाणें खुर्च्यावर जाऊन बसलों. मग लवकरच बेझंट बाई आपल्या उंच जाग्यावर येऊन उभ्या राहिल्या, व सुमारें एक तास त्यांचें लेक्चर झालें. तें लोकांनां उपदेशाचें व तत्त्वज्ञानाचें होतें. राजनिष्ठ असावें, परोपकार करावा, विद्यावृद्धि करावी वगैरेबद्दल बाई बोलल्या. या बाईंची इतकीच तारीफ आहे, कीं, त्या एकदां बोलावयाला लागल्या, कीं, एकसारख्या बोलत असतात. मग थांबत नाहींत, किंवा अडखळत नाहींत, कीं घुटमळत नाहींत. सारख्या शांतपणानें बोलत असतात व सर्वांनां ऐकूं येईल असे स्पष्ट बोलतात.

दुसरे दिवशीं सर्व इंडियन विद्यार्थ्यांकडून सर कृष्ण गुप्त यांनां एका हॉटेलमध्ये लंचपार्टी होती. त्याचें निमंत्रण आल्यावरून आह्मी तेथें गेलों होतो. तेथें सयाजीराव महाराज गायकवाडहि होते, व पुष्कळ हिंदुस्तानचे स्त्रीपुरुष होते. यूरोपियन लोक फार थोडे होते. हा हिंदुस्तानी लोकांचा घोळका मोठा चमत्कारिक दिसत होता. या घोळक्यांत बऱ्याच जातींचे लोक होते. बंगाली होते, मराठे होते, काहीं थोडे पारशी होते, गुजराथी होते, ब्राह्मण होते. असे बऱ्याच जातींचे लोक होते. ते येथें सर्व निर्भयपणें एकमेकांनां खेटून जेवत होते.

जेवण संपल्यावर सयाजीराव महाराजांनीं भाषण केलें. त्यांत त्यांनीं आपल्या राज्यांत कसकशा सुधारणा केल्या व सर्व जातींच्या लोकांनां मोठमोठ्या जागा दिल्या, वगैरे माहिती सांगितली व सर कृष्ण गुप्त यांची तारीफ केली.

नंतर सर कृष्ण गुप्त हे बोलले. यांच्या भाषणांत यांनीं विद्यार्थ्यांना उपदेश केला व सरकारचे आभार वगैरे मानले. हें सर्व आटोपल्यावर आह्मी आलेंपिया येथें फुलांचें प्रदर्शन पहाण्याला गेलों. येथें अनेक तऱ्हेच्या फुलांच्या कुंड्या फार सुरेख रीतीनें ठेविल्या होत्या. फुलांचे चित्रविचित्र रंग व निरनिराळ्या आकृति फारच मोहक दिसत होत्या. या वेळीं येथें स्वीटपीज नांवाच्या फुलांचा फार भर होता. त्यामुळें जिकडेतिकडे तींच फुलें दिसत होतीं. असा हा फुलांचा देखावा पहातच रहावें असें वाटत होतें.

लंडनमध्ये आह्मी जुलई महिनाभर होतो. त्या वेळांत रोज कोठें ना कोठें तरी जात होतो बहुतेकरून रोज रात्रीं नाटकाला अथवा कान्स-टला जावें, अथवा नेहमीं अँटहोम पार्टीचीं व गार्डन पार्टीचीं आमंत्रणें असत तेथें जावें, असा आमचा क्रम असे.

शेक्सपियरचींहि बरींच नाटके आह्मी पाहिलीं. या वेळीं लंडनमध्ये किस्मत हें नाटक फारच लोकप्रिय झालें होतें. तें रोज रात्रीं होत असे. त्याला लोकांची फार गर्दी होत असे. त्यांतील सीनसीनरी, अँक्टर्स, अँक्ट्रेसेस् हें सर्व पहाण्याजोगें होतें.

एके दिवशीं आह्मी व्हाइट सिटी पहाण्याला गेलों. येथें फार मोठें एक्झिबिशन होतें. याच्याकरितां मोठमोठ्या इमारती पांढऱ्या केल्या होत्या, व एकेक भागामध्ये एकेक देशच्या वस्तु ठेविल्या होत्या, व त्या त्या देशचे कांहीं लोकहि आणले होते. रात्रीच्या वेळीं येथें फार चांगली रोषनाई होत असे, व दाखुकामहि सुटत असे. त्यामुळें या पांढऱ्या इमारतींनां विलक्षण शोभा येत असे.

आह्मी हिंदुस्तानचें सेक्शन पहाण्याला गेलों. तेथें सर्व हिंदुस्तानचे लोक जरीचीं वगैरे कामें करीत होते. आह्मांला पाहून ते लोक फार खूष झाले. आह्मांला पाहून जे ते आपापलीं कामें सोडून आह्मांला अनेक प्रश्न विचारूं लागले. “तुम्ही कधीं आलां ? तुम्ही कोणच्या गांवां-

हून आलां ? किती दिवस रहाणार ? आह्मांला हिंदुस्तानचें कोणी दिसलें ह्मणजे फार आनंद होतो. त्या अमक्याला तुह्मी ओळखतां का ? त्या तमक्याला तुह्मी ओळखतां का ?” गरीब बिचारे, असे आह्मांला पुष्कळ प्रश्न विचारूं लागले.

आह्मी त्यांना विचारलें “ तुह्मांला येथें कसें काय वाटतें ? तुमची येथें सर्व चांगली व्यवस्था ठेविली जाते कीं नाहीं ? तुह्मांला किती दिवसांकारितां आणलें आहे ?” वगैरे चौकशी केली. त्यावर ते ह्मणाले “आमची येथें सर्व चांगली व्यवस्था आहे. पण या विजेच्या दिव्यां-जवळ बसून काम करण्यामुळें आमच्या डोळ्यांनां फार त्रास होतो, व आह्मांला फार थकवा येतो.” हे लोक कांहीं दिल्लीचे होते, कांहीं आग्न्याचे होते, कांहीं कानपूरचे होते व कांहीं बनारसकडील होते. या लोकांनां चांगले पगार देऊन व येण्याजाण्याचा खर्च देऊन येथें एक्विझिबिशनसाठीं आणलें होतें.

असें हें व्हाइट सिटी एक्विझिबिशन आह्मी संध्याकाळचे पांच वाजल्या-पासून रात्रीचे अकरा वाजेपर्यंत हळुहळू पहात होतो. तरीहि त्याचा अर्धा भागसुद्धां पहाणें झालें नाहीं. रोज सकाळीं ब्रेकफास्ट झाली, कीं, या एक्विझिबिशनविषयीं बोलणें चालत असे.

रोज सकाळीं ब्रेकफास्ट झाली, कीं, यांची बाहेर जाण्याची गडबड चालत असे. “ चला लवकर, तयार व्हा; आपलीं शस्त्रास्त्रें घ्या !” आमचीं शस्त्रास्त्रें ह्मणजे छत्र्या, चष्मे, घड्याळें, पैशाच्या पिशव्या, आणि वरून पांघरावयाचे ओव्हरकोट. मुख्य शस्त्र पैशाची पिशवी. ती विसरलों कीं झालें, सर्व कारभार अडला ! ह्मणून तें शस्त्र आधीं आठवणीनें खिशांत घालावें लागे. त्यांची तयारी झाली ह्मणजे मला ह्मणावयाचे “मी शस्त्रास्त्रमंडित झालों; आतां तुह्मी आपलें पहा, कांहीं विसरूं नका.” अशा तऱ्हेनें आह्मी आमच्या वस्तूनां शस्त्रास्त्रें ह्मणून कांहीं तरी गंमत करावी.

आह्मीं बहुतकरून ट्यूबनें, अंडरग्राऊंडनें अथवा मोटारबसनें फिरावें. यामुळें खर्चहि थोडा लागे व जाणेंयेणेंहि लवकर होई. त्यामध्ये जरा थोडें चालावें लागे व जिण्यांची वगैरे चढउतर करावी लागे, त्यामुळें मला थोडा त्रास होई; पण इकडे आल्यापासून नेहमीं पायींच फिरल्यामुळें, पायीं फिरण्याची मला थोडीशी सवय झाली होती.

ही ट्यूबरेल्वे बरीच जमीन कोरून खाली केली आहे. या रेल्वेत बसण्याकरितां लिफ्टनें पुष्कळ खाली जावें लागतें व पुनः खाली एकदोन जिने उतरावे लागतात. तेथें रात्रंदिवस विजेचे दिवे लावलेले असतात. वरून नळ्या लावून स्वच्छ हवा आणण्याची योजना केली आहे, त्यामुळें तेथें कोंडल्यासारखें वाटत नाहीं, किंवा गुदमरतहि नाहीं. तेथें पांचपांच मिनिटांनीं गाड्या येतजात असतात. गाड्यांनां विजेचींच इंजिनें असतात, त्यामुळें धूर मुळींच नसतो. या गाडींतून कोठेंहि जावयाचें असलें, तरी दोन आण्यांचेंच तिकीट लागतें, आणि ह्मणूनच त्या गाड्यांनां 'टपनीट्यूब' ह्मणतात.

लंडनच्या कित्येक ह्याताऱ्या बाया या गाड्यांनीं कधींच प्रवास करीत नाहीत ! त्या ह्मणतात " अशा गाड्यांनीं जाणें धोक्याचें आहे. त्या ठिकाणीं केव्हां अपघात होईल, त्याचा कांहीं नेम नाही ! "

आतां लंडनमध्ये जिकडेतिकडे मोटारबसेस झाल्या आहेत. दहा वर्षांपूर्वीं आह्मीं गेलों होतो, तेव्हां या बसेसनां घोडे जुंपीत असत. पण आतां त्या मोटारकारसारख्या मशीनरीनेंच चालतात. भाड्याच्या मोटारगाड्याहि जिकडेतिकडे पुष्कळ झाल्या आहेत. त्यामुळें घोड्याच्या गाड्या आतां फारशा दिसत नाहीत.

लंडनमध्ये असतांना आह्मीं आमच्या ओळखीच्या बऱ्याच लोकांच्या भेटी घेतल्या. या अवधींत आमच्या बऱ्याच नवीन लोकांशीं ओळखी झाल्या, व पहाण्यासारखीं पुष्कळ ठिकाणेंहि आह्मीं पाहिली. त्यांपैकीं कांहीं पिकचर गॅलरीज्, म्यूझिअम्, लंडन टॉवर, झिआलॉजिकल् गार्डन्, हाइड पार्क, अर्ल्स् कोर्ट व कांहीं राजवाडे हीं होत.

एके दिवशीं आह्मी एका मोठ्या पार्टीला गेलों होतों. तेथें हिंदुस्तानांतील पुष्कळ मंडळी होती. बायका, पुरुष, विद्यार्थी, तरुण मुलें वगैरेंचा चांगलाच भरणा होता, व यूरोपिअन मंडळीहि पुष्कळ होती. हिंदुस्तानी लोकांमध्ये बंगाली लोकांची आणि पारशी लोकांची संख्या जास्त होती. ब्राह्मण, गुजराथी, मुसलमान वगैरे तुरळक दिसत होते. त्या ठिकाणीं मद्रासचे जस्टिस सर शंकर नायर आणि त्यांच्या पत्नी हीं उभयतां होती. याच ठिकाणीं सर फ्रेडरीक लेली व लेडी लेली यांच्याहि भेटी झाल्या. सर फ्रेडरीक लेली हे सेंट्रल प्राव्हिन्सेसमध्ये कांहीं दिवस चीफ कमिशनर होते, ह्मणून त्यांची आमची जुनी ओळख होतीच. अशा प्रकारें त्या पार्टीमध्ये आमच्या पुष्कळांशीं ओळखी झाल्या. नंतर एका अमेरिकन गृहस्थानें एक तासभर 'नियमितपणा' यावर लेक्चर दिलें. तें सर्वांच्या मनावर ठसा उमटण्याजोगें झालें.

त्या ठिकाणीं एका इंग्लिश बार्डशी माझी ओळख झाली. तिनें तेथें जवळच असलेल्या 'लेडीज् क्लब' मध्ये मला नेलें. त्या क्लबच्या लेडी लेली या मेंबर होत्या, त्याहि आमच्याबरोबर आल्या. हा क्लब एका मोठ्या इमारतींत तिसऱ्या मजल्यावर आहे. बऱ्याच खोल्या ओलांडून आह्मी साधारण प्रशस्त अशा खोलींत गेलों. तेथें मध्यभागीं एक वाटोळें टेबल होतें व त्यासभोंवतीं दहाबारा खुर्च्या होत्या. बाजूलाहि कांहीं खुर्च्या असून पुस्तकांचीं कांहीं कपाटें होती. आह्मी गेलों त्या वेळीं तेथें सातआठ बाया बसलेल्या होत्या. आह्मी त्या ठिकाणीं बसल्यावर एका प्रमुख स्त्रीनें त्या स्त्रियांशीं माझी ओळख करून दिली, व मला त्या छोट्या क्लबाची थोडक्यांत पुढीलप्रमाणें हकीगत सांगितली:—

“या इमारतींत पुष्कळ तऱ्हेचे क्लब आहेत, व लहानमोठ्या लायब्रऱ्याहि आहेत. लंडनमध्ये असे क्लब व लायब्रऱ्या पुष्कळ ठिकाणीं आहेत. हा लहानसा 'लेडीज् क्लब' येथें जवळपास रहाणाऱ्या स्त्रियांनां सोयीस्कर पडेल असें जाणून मुद्दाम काढला आहे. संध्याकाळीं फुरसती-

प्रमाणें आह्मी येथें जमा होतो, व आपापल्या डायन्या आणि नोटबुके काढून संबंध दिवसाचा आमचा अनुभव, विचार आणि माहिती वगैरे एकमेकींना सांगतो. अशा प्रकारें मिळालेल्या नवीन माहितीबद्दल भवती न भवती होते. या तऱ्हेनें करमणूकची करमणूक होऊन शिवाय वाचन इत्यादि होतें. ”

त्यानंतर त्यांनीं आपापलीं नोटबुके काढून आपापला अनुभव व माहिती आळीपाळीनें वाचून दाखविली. एका बाईनें तें सर्व एका पुस्तकांत टिपून घेतलें. त्या दिवशीं वाचण्यांत आलेले सर्व अनुभव व माहिती आज माझ्या लक्षांत नाहींत; पण जे कांहीं आठवतात, त्यांपैकीं मुख्यमुख्य असे एकदोन येथें देतें.

एक स्त्री ह्मणाली “ पांचसहा दिवसांपूर्वीं एक जपानी तरुण मुलगी लंडनला आली होती. ती कोणाबरोबर आली होती, किंवा एकटीच आली होती, तें कळत नाहीं; पण तिला एकहि इंग्लिश शब्द येत नव्हता, किंवा तिच्याजवळ खाण्यापिण्याला एक पैसाहि शिल्लक राहिला नव्हता. जेव्हां तिला दोनतीन दिवस उपास पडले, तेव्हां ती कुक कंपनीच्या ऑफिसांत गेली व तेथें त्यांना खुणांनीं सांगूं लागली, कीं ‘ मला कसेंहि करून माझ्या देशीं पोहोचवा. नाही तर मी आतां आत्महत्या करतें ! ’ मग त्या लोकांनीं स्वतः पैसे देऊन तिची देशीं रवानगी करून दिली. ”

हें ऐकून सर्व बाया त्या मुलीबद्दल कळवळा दाखवून उद्गारल्या “ लंडन-सारख्या सुधारलेल्या शहरांत त्या मुलीची अशी स्थिति व्हावी ना ! ”

दुसरी एक स्त्री ह्मणाली “ दोन वर्षांपूर्वीं एका गरीब फ्रेंच बाईनें एका इंग्लिश मनुष्याच्या मोहांत पडून त्याच्याशीं लग्न केलें. तिनें आपल्याजवळ जें कांहीं खिड्कमिड्क व रोख रक्कम होती, ती त्याच्या स्वाधीन केली. पुढें तिला तो मनुष्य दाखबाज व जुगारी आहे असें समजलें. तेव्हां अर्थात्च दोघांचें पटेनासें झालें. पण ती स्त्री चांगल्या

स्वभावाची असल्यामुळे मारहाण व केव्हांकेव्हां उपासमार सोसूनहि त्याच्याजवळ राहिली. पण तो निर्दय मनुष्य इतकें करूनहि न थांबतां ती दोन दिवसांची बाळंतीण असतांना तिला सोडून गेला. त्या वेळीं तिच्याजवळ खाण्याला कांहीं पदार्थ किंवा लेण्यास धड कपडेहि नव्हते. अशा दुर्दैवी व दीन स्थितींत मीं कधींच कोणाला पाहिलें नव्हतें. मला तिची दया आली व मीं आपल्या शक्तीप्रमाणें थोडेंसें द्रव्य देऊन तिचा परामर्ष घेतला. उद्यां जर तुझापैकीं कोणी मजबरोबर याल, तर आपण तिला व तिच्या मुलाला एकाद्या हास्पिटलमध्ये नेऊन पोहोचवूं. ”

हें ऐकून तिचीचौधी स्त्रिया ह्मणाल्या “ मी येईन ! मी येईन ! ”

अशा प्रकारचे त्या स्त्रियांचे अनुभव ऐकून मीं मनांत ह्मटलें, कीं, अशा तऱ्हेच्या गोष्टी एवढ्या मोठ्या लंडन शहरांत प्रत्यहीं हजारों घडत असतील; मग या साडेतीन बायांच्यानें कितीशी मदत होणार आहे ? त्याच वेळीं मला आपल्या पुराणांतील एक गोष्ट आठवली. एके जागीं श्रीधरस्वामींनीं उपमा दिली आहे “आपल्याला अतिशय तृषा लागली आहे, व आपल्यापुढें एक स्वच्छ नदीचा जलप्रवाह वहात आहे; पण तें सर्व चांगलें पाणी आपल्या एकट्याच्यानें प्राशन करवत नाही, ह्मणून दुःख करण्यांत काय अर्थ आहे ? तर प्रत्येकानें आपल्यापुरतें तहान भागण्याइतकें जल प्राशन करून आपल्या मनाची शांति करावी. ” तसेंच या सुधारणेचें आहे. प्रत्येकजणानें ह्मटलें, कीं, या एवढ्या मोठ्या गांवाची व या एवढ्या मोठ्या देशाची सुधारणा आपल्याच्यानें काय होणार आहे ? आह्मांला सुधारणा करण्याची फार इच्छा आहे, पण आमच्या एकट्याच्यानें काय होणार आहे ! असें सर्वांनींच ह्मटलें, तर कांहींच होणार नाही. ह्मणून अशा कामामध्ये ज्याच्याकडून जें होईल तें त्यानें करीत असावें, ह्मणजेच कांहीं तरी सुधारणा होईल. कोणच्याहि कामामध्ये लहानसहान गोष्टींपासूनच

मोठमोठीं कार्यें होत असतात. आपल्यामध्ये एक ह्मण आहे, कों,
'थेवें थेवें तळें सांचे.'

अशा तऱ्हेने कालक्रमणा केल्यावर सहा साडेसहा वाजतां सर्व
स्त्रिया आपापल्या घरीं गेल्या, व मलाहि माझ्या नव्या मैत्रिणीने खालीं
लायब्ररीमध्ये, माझी वाट पहात बसले होते तेथपर्यंत आणून पोहोचविलें.

मिस् विलियम्स या दोघी बहिणींनीं, एके दिवशीं रात्रीं दहा वाजतां
आह्वांला 'अँटहोम पार्टी'ला बोलावले होते. त्या ठिकाणीं पुष्कळ
यूरोपिअन व हिंदुस्तानांतीलहि बरीच मंडळी होती. या दोघी बहिणी
लॉर्ड क्लार्क यांच्या पणतिणी आहेत, आणि ह्मणूनच त्यांचें हिंदुस्ता-
नांतील लोकांशीं बरेच दळणवळण आहे.

आणखी एक मोठी अँटहोम पार्टी श्रीमंत महाराज सयाजीराव
गाडकवाड यांच्याकडून पिक्याडेली हॉटेलांत रात्रीं झाली होती. ही पार्टी
सर्व हिंदुस्तानी लोकांकरितांच होती. ह्मणून तेथें कारोनेशनकरितां
जे राजेरजवाडे व आणखी कांहीं बडीबडी मंडळी आली होती, ते सर्व
होते. एकंदरींत हिंदुस्तानी लोकांचा बराच मोठा जमाव जमला होता.
त्यांत ग्वालेरचे महाराज, इंदूरचे महाराज, बिकानेरचे महाराज, कुच-
बिहारच्या महाराणी व त्यांच्या बहिणी वगैरे मंडळी आली होती. कांहीं
बंगाली कुलस्त्रियांनीं पियानोवर हिंदुस्तानी गाणीं ह्मटलीं. नंतर सर्वांनीं
उपाहार केला. श्रीमंत सयाजीराव महाराज सर्व पाहुण्यांशीं फार प्रेमानें
आणि मोकळ्या मनानें बोलत होते. त्यांनीं सर्व पाहुण्यांचें आदरातिथ्य
सारखेंच ठेवले, हें त्यांच्या थोरपणाला भूषणावह आहे. मध्यरात्रीच्या
सुमाराला सर्वांनीं महाराजे व महाराणी यांची रजा घेतली.

मिस्टर व मिसेस् लतीफ यांची आमची ओळख झाल्यामुळे त्यांनीं
आह्वांला एके दिवशीं दुपारीं व्हाइट सिटी येथील क्लबमध्ये चहाकरितां
बोलावले होते. त्या ठिकाणीं मद्रासचे जस्टीस नायर व त्यांच्या पत्नी,
मिसेस सासुन व तिच्या दोघी मुली, हैद्राबादच्या मिसेस वाकफिल्ड

आणि मुंबईचे मिस्टर आगासकर वगैरे मंडळी होती. चहा घेतल्यावर आह्मी प्रदर्शनाचा कांहीं भाग पाहिला व मिस्टर आणि मिसेस भिसे यांच्याकडे जेवावयाला गेलो.

एके दिवशी सकाळी ब्रेकफास्ट झाल्यावर हे एकटेच बाहेर गेले होते, व मी आपल्या खोलीत वाचीत बसले होते. इतक्यांत लंड-लेडीची मुलगी दरवाजा ठोठावीत ह्मणाली “ एक लेडी तुझाला भेटण्याकरिता आली आहे. तिला मी ड्राईंगरूममध्ये बसविले आहे. आपण सांगत असल्यास तिला इकडे आणते. ” हे ऐकून मला मोठे आश्चर्य वाटले. कारण या वेळी कोणी भेटिला येणे शक्य नव्हते. मिसेस् भिसे कांहीं या वेळी खास येणार नाहीत. येथे दुसऱ्या कांहीं बाया आहेत, त्यांच्या भेटिला ती कदाचित् आली असेल, व त्या मुलीच्या ऐकण्यांत चूक झाली असावी, असे वाटून मी त्या मुलीला ह्मणाले “ येथे दुसऱ्या स्त्रिया आहेत, त्यांच्या भेटिला ती आली असेल. या वेळी माझ्या भेटिला येणारी स्त्री अशी कोणी नाही. ”

यावर ती मुलगी ह्मणाली “ असे कसे ह्मणतां ? ती तुमचेंच नांव सांगते. ”

लगेच मी उठले, व ड्राईंगरूममध्ये गेले. तेथे पहाते तों आमच्या परममैत्रिणी मिसेस ब्लॅक्सली. त्यांना पहातांच मला मोठा आनंद झाला, व आश्चर्यहि वाटले. कारण मिसेस् ब्लॅक्सली या वेळी इंग्लंडला येणार हे आह्मांला मुळीच माहीत नव्हते. मिसेस् ब्लॅक्सली यांचे पति मिस्टर ब्लॅक्सली हे रायपुराला पोलिटिकल एजंट आहेत. आह्मी त्या वेळी रायपुराला होतो, आणि ह्मणूनच त्यांचा आमचा स्नेहसंबंध जमला होता. मिसेस् ब्लॅक्सली यांचे बंधू मिस्टर डिब्रेट हेहि कांहीं दिवस रायपुरास पोलिटिकल एजंट होते, आणि ह्मणून त्यांची आमचीहि ओळख होती. त्याचवेळी मिस्टर डिब्रेट यांचे आईबाप जनरल व मिसेस डिब्रेट हे रायपुरास आले होते. त्यांची आमचीहि ओळख

होती. आह्मी जेव्हां नोव्हेंबरमध्ये रायपुराहुन रजा घेऊन निघालों, त्या वेळीं मिसेस ब्लॅक्सलीने आपल्या आईबापांचा पत्ता आह्मांला दिला होता, व आह्मांला सांगितलें होतें, कीं, तुम्ही लंडनला गेल्यावर त्यांना जरूर पत्र पाठवा, ह्मणजे ते तुम्हांला भेटिला बोलवतील. बहुतेक तेच तुमच्या भेटिला येतील. पण तीं उभयतां वृद्ध आहेत, तेव्हां तुम्हीच त्यांच्या भेटिला जरूर जा.

मला आश्चर्य वाटलेलें पाहून मिसेस ब्लॅक्सली ह्मणाल्या “मिसेस चिटणविस, तुम्हाला आश्चर्य वाटणें साहजिक आहे ! पण आपली येथें अकस्मात् भेट झाल्यामुळे मला किती तरी आनंद झाला ! माझ्या नवऱ्याची प्रकृति बिघडली व डॉक्टरनें समुद्रकांठच्या हवेंत कांहीं दिवस रहा, असें सांगितल्यामुळे आह्मीं तीन महिन्यांची रजा घेऊन एकदम निघालों. माझा नवरा फ्रान्समध्ये आहे, व मी वडीलमातोश्रीला भेटण्याकरितां आठदहा दिवस इकडे आले आहे. माझ्या आईनें तुमचें पत्र आल्याचें सांगितलें, व पांचसहा दिवसांपूर्वीं त्याचें उत्तरहि धाडलें, असें ह्मणाली. पण अद्याप त्याचें उत्तरच नाही. तेव्हां मला आश्चर्य वाटलें, कीं, उत्तर कसें नाही ? तेव्हां मला संशय आला, कीं, पत्ता लिहिण्यांत कांहीं तरी चूक झाली असावी, व तुम्हाला पत्र पोहोंचलेंच नसावें. नंतर तुमचें पत्र पाहून त्यावर घराचा बारा नंबर असल्याचें आईला सांगितलें. तेव्हां ती ह्मणाली, आपण तेरा नंबर लिहिला होता. शेवटीं मी स्वतःच येण्याचें ठरवून येथपर्यंत आले. पण मला आपण भेटतां कीं नाही, याचीच शंका वाटूं लागली. कारण, लंडनमध्ये कोणाच्याहि भेटिला जावयाचें ह्मणजे आधीं दोनतीन दिवस भेटण्याची वेळ मुक्रर करावी लागते.”

अशी त्यांनीं आपली हकीगत सांगितली. त्यावर मी ह्मणालें “तुमच्या मातोश्रीकडून आह्मांला मुळींच उत्तर आले नाही. तेव्हां त्या येथें नसाव्या, परगांवीं गेल्या असाल्या, असा आह्मीं तर्क केला.”

“माझ्या आईबापांनीं तुझां दोघांनां फोकस्टन येथें उद्यां बोलावले आहे. त्यांची अशी इच्छा आहे, कीं, निदान दोनतीन दिवस तरी तुझीं त्यांच्या येथें येऊन रहावें. त्यांनीं पत्रांतहि असेंच लिहिलें होतें. तुझी आल्याचें ऐकल्यापासून तुझांला भेटण्याची माझ्या आईबापांनां फार उत्कंठा लागली आहे. मीहि आतां येथें आहे, तेव्हां तुझी उद्यांच अवश्य या. कारण, मी फार दिवस राहूं शकणार नाहीं. मला लवकरच परत जावयाचें आहे.” नंतर कांहीं वेळ इकडच्यातिकडच्या गोष्टी सांगून मिसेस ब्लॅक्सली परत गेल्या.

घरीं आल्यावर मीं त्यांनां मिसेस ब्लॅक्सली यांच्या भेटींतील सर्वहकीगत सांगितली, व दुसऱ्या दिवशीं फोकस्टनला जाण्याचें ठरविलें.

दुसऱ्या दिवशीं ब्रेकफास्टनंतर आह्मीं लहानलहान पेढ्यांतून दोनतीन दिवसांपुरते कपडे घेऊन, व आपापली हॅन्डबॅग घेऊन चेरिंग क्रॉस स्टेशनवरून निघालों, व लंचच्या वेळेला फोकस्टनला पोहोचलों. जनरल व मिसेस डिब्रेट आणि मिसेस ब्लॅक्सली यांनीं आमचें फार स्वागत केलें. लंच झाल्यावर आह्मी समुद्राच्या काठीं फिरावयास गेलों. तेथें लोकांनां बसावयाला चांगली जागा केली असून पुष्कळशा खुर्च्या वगैरे ठेवल्या आहेत. संध्याकाळीं तेथें बन्द वाजत असतो. इकडेतिकडे फिरून आह्मी चहाच्या वेळीं घरीं परत आलों. चहानंतर जनरल डिब्रेट, मिसेस ब्लॅक्सली व आह्मी दोघे घराच्या पुढील हिरव्या लॉनवर क्रोकेचा खेळ खेळलों. रात्रीं जेवणानंतर ब्रिजचा खेळ झाला.

मिसेस डिब्रेट यांचें घर दोन मजली असून साधारण लहानच होतें. पुढें थोडासा बगीचा होता. घरांतील व्यवस्था फार टापटिपीची व स्वच्छ होती. ड्राइंगरूम व डायनिंग रूममध्ये सर्व चांदीचेंच सामान होतें. लहानशा आटोपसर घरांतील खोल्या नीटनेटक्या सामानानें सुशोभित केलेल्या फारच सुंदर व रमणीय दिसत होत्या. निजावयाच्या खोल्या उत्तम व उंची सामानानें शृंगारल्या होत्या.

अकरा साडेअकरा वाजतां आह्मी सर्वांना 'गुड नाइट' करून आमच्या खोलींत आलों; तेव्हां मिसेस डिब्रेट व मिसेस ब्लॅक्सली या उभयतां आमच्याबरोबर खोलींत आल्या व आमच्या खोलींतील व्यवस्था सर्व ठीक आहे कीं नाही, त्याची स्वतः खात्री करून घेतली. नंतर ह्मणाल्या " ज्या वेळीं कोणत्याहि गोष्टीची जरूर पडेल, त्या वेळीं ही पलंगाजवळची दोरी ओढा ह्मणजे आमची मोलकरीण येईल व आपलें काय काम असेल तें करील. तीच सकाळीं तुमच्या स्नानाची वगैरे व्यवस्था करील. कोणत्याहि गोष्टीचा संकोच धरूं नका. आपल्या स्वतःच्या घरच्याप्रमाणें रहा." असें मोठ्या कळकळीनें सांगून आमची रजा घेतली.

मिसेस डिब्रेट यांच्याजवळ शिकण्याकरितां राहिलेली त्यांच्या दुसऱ्या मुलीची मुलगी—नात होती. मिसेस डिब्रेट यांचे घरीं आह्मी तीन दिवस होतों, पण इतक्या अवधींत ती मुलगी आह्मांला एकदोन वेळांच दिसली. बहुतकरून तिचा दिवसाचा वेळ शाळेंत जात असे. सकाळीं संध्याकाळीं सुद्धां ती ड्राइंगरूममध्ये आजीनें किंवा मावशीनें बोलावल्याशिवाय येत नसे. अशी ती मुलगी शांत व आजीच्या आज्ञेत वागणारी दिसली.

तिकडील रिवाजाप्रमाणें, मिसेस डिब्रेट यांच्या येथें दोन मोलकरणी होत्या. एक स्वयंपाकाच्या कामावर व दुसरी वरकामाला. त्या दोघी आपलीं कामें अगदीं मुकाट्यानें व नियमितपणें करीत. आह्मी आलों तेव्हां त्यांनीं आमच्या पेटांतून कपडेलत्ते, बूट वगैरे काढून ते जागच्याजागीं मांडून ठेवले व आमच्या हँडबॅगमधील ब्रश, फण्या, आरसे, दंतमंजन, साबण इत्यादि सर्व सामान एकएक काढून स्वच्छ पुसून नीट मांडून ठेवलें. त्यांच्या पोथ्यासुद्धां सोडून चांगल्या टेबलावर मांडून ठेवल्या. आह्मी लंच घेतल्यावर खोलींत येऊन पहातों तों आमच्या सर्व वस्तु प्रदर्शनांत मांडतात इतक्या टापटीपीनें ठेव-

लेल्या दिसल्या. माझे कुंकवामेणाचें सुद्धां आरशाच्या पुढें उघडून ठेवले होते. आह्मी खोलीच्या बाहेर गेलों कीं, काढून ठेवलेल्या कपड्यांनां ब्रश वगैरे करून घड्या घालून ते जागच्या जागीं ठेवलेले असावयाचे. अशा प्रकारें सर्व सामान सुव्यवस्थित मांडलेलें असावें. एकंदरींत चरकाम करणारी मुलगी आपल्या कामांत दक्ष व काळजीनें काम करणारी दिसली.

जेवणाच्या वेळीं सर्व पदार्थ स्वयंपाकाकडील नोकरीण टेबलावर यजमानीणबाईच्या पुढें आणून ठेवीत असे. मग यजमानीणबाई आपल्या हातांनीं ते सर्वांच्या ताटांत घालावयाच्या. भासाचे तुकडे कापण्याचें काम यजमानाकडे असतें. ब्रेकफास्टला व लंचलाहि अशीच व्यवस्था असते. सर्व वाढण्याचीं व ताटें वगैरे उचलून ठेवण्याचीं कामें बहुतकरून यजमान व यजमानीण करतात. विशेष जरूर पडली तर भिंतीला असलेलें बटन दाबलें ह्मणजे स्वयंपाकघरांतील घंटी वाजते, व तेथील मोलकरीण येऊन हजर होते. अशीच चाल तिकडे सर्व घरांतून दिसली. कारण मिसस फॉस्केट्रांगवेजकडेहि अशीच व्यवस्था होती. तिकडील रिवाजाला अशीच चाल बरी असते. कारण एक तर तिकडे साधारण स्थितींतील कुटुंबांत फारतर एकदोनच मोलकरणी बाया असतात. तेव्हां अर्थात्च त्यांनां दुसरींहि कामें करावीं लागतात. ह्मणून अशा व्यवस्थेनें त्यांचाहि वेळ मोडत नाही, व घरांतील मंडळीनां ह्मणा, किंवा पाहुण्यांनांहि ह्मणा, यजमानीणबाईच्या हातचें चांगलें नीटनेटकें वाढलेलें मिळतें.

दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं मिसस डिब्रेट व मिसस ब्लॅक्सली यांच्याचरोबर त्यांच्या मित्राच्या घरीं चहा पार्टीला गेलों. तेथेंहि पुष्कळ मंडळी जमली होती. मिसस डिब्रेट यांनीं बऱ्याच जणांशीं आमच्या ओळखी करून दिल्या. तेथे काहीं लहान मुलेंहि होती, त्यांनां माझ्या कपाळचें कुंकू पाहून फार आश्चर्य वाटूं लागलें. तीं माझ्याजवळ येऊन विचारूं लागलीं कीं, हें तुमच्या कपाळीं काय आहे ? हें तुम्ही कशा-

करितां लावले आहे ? “ तुमच्या देशांतील सर्व बायका असेंच लावतात काय ? ” अशा प्रकारें तीं आपापली जिज्ञासा व्यक्त करूं लागलीं.

चहा झाल्यावर कांहीं बायांनीं पिआनो वाजविला. नंतर थोडे समुद्रकांठीं फिरून आह्मी घरीं आलों.

अशा प्रकारें दोनतीन दिवस फोक्सटनमध्ये जनरल व मिसेस डिब्रेट यांचा पाहुणचार घेऊन सकाळच्या गाडीनें आह्मी लंडनला परत आलों,

एके दिवशीं आह्मी साउथसीला मिस्टर व मिसेस निव्ह्याम यांच्या भेटीला गेलों. मिस्टर निव्ह्याम हे सेंट्रल प्राव्हिन्सेसमध्ये असिस्टंट कमिशनर, डेप्युटी कमिशनर व कमिशनर अशा हुद्यांवर होते, व आतां ते रिटायर होऊन येथे—साउथसीमध्ये घर घेऊन राहिले आहेत. ते फार न्यायी व दयाळू ऑफिसर होते. त्यांनीं आपल्या कारकिर्दीत कोणाचेंहि मन दुखविलें नाहीं. मिस्टर निव्ह्याम हे कमिशनर असतांना वर्धा जिल्ह्यामध्ये दुष्काळ व प्लेगच्या वेळीं यांनीं त्यांच्या हाताखालीं काम केलें; तेव्हां मिस्टर निव्ह्याम यांनीं फार चांगली मदत केली, व यांना फार प्रेमानें वागविलें. आह्मी त्यांच्या घरीं गेलों तेव्हां मिस्टर निव्ह्याम बरेच आजारी होते. तरीहि ते आह्मी आलों असें समजतांच आपल्या खोलींतून बाहेर येऊन आह्मांला भेटले. त्यांना त्यांच्या मुलींनीं “ तुम्ही बाहेर जाऊं नका, मिस्टर चिटणविसांनां तुमच्याच खोलींत आणून भेटवूं, आह्मी त्यांचें आदरातिथ्य उत्तम करूं ” अशा प्रकारें किती सांगितलें, पण त्यांनीं मुळींच ऐकलें नाहीं. मुलींनीं ही सर्व हकीकत आह्मांला सांगितली. तें ऐकून मिस्टर निव्ह्याम ह्मणाले “ मिसेस चिटणवीस, या मुलींच्या बोलण्याकडे तुम्ही लक्ष्य देऊं नका. या एवढ्याशा मुली आतां आह्माला शहाणपण शिकवायला पहातात ! यांना वाटतें आह्मां ह्यातांच्या मनुष्यांनां कांहींच समजत नाहीं. ” अशा प्रकारें त्यांनीं आपल्या मुलींचें बोलणें थड्ठेवारीच घालविलें.

लंच झाल्यावर पुनः सर्वजणें ड्राइंगरूममध्ये जाऊन बसलों. मिसेस निव्याम मला ह्मणाल्या “मिसेस चिटणवीस, तुझाला आमच्या घरीं दोनतीन दिवस राहून ध्यावयाचें होतें; पण आमचें घर लहान असल्यामुळें व एकहि अधिक खोली नसल्यामुळें तसें करतां येत नाहीं. कारण, येथें साऱ्या चारच बेडरूम्स आहेत. एक आमची आहे व तिहींमध्ये आमच्या चार मुली निजतात. यामुळें कोणालाहि घरीं ठेवून घेतां येत नाहीं. मोठें घर ध्यावें तर आझाला फार खर्च झेंपत नाहीं.”

यावर आझीं त्यांना सांगितलें “तुमची भेट झाली हेंच पुष्कळ झालें. शिवाय आझाला दोनतीन दिवस रहाण्याला वेळहि नाहीं. करितां तुम्हीहि वाईट वाटून घेऊं नका.”

मिस्टर व मिसेस निव्याम हीं हिंदुस्तानांत असतांना त्यांच्या येथें नेहमींच फार खर्च होत असे. कारण, उभयतां नवरा बायको फार प्रेमळ व उदार मनाचीं असल्यामुळें त्यांच्याकडे नेहमीं त्यांची यूरोपिअन पाहुणे मंडळी येतजात असे, व नेहमीं खाणें, गार्डनपाठ्या, टी पाठ्या, बॉल वगैरे चालत असत. यामुळें त्यांच्याजवळ फारसा पैसा उरला नाहीं; आणि ह्मणूनच त्यांना आतां (पेनशन घेतल्यावर) काटकसरीनें वागणें भाग होतें. मिसेस निव्यामला चवघीपांचजणी मुली असून मुलगा एकच आहे. मुलगा कोठें परगांवीं नोकर आहे; पण त्यालाहि त्याच्या पोटापुरतेंच मिळतें. मुलींचीं अजून लग्नें झालेलीं नाहींत. तेव्हां सर्व मुलींचें शिक्षण, कपडेलत्ते, खाणेंपिणें वगैरे खर्च फार पडतो. पण निव्याम दांपत्य न डगमगतां धैर्यानें आणि दक्षतेनें संसार नीट चालवीत असतें.

नंतर मिसेस निव्याम व त्यांच्या मुलींनीं आझाला टेनिसचा खेळ पहावयाला नेले. तेथें खूप मोठें उघडें पटांगण आहे. त्यांत चारपांच टेनिस कोर्टे आहेत. तेथें पुष्कळ बायका व पुरुष टेनिसचा खेळ खेळत होते. जिकडेतिकडे प्रेक्षक मंडळीची खूप गर्दी दिसत होती. आझी

तेथें कांहीं वेळ बसून परत आलों, व चहा घेऊन मिस्टर व मिसेस निव्ह्याम यांची रजा घेतली. त्यांच्या घराजवळूनच ट्रेम जात होती, ह्मणून आह्मी ट्रेममधूनच स्टेशनवर आलों. मिसेस निव्ह्याम आह्मांला स्टेशनपर्यंत पोहोचविण्याला आल्या होत्या.

तारीख १४ जुलै रोजी सकाळीं उपाहार केल्यावर आमच्या प्रांतांतील सिव्हिलिअन मिस्टर स्टॅडन यांच्या निमंत्रणावरून लिन्डफील्ड येथें गेलों. या गांवीं मिस्टर स्टॅडन यांचे आईबाप आणि त्यांच्या बहिणी रहातात. मिस्टर स्टॅडन हे स्टेशनावर येऊन आह्मांला घरीं घेऊन गेले. लंच झाल्यावर तेथील एलिझाबेथ राणीच्या वेळचा जुना वाडा, व बाग दाखविला. वृद्ध मिस्टर स्टॅडनला वनस्पतिशास्त्राचें फार चांगलें ज्ञान असल्यामुळे त्यांनीं आह्मांला झाडांसंबंधीं व फुलांसंबंधीं बरीच माहिती सांगितली. तो बाग फार सुंदर होता. त्यांतील झाडें फार कुशलतेनें कातरलीं होतीं. झाडांनां फळांचा व फुलांचा भर आला होता.

बाग पाहिल्यावर परत घरीं आलों. मग वृद्ध मिसेस स्टॅडन यांनीं व त्यांच्या दोघी मुलींनीं ड्रॉइंगरूममधील चित्रें वगैरे दाखविलीं. मिसेस स्टॅडन यांच्या मुली चित्रें काढण्यांत फार हुषार आणि कुशल आहेत. त्या कोणतीहि वस्तु एकदां पाहिली, कीं, त्याचें हुबेहुब चित्र काढतात.

तिसऱ्या प्रहरीं मिस्टर स्टॅडन यांनीं कांहीं मित्रमंडळी चहाकरतां व बॉल्स खेळण्याकरितां बोलावली होती. त्यामध्ये मुंबईचे कौन्सिलर मिस्टर क्लाडहिल यांचे वडील होते. बॉल्सचा खेळ बागेमध्ये दुर्वाच्या लोनवर झाला. पुरुषमंडळी खेळत असतांना मिसेस स्टॅडन, त्यांच्या मुली, मी व आणखी कांहीं पाहुण्या बाया अशा सर्वजणी आह्मी गुलाबाच्या मांडवाखालीं गोष्टी बोलत बसलों होतो. मिसेस स्टॅडन मला हिंदुस्तानच्या चालीरीतीबद्दल ह्मणाल्या “तुम्ही हिंदु स्त्रिया आह्मां यूरोपिअन स्त्रियांप्रमाणें नेहमीं एका जागीं जमतां कीं नाहीं ? आमच्या-

सारख्या गार्डन पार्क्या, टी पार्क्या करतां कीं नाहीं ? सुखदुःखाच्या प्रसंगीं एकमेकींच्या उपयोगी पडतां कीं नाहीं ?”

मी त्यांना सांगितलें “ तुमच्याआमच्या चालीरीति भिन्न आहेत. आमच्यांतहि कांहींकांहीं प्रसंगीं बायका एके ठिकाणीं जमतात. चैत्राचें हळदकुंकू, संक्रांतीचें हळदकुंकू, लग्नकार्यप्रसंगीं प्रसंगोपात मेजवान्यांचे समारंभ इत्यादि होतात. सुखदुःखाच्या प्रसंगीं एकमेकांच्या कामीं पडणें हा मनुष्यधर्मच आहे. त्यांत कोणी जास्ती कनवाळू अंतःकरणाची असतात व कांहीं बेपर्वा करणारीं असतात. अशा प्रकारचा मनुष्य-स्वभाव सर्वत्र आहे.”

अशा प्रकारच्या गोष्टी बोलण्यांत आमचा बराच वेळ गेला, व हळु-हळू संध्याकाळ होऊं लागली. त्या वेळीं बागेची शोभा मोठी रमणीय दिसत होती. हे वसंतऋतूचे दिवस असल्यामुळें झाडें व वेली कोंवळ्या हिरव्या पानांनीं मंडित झाल्या होत्या; प्रफुल्ल कुसुमांचा आल्हादकारक सुगंध सर्वत्र दवळला होता; फळझाडें फळांच्या भारांनीं अगदीं वांकून गेलीं होती. अशा प्रकारची रम्य आणि चित्त आकर्षण करणारी शोभा पाहून मानवी प्राणी तर तल्लीन झाले होतेच, पण निसर्गसृष्टींत स्वेच्छेनें विहार करणारे पक्षीसुद्धां तल्लीनता पावले होते, व त्याचें परिवर्तन त्यांच्या मंजुळ गाण्यांत होत होतें. सविता सूर्य तेजरहित होत्साता फक्त लाल गोळ्याप्रमाणें दिसत होता. लवकरच त्यानें दिवसभर झालेले श्रम परिहार करण्याकरितां महासागरांत उडी घेतली. संधिप्रकाश पडला, त्या वेळीं सृष्टी देवी जास्तच नटल्याप्रमाणें भासूं लागली. इतक्यांत पुरुष मंडळीचा खेळ संपला, व आह्मी सर्वांचा निरोप घेऊन लंडनला परत आलों.

तारीख १५ जुलै रोजीं सकाळीं आह्मी इंपीरिअल इन्स्टिट्यूटला गेलों होतो. तेथें राजा व राणी यांनीं कारोनेशनच्या वेळीं घातलेला पोषाख ठेवला होता, तो पाहिला. तेथें प्रेक्षक लोकांची पुष्कळ गर्दी झाली होती.

ते पोषाख कांचेच्या कपाटांत नीट पसरून लोकांना पहाण्याकरितां ठेवले होते, व कपाटांत विजेचे दिवे लावले होते. त्यामुळे ते पोषाख फारच चकचकीत दिसत होते. पोषाख पहाण्याकरितां माणशीं एक शिलिंगाचें तिकीट ठेविलें होतें.

तारीख १६ जुलै रोजीं आह्मी सर चार्लस व लेडी लायल यांच्याकडे लंचला गेलों होतो. तेथे मिस्टर बकलंड हेहि होते. हे पूर्वी बंगाल व आसाम येथें कमिशनर होते. त्यांनीं तिकडील बऱ्याच गोष्टी सांगितल्या. लंच झाल्यावर ड्राइंगरूममध्ये लेडी लायलच्या मुलींनीं कांहीं वर्तमानपत्रें वाचून दाखविलीं. त्यांत हिंदुस्तानच्या व इंग्लंडच्या राजे-मंडळीची नुकतीच एक डिनरपार्टी झाली होती त्याच्याविषयीं विस्तृत हकीगत होती. कोणत्या राणीला कोणीं नेलें, कोणत्या महाराजांनीं कोण बाई नेली, कोणत्या ड्यूकनें कोणाला नेलें, अमकी डचेस कोणाबरोबर गेली, इत्यादि. त्यांत भोपाळच्या बेगमेचेंहि नांव निघालें, कीं, तिला अमक्याअमक्यानें नेली, व तिनें तोंडावरचा बुरखा मुळींच काढला नाहीं. हे ऐकून सर्वांनां आश्चर्य वाटूं लागलें, कीं बुरखा काढला नाहीं, तर बेगमसाहेब जेवल्या तरी कशा? अशा प्रकारें त्या डिनरपार्टीविषयीं बराच मजकूर आला होता. अशा प्रकारें कांहीं वेळ गोष्टी वगैरे झाल्यावर आह्मी परत ब्रिन्हाडीं आलों.

तारीख १७ जुलैला २१ क्रामवेलरोड येथें नॅशनल इंडिअन असोसिएशनतर्फें चहापार्टी झाली. तेथें लॉर्ड व लेडी ऑमठील हीं होस्ट व होस्टेस होती. इंडिअन व युरोपियन यांचा मोठा जमाव होता. पिआनोवर कांहीं गाणीं वगैरे झाल्यावर एका गृहस्थाचें तास दीडतास लेक्चर झालें, व मग समारंभ आटोपला.

तारीख २० जुलै रोजीं हाइड पार्क येथें कारोनेशनसंबंधीं एक प्रोसेशन निघालें होतें, तें पहावयाला गेलों. तें कांहीं फार चांगलें झालें नाहीं, व त्याचा काय अर्थ होता, तेंहि बरोबर समजलें नाहीं.

तेथून पुढें मेढावेल येथें कीन व्हिक्टोरिया स्क्वॅच्यू तयार होत होता, तो पहावयाला गेलें. तो स्क्वॅच्यू नागपूर येथील महाराज बागेंत ठेवण्याकरितां तयार होत होता. हा पहाण्याविषयीं मिसेस फॉक्स ट्रॉगवेज यांनीं आह्मांला आग्रहानें सांगितलें होतें. तेथील शिल्पकारांनीं तो चांगल्या रीतीनें आह्मांला दाखविला.

तारीख २१ जुलैला सर फ्रेडरीक आणि लेडी लेली यांनीं डोव्हर स्ट्रीटमधील आलबरमाल क्लबमध्ये आह्मांला चहाला बोलावले होते.

ऐर्लंड.

तारीख २२ जुलै १९११ रोजीं सकाळीं नऊ वाजतां पॅडिंग्टन स्टेशनवरून आह्मी ऐर्लंड व स्कॉटलंडकडील प्रवासाला निघालों. आमच्याबरोबर नागपूरचे बॅरिस्टर रा. ब. वासुदेवराव पंडित हेहि होते. हे कारोनेशनकरितां मध्यप्रांताच्या तर्फे निमंत्रित पाहुणे (Representative) हणून आले होते. त्यांच्या व आमच्या घराण्याचा पूर्वापार संबंध आहे. त्यांचे वडील रावबहादूर रामकृष्णराव पंडित हे मध्यप्रांतामध्ये ए. अ. क. होते. पुढें थोड्या दिवसांकरितां डेप्युटी कमिशनर झाले, व सध्या पेन्शन घेऊन भोसले इस्टेटीची व्यवस्था पहातात. रा. ब. वासुदेवराव पंडित आमच्याबरोबर आल्यामुळे आह्मांला बोलायला वगैरे चांगलीच सोबत झाली. आतां आमच्या तिघांची एक लहानशी प्रवासपार्टीच झाली. आमच्या ट्रेनमध्ये डायनिंग कारची व्यवस्था होतीच. तेथें एक वाजतां आह्मी लंच घेतला. ट्रेनमध्ये बरीच गर्दी होती, हणून पाळीपाळीनें लंचच्या तीन पंक्ति झाल्या. भोंवतालची सीनरी तारीफ करण्यासारखी नव्हती; पण प्रथम बोगदे मात्र बरेच लागले. दोन वाजतां फिशगार्ड येथें ट्रेन पोहोंचली. तेथें बोट तयार होतीच. पोर्टरनीं आमचें सामान भराभर बोटीवर चढवले, व आह्मी डेकवर जाऊन बसलों. लगेच बोट निघाली. हा समुद्र लागतो अशी फार आख्या होती. कारण, बोट फारच हलते. मला कांहीं बोट लागली नाहीं; पण त्यांना बरीच लागली. दोनतीन ओकाऱ्याहि झाल्या. ते खालीच निजून राहिले. वासुदेवरावांनाहि विशेष त्रास झाला नाहीं. चार वाजतां रासलेर येथें बोट पोहोंचली. नंतर आमचा प्रवास ट्रेननें होता, त्याप्रमाणें आह्मी ट्रेनमध्ये जाऊन बसलों. रात्रीं आठ वाजतां एका जंक्शनवर उतरून दुसऱ्या ट्रेनमध्ये बसलों. तेथें किलारनीच्या

रा. ब. वासुदेवराव पंडित.

हॉटेलचे तीनचार ठिकाणचे एजंट आले होते. त्यांपैकीं दोघेतिघे आमच्याच डब्यांत बसले. त्यांची एकमेकांवर चढाओढ चालली होती. जो तो आपापल्या हॉटेलची तारीफ करीत होता, व “आमच्याकडे चला, आमच्याकडे चला !” अशी आमच्याभोंवतीं ‘काव काव’ लावली होती. त्यांना पाहून आम्हांला आमच्या तीर्थाच्या ठिकाणच्या गयावळ, पंड्ये, बडवे इत्यादींची आठवण झाली. शेवटीं आम्ही होमफॉरम् हॉटेल-मध्ये जाण्याचें ठरविलें. मी तर दिवसभराच्या या चढउतरीनें अगदीं थकून गेलें होतें. स्वस्थपणें अंग टाकावयाला केव्हां एकदां मिळतें, असें मला झालें होतें. या ऐरिश एजंट लोकांची सारखी टकळी सुरू होतीच. सुदैवानें त्यांना एक ऐरिशबाई वादविवाद करायला मिळाली; मग त्यांच्या गोष्टींना खूपच रंग भरला.

साडेदहा वाजतां किलारनीचें स्टेशन आलें व आम्ही खालीं उतरलों. हॉटेलचा एजंट ह्मणाला “तुम्ही बाहेर चला; मी तुमचें सामान काढून आणतो.” त्याप्रमाणें आम्ही होमफॉरम् हॉटेलची आमनीबस उभी होती तेथें गेलों. एजंटनें आणलेल्या सामानांत आमच्या दोन पेठ्या आणि वासुदेवरावांची एक पेटी, अशा तीन पेठ्या नाहींत असें आढळलें. त्यांनीं एजंटला रागें भरून “तूं अशी गडबड करून आमच्या तीन पेठ्या घालवल्यास, डब्यांत नीट पाहिलें नाहींस, आम्ही एवढा प्रवास केला, पण आमचें सामान मुळींच चुकलें नाहीं,” वगैरे त्याला ह्मणूं लागले. तो ह्मणाला “तुम्ही घाबरूं नका. तुमच्या पेठ्या कुठेंहि जाणार नाहींत. उद्यां तुम्हांला मिळतील. त्यांच्यावर तुमचीं नावें आहेत; त्या केव्हांहि जाणार नाहींत. ”

पुढील स्टेशनवर तार करावी, ह्मणून हे तारऑफिसमध्ये गेले; पण रात्र झाल्यामुळें तारऑफिस बंद होतें, त्यामुळें यांना फारच राग आला. पुनः विचार्या एजंटावर त्या रागाचें उद्गें निघूं लागलें. “तुम्हां ऐरिश लोकांची चांगली व्यवस्थाच नाहीं ! तुम्ही अगदीं सुस्तच आहां !

आळशी आहां ! इतक्यांत, अकरा झाले नाहीत तोंच तारऑफिसें बंद झालीं ! तुह्मांला केव्हांहि होमरूल देऊं नये !”

हे शेवटचे भाषण ऐकून मला आणि वासुदेवरावांनां हंसूंच येऊं लागलें; पण ती हंसायची वेळ नव्हती, ह्मणून आम्ही तोंडें झांकून स्वस्थ वसलों. आमच्या पेठ्या हरवल्यामुळें विचार्या ऐरिश लोकांनां होमरूल मिळूं नये, असें ठरलें ! विचारा एजंट मिस्टर डनहू गिन्हाईक मिळाल्याबद्दल आनंद होण्याऐवजीं हिरमुसला झाला. आतां उद्यां-शिवाय कांहीं करतां येत नाहीं, असें ठरतांच आम्ही आमनीवसमध्ये बसलों व होमफारम् हॉटेलमध्ये गेलों. हे हॉटेल स्टेशनपासून तीन मैलांवर आहे.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मिस्टर डनहू स्टेशनवर जाऊन आले; पण आमच्या पेठ्यांचा कांहींच पत्ता लागला नाही. त्या दिवशीं रविवार असल्यामुळें तारहि करतां आली नाही. आतां सोमवारीं काय होईल तें खरें, असा विचार करून उगीच बसावें लागलें. मग ब्रेकफास्ट घेऊन, गॅप ऑफ डनली व लेक्स पहावयाला गेलों. हॉटेलचीच घोड्याची गाडी भाड्यानें ठरविली होती. गाडीवाला मोठा गमती व नकली होता. सर्व रस्ताभर तो आम्हांला गोष्टी सांगत होता. रस्त्याच्या बाजूला लागणारीं शेते, मळे, बागा, वाडे इत्यादिकांच्या ऐतिहासिक व जुन्या कथा तो सांगत होता. त्यानें एक बाजूचें मोठें पडीक शेत व जुना वाडा आम्हांला दाखविला आणि सांगितलें “याचा मालक फार वाईट होता. तो आपल्या कुळांनां फार त्रास देत असे. तो मेल्यावर स्वर्गाला गेला, तेव्हां दरवाजावरील एंजलनें त्याला आंत घेतलें नाही, आणि ‘तूं फार वाईट मनुष्य आहेस, तूं येथेंहि माणसें टिकूं देणार नाहीस!’ असें ह्मणून त्याला खालीं ढकलून दिलें ! तेव्हांपासून तो या वाड्यांत भूत होऊन राहिला आहे; ह्मणून या वाड्यांत कोणीहि रहात नाही व हे शेत नांगरीत नाहीत.” अशाच प्रकारच्या कांहीं गोष्टी त्यानें आम्हांला सांगितल्या.

लेफ्टिकलारनी येथील आमचें अश्वारोहण.

नंतर लवन नदीचा बोफर्ड ब्रिज पाहिला, व डनली कॅसलच्या बाजूने केट ऑफ किलारनीच्या कॉटेजला पोहोचलो. तेथून गॅप सुरू होते. ही गॅप चार मैलांची आहे, व पायी किंवा घोड्यावर बसून जावे लागते. मला माझी चिंता वाटू लागली. मला कसे जाता येईल ? चार मैल पायी चालणे माझ्याने होणार नाही, व घोड्यावर बसावयाची सवय नाही. पण तेथील लोक हणू लागले “मॅडम, तुम्ही मुळीच भिऊ नका. येथील घोडे अगदी गरीब आहेत. तुमच्याबरोबर घोडेवाला राहील व तो घोड्याला संभाळील.”

आम्ही घोडे ठरविण्याकरिता गेलो. तेथे १५।२० घोडे तयार होते. जो तो आपापला घोडा पुढे आणून त्याची तारीफ करीत होता. वासुदेवराव पंडित व यांनी मिळून स्वतःकरिता दोन घोडे पसंत केले, व माझ्याकरिता एक गरीब आणि ह्यातारी घोडी ठरवली. त्या घोडीवर बसण्याशिवाय मला दुसरा उपायच नव्हता! हणून तेथील एका उंच दगडावर चढून मी त्या घोडीवर स्वार झाले, आणि त्या मनुष्याला “तू अगदी घोडीबरोबर चाल,” असे बजावले. त्या मनुष्याने एक बारीकशी वेताची छडी घेऊन त्या घोडीच्या पायावर चमक्या मारीत तिला चालविले. पुढील घोडे धावू लागले, कीं, माझ्या घोडीलाहि पळावेसे वाटे, व तीहि त्यांच्या मार्गे पळायला लागे. मला भीति वाटे व मी त्या मनुष्याला हांका मारून सांगे, कीं “पहा, घोडीला पळू देऊ नकोस, नाही तर मी खाली पडेन!” यावर तो मनुष्य लांब गळा काढून घोडीला हणत असे “Mary, be sober.” आमच्या घोडीचे नांव मेरी होते. अशा प्रकारे आम्हां तिघांची मिरवणूक चालली होती. वासुदेवराव पंडित तरुण, तसाच त्यांचा घोडाहि तरुण बांड होता. तो पुढे धावे व त्याच्यामार्गे आमच्या दोघांचे घोडे चालत असत. अर्ध्या वाटेवर एक फोटोग्राफर भेटला. तो आम्हांला घोड्यावर बसलेले फोटो काढण्याचा आग्रह करू लागला. तेव्हां वासुदेवराव पंडित हणाले “खरेच

आमचा जगाचा प्रवास.

काकू, आपला या वेळचा फोटो घेतलाच पाहिजे! कारण आपण घोड्यावर बसून अशीं या रस्त्यानें गेलों, त्याची आठवण आपल्याजवळ राहिल. ”

त्या फोटोग्राफरनें आह्मां तिघांचा घोड्यावर बसलेला फोटो घेतला. या रस्त्यावर बऱ्याच ऐरिश गरीब बाया, प्रवासी लोकांनां लेमोनेड अथवा सोडावाटर पिण्याला आणून देतात, व अशा प्रकारें लोकां-जवळून पैसे काढतात.

आह्मीं एकदोन ठिकाणीं सोडा, लेमोनेड वगैरे ड्रिंक घेतलें, व त्या बायांनां पैसे दिले. पण थोडें पुढें गेलों नाहीं, तोंच, आणखी कांहीं बाया पेय घेऊन धांवत आल्या, व आह्मांला तें देऊं लागल्या. आह्मांला तहान नसल्यामुळें आह्मीं घेतलें नाहीं. मग काय, त्या आमच्यावर रागावल्या व शिव्या देऊं लागल्या. “ कोणत्या देशचे मेले भिकारी आले आहेत ! यांनां बायाबापड्यांनां मदत करायचेंहि जिवावर येतें ! चल, चल, हे काय आपल्याला देणार ! हे कदाचित् आपल्याहून गरीब असतील ! ” अशा प्रकारची त्यांची बडबड चालली होती. त्यांचें हें बोलणें ऐकून मला हंसूं येऊं लागलें, व त्यांच्या स्थितीबद्दल वाईटहि वाटलें. नंतर मग मला वाटलें, कीं, मला जरी तहान नव्हती, तरी त्यांनीं आणलेला सोडा घेऊन उष्टावून फेंकून दिला असता, व त्याबद्दल त्यांनां थोडे पैसे दिले असते, तर बरें झालें असतें. गरीब विचार्यांची उगीच निराशा झाली.

या गॅपमधील देखावा विशेष सुंदर दिसला नाहीं. ही गॅप बरीच अरुंद असून, रस्ता खडकाळ व उंचसखल आहे. माझी मेरी घोडी विचारी किती वेळां ठेंचाळत होती. त्या वेळीं मी खालीं पडतें कीं काय, अशी मला भीति वाटावी. घोडेवाला मात्र मला धीर देत असे. तो ह्मणे “ मॅडम, तुझी भिऊं नका ! ही मेरी तुझाला पाडणार नाहीं. तुझाला खालीं पडूं असा उगीच भास होतो. ही घोडी नेहमीं सोबर असते. हिनें आजपर्यंत कोणाला केव्हांहि पाडलें नाहीं ! ”

गंपच्या उजव्या बाजूला ३४१४ फूट उंचीचा म्याकगिली कुडी हा पर्वत आहे, व डावीकडे २७३९ फूट उंचीचा परपल माउंटन आहे. उत्तरेच्या टोंकाला पोहोचले ह्मणजे ब्लॅक व्हेलीचा देखावा चांगला दिसतो. पुढे अपर लेकवर लॉर्ड बार्डनची कॉटेज आहे. त्या ठिकाणीं आह्मी घोड्यांना रजा दिली, व लेकमध्ये तयार असलेल्या बोटींत बसलों. बोटींत लंचची व्यवस्था होती. या लेकमध्ये लहान मोठी पुष्कळ बेटे आहेत. बोटींतून हीं बेटे फार सुंदर व मनोरम दिसतात. नंतर लॉगरेजमध्ये बोट शिरते. हा नागाकृति प्रवाह आहे. दोन्ही बाजूंचा देखावा उत्तम दिसतो. या प्रवाहाच्या शेवटीं ब्रिजखालून बोट जाते, व थोडा वेळ डिनीस आयलंडजवळ, मीटिंग ऑफ दी वाटर्स येथे थांबते. नंतर मिडल लेकमध्ये बोट नेतात, व कॉलीन बॉन रॉक्सच्या जवळून, ब्रिकीन ब्रिजच्या खालून लोअर लेकमध्ये आणतात, व स्वीडनीश फॉलन ऐलंड येथे थांबवितात. येथे उतरून ओल्ड आबेस इनस, आबर्टस ग्रेव्ह, आणि बेड ऑफ ऑनर या जागा पाहिल्या. मग पुनः बोटींत बसून रॉस कॅसल येथे उतरलों. येथे बोटीचा प्रवास संपला. हॉटेलकडे जाण्याला गाड्या तयार होत्या. त्यांतून आह्मी अगदीं संध्याकाळच्या वेळीं हॉटेलांत पोहोचलों.

होमफारम् हे हॉटेल लहानच असून त्याच्याभोंवतीं शेतें व मळे आहेत. जवळपास दुसरीं हॉटेले किंवा घरे नाहीत. किलारनीची बहुतेक अशीच रचना दिसली, कीं, हॉटेले व घरे अगदीं दूरदूर बांधलेलीं. निदान मैल अर्ध्या मैलाचें अंतर सहज असे. ज्याचें त्याचें घर त्याच्या शेतांत अथवा मळ्यांत असतें. अशीं चहूंकडे खेड्यापाड्यांतून, व लहान गांवांतून घरे बांधण्याची चाल आहे. आमच्या हॉटेलचा मालकहि एक शेतकरीच असून, सभोंवतीं असलेलें शेत त्याच्याच मालकीचें होतें. त्या योगें त्याला हॉटेल चालवून शेतावरहि देखरेख करतां येई, आणि ह्मणूनच या हॉटेलचें नांव होमफार्म असें आहे.

या वेळीं आम्हां तिघांशिवाय इतर सातआठ मंडळी होती. त्यांमध्ये एक ऐरिश जोडपें होतें. तें बोळूनचालून फार चांगलें होतें. रात्री जेवणा-
नंतर तीं पिआनो वाजवून गाणीं वगैरे ह्मणत असत.

सोमवारीं सकाळीं तार केली, व आमच्या चुकलेल्या पेठ्या आम्हांला मिळाल्या. मिस्टर डनहूला फारच आनंद वाटला. अद्यापपावेतो त्याचें तोंड अगदीं उतरून गेलेलें होतें. किनारनीला आम्ही आणखी दोन दिवस राहिलों. तितक्या वेळांत आणखी कांहीं पहाण्याजोग्या जागाहि पाहिल्या. मक्रार अंबे, कॉलीन बॉम राक्स, ब्रिकेन ब्रिज, डेनीस आयलंड व तेथील कॉटेज टोरे धबधबा. या टोरे धबधब्यापासून लेक्सचा देखावा फार चांगला दिसतो. लॉर्ड केनमेरचा डिअर पार्कहि पाहिला. नंतर आघाडे येथील जुनें चर्च पाहिलें. तेथून लोअर लेक, कारटवाल आणि म्याकगीला कुडी रिक्स-एल्लंडांतील सर्वांत उंच पर्वत-याचा देखावा येथून फारच उत्तम दिसतो. तो येथून लोअर लेकच्या पश्चिम किनाऱ्यानें कित्येक मैल पसरला आहे. लॉर्ड केनमेरच्या होमपार्क-मधून हॉटेलांत परत आलों. रस्त्यानें बटाट्याचीं शेतें पुष्कळ दिसलीं. एल्लंडचे बटाटे फार नामांकित आहेत. कित्येक शेतकऱ्यांच्या झोंपड्या पाहिल्या. त्या सर्वांच्या येथें किटलींत मीठ घालून बटाटे उकडत ठेवले होते. 'उकडलेले बटाटे खा!' असा त्यांपैकीं कांहींनीं आम्हांला आग्रह केला. त्यांचें संध्याकाळचें जेवण ह्मणजे उकडलेले किंवा भाजलेले बटाटे, थोडेंसें दूध व लहानसा मांसाचा तुकडा. त्यांच्या छोटेखानी झोंपड्यांतील सामान नीटनेटके ठेवलेलें असून त्या स्वच्छ होत्या.

डब्लीन.

तारीख २६ जुलै रोजीं साडेअकरा वाजतां ट्रेननें निघालों, व संध्या-काळीं साडेचार वाजतां आम्ही डब्लीन येथें पोहोचलों. ट्रेन भिकारडीच होती. तिला डायनिंगकार वगैरे नव्हती. एका मोठ्या स्टेशनवर चहा, दूध, साखर, फळें वगैरेसहित पेटारे विकत मिळाले. ते घेऊन आम्ही

फराळ केला. हॉटेलमध्ये आल्यावर जेवण उरकून गेइटी थिएटरमध्ये 'मॅरेज ऑफ किटी' हे नाटक पाहिले. त्यांतच आणखी दुसरे कित्येक खेळ झाले.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं, ब्रेकफास्ट झाल्यावर कुककंपनीच्या मार्फत तेथील प्रेक्षणीय स्थळे पहाण्याला गेलों. प्रथम ट्रिनिटी कॉलेज पाहिले. या संस्थेचा मोड करण्याला आठवा हेनरी राजा याने आणि दुसऱ्या आणखीहि राजांनी बरीच धडपड केली होती. येथे बऱ्याच ऐरिश लोकांच्या स्मरणीय वस्तु आहेत. येथील लायब्ररी विशेष महत्त्वाची आहे. पण कॉलेजच्या इमारती आक्सफर्ड इतक्या पुरातन व सुंदर नाहीत. त्याच्या समोरच बँक ऑफ ऐर्लंडची भव्य इमारत आहे. हेच पूर्वी पार्लमेंट हाउस होते. येथून डेक स्ट्रीटमधून सिटीहाल व म्यूनिसिपल बिल्डींगकडून डब्लीन कॅसलकडे नेतात. येथील स्टेट अपार्टमेंट्स, सेंट पॅट्रिक हॉल, रॉयल चॅपल या जागा फार प्रेक्षणीय आहेत. किंग जॉनचा राजवाडा आणि सर फीलीप सीडने यांच्या घराचा सर्व भाग अजून कायम आहे. येथून निघाल्यावर सेंट पॅट्रिक कॅथिड्रलची स्मरणीय इमारत दृष्टीला पडते. ही इमारत क्षणण्यासारखी दिसण्यांत सुंदर नाही. तरी येथे अनेक नामांकित व्यक्तींची थडगी आहेत. येथून टॉमस स्ट्रीटमधून गिनेस कंपनीच्या विशाल ब्रुएरीजवळून किलमॅनहॅम हास्पिटलमध्ये गेलों. हे फक्त सोल्जरलोकांकरतांच आहे. येथे जुन्या शस्त्रास्त्रांचा मोठा संग्रह आहे. नंतर सेंट स्टीफन्स ग्रीन या मध्यशहरांतील सुंदर पार्क पाहिला. नंतर मॅनशन हौस व रॉयल ऐरिश अँकडमी पाहून नेशन म्यूझियम पाहिला. त्यासमोरच न्याशनल लायब्ररी आहे.

बेलफास्ट.

तारीख २८ जुलैला डब्लीनहून सकाळी १० वाजतां निघालों. ही ट्रेनसुद्धा रेंगाळत चालणारी होती. आकाश ढगाने व्यापिले असून थोडथोडा पाऊसहि पडत होता. त्यामुळे हवा सर्द झाली. होती. रस्त्याचा

हिरवागार देखावा पाहून मन प्रफुल्ल झालें. आह्मी तीन वाजतां बेलफास्टला पोहोचलों, व ग्रँड सेंट्रल हॉटेलमध्ये उतरलों. चहा वगैरे उरकून कपडे बदलले, व सर वुडल्यम व लेडी क्रॉफर्ड यांच्या भेटीला गेलों. त्यांचें घर हॉटेलपासून ३।४ मैल लांब होतें. सर वुडल्यम व लेडी क्रॉफर्ड यांनीं आमचें फार उत्तम स्वागत केलें. मग भोंवतालचा सुंदर बगीचा व घरहि दाखविलें. घर नवेंच बांधलें असून सर्व खोल्या मूल्यवान व सुंदर सामानानें सुशोभित केल्या होत्या. सर वुडल्यम क्रॉफर्ड हे तेथल्या एका मोठ्या गिरणीचे मालक आहेत. त्यांचा धाकटा मुलगा त्यांच्याच हाताखालीं काम करीत असतो. थोरला मुलगा बेंगालमध्ये डेप्युटी कमिशनर आहे. त्याची व आमची चांगली ओळख आहे. आह्मीं जेव्हां संबलपूर सोडलें, तेव्हां मिस्टर क्रॉफर्ड यांनाच डेप्युटी कमिशनरचा चार्ज दिला होता. नंतर लेडी क्रॉफर्डनें टेलिफोन करून आपल्या दोन मैलांवर वेगळ्या घरांत रहाणाऱ्या धाकट्या मुलाला व सुनेला कळविलें, कीं 'मिसेस चिटणवीस आल्या आहेत, तेव्हां सर्व मुलेंबाळें घेऊन लवकर या.' तेव्हां ती सर्व मंडळी मोटारमधून लवकर आली. आपल्या इकडीलप्रमाणें एके ठिकाणीं रहाण्याची त्यांच्यांत चाल नाही. ह्मणून लेडी क्रॉफर्ड यांचें एवढें मोठें घर असूनहि लेकर व सून वेगळीं रहातात. नेहमीं जाणेंयेणें आणि दोनचार दिवस रहाणें वगैरे सर्व चालतें; पण एकदां लग्न झालें, कीं, ज्याचें त्याचें घर वेगळें असतें.

हीं सर्व मुलेंबाळें आल्यावर लेडी क्रॉफर्डची ड्राइंगरूम अगदीं गजबजून गेली. यांच्यांत कांहीं मुलें लेडी क्रॉफर्डच्या मुलींचीं होतीं. त्यांपैकीं एक थोरल्या मि. क्रॉफर्डचा मुलगा होता. तो शिकण्याकरितां ठेवला होता. लेडी क्रॉफर्डनें विचारलें "या विलीबाबांनां तुह्मीं ओळखलें कीं नाहीं ? याला तुह्मीं संबलपुराला पाहिलेंच आहे. त्या वेळीं हा तीन वर्षांचा होता. पण आतां सातआठ वर्षांचा झाला आहे. फार बंडखोर

आहे.” अशा प्रकारें गोष्टी बोलत त्यांनीं आमची, व लेंक, सून व नात-
वंडें इत्यादिकांची ओळख करून दिली.

नंतर त्यांच्याबरोबर थोडा फराळ करून आह्मी त्यांची रजा घेतली.
तेव्हां मिस्टर क्रॉफर्ड ह्मणाले “ माझ्या मोटारमधूनच चला. तुझाला
थोडेंसें फिरवून मग तुमच्या हॉटेलांत पोहोंचवितों. ” त्याप्रमाणें त्यांच्या
मोटारमध्ये बसून आह्मी २५।३० मैलांचा सुंदर प्रदेश पाहिला, व
रात्री नवांच्या सुमाराला हॉटेलांत येऊन पोहोंचलों.

बेलफास्ट हें ऐर्लंडचें व्यापाराचें मुख्य शहर आहे. तेथें हारलंड
व उल्क कंपनीचा जहाजें तयार करण्याचा टोलेजंग कारखाना आहे,
व लिनन तयार करण्याच्या अनेक गिरण्या आहेत.

दुसऱ्या दिवशीं आह्मी तेथील प्रसिद्ध टेक्निक्ल इन्स्टिट्यूट आणि
कांहीं गिरण्या पाहिल्या. या गिरण्यांतील मजूर लोकांच्या बायका
व मुलें मला पाहून माझ्याभोंवतीं जमा झालीं. त्यांना वाटलें, कीं,
मी कोणी तरी हिंदुस्तानांतील राणी आहे, तेव्हां त्यांना कांहीं तरी देईन.
ह्मणून ‘ हायनेस, ’ ‘ हायनेस, ’ करून तीं माझ्या पुढें हात पसरूं
लागलीं. एकदोघां मुलांना व कांहीं बायांना मी थोडेबहुत पैसे दिले.
हें पाहून झुंडीच्या झुंडी धांवूं लागल्या. तेव्हां मी इतक्या सर्वांना कुठून
देणार ? पण इतक्यांत एक पोलिस तिकडून आला, तेव्हां सर्वजणें
जिकडेतिकडे पळालीं. मला फार वाईट वाटूं लागलें. वासुदेवराव
व हे जरा पुढें चालले होते, व मी हळुहळू मागून येत होतें. इतक्यांत
त्या लोकांनीं मला अगदीं घेरून टाकलें. हीं बायामुलें अगदीं फाटके-
तुटके कपडे घालून अनवाणीं भटकत असत. हीं आपल्या इकडील
गरीबांप्रमाणेंच होतीं. अशा प्रकारचे लोक ऐर्लंडांत पुष्कळ दिसले.

दुपारीं, जायंटस्रिंग (राक्षसाची आंगठी) पहाण्याला गेलों.
आह्मांला वाटलें, कीं, हें कांहीं तरी पहाण्यालायक असेल. परंतु तेथें
गेल्यावर आमची अगदीं निराशा झाली. तेथें एक लहानशा तळ्या-

एवढा वाटोळा खळगा होता. हा खळगा एका शेताच्या वाजूला आहे. तेथे दगड, धोंडे, केरकचरा वगैरे पडला असून त्या ठिकाणी एका लहानशा पायरस्त्याने जावे लागते. ती जायंट्रिंग पाहून हंसू येते. कारण, हा खळगा दाखविण्याकरिता या लोकांनी आह्याला इतके दूर आणले. असो. एवढ्या निमित्ताने कां होईना, थोडेंसे फिरणे होऊन व्यायाम झाला, व ऍलंडचीं शेतेभार्ते पहाण्यांत आलीं.

आमचा गाडीवाला हणू लागला “जायंट्रिंगमध्ये पहाण्यासारखें जरी कांहीं नाहीं, तरी ती फार जुनी आहे, व हणूनच पुष्कळ लोक पहावयाला येतात.”

तेथून कांहीं अंतरावर सेव्हन सिस्टरस् आहेत, त्या पहाण्याला गेलों. या सात बहिणी हणजे पांचसहा फूट उंचीचे कोनाकृति सात दगड आहेत, व जायंट्रिंगप्रमाणे हेहि एका शेताजवळ ओसाड जागीं पडले आहेत. तेथे जवळच एका शेतांत रहाणारी बाई आली व तिने या सात बहिणींची एक बरीच लांबलचक गोष्ट सांगितली. शेवटी ती हणाली “या सेव्हनसिस्टरस् ड्रिड लोकांच्या वेळेपासून आहेत. ते लोक यांची पूजा करीत होते.”

रात्री भोजनोत्तर आह्मी तेथील हेल्थ एक्झिबिशन पहावयाला गेलों. तेथे आरोग्यासंबंधी पुष्कळ वस्तु ठेवल्या होत्या. नंतर तेथे जवळच असलेला हिपोड्रूम पाहिला.

तारीख ३० जुलै रोजी सकाळीं उपाहारानंतर ट्रेनने निघालों व पोटरश येथे आलों. तेथून पुढे लहान ट्रेन जाते, तीत बसलों. ही ट्रेन समुद्रकिनाऱ्याने व डोंगराच्या पायथ्याजवळून जायंटस् कॉजवेपर्यंत नेली आहे. भोंवतालची सीनरी फारच उत्तम होती. सुमारे दोन वाजतां जायंटस् कॉजवे येथे पोहोचलों. तेथे जवळच एक लहानसें हॉटेल होतें. तेथे लंच घेऊन थोडा वेळ इकडेतिकडे फिरून भोंवतालचा देखावा पाहिला. तेथे जवळच एकदोन दुकाने होती त्यांत दगडाच्या केलेल्या कांहीं

बस्तु ठेवल्या होत्या, व कांहीं देखाव्यांचे आल्बमहि होते; त्यांपैकीं कांहीं आह्मीं विकत घेतले. मग चहा घेऊन समुद्रांतील दोन गुहा पहाण्याला गेलों. या गुहा पहाण्याला लहान होड्यांत बसून जावें लागतें. त्या वेळीं वारा बराच सुटला होता, व ती निरुंद व लांबट होडी पाहून तींत बसण्याची मला फार भीति वाटूं लागली. ह्मणून मी वासुदेवरावांनां ह्मटलें “अशा वाऱ्यांत या लहान होडींत बसणें, ह्मणजे समजून उमजून जीव धोक्यांत घालण्यासारखें आहे. कोणाला काय वाटत असेल तें असो, पण मला मात्र माझें आयुष्य फार मौल्यवान वाटतें.”

हें ऐकून वासुदेवराव त्यांनां हंसतहंसत ह्मणाले “ऐकलें का काकू काय ह्मणतात तें? त्या ह्मणतात ‘या अरुंद होडींत अशा वाऱ्यांत बसणें ह्मणजे आपला जीव धोक्यांत घालणें आहे! आपलें आयुष्य फार मौल्यवान आहे. कारण आपल्याला पुस्तक लिहावयाचें आहे.’”

हें पुस्तकाचें वासुदेवरावांनींच अधिक जोडलें. मीं पुस्तकाबद्दल अवाक्षरहि उच्चारिलें नव्हतें. त्यांनीं आणि वासुदेवरावांनीं पुस्तकाबद्दल माझी नेहमीं थट्टा करावी. एकादा दगड दिसला कीं ह्मणावें “पहा बरें, हा दगड नीट लक्ष्यांत ठेवा, याचें वर्णन तुमच्या पुस्तकांत अगदीं हुबेहूब आलें पाहिजे! हें झाड पहा, याला किती पानें आहेत, खांद्या किती आहेत, तें सर्व पाहून घ्या. कारण त्याचें हुबेहूब वर्णन आलें पाहिजे! ती ह्यातारीबाई तिथें उभी आहे, तिचा पोषाक कसा आहे तो नीट लक्ष्यपूर्वक पहा. त्याचें वर्णन तंतोतंत जुळलें पाहिजे!” असेंच कांहींतरी बोलून पुस्तकाबद्दल माझी थट्टा करीत. असो.

तो ऐरिश नावाडी मला ह्मणाला “या होडींत बसण्याची कांहीं एक भीति नाही, व वाराहि भिण्याजोगा नाही. तसें भिण्यासारखें असतें व तुम्हीं आह्मांला १०० पौंड देऊन न्या ह्मणालां असतां तरी आह्मीं कधींहि नेलें नसतें! येथील हवेची वगैरे आह्मांला तुमच्यापेक्षां पुष्कळ माहिती आहे.”

मग आह्मी तिघे होडींत बसलों, व गुहा पहाण्याला गेलों. मोठी दरी जी आहे, तिलाच 'रनकेरी केव्ह' ह्मणतात ही हजार फूट लांब आणि ९६ फूट उंच आहे. दुसरी गुहा ६०० फूट लांब आणि ९० फूट उंच आहे. तिला 'पोर्टकुन केव्ह' असें ह्मणतात. या दऱ्या किनाऱ्यापासून थोड्या दूर समुद्रांतच आहेत. येथील दगड लोखंड मिश्रित असून पाण्यांत सल्फेट ऑफ कॉपर व आक्साईड ऑफ आयर्न आहे. त्यामुळे पाण्यांत अनेक रंग दिसतात. या दऱ्यांच्या दोन्ही बाजूनी व छतावर, दगडामध्ये स्वाभाविक तऱ्हेने अनेक प्रकारच्या आकृती झाल्या आहेत. त्यामुळे भोंवतालच्या भिंतीवर व छतावर एकाद्या कुशल शिल्पकाराने खोदींच काम केले आहे, असें दिसते. त्यांत ते दगड निरनिराळ्या रंगांचे असल्यामुळे तर जास्तच रमणीय भासतात.

जायंटस् कॉजवे हे पुलासारखे आहेत. त्यांची रचना ज्वालामुखीच्या कृतीने झाली आहे, असें ह्मणतात. स्टुकनस हा भाग धान्याच्या पोत्यासारखा दिसतो. या कॉजवेचे तीन भाग आहेत. त्यांना लिटल, मिडल व ग्रँड ह्मणतात. याचे स्वाभाविक खांब पंचकोनी, षट्कोनी व सप्तकोनी असे चमत्कारिक दिसतात. लिटल कॉजवेमध्ये स्वच्छ व गोड पाण्याचा झरा आहे, त्याला जायंटस् वेल ह्मणतात. मिडल कॉजवेमध्ये खुर्चीच्या आकृतीचा एक दगड आहे, त्याला विशिंग चेअर ह्मणतात. ग्रँड कॉजवेमध्ये लॉर्ड आनंद्रीगची पारलर, किस्टोन व लेडीज फॅन हीं पहाण्यासारखीं आहेत. कॉजवेचा कांहीं भाग चिमनी-पॉट-सारखा दिसतो.

हे सर्व पाहून आह्मी संध्याकाळी बेलफास्टला परत आलों. तेथील हॉटेलांत एक तरुण ऐरिश मुलगी मेडसर्व्हंट होती. ती रोज मला ह्मणत असे, कीं, "Madam, I wish you could take me with you to India. Because my heart is broken. —मॅडम, तुम्ही मला आपल्याबरोबर हिंदुस्तानांत न्याल तर बरे होईल. माझे हृदय फाटून गेले आहे !"

मीं तिला विचारलें “ तुझे हृदय असें फुटण्याला कारण तरी काय झालें ? ”

तेव्हां ती डोळ्यांत पाणी आणून हणें “ तें अगदीं विचारूं नका ! तें कांहीं मी सांगूं शकत नाहीं. पण माझ्या अंतःकरणाचा अगदीं चुराडा झाला आहे, आणि हणून हणतें, मला तुम्ही आपल्याबरोबर आपल्या देशीं न्याल, तर फार बरे होईल.” असें त्या पोरीचें दुःख तरी कोणतें होतें, कोण जाणें !

जुलै ३१ रोजीं सकाळीं आह्मी सर क्रॉफर्डच्या निमंत्रणावरून, त्यांची मोठी गिरणी पहावयाला गेलों. या गिरणींत सर्व तागाचें काम होतें, व या तागाच्या दोऱ्यापासून इतकें सुंदर व तलम कापड तयार करतात, कीं, तें पाहून आश्चर्य वाटतें, व खात्री होते, कीं मनुष्य जर प्रयत्न व मेहनत करील तर काय होणार नाही ! टेबलावर टाकण्याचे कपडे, न्याप्रकिनस्, चादरी, हातरुमाल वगैरे कपडे तयार करतात.

गिरणी पाहिल्यावर सर क्रॉफर्ड यांनीं हार्लंड आणि उल्फ यांना इंट्रोडक्शन पत्र दिलें. मग त्यांचा जहाजें तयार करण्याचा कारखाना पहावयाला गेलों. प्रथम दारावर आमचीं नांवेगांवे टिपून घेऊन नंतर आह्मांला आंत सोडलें. हा कारखाना फार प्रचंड आहे. येथें मोठमोठीं जहाजें तयार होतात. येथील मोठमोठीं राक्षसी यंत्रें पाहिलीं, हणजे अंगावर काटाच उभा रहातो. एका मोठ्या दालनांत जाडजाड तक्त्यांनां भोंकें पाडण्याचें काम चाललें होतें. खूप जाड आणि उंच उंच यंत्रें तेथें रांगेनें ठेवलीं होतीं, व तीं काळ्या रंगानें काळींकुट्ट केलीं होतीं, आणि आतां खूप कामांत असल्यामुळे फार तापलीं होतीं व त्यांच्या गरम वाफांनीं तें दालन अगदीं गरम झालें होतें. या यंत्रांच्या दाभाडांत ते लोखंडी तक्ते आपोआप घसरत जात होते. तेथें त्यांनां नेमकीं वाटोळीं छिद्रे पडत होतीं. हा देखावा मोठा विलक्षण दिसत होता. असें वाटे, कीं, हे जणू काय काळेकुट्ट राक्षसच ओळीनें उभे

आमचा जगाचा प्रवास.

राहिले आहेत, व ते लोखंडाचे पत्रे कडाकड दांतांनी चावीत आहेत. दुसऱ्या दालनांत मोठमोठे खिळे तयार होत होते, तेहि पहाण्याला फार भयंकर दिसत असत. अशा प्रकारें अनेक तऱ्हेचीं अनेक यंत्रें आपापलीं कामें करीत होतीं. कारखान्याचा थोडासा भाग पाहून मग आह्मी ज्या भागांत जहाजें तयार होत होतीं तिकडे गेलों. एक मोठें जहाज अर्धें तयार झालें होतें. तें चहूंकडून पाहिलें. त्याचें लांकडी काम संपलें होतें, व त्याला खिळे व पत्रे ठोकण्याचें काम चाललें होतें. या जहाजाला आंतून बाहेरून जाड पितळेचे आणि लोखंडाचे पत्रे मोठमोठ्या खिळ्यांनीं ठोकून तें अगदीं मजबूत व पक्कें केलें होतें.

प्रकरण आठवें.

स्कॉटलंड.

तारीख ३१ जुलै रोजी संध्याकाळी सहा वाजतां आह्मी बेलफास्टहून निघालों, व लारेन येथून बोटींत बसलों. सुमारे तास दीड तासानें स्कॉटलंडच्या किनाऱ्यावर येऊन पोहोचलों. येथून ट्रेनमध्ये बसावें लागतें. त्याप्रमाणें ट्रेन तयार होती. सुदैवानें आमच्या डब्यांत मुळीच गर्दी नव्हती. आह्मी तिघेंच होतो हल्लें तरी चालेल. वेळ रात्रीची असल्यामुळें सीनरी वगैरे कांहींच दिसली नाहीं, व झोंप येत असल्यामुळें पहाण्याचाहि आह्मी प्रयत्न केला नाहीं.

ग्लासगो.

रात्री एक वाजतां ग्लासगोच्या स्टेशनावर पोहोचलों. स्टेशनजवळील हॉटेलवाल्याला सकाळीच तार केली होती, कीं 'आमच्याकरितां दोन खोल्या राखून ठेवाव्या.' हे ह्मणाले "आपण रात्री १ वाजतां ग्लासगोला पोहोचूं, तेव्हां स्टेशनजवळील हॉटेलमध्ये उतरणेंच बरें. ह्मणजे रात्रीच्या वेळीं त्रास होणार नाहीं. परंतु हॉटेलमध्ये गेलों, तेव्हां मॅनेजर ह्मणाला "येथें एकाहि खोली रिकामी नाहीं. तुम्ही आठ दिवस आधीं लिहिलें असतें, तर खोल्या ठेवल्या असत्या." असें त्याचें उत्तर ऐकून असा राग आला, कीं, बोलायची सोय नाहीं! पण नुसता राग येऊन काय उपयोग होता? एवढ्या रात्री कोठें जावें? अशी पंचाईत पडली. झोंप तर अगदीं अंगावर आली होती. माझा तर जमिनीवरून पायच उचलत नव्हता. पण करतां काय! जिकडे ते जातील तिकडे जावेंच लागे. नंतर स्टेशनच्या बाहेर येऊन पहातो, तो तेथें एकाहि गाडी दिसेना. हे ह्मणाले "काय भिकार स्टेशन आहे! भाड्याच्या गाड्यासुद्धां मिळत नाहींत!"

आतां पायींच जावें लागतें कीं काय नकळे, अशी पंचाईत पडली. पण इतक्यांत आमच्या सुदैवानें तेथें एक पोर्टर आला, व “मी तुझाला भाड्याची गाडी आणून देतो;” असें ह्मणाला. त्याप्रमाणें त्यानें एक घोड्याची गाडी आणलीहि. नंतर आह्मी सामान भरून निघालों. एका हॉटेलपाशीं थांबलों, पण तेथेंहि जागा नव्हती. आह्मांला वाटलें, कीं, आतां उजाडेपर्यंत तरी जागा मिळते कीं नाहीं, कोण जाणे. पण आमच्या गाडीवाल्यानें आह्मांला धीर दिला व सांगितलें “जर तुमची हरकत नसेल तर मी तुझांला एका लहान हॉटेलमध्ये नेतो. तेथें तुझांला खात्रीनें जागा मिळेल!”

हॉटेल लहान असो कीं मोठें असो, आह्मांला आतां जाग्याची जरूरी होती. ह्मणून आह्मी त्याला तिकडे गाडी नेण्याला सांगितलें. त्यानें आह्मांला बाँथ हॉटेलांत नेलें. तेथें खोल्या मिळाल्या. या वेळीं तीन वाजून गेले होते. मग आह्मी आपलें सामान वगैरे पाहून घेतलें, व एकदांचीं विछान्यांवर पडलों.

तारीख १ आगस्ट रोजीं सकाळीं ब्रेकफास्ट झाल्यावर डॉक्टर आणि मिसेस् डायर यांच्या भेटीला गेलों. हे गृहस्थ बरींच वर्षे जपानांत प्रोफेसर होते, व टोकिओ युनिव्हर्सिटीच्या इंजिनिअरिंग कॉलेजचे मुख्याध्यापक होते. यांनीं जपानसंबंधीं दोन पुस्तकें लिहिलीं असून त्यांत जपानी लोकांविषयीं आणि तेथील कारभाराविषयीं फार उदात्त व कनवाळू विचार प्रदर्शित केले आहेत. यांचे तिसरे चिरंजीव, आमच्या प्रांतांत सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये नोकर आहेत. त्यांचा व आमचा एकदोन जिल्ह्यांत संबंध पडल्यामुळें चांगली ओळख झाली आहे. ह्मणून आह्मी जेव्हां इकडील प्रवासाला निघालों, तेव्हां त्यांनीं आपल्या भावाला व बापाला पत्रें दिलीं होती. त्याप्रमाणें डॉक्टर व मिसेस डायर या दोघांनीं आमचें फार स्वागत केलें. चहापानानंतर तेथील प्रदर्शन पहाण्याला नेलें. त्यांतच पुष्कळ वस्तूंविषयीं पुष्कळ माहिती करून

दिली. हीं दोघें नवरावाको जरी वृद्ध झालीं आहेत तरी फार हुषार च तरतरीत आहेत. डॉक्टर डायर अजूनहि पुस्तकें लिहीत असतात. त्यांचा वाचनाचा व्यासंग जबर आहे. त्यांची लायब्ररी तळघरांत आहे. त्यांतील पुस्तकें नीटनेटकीं व्यवस्थेनें ठेविलीं आहेत. त्या ठिकाणीं एक लिहिण्याचें टेबल व कांहीं खुर्च्या इतकेंच सामान आहे. त्यांनां चार मुलगे आहेत, ते सर्व सुशिक्षित असून मोठमोठ्या हुद्यांवर आहेत. सर्व आईबापांप्रमाणें यांनांहि आपल्या मुलांविषयीं अभिमान वाटतो, व ते स्वाभाविक आहे. संध्याकाळीं आह्मी आपल्या बॅथ हॉटेलांत परत आलों. तेथें आमच्या तिघांशिवाय आणखीहि चारपांचजणें होती. हॉटेल जरी लहान होतें, तरी त्यांत स्वच्छता पुष्कळ होती. नेहमीं-प्रमाणें यांनीं तेथील सर्व्हंटला सांगून ठेविलें होते कीं, “सकाळीं सहा वाजतां मला स्नानाकरितां गरम पाणी तयार पाहिजे!”

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं पहातात, तों गरम पाणी तयार नाहीं. ह्मणून यांनीं थंड पाण्यानेंच स्नान केलें, व मेड सर्व्हंटवर खूप रागावले. तिला ह्मणाले “आह्मी आतां दुसऱ्या हॉटेलांत जातो. तुमच्या येथें कांहीं व्यवस्था होत नाहीं!”

ही मेड सर्व्हंट वयातीत असून अंगानें रोडकी व कानानें बहिरी होती. दुसऱ्या हॉटेलमध्ये जाण्याचें नांव काढलें, तशी ती घाबरली व ह्मणाली “सर, आज मला जरा जास्त झोंप लागली, आणि ह्मणून अशी गडबड झाली. उद्यांपासून असें होणार नाहीं. दुसऱ्या हॉटेलमध्ये जाऊं नका; नाहीं तर आमच्या हॉटेलचें वाईट नांव होईल. पुनः असें होणार नाहीं. तुम्ही सांगाल त्या वेळीं तुमची स्नानाची तयारी ठेवूं.”

मग कांहीं वेळानें माझ्याकडे येऊन मला ह्मणाली “लेडी, जंटलमन् माझ्यावर फार रागावले. कारण, त्यांच्या स्नानाची बरोबर व्यवस्था झाली नाहीं. तुम्ही त्यांनां दोन गोष्टी सांगून समजवा. दुसरीकडे कोठें जाऊं नका. आतां कोणत्याहि गोष्टीची हयगय होणार नाहीं.”

अशा प्रकारची ही मेडसर्व्हंट फार गरीब व प्रामाणिक नोकर होती. जेव्हा पहावे, तेव्हा ही कांहींना कांहीं काम करीत असायचीच.

हॉटेलची मालकीणहि एक बाईच होती. ती हिशोब वगैरे लिहीत असे, व नेहमीं डामडौलांत असून आपल्या खोलींत शिवणकाम वगैरे करीत असे. आह्मी तिघे सकाळीं ब्रेकफास्टकरतां डायनिंगरूममध्ये जात होतो, तेव्हा हॉटेलची मालकीण कांहीं शिवणकाम करीत आपल्या खोलीच्या दारांत बसली होती. तिची खोली डायनिंग रूमजवळच होती. वासुदेवराव पंडित हे जरा पुढे चालले होते, व मी थोडी पाठीमागे होतें. पण मला पाहिलें, तशी ती बाई उठली व लवकर पुढे होऊन तिने डायनिंग रूमचा दरवाजा उघडला, व मोठ्या हंसतमुखानें गुड मॉर्निंग वगैरे बोलली. आह्मी ब्रेकफास्टला बसलों, तेव्हा मी यांना ह्मटलें “आज तर हॉटेलच्या मालकीणीने उठून दरवाजा उघडला व माझ्याशी मोठ्या अदबीने बोलली. आज मी जरीचें पातळ नेसलें आहे, व आंगावर कांहीं दागिने घातले आहेत, ह्मणून असें असेल. कारण, काल मी साधारण लुगडे नेसलें होतें, तेव्हा तिने माझ्याकडे पाहिलेंसुद्धां नाहीं. पहा, सर्व मान दागदागिन्यांनां व चांगल्या कपड्यालत्यांनां असतो !”

ब्रेकफास्ट झाल्यावर आह्मी डाइंगरूममध्ये डॉक्टर व मिसेस डायर यांची वाट पहात बसलों. त्यांनीं सांगितल्याप्रमाणें तीं दोघेहि दहा वाजतां आलीं. डॉक्टर डायरनें त्यांनां व पंडितांनां बरोबर नेलें, व मी मिसेस डायरबरोबर गेलें. अशा प्रकारें आमच्या बायकांच्या व पुरुषांच्या निरनिराळ्या दोन पार्थ्या झाल्या.

मिसेस डायर व मी ट्रॅमनें बरेंच फिरलों. कांहीं पार्क पाहून मग कॅथिड्रलमध्ये गेलों. ते फार जुने व मोठे असून चांगले आहे. तेथून ग्लासगोचा सुंदर बाजार पाहिला. तेथे मोठ्यामोठ्या चौकासारख्या जागा आहेत. त्यांत चांगल्या वस्तूंची दुकाने आहेत. वरच्या मजल्यावर रेस्टोरंट आहे, तेथे आह्मी लंच घेण्याला गेलों. मिसेस डायर ह्मणाल्या

“मिसेस चिटणवीस, तुह्माला विहजीटेरिअन लंच आवडेल, तेव्हां आपण त्याच रेस्टोरंटमध्ये जाऊं.”

आह्मी भाजीपाल्याच्या रेस्टोरंटमध्ये गेलो. तेथील भाजीपाल्याचे व फळांचे पदार्थ फारच उत्तम केलेले होते. आह्मी इतकें फिरलो, पण तसे पदार्थ कधीच माझ्या खाण्यांत आले नव्हते. तें गजबजलेलें रेस्टोरंट पाहून मला फार आश्चर्य वाटलें. तेथें मोठमोठ्या दालनांतून शेकडों टेबलें मांडलीं होती व हजारों स्त्रीपुरुषे उपाहार करीत होती. नोकर लोक कांहींएक गडबड न करतां सर्व कामें यंत्राप्रमाणें सुरळीत करीत होते. लंच आटोपल्यावर मिसेस डायरनें मला लेडीजच्या दिवाण-खान्यांत नेलें. तेथें जिकडेतिकडे मखमलीनें मढवलेल्या खुर्च्या व कोचे ठेवलीं होती; त्यावर एषआरामानें लोळत असलेल्या पुष्कळ बाया दिसल्या. कांहीं पुस्तकें वाचीत होत्या, कांहीं वर्तमानपत्रें चाळीत होत्या, कांहीं गरम काफीचे घुटके घेत होत्या. त्या ठिकाणीं पुरुषांनां येण्याची सक्त मनाई असे. तेथें बायकाच नोकर होत्या. मिसेस डायर यांनीं तेथें आमच्याकरितां काफी मागवली. काफीचे पैसे देतांनां मी मिसेस डायरला ह्मणालें “टूम व लंचचे पैसे तुह्मी दिले आहेत, तर काफीचे पैसे तरी मला देऊं द्या.”

पण त्या ह्मणाल्या “तुह्मी माझ्या गेस्टस् आहांत, तेव्हां मी तुह्माला पैसे कसे देऊं देईन?”

तेथें कांहीं वेळ विश्रांति घेऊन आह्मी पुनः खालीं गेलो. तेथील व्यवस्था फारच उत्तम आहे. खालीं दुकानांत वस्तु खरेदी कराव्यात व वरती रेस्टोरंटमध्ये जाऊन फराळ करावा. चहाकाफी वगैरे जें लागेल तें घ्यावें. पुनः वाटल्यास दुकानांतून फिरावें. या दुकानांतील सर्व तऱ्हेचा माल उत्तम व मोह पाडणारा होता. रूपाचीं व सोन्याच्या मुलाम्याचीं उत्तम भांडीं, सोन्यामोल्याचे, हिऱ्यांचे व रत्नांचे दागदागिने, मुलांचीं तऱ्हेतऱ्हेचीं खेळणीं इत्यादि सर्व कांहीं जिनस होते. मी कांहीं थोड्या वस्तु खरेदी केल्या, व लवकरच आह्मी मिसेस डायर यांच्या घराकडे

वळलों. पण पुरुषमंडळी अद्याप आली नव्हती. मिसेस डायरनें मला आपल्या खोलींत नेलें, व ह्मटलें “तुम्ही आतां थोडी विश्रांति घ्या. कारण, साऱ्या दुपारभर आपण फिरलों आहों; तेव्हां तुम्ही फार थकलां असाल.” मग माझे बूट व मोजे काढण्याला त्यांनीं मदत केली, व आपले लोंकरीचे स्लीपर माझ्या पायांत घालून दिले, आणि एका मऊ कोचावर मला निजविलें. जवळ एका लहान टेबलावर एक थंड पाण्याचा ग्लास भरून ठेवला, व कांहीं पुस्तकें वाचण्याकारितां ठेवलीं. मी त्यांनां ह्मणालें “तुम्हीहि थकलांच आहांत, तुम्हीहि थोडी विश्रांति घ्या.”

त्या ह्मणाल्या “मी नाहीं थकलें. मला फिरण्याची रोजची सवय आहे. मी आतां खालीं स्वयंपाकघरांत जातें, व चहाची वगैरे व्यवस्था पहातें.”

खरें पाहिलें असतां मी कांहीं ह्मणण्यासारखी थकलें नव्हतें. कारण, प्रवासांत निघाल्यापासून मलाहि रोज फिरण्याची सवय झाली होती; पण त्या वृद्ध व ममताळू बाईच्या प्रेमपूर्वक स्वागताला मला मान द्यावा लागला. त्याप्रमाणें मी त्या कोचावर पुरुष मंडळी येईपर्यंत चांगलाच आराम केला. डॉक्टरनीं त्यांनां कॅथीड्रल, सेमीटरी, टेक्निकल कॉलेज इत्यादि दाखवून नंतर लिबरल क्लबमध्ये नेलें. तेथें प्रमुख मॅंबरांची ओळख करून दिली, व मग लंचचा समारंभ झाला. नंतर एकदोन पार्क पाहून संध्याकाळीं चारपांचांच्या सुमाराला डॉक्टर डायर घरीं आले. पुरुष मंडळी आल्यावर सर्वांनीं चहा घेतला. संध्याकाळीं आह्मी हॉटेलांत परत आलों.

दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं, पुनः डॉक्टर व मिसेस् डायर यांनीं आह्मांला घरीं बोलाविलें होतें. आह्मी एक वाजतां त्यांच्या घरीं गेलों. लंचनंतर डॉक्टर डायर यांनीं जपानविषयीं कांहीं गोष्टी सांगितल्या, व कांहीं फोटोहि दाखविले. मग चार वाजतां आह्मी पुनः एक्झिबिशन पहाण्याला गेलों. डॉक्टर डायर ह्मणाले “आज आपल्याला सर्व एक्झिबिशन पाहिलें पाहिजे, व मिसेस चिटणवीस थकून जातील, तेव्हां त्यांच्या-

करितां एक ढकलगाडी ठरवावी, हणजे झालें. माझी बायको कांहीं थकणार नाही. तिला नेहमींची सवय आहे.” असें हणून सर्वांनीं आग्रह करून मला बळेंच त्या गाडींत बसविलें. माझ्यापेक्षां ह्याताऱ्या मिसेस डायर या चालत होत्या, व मी एकाद्या लंगड्याप्रमाणें त्या गाडींत बसलें, त्याबद्दल मला कसेसेंच वाटून मी थोड्यावेळानें उतरलें आणि सर्वांबरोबर पायींच चालूं लागलें. संध्याकाळीं जेव्हां विजेची लाईट झाली, त्या वेळीं एक्झिबिशनची शोभा अवर्णनीय दिसूं लागली. बराच वेळ इकडेतिकडे फिरल्यावर आम्ही डाक्टर आणि मिसेस डायर यांनां ‘गुडबाय’ करून व त्यांच्या आदरातिथ्याबद्दल फारफार आभार मानून हॉटेलकडे परतलों व तीं आपल्या घराकडे गेलीं.

काइलस् ऑफ ब्यूटी व आरड्रीश हेग.

तारीख ४ आगस्ट रोजीं सकाळीं ७ वाजतां आम्ही बोटीनें निघालों. चाटेनें मोठमोठ्या गोद्या व जहाजांचे कारखाने दृष्टीला पडले. किनाऱ्यावरील लहानलहान बागा व त्यांनीं वेष्टिलेल्या सुंदर झोंपड्या वगैरे देखावा चांगला दिसला. आरड्रीश हेग येथें मोठें जहाज सोडावें लागलें व थोडें दूर लहान बोटीपर्यंत चालत जावें लागलें. सर्व प्रवासी आपापलें सामान घेऊन धांवत होते. मग आम्हीहि व्यागा घेऊन त्या मंडळीचें अनुकरण केलें. हे वासुदेवरावांनां व मला हणूं लागले “चला, उचला आपल्या व्यागा, व धांवा या लोकांसारखे ! हें कांहीं हिंदुस्तान नाही, कीं, तुमचें बारिकसारीक सामानसुद्धां घेऊन हमाल तुमच्यामागे धांवतील ! चला लवकर, नाहीं तर बोट निघून जाईल !”

आम्ही लगबगीनें जाऊन बोट गांठली व चांगली जागा पाहून बसलों. क्रीनन कॅनाल हा कालवा नऊ मैल लांब आहे. हा लॉक काइल, व लॉक क्रीनन यांच्यामध्ये आहे, व त्यायोगें काइड व पश्चिम आयलंडस् यांच्या व्यापाराला पुष्कळ मदत झाली आहे. या कॅनालमध्ये १५ लॉक्स आहेत व त्यांतून बोट फार हलुहळू जाते. या लॉक्समधून यंत्रानें

पाणी कोठे जास्त करीत असत व कोठे कमी करीत असत. जशी जरूर असेल तसे करून बोट पुढे चालवीत होते. कॅनालच्या दोन्ही बाजूंची सीनरी उत्तम होती. संध्याकाळी आम्ही ओबनलला पोहोचलो. ओबनलला आयलंडचे चेरिंगक्रास ह्मणतात. येथून सर्व दिशेने एक्स्-कर्सन करतां येतात. आम्ही येथील स्टेशन हॉटेलमध्ये रात्रभर राहिलो. सकाळी आठ वाजतां इन्व्हरनेसला जाण्याकरितां निघालो. हॉटेलच्या जवळच बोटीचा धक्का होता. त्या वेळी थोडथोडा पाऊसहि पडत होता. ह्मणून हवा थंड व सर्द पडली होती. या कालव्याला कॅलीडोनीयन कॅनाल असे ह्मणतात. वाटेने तीन लेक्स लागतात, व बोट लेक्स व कॅनालमधून जाते. हा कॅनाल सन १८२२ मध्ये केला असून यांतून १००० टनपर्यंतच्या बोटी जाऊ शकतात. वाटेने ब्रिटनमधील सर्वांत उंच बेननेव्हीस पर्वताचा देखावा चांगला पहाण्यांत आला. दोन्ही बाजूंचे किल्लेहि चांगले दिसतात. बोटीवर अमेरिकन बाया पुष्कळ होत्या. त्यांच्या बोलण्याचालण्यामुळे होणाऱ्या गडबडीची चांगलीच करमणूक होत होती, व कंटाळवाणेहि वाटत नव्हते. अमेरिकन बाया बोलूनचालून मोकळ्या मनाच्या असतात. संध्याकाळी इन्व्हरनेस येथे पोहोचलो.

इन्व्हरनेस.

इन्व्हरनेस हे हायलंडचे कॅपिटल आहे. येथेहि आम्ही स्टेशन हॉटेलमध्येच उतरलो. इकडील स्टेशन हॉटेल फारच सोयीची असतात. रेल्वेने जावयाचे असले ह्मणजे फार दूर जावे लागत नाही. तेथून चहूंकडे गाड्या जातयेंत असतात.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी उपाहारानंतर कलोडन बॅटल-फिल्ड पहावयाला गेलो. तेथे १७४६ मध्ये मोठी लढाई झाली होती. येथे फार मोठे मैदान आहे व बाजूने हिरवींगार झाडेझुडे आहेत. येथे एक दगड दाखवितात, व सांगतात, की, याच दगडावर उभे राहून

बुडर ड्यूकनें लढाईचें नेतृत्व केलें. येथें एक विहीर असून तिला 'वेल ऑफ दि डेड' असें ह्मणतात. कारण, कांहीं जखमी झालेले शिपायी तेथें पाणी पिण्याकरितां गेले होते. फार जखमी झालेले लोक तेथेंच मरण पावले. तेथें एक प्रकारचीं पांढरीं व तांबडीं फुलें असलेलें गवत पुष्कळ उगवतें व त्याला 'लकी हिंदर' असें ह्मणतात. तें सुदैवी गवत येथून सर्व लोक घेऊन जातात, व आपल्या मित्र-मंडळीला प्रसादासारखें वांटतात. आह्मीहि तें 'लकी हिंदर' बरेंच घेतलें, व आणखी कांहीं पाहून लंच घेऊन रेल्वेनें डिंगवेल येथें गेलों. कारण, रविवार असल्यामुळें स्ट्रेथपेफरपर्यंत गाडी जात नव्हती. सकाळीं इन्व्हरनेसहून टेलिफोननें स्ट्रेथपेफर येथील बेननेव्हिस हॉटेलच्या मॅनेजरीण बाईला कळविलें होतें, त्याप्रमाणें तिनें आपली घोड्याची गाडी आह्मांला पाठविली होती. तींतून आह्मीं संध्याकाळीं पांच वाजतां स्ट्रेथपेफर येथें पोहोंचलों.

स्ट्रेथपेफर.

हॉटेलमध्ये पोहोंचलों, त्या वेळीं मॅनेजरीण बाई ह्मणाली "तुह्मांला खोल्या दिल्याचें कळविलें, त्यांत आमची चूक झाली. आतां कशी तरी तुह्मांला एकरात्र राहूं देतें, पण उद्यांपासून तुह्मी दुसरीकडे खोल्या पहा. "

अशा प्रकारें त्या बाईनें प्रथम कबूल करून नंतर आह्मांला फर्शी पाडलें. प्रथम टेलिफोननें 'होय' ह्मणून, त्याप्रमाणें गाडीहि पाठविली, आणि येथें आल्यावर असें फसविलें. मग हे व वासुदेवराव दुसरीकडे खोल्या पहावयाला गेले. मिळाल्यास आतांच तिकडे जाण्याचा विचार होता. मी हॉटेलमध्येच बसलें होतें. कोठेंच खोल्या रिकाम्या नव्हत्या. जे ते सांगूं लागले, कीं, आणखी ६।७ दिवसांनीं रिकाम्या होतील. शेवटीं कसेंतरी करून या मॅनेजरीण बाईनें ७।८ दिवस राहूं देण्याचें कबूल केलें.

या गांवीं गंधकाच्या पाण्याचे झरे आहेत, ह्मणून येथील पाणी पिण्याकरितां व या पाण्यानें स्नान करण्याकरितां शेंकडों लोक दर-वर्षीं उन्हाळ्यांत येथें येत असतात. त्यामुळे येथील हॉटेलांतून या दिवसांत फार गर्दी असते. येथें आल्यावर प्रथम डॉक्टरला प्रकृति दाखवून मग ज्याप्रमाणें तो सांगेल त्याप्रमाणें पाणी पिण्याचें प्रमाण ठेवावें लागतें. डॉक्टरनें लिहून दिलेलें प्रिस्क्रिप्शन पाणी पिण्याच्या जागीं व स्नानाच्या जागीं दाखविलें, ह्मणजे तशीं तेथें व्यवस्था करतात. पाणी पिण्याची जागा सकाळीं सहा ते नऊ, व दुपारीं दोन ते चार वाजेपर्यंत उघडी असते. या जागीं आबालवृद्ध स्त्रीपुरुषांचा मोठा जमाव असतो. त्यांपैकीं कांहीं लंगडी, कांहीं मोठ्या पोटाची, तर कांहीं गळे सुजलेले, अशा नाना प्रकारची व्यंगी मंडळी असते. कांहीं आमच्यासारखीं धडधाकट असून उगीच चैन करण्याकरितां आलेलीं असतात.

हें पाणी यंत्रानें शुद्ध करून मग पिण्याला देतात. याची रुचि गंधका-मुळे फार वाईट लागते. पण तें औषध ह्मणून प्यावें लागतें. डॉक्टरनें सांगितलें असेल, तितक्या उष्णतेचें पाणी, एक किंवा दोन वेळ हळुहळू प्यावयाचें. कोणाला इकडेतिकडे फिरत पाणी पिण्याला सांगितलेलें असतें. ती मंडळी इकडेतिकडे फिरत असतात. फिरण्या-करितां पुढें चांगला बाग केला आहे. झज्याजवळ एकदोन मजली इमारत आहे. वरच्या मजल्यावर पुरुषांच्या स्नानाची सोय आहे, व खालच्या मजल्यावर स्त्रियांची स्नानाची जागा आहे. स्नानगृहांच्या बाहेर बसण्या-करितां वेटिंग रूम आहे. स्नानाची फी व पाणी पिण्याची फी वेगळी द्यावी लागते. स्नानाला ते सांगतील त्याच वेळेला यावें लागतें. स्नानाचे बरेच प्रकार आहेत. जसें, सल्फर बाथ, दुशबाथ, शावर बाथ, मड-पिटबाथ वगैरे डॉक्टर सांगेल त्याप्रमाणें बाथस् देतात. मला यांपैकीं शावरबाथ, दुशबाथ व सल्फरबाथ अशा तीन प्रकारच्या बाथस् दिल्या.

स्त्रियांच्या स्नानगृहांत व्यवस्था करण्याकरितां सर्व नोकर स्त्रियाच असतात. त्या नोकर बाया सुस्वभावी व काळजीपूर्वक काम करणाऱ्या असतात. आपल्या कामांत त्या थोडीसुद्धां हायगय करीत नाहीत.

पहिल्या दिवशीं शौवरबाथ दिला, त्या नोकर बाईनें मला एका पातळ टांवेलांत गुंडाळलें व डोक्याला एक रबराचें टोपडें घातलें. माझ्या सर्व कपड्यांच्या घड्या वगैरे घालून ते नीट ठेवले. मग दुसऱ्या एका खोलींत नेऊन एका रबराच्या बिछान्यावर निजविलें, व दरवाजा लावून घेऊन पाण्याच्या तोट्या एकदम सोडल्या. त्याबरोबर पावसाच्या धारांसारखें गरम पाणी माझ्या अंगावर पडूं लागलें. त्या नोकर बाईनें माझें सर्व अंग चांगलें चोळलें व रगडलें. तिचा पोषाखहि सर्व रबराचाच होता. त्या लहानशा खोलींत जिकडेतिकडे गरम पाण्याचे वाफारे निघत होते. माझ्या अंगावर एकसारखा गरम पाण्याचा पाऊसच पडत होता. मग नियमित वेळ झाल्यावर त्या बाईनें घंटा वाजविली, व त्या पाण्याच्या सर्व तोट्या बंद केल्या. तशी दुसरी एक नोकरबाई गरम केलेले टावेलस घेऊन आंत आली, व त्या गरम टावेलमध्ये मला गुंडाळून दुसऱ्या एका खोलीमध्ये कोचावर नेऊन निजविलें व डोक्याचें रबरी टोपडें काढून टाकलें. आंतील केंस मुळींच ओले झाले नव्हते. नंतर तिनें एक घड्याळ माझ्या जवळ आणून ठेवलें व सांगितलें, कीं, “दहा मिनिटें अशाच पडून रहा. खूप घाम येऊंद्या. मग अंग चांगलें पुसून कपडे घाला. तुझांला कांहीं पाहिजे असेल, तर चहा, काफी, वाइन इत्यादि पेयें आणून देतें !”

मीं तिला सांगितलें “मला कांहीं नको. तूं जा, मी दहा मिनिटांनीं कपडे घालून बाहेर येईन.”

डुश बाथला एका गरम पाण्याच्या उथळ टाक्यांत नेऊन बसविलें. पाठीवर, कमरेवर, गुढ्यावर चांगल्या गरम पाण्याच्या रबराच्या नळ्या सोडल्या व जेथेंजेथें दुख असेल, तेथें चांगला शेक दिला.

सल्फर बाथला सल्फरच्या ऊन पाण्यामध्ये देहा मिनिटें पडून रहावयाचें, व मग पूर्वीप्रमाणेंच गरम टावेलस् वगैरे गुंडाळून घाम येऊं द्यावयाचा.

येथील पाणी पीत असतांना खाण्यापिण्यासंबंधानें नियमितपणा ठेवावा लागतो. बहुतकरून इकडे ओट्स धान्य असतें, त्याचे पदार्थ डॉक्टर खाण्याला सांगतात. कारण तें फार हलकें असतें. एकंदरीत जड अन्न खाऊं नये, असें आहे.

बेननेव्हीस हॉटेलमध्ये पुष्कळ मंडळी जमली होती, व रात्री जेवणाचा दिवाणखाना व ड्राइंगरूम खूप गजबजून जात असे. हॉटेलमध्ये सर्व व्यवस्था चांगली होती. पुढें मोठा सुंदर बाग होता. त्यांतच टेनिस कोर्ट, ब्याडमिंटन कोर्ट वगैरे खेळण्याच्या जागा होत्या. परंतु कोणालाहि फुकट खेळण्याची मोकळीक नव्हती. त्याबद्दल फी असे.

मॅनेजर बाईचें रोजरोज आमच्यामागें टुमणें लागलें होतेंच, कीं, “तुम्ही दुसरीकडे जागा पहा, मी आतां अधिक दिवस तुम्हांला ठेवूं शकत नाहीं. माझे महिना दोन महिने रहाणारे गिन्हाईक खोल्या मागत आहेत. तुम्ही काय थोड्या दिवसांनीं जाणार. तेव्हां मला त्यांना खोल्या दिल्या पाहिजेत.” अशा प्रकारें तिची रोज कुरकुर चाले.

यावर पंडित थट्टेनें ह्मणाले “मी आतां कांहीं गप्पा वगैरे सांगून या बाईवर छाप बसवतो, व आपल्याला ती कांहीं दिवस राहूं देईल असें करतो.”

जेवणाच्या वेळीं मीं त्यांना विचारलें “कां तात्यासाहेब, छाप बसली कीं नाहीं? काय ह्मणतात मॅनेजरीणबाई? तुम्ही बॅरिस्टर आहां; तुम्हाला पुष्कळ हिकमती माहीत आहेत !”

वासुदेवराव ह्मणाले “काकू, अद्याप चांगली छाप बसली नाही; मी प्रयत्न चालवला आहे; पण अजून बाई चांगलीशी वळलेली दिसत

नाहीं. प्रथम एक रात्र राहूं देणार होती, त्याला आज आठ दिवस झाले. तसेच आणखी कांहीं दिवस ढकलून पाहूं.”

तारीख ८ आगस्ट रोजीं आह्मी फॉल्स् ऑफ रेगी पहावयाला गेलों. तेथून रोज चार घोड्यांच्या बसेस कुठेंकुठें जात असतात, ह्मणून आह्मीहि या बसेसमधून फॉल्स् पहाण्याला आलों. या बसेसमध्ये आणखीहि कांहीं मंडळी होती. त्यांत दोनतीन इंडियनस् दिसले. या फॉल्स्च्या ठिकाणीं विशेष पहाण्यासारखें कांहीं नाहीं; परंतु येथें सामन मासे पुष्कळ सांपडतात, असें ह्मणतात. ही जागा स्ट्रेथपेफरपासून तीन मैलां-वर आहे. या चार घोड्यांच्या बसेसमधून पुष्कळशा मंडळीबरोबर फिरण्याची मजा वाटते.

आमच्या ओळखीचे मिस्टर व मिसेस् स्टॅंडन हेहि येथें पाणी पिण्याला व स्नानाला आले होते, त्यांची आणि आमची येथें पुनः भेट झाली. मिसेस स्टॅंडननीं एके दिवशीं आह्मांला चहाला बोलावले. तीं एका खाजगी लहान हॉटेलांत रहात होती. पाणी पिण्याच्या जागीं त्यांची आमची बहुतकरून रोज भेट होत असे. रोज सकाळीं सहा वाजतां हे नियमितपणें पाणी पिण्याला जात असत. पण पंडित व मी बहुत-करून रोज दुपारींच जात असूं. कारण, आमच्या दोघांच्यानेंहि सकाळीं लवकर उठणें होत नव्हतें.

इकडील प्रवासामध्ये वासुदेवराव पंडित आमच्याबरोबर असल्यामुळें मला जरा बरें वाटे. कारण, त्यांच्याशीं नेहमीं गप्पागोष्टी करण्याला सांपडत. सकाळीं लवकर उठण्यासंबंधीं पंडित माझ्याइतकेच आळशी असत, ह्मणून मलाहि बरें वाटे. केव्हांकेव्हां आमची ब्रेकफास्ट होई, तरीसुद्धां वासुदेवराव झोंपेंतच दंग ! मग हेच जाऊन त्यांना उठवून आमच्या खोलींत आणून ह्मणत “पहा, चिरंजिवांनां उठवून आणलें. हे तरुण असून किती आळशी आहेत पहा !”

मग वासुदेवराव ह्मणत “ नाही काकू, काल रात्री मी अमुकअमुक पुस्तक तीनचार वाजेपर्यंत वाचीत होतो. त्यांत इतकें कांहीं मन रमलें, कीं, तें खालीं ठेवावेंसेंच वाटेना. जेव्हां फार झोंप आली, तेव्हांच पुस्तक खालीं ठेवलें व निजलों, आणि ह्मणून उशीर झाला. ” अशा प्रकारें आमचें नेहमींच चाले.

एके दिवशीं रात्रीं तेथील बागेंत मोठा नाच होता. त्याकारितां बेननेव्हीस हॉटेलचीहि सर्व मंडळी उंचीउंची पोषाख करून नाचावयाला गेली होती. आह्मीहि जेवण झाल्यावर थोडा वेळ नाच पहावयाला गेलों. आंत जाण्याकरितां तिकिटें होती. आमच्या हॉटेलचे दोघेतिघे ह्यातारे गृहस्थ, इतर तरुणांपेक्षां फारच उत्तम तऱ्हेनें नाचतांना दिसले. ते तरुण मुलींबरोबर व इतर बायांबरोबर सारखे नाचत होते. त्यांना कंटाळा आलेला मुळींच दिसला नाही. हें पाहून हे ह्मणाले “ पहा, स्काटलंडच्या थंड हवेनें या ह्यातान्यांना किती तरतरी आली आहे ! सर्व नाचांत हे ह्यातारे पार्ट घेत आहेत. ” शेवटीं दोनतीन स्काच नाच झाले, ते पाहून आह्मी परत हॉटेलांत आलों.

बेननेव्हीस हॉटेलच्याजवळच एक लहान हॉटेल होतें. तेथें एक खोली रिकामी झाली, म्हणून आह्मी तेथें रहावयाला गेलों. मॅनेजरीणबाईची नेहमीं कुरकुर चाललेली असे, कीं, माझे महिनाभर रहाणारे गिऱ्हाईक खोलीसाठीं वाट पहात आहेत. अशीं तिचीं रडगाणीं नेहमीं चालू असत. तेव्हां तिची तरी हरकत कशाला करा, असा पोक्त विचार—दुसरीकडे जागा रिकामी झाल्यावर—आह्मी केला व तेथें रहाण्याला गेलों. पंडितांना मात्र तिनें मोठ्या मेहरबानीनें राहूं दिलें. कारण, ते एकटे असल्यामुळें त्यांना सिंगल रुम चालत होती, व त्यांना आणखी एक आठवडाभर रहावयाचें होतें. आह्मी दोनतीन दिवसांतच कूच करणार हांतों. येथून मैल दीड मैलावर एक चांगलें मोठें हॉटेल होतें; पण तेथेंहि खोल्या

रिकाम्या नव्हत्या, व ते हॉटेल पाणी पिण्याच्या जागेपासून दूर होतें. त्या दुसऱ्या लहान हॉटेलांत आह्मांला चांगली खोली मिळाली होती, व खाण्याची वगैरे व्यवस्थाहि उत्तम होती. इतकेंच कमी होतें, कीं, बेन-नेव्हीस हॉटेलच्यापुढें असलेला बगीचा व मोठमोठ्या ड्राइंगरूमस् नव्हत्या.

या हॉटेलमध्ये दोनतीन दिवस राहून आह्मी तारीख १६ आगस्ट रोजी सकाळीं स्ट्रूथपेफरहून ट्रेननें निघालों, व इन्व्हरनेस मार्गानें आबरडीन येथें संध्याकाळीं पांच वाजतां पोहोचलों. ही रेल्वेलाइन समुद्रकिनाऱ्या-नेच जाते, त्यामुळे दोन्ही बाजूंनां दूरवर पसरलेला चित्रविचित्र प्रदेश मनोरम दिसला.

आबरडीन.

हें स्टेशन फार मोठें आहे. विशेषतः लांबीमध्ये फारच मोठें आहे. येथें आह्मी स्टेशन हॉटेलमध्येच उतरलों. हें स्टेशनाच्या बाजूनें जवळच आहे, परंतु बरेंच उंचावर आहे, त्यामुळे थोडे वर चढून जावें लागतें. हॉटेलमध्ये पोहोचलों नाहीं, तोंच येथील प्रसिद्ध व्यापारी मिस्टर टॉमस आंगलव्हे हे भेटली आले. त्यांनां सर अँड्रू फ्रेजर यांनीं पूर्वीच लिहिलें होतें, ह्मणून ते आपली गाडी घेऊन आह्मांला नेण्याकारितां आले होते. मग आह्मी त्यांच्याबरोबर त्यांच्या घरीं गेलों. त्यांचें घर मोठें असून घराभोंवतीं सुंदर बाग आहे. त्यांची एक नातलग बाई होती, तिनें आह्मांला सर्व बागभर हिंडविलें. ती ह्मणाली “मिस्टर आंगलव्हे यांची पत्नी पुष्कळ वर्षांपूर्वीं ख्रिस्तवासी झाली. त्यांचे तीनचार मुलगे आतां मोठे झाले आहेत, व ते परगांवीं उद्योगधंद्यावर गेले आहेत. त्यांनां पांचसहा मुली असून त्या सर्वांचीं लग्नें झालीं आहेत, आणि ह्मणून सध्यां मिस्टर आंगलव्हे हे येथें एकटेच असतात. परंतु दोनतीन दिवसांपूर्वीं त्यांची थोरली मुलगी व तिचा नवरा येथें आलीं आहेत. सध्यां तीं दोघे बाहेर गेलीं आहेत. जेवणाच्या वेळीं तीं तुह्मांला भेटतीलच.”

अशा प्रकारे गोष्टी सांगत कांहीं वेळ बागेत फिरल्यावर मग घरांत गेलों. तेव्हां मिस्टर ऑगलव्हे, त्यांची मुलगी व जांवई वगैरेनीं आमचे स्वागत गेलें. जेवणाच्या वेळीं मिस्टर आगलव्हे ह्मणाले “ माझे मुलगे इकडेतिकडे गेले आहेत, त्यांचें मला विशेष वाटत नाही; पण माझ्या सहाहि मुली लग्न करून गेल्या, व त्यांनीं माझे घर रिकामें केलें, त्याबद्दल मला फार वाईट वाटतें. मुली घरांत फार उपयोगी असतात, ह्मणून मला त्या गेल्यापासून अगदीं चुकल्याचुकल्यासारखें वाटतें. एक धाकटी मुलगी राहिली होती, तर गुदस्तां एक (जांवयाकडे बोट करून) यांच्यासारखे आस्ट्रेलियाचे गृहस्थ आले व तिला घेऊन गेले !”

जेवणानंतर कांहीं वेळ बसून मग आह्मी हॉटेलांत परत आलों.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मिस्टर ऑगलव्हे यांची मुलगी हॉटेलांत आली व आह्मांला आबरडीनमधील प्रेक्षणीय स्थळें दाखविण्याला घेऊन गेली. युनिव्हर्सिटी, म्यूझिअम, पार्क वगैरे दाखवून शेवटीं आह्मांला ऑगलव्हे यांच्या कारखान्यांत आणलें. तेथें टोप्या वगैरे करतात व गरम कपड्यांचाहि व्यापार आहे.

आबरडीनला ग्रानिड सिटी असें ह्मणतात. येथील इमारती सर्व दगडी आहेत. येथील दगड फार प्रसिद्ध असून ते फार दूरवर जातात. येथें फण्यांचेहि मोठमोठे कारखाने असून त्या फार चांगल्या समजल्या जातात. अलीकडे माशांचा व्यापार फार वाढला आहे.

फोरफार.

तारीख १८ आगस्ट रोजीं सकाळीं आह्मी नवांच्या ट्रेननें आबरडीनहून निघालों व ऑरब्राथच्या वाटेनें फोरफार येथें दुपारीं दोन वाजतां येऊन पोहोचलों. तेथें आह्मी चारमन हॉटेलांत उतरलों. हें हॉटेल लहानसेंच खाणावळीसारखें आहे. येथें लंच घेतल्यावर सर अँड्रू फ्रेजर यांनीं लिहिल्या-प्रमाणें रिडहॉल येथील प्रदर्शन पहाण्याला गेलों. थोड्या वेळाने

सर अँडू व लेडी फ्रेजर हीं मोटारमधून आलीं. हल्लींच्या बेंगाल गव्हर्नरचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी मिस्टर गुरले व त्यांच्या पत्नी हींही सर अँडू यांच्याबरोबर होतीं. मिस्टर गुरले यांची व आमची संबलपुरापासून ओळख असल्यामुळे आमचे जुने मित्र भेटल्याचा एक लाभ झाला. “मि. गुरले जसे सुस्वभावी व मनमिळाऊ आहेत, तशाच त्यांना पत्नीही मिळाल्या आहेत,” असें लेडी फ्रेजर हंसतहंसत हणाल्या.

हें फुलांचें व भाजीपाल्याचें प्रदर्शन लेडी फ्रेजर यांच्या हातून उघडलें जाणार होतें. हणून त्यांच्याकरितां स्टेज वगैरे उभारून चांगली जागा केली होती. मग स्टेजवर सर अँडू व लेडी फ्रेजर, मिस्टर व मिसेस गुरले व आणखी एकदोघे त्यांचे मित्र बसले. आह्मी सर अँडू फ्रेजर यांचे मित्र हणून आह्वांलाहि स्टेजवर बसण्याचा मान मिळाला. या वेळीं त्या हॉलमध्ये स्त्रीपुरुषांची एकच गर्दी झाली होती. लेडी फ्रेजरनीं उठून एक्झिबिशन उघडल्याचें जाहीर केलें. मग टाळ्यांच्या गजरांत सर अँडू फ्रेजर हे भाषण करण्याकरितां उभे राहिले. त्यांनीं बागेसंबंधीं आणि फुलांसंबंधीं समयोचित भाषण करून एक्झिबिशनचा उपयोग व योग्यता सांगितली. सर अँडू यांची भाषण करण्याची शैली फार चांगली आहे. ते कोणत्याहि विषयावर अगदीं सावकाशपणें व सर्वांना समजेल असें स्पष्ट व सरळ भाषण करतात. मग आणखी एकदोघांचीं भाषणें झाल्यावर समारंभ आटोपला. नंतर आह्मी सर्वांनीं फिरून प्रदर्शनांतील वस्तु पाहिल्या. तेथील कांहीं बाया लेडी फ्रेजरला विचारूं लागल्या “ही इंडियन मुलगी कुठून आली आहे व हिचें लग्न झालें आहे काय?”

मला पोक्त बाईला त्या बायांनीं मुलगी केली ! लेडी फ्रेजर माझ्याकडे पाहून हंसूं लागल्या.

प्रदर्शन पाहिल्यावर आह्मी सर अँडू व लेडी फ्रेजर यांच्याबरोबर मोटारमधून निघालों. सोबत आणलेलें सामान मोटारवर ठेवलें, व त्यांच्या

ग्लेनऐला गांवीं जाण्याला निघालों. फोरफारपासून हें गांव २४ मैल आहे. मध्ये अलीथ नांवाचें एक गांव लागतें. तेथें कांहीं दुकानें वगैरे आहेत, ह्मणून तेथें थोडा वेळ मोटार उभी करून लेडी फ्रेजरनीं खाण्यापिण्याच्या वगैरे कांहीं वस्तु खरेदी केल्या, व आह्मी पुनः निघालों. रस्त्यानें जिकडेतिकडे हिरवेगार डोंगर फारच सुंदर दिसत होते. स्वच्छ व थंड वारा वहात होता. अशा या रमणीय व प्रशांत प्रदेशांतून मोटारनें जाणें मोठें सुखकर व आल्हादकारक वाटत होतें.

संध्याकाळीं सुमारे पांच वाजतां आह्मी ग्लेनऐला येथील त्यांच्या घरीं येऊन पोहोचलों. त्यांच्या घराचें नांव ' आखनलीश ' असें आहे.

ग्लेनऐला आखनलीश.

ग्लेनऐला हें अगदीं लहान गांव आहे. ह्मणजे येथें लोकवस्ति थोडी आहे. येथें दुकानें वगैरे कांहीं नाहींत; परंतु डोंगरी दरी, त्यावरील तो हिरव्यागार गवतानें आच्छादलेला प्रदेश फारच आल्हादकारक आहे. सर अँड्रू फ्रेजर यांच्या घराजवळच ऐला नदीचा प्रवाह वहात आहे. त्यांचें घर दार्जिलिंगमधील गव्हर्मेट हासच्या नमुन्यावर आहे. येथें ते उन्हाळ्यांत सहकुटुंब रहाण्याला येतात. ही सर्व इस्टेट त्यांनीं आपल्या एका नातलग्याकडून थोड्या वर्षांमागे विकत घेतली. नंतर त्यांत घर वगैरे बांधून चांगली सुधारणा केली.

आह्मी पोहोचलों, त्या वेळीं चहाची वगैरे सर्व तयारी होती. मग लेडी फ्रेजरनीं चहा केला व सर्वांना दिला. या वेळीं तेथें त्यांचा धाकटा मुलगा चारलीबाबा होता, व त्याचे शाळेंतील दोघे सोबतीहि होते. सर अँड्रू फ्रेजर आह्मांला ह्मणाले "हे सर्वजण रात्रीं जेवणानंतर देवाची प्रार्थना करीत असतात. तुह्मांला कांहीं हरकत नाहीं ना?"

आह्मी त्यांना ' कांहीं हरकत नाहीं ' ह्मणून सांगितलें. सकाळीं व रात्रीं जेवणानंतर अर्धाएक तास त्यांची प्रार्थना होत असते. प्रार्थनेच्या वेळीं त्यांचे चौघे नोकरहि डायनिंग रूममध्ये येऊन बसत असत.

दुसऱ्या दिवशीं लेडी फ्रेजरनीं आह्मांला मोटारमधून आलोय व इतर गांवें दाखविलीं.

तारीख २० आगस्टला रविवार असल्यामुळें दुपारीं सर अँडू व लेडी फ्रेजर यांच्याबरोबर आह्मी चर्चमध्ये गेलों. हें चर्च ऐलापासून पांच मैलांवर होतें. तेथें आह्मी सर्वजणें मोटारनेंच गेलों. तेथें सर अँडू फ्रेजरचें समन झालें. संध्याकाळीं लेडी फ्रेजरनीं त्यांच्या घराजवळच कांहीं अंतरावर असलेली शेतकरणीची झोंपडी पहावयाला मला नेलें. या बाईला लहानलहान पांचसहा मुलें होतीं. तीं पाहिल्यावर माझ्या मनांत आलें, कीं, गरीब हिंदुस्तानांत असो, कीं, दुसऱ्या कोणत्याहि राष्ट्रांत असो, त्याला अघळपघळ मुलें हीं असावयाचींच; आणि हा ईश्वरी संकेतच असावा. लेडी फ्रेजरनीं सोबत आणलेले खाऊचे पुडे त्या मुलांना दिले. त्यांचें तें लहानसें स्वच्छ घर पाहून मला आनंद वाटला. त्यांत एक लहानसें स्वयंपाकघर असून मागें दोन लहान खोल्या होत्या. एवढेंच त्यांचें घर. स्वयंपाकघरांत एका कोपऱ्यांत एक पाळणा होता, व त्यांत तीनचार माहिन्याचें तान्हें मूल निजलें होतें. तेथें थोडीबहुत असलेलीं भांडीं नीट पुसून व्यवस्थित ठेवलेलीं दिसलीं. आह्मी स्वयंपाकघरांतच उभीं राहून त्या बाईशीं बोलत होतो. इतक्यांत शेतकरीबुवा आले. त्याला लेडी फ्रेजरनीं शेताविषयीं व बकऱ्यांमैढ्यां-विषयीं विचारपूस केली. शेवटीं त्या दोघांशीं शेकहँड करून आह्मी परतलों. लेडी फ्रेजर मला ह्मणाल्या “ इकडील लोकांशीं शेकहँड करावा लागतो. नाहीं केला तर त्यांना वाईट वाटतें. हे लोक जरी गरीब आहेत, तरी फार चांगले व सभ्य आहेत. ”

तें गरीब कुटुंब फार सुखी व आनंदी दिसलें.

नंतर त्यांनीं आपल्या नोकरचाकर वगैरे लोकांचा अनुभव सांगितला. “आह्मी हिंदुस्तानांत असतांना तिकडील लोक वाईट ह्मणून हे नेहमीं कुरकुरत असत; परंतु इकडील नोकरहि फार त्रासदायक

असतात. अमुक एक तासच काम करावयाचें, अधिक करावयाचें नाही; सकाळीं सात वाजल्याशिवाय उठावयाचेंच नाही, मग तुमच्या घरी पाहुणे आले असोत, कीं कांहीं असो, यांची वेळ चुकावयाची नाही ! संध्या आह्मांला अशी वाईट स्वयंपाकीण मिळाली आहे, कीं, कांहीं सांगतां येत नाही ! तिला कांहीं सांगावयाला गेलें, कीं, ती उद्धटपणानें उत्तरें देते. मीं तिला सांगितलें, कीं, ज्याअर्थीं तुझ्याशीं मी चांगल्या रीतीनें बोलतें व चांगल्या तऱ्हेनें वागतें, त्याअर्थीं तूंहि मला चांगलीं उत्तरें द्यावीं व चांगलें वागावें ! पण याचा तिच्या मनावर मुळीं सुद्धां परिणाम होत नाही. उलट दिवसेंदिवस ती जास्तच करते ! पण करावयाचें काय ! -इकडे या लहानशा खेड्यांत यावयाला कोणी कबूल नाही. ह्मणून यांना अशाच वागवून घ्याव्या लागतात. ”

या वेळीं आह्मी दोघीच असल्यामुळें घरगुती बाबतींतच बोलत होतो. ती अगदीं संध्याकाळची वेळ असल्यामुळें चांगला थंड वारा वहात होता. डोंगरावरील हिरवीगार शोभा, त्यांतून नागमोडीनें वहाणारा ऐला नदीचा प्रवाह इत्यादि पाहून मन रमत होतें. अशा प्रकारचा आल्हादकारक देखावा पहात, गोष्टी बोलतबोलत आह्मी संध्याकाळपर्यंत फिरलों व नंतर घरीं परत आलों, तोंच चारलीबाबा व त्याचे दोन सोबती नदीवर मासे धरण्याला गेले होते, तेहि परत आले. त्याच्या एका सोबत्याचा पाय नदींत उड्या मारतांना लचकला होता. त्याला चारलीनें व दुसऱ्यानें धरून घरीं आणलें. मग लेडी फ्रेजरनीं त्याच्या पायाला पट्ट्या वगैरे बांधून त्याला दुसऱ्या खोलींत निजवले, व मोटार पाठवून दुसऱ्या गांवाहून डॉक्टरला आणविलें. त्यांनीं औषधोपचार केला.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं उपाहारानंतर सर अँड्रू बरोबर मोटारनें ग्लेनशी, ब्लेमार व ब्लेरगोरी या गांवीं गेलों. रस्त्यांत कांहीं जुने किल्ले पाहिले. ब्लेरगोरी येथें आमचे जुने मित्र डॉक्टर व मिसेस रिन्ही यांची भेट घेतली, व दुपारीं दोन वाजतां घरीं परत आलों. चार वाजतां सर

अँडू व लेडी फ्रेजर यांनीं कांहीं मित्र मंडळी चहाला बोलविली होती. चहानंतर क्रोके व बॉलस वगैरे खेळ झाले. अशा प्रकारें ही लहानशी गार्डन् पार्टी चांगली झाली. लेडी फ्रेजर यांचा बगीचा लहानसाच, पण टुमदार होता. एका भागांत भाजीपाला लावला होता. त्यांत वाटाण्याच्या शेंगा, कोबी इत्यादि जिन्नस होते. सकाळीं लेडी फ्रेजर व मी लहानलहान टोपल्या घेऊन वाटाण्याच्या शेंगा, फुलें इत्यादि तोडून आणीत असूं. तेथील आमचे चारपांच दिवस फार आनंदांत गेले.

तिसऱ्या दिवशीं सकाळीं लेडी फ्रेजरबरोबर मोटारनें डंडी येथें गेलों. डंडी हें गांव या भागांत बरेंच मोठें आहे. येथें चांगलीं दुकानें व गिरण्याहि आहेत. लेडी फ्रेजर तेथेंच राहिल्या, व मॉनिफिथ येथें जाण्याला आह्मांला आपली मोटार दिली.

मॉनिफिथ हें गांव डंडीपासून पांच मैलांवर आहे. तेथें आह्मी आमचे मित्र मिस्टर व मिसेस निकल यांच्या आमंत्रणावरून तीनचार दिवस रहाण्याकरितां गेलों. आह्मांला तेथें पोहोंचवून मोटार लेडी फ्रेजरकडे परत गेली.

मॉनिफिथ.

मिस्टर जॉन निकल हे बरींच वर्षे कलकत्त्याला तीनचार ज्युट फॅक्टरींचे जनरल मॅनेजर होते, व आतां अलीकडे ते मॉनिफिथ येथें घर बांधून सुखवस्तू ह्मणून रहात असत. १९०८ मध्ये हे इंडियन फॅक्टरी लेबर कमिशनचे मॅबर होते, व तेव्हांपासून मिस्टर व मिसेस निकल यांची व आमची चांगली ओळख झाली. आह्मी त्यांच्या घरीं पोहोंचलों तेव्हां मिस्टर निकल यांनीं पुढें येऊन आमचें स्वागत केलें, व आह्मांला घरांत घेऊन गेले. मिसेस निकल या थोड्या आजारी असल्यामुळें बाहेर आल्या नाहींत. मिस्टर निकल यांचें घर फारच उत्तम व सोयीवार बांधलें आहे. भोंवतालीं फारच कुशलतेनें बगीचा थाटला आहे, जागजागीं बसण्याकरितां उत्तम लतामंडप केले आहेत, व नानाप्रकारच्या

आकृतींत नानाप्रकारच्या फुलझाडांचे ताटवे लावले आहेत. समुद्रकिनारा घरालगतच असल्यामुळे, माडीवरील खिडकींतून समुद्राची शोभा व लाटांचे उठणारे तरंगांमागून तरंग, व शेवटीं धक्क्याला आपटून होणारा राक्षसी आवाज व त्याबरोबरच निघणारा फेंस इत्यादि चित्ताल्हादक देखावा दिसे. संध्याकाळीं जेवणाच्या वेळीं मिसेस निकल यांनां बरें वाटलें, ह्मणून त्या खोलीबाहेर येऊन ड्राइंगरूममध्ये आह्मांला भेटल्या.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मिस्टर निकल यांनीं आपल्या मोटारमधून आह्मांला फिरावयाला नेले. कारनोष्टी या गांवीं मिस्टर व मिसेस व्हिटन यांची भेट झाली. मिस्टर व्हिटन हे पुष्कळ काळपर्यंत नागपूर येथें हिसलाप कॉलेजचे मुख्याध्यापक होते. यांचेहि घर फार चांगलें आहे. वृद्ध मिसेस व्हिटन यांनीं आमचें फार आदरातिथ्य केलें. संध्याकाळीं मिस्टर व मिसेस डगलस हे येऊन भेटले. हे नागपुराला रेव्हरंड आहेत.

तारीख २४ रोजीं सर अँलेक्झांडर मॅकराबर्ट आपल्या नूतन पत्नी-सहित मिस्टर व मिसेस निकल यांच्याकडे आले. ते मोटारनें दुसऱ्या गांवीं जात असतांना वाटेंत लंच घेण्याला मिस्टर निकल यांच्याकडे उतरले. त्यांची व आमची फॅक्टरी कमिशनमधलीच ओळख होती. त्यांनींहि आह्मांला कांहीं दिवस घरीं रहाण्याला बोलावले; पण आह्मांला वेळ नसल्यामुळे त्यांचें आमंत्रण मान्य करितां आलें नाहीं. त्यांची अनायासेच भेट झाली. त्यांच्याबरोबर एक तरुण बाई होती. सर अँलेक्झांडर मॅकराबर्ट हे फार विनोदी व गमती स्वभावाचे आहेत. सुदैवानें त्यांनां पत्नीहि फार चांगली मिळाली आहे. त्यांची पहिली बायको मरण पावल्याला बरीच वर्षे झालीं. त्यांनीं बराच काळ विधुरास्थेंत घालविला. जेव्हां आह्मी फॅक्टरी कमिशनवर फिरत होतो, तेव्हां ते नेहमीं आपल्या मृत पत्नीची आठवण काढीत असत, व नेहमीं सज्जदित होत. त्यांनां आतां द्वितीय पत्नीसह आनंदांत पाहून आह्मांला

आनंद झाला. लंचच्या वेळीं त्यांनीं खूप मौजेच्या गोष्टी सांगून आह्मांला फार हंसविलें. त्यांच्याबरोबर असलेली ती तरुण मुलगी— त्यांची मैत्रीण फार हुषार व चुणचुणीत मुलगी दिसली. ती सर अँलेक्झांडर यांना बोलण्यांत हार जात नसे. लंच झाल्यावर आह्मी सर्व थोडा वेळ बागेंत फिरलों. नंतर लवकरच सर अँलेक्झांडर व लेडी मेकराबर्ट जाण्याला निघाले. ते आपल्या पत्नीकडे पाहून ह्मणाले “ आतां मोटारची फार काळजी घ्यावी लागते ! कारण हा व्हॅल्यूएबल कारगो, मोटरमध्ये असतो ! मी एकटा होतो, तेव्हां कांहीं काळजी नव्हती ! ”

त्यांच्या या विनोदी भाषणानें आह्मां सर्वांनां हंसूं आलें. लवकरच ते आपला ‘व्हॅल्यूएबल कारगो’ मोटारमध्ये घेऊन निघून गेले !

दुपारीं लेडी बॅक्सटर यांच्याकडून टेलिफोनमधून आह्मां सर्वांनां जेवण्याचें आमंत्रण आलें. त्याप्रमाणें मिस्टर निकल व आह्मी दोघे मोटारनें सर जॉर्ज व लेडी बॅक्सटर यांच्याकडे इनव्हरायटी गांवीं गेलों. हें गांव मॉनिफिथपासून एक मैल लांब आहे. मिसेस निकल यांची प्रकृति चांगली नसल्यामुळे त्या आल्या नाहींत. लेडी बॅक्सटरचे आईबाप जनरल व मिसेस फेगन हेहि या वेळीं येथें आले होते. ह्मणून त्यांचीहि पुनः भेट झाली. लेडी बॅक्सटर या आपल्या आईबापांबरोबर संबलपुराला आपल्या भावाकडे आल्या होत्या. त्यांचे भाऊ मिस्टर फेगन हे तेथें पोलिस सुपरिंटेंडंट होते. त्या वेळीं आह्मी तेथें होतो, हें मागें लिहिलेंच आहे. तेव्हांपासून लेडी बॅक्सटरची व आमची चांगली ओळख झाली. सर जॉर्ज बॅक्सटर हे डंडी येथील प्रमुख व्यापारी असून कांझरवेटिन्ह पक्षाचे वजनदार पाठिंबे आहेत. सर जॉर्ज व लेडी बॅक्सटर हीं उभयतां फार चांगल्या स्वभावाचीं आहेत. जेवणानंतर कांहीं वेळ बसून मग आह्मी ११ वाजण्याच्या सुमाराला मॉनिफिथ येथें परतलों.

दुसऱ्या दिवशीं मिसेस निकलनें आह्मांला लांबच्या मोटारड्राइव्हला नेलें. वाटेनें स्कॉटलंडचा पुष्कळ सुंदर भाग व शेते, बागवगीचे वगैरे

पहाण्यांत आले. जागजागीं पुष्कळ लोक-कोणी पिकनिकला जात होते, तर कोणी गोल्फ खेळायला जात होते. कित्येक हिरव्यागार लॉनवर टेनिस खेळत होते. अशा प्रकारें हा सर्व देखावा पाहून मन किंचित् काळ रमून जाई. दुपारीं २ वाजतां एका रमणीय बागेंतील सुंदर हॉटेलांत लंच घेण्याला थांबलों. गोल्फ व टेनिस वगैरे खेळणाऱ्या लोकांची येथें लंचकरितां पुष्कळच गर्दी झाली होती. या खेळाडू बाया खेळण्याच्या ड्रेसमध्ये फारच सुंदर दिसत होत्या. त्यांच्या सर्व गोष्टी कोणीं कसा जय मिळविला, कोणीं किती स्ट्रोकस केले वगैरे खेळा-बद्दलच्याच होत्या. या गोष्टींनीं डायनिंग हॉल अगदीं दणदणून गेला होता. आम्ही लंच वेतल्यावर थोडी विश्रांति घेऊन पुनः निघालों, व चारवाजतां डंडी येथें पोहोंचलों. तेथें डी. एम. ब्राऊनच्या स्टोरमध्ये मिसेस निकलनें आम्हांला चहा दिला. संध्याकाळीं आम्ही मॉनिफिथला परत आलों. मिसेस निकल ह्मणाल्या “मिसेस चिटणवीस, तुम्ही आतां फार थकलां असाल. कारण मी तुम्हांला आज संबंध दिवस फिरविलें आहे. कारितां तुम्ही आपल्या खोलींत जाऊन जेवणाच्या वेळे-पर्यंत विश्रांति घ्या. कांहीं हवें असेल तर नोकरबाईला सांगा”.

मिसेस निकलच्या घरांतील आम्हांला दिलेली खोली राजविलासी वस्तूंनीं सुसज्जित होती, असें ह्मटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही ! खोली मोठी व प्रशस्त असून तिला तीन खिडक्या होत्या. खिडकींतून बागेची शोभा दिसे. खोलींत पलंग, खुर्च्या, कोचें, आरसे, विछाने वगैरे सामान मौल्यवान असून अगदीं स्वच्छ व कोरें होतें. आर-शाच्या पुढें टॉयलेटचें सर्व सामान चांदीचें होतें. तोंड व हात धुण्या-करितां गरम पाण्याचा व थंड पाण्याचा असे दोन्ही नळ रात्रंदिवस तयार असत. एकंदरींत सर्वच व्यवस्था उत्तम होती.

मिस्टर निकल हे स्वतः रोज सर्व व्यवस्था झाली आहे कीं नाहीं तें पहात, व नसल्यास लगेच नोकरलोकांकडून करवीत. त्यांच्या तीन

मोटारस होत्या. त्या ते आपल्या स्वतःच्या देखरेखीखाली स्वच्छ करवीत. बगीच्याचें कामहि स्वतःच पहात.

तारीख २६ रोजीं सकाळीं आह्मी दोघें पायींच फिरावयाला गेलों. मॉनिफिथ येथील कांहीं दुकानें पाहिलीं, व कांहीं वस्तु खरेदी केल्या. मिसेस निकल यांच्या मुलांकरितां कांहीं खेळणीं घेतलीं. त्यांनां दोन वर्षांचा एक मुलगा होता; पण घरांत तो आहे कीं नाहीं, हें सुद्धां आह्मांला समजत नसे. तो नेहमीं आपल्या नर्सरीमध्ये नर्सजवळ रहात असे, व नेमल्या वेळीं मात्र त्याला आईकडे थोडा वेळ ती नर्स आणीत असे. थोडा वेळ इकडेतिकडे फिरून आह्मी घरीं आलों. त्या वेळीं मिस्टर व मिसेस निकल हीं कपडे करून बागेंत फिरत होतीं. मिसेस निकल मला ह्मणाल्या “मिसेस चिटणवीस, आह्मी आपल्या घराचें नांव ‘नीगनागड’ ठेविलें आहे. कारण आमचें घर बरेंच उंच आहे, व माझ्या नवऱ्याला हिंदुस्तानी नांव देणें आवडलें.”

उपाहार केल्यावर आह्मी मॉनिफिथहून निघालों व डंडी येथील टेब्रिज स्टेशनवरून दहांच्या गाडींत बसलों. मिस्टर निकल हे आह्मांला स्टेशनपर्यंत पोहोचवावयाला आले होते.

एडिंबरो.

तारीख २६ आगष्ट रोजीं दुपारीं एडिंबरोला आलों व रॉयल हॉटेलमध्ये उतरलों. लवकरच मिसेस फ्लेमिंग यांच्या भेटीला गेलों. यांनां मिसेस रिन्हीनें इंट्रोडक्शन दिलें होतें. यांचे एक चिरंजीव मेजर फ्लेमिंग हे इंडियन मेडिकल सर्व्हिसमध्ये असून आह्मी रायपुरला असतांना ते सिव्हिल सर्जन होते. मिसेस व मिस फ्लेमिंग आह्मी गेलों तेव्हां घरींच होत्या. त्यांनीं आमचें स्वागत करून आह्मांला ड्राइंगरूममध्ये नेऊन बसविलें, व रायपुरला गार्डन पार्टी, हॉकी मॅच, जिमखाना इत्यादि ग्रूप घेतले होते त्या तसबिरी दाखविल्या. त्यांच्या मुलांनें त्या सर्वांची एकएक प्रत आपल्या आईला पाठविली होती. मिसेस फ्लेमिंग ह्मणाल्या “मिसेस

चिटणवीस, आह्मीं तुझाला जरी प्रत्यक्ष पाहिलें नव्हतें, तरी पहा तुमच्या किती तसबिरी आह्मांजवळ आहेत !”

मग त्यांच्याबरोबर चहा घेऊन आह्मी निघालों. त्या वेळीं त्यांनीं ‘तारीख २८ रोजीं लंचला या,’ ह्मणून आह्मांला आग्रहानें आमंत्रण दिलें.

संध्याकाळीं रा. ब. पंडित हे स्ट्रेथफेफरहून आले व आमच्या शेजारींच रॉयल हॉटेलमध्ये उतरले. तारीख २७ ला सकाळीं आह्मी पब्लिक कोचनें रासलीन कॅसल पहावयाला गेलों. हा जुना किल्ला एडिंबरोपासून सात मैलांवर आहे. तेथें कोचनें किंवा ट्रेननें जातां येतें. वाटेंत बऱ्याच मनोरंजक व ऐतिहासिक गोष्टी-वस्तु नजरेला पडतात. ईशान्य दिशेला क्रेगमिलर कॅसल दिसतो. तेथें वीन मेरीला कैद करून ठेविलें होतें, असें सांगतात, व प्रेक्षकांना तिच्या निजण्याची खोलीहि दाखवितात. गिलमरटन येथें एक सुंदर दरी आहे. तिच्या-संबंधी बऱ्याच कवींनीं आपल्या लेखांत उल्लेख केला आहे. रासलीन गांवांत एक फार जुनी इन आहे, तीहि प्रेक्षकांना दाखवितात. तेथें प्रसिद्ध पुरुष जॉन्सन, बॉसवेल, बर्नर इत्यादि रहात होते. रासलीन कॅसलमध्ये जातांना रासलीन ग्लेनचा सुंदर देखावा दृष्टीला पडतो. हा किल्ला सिंक्लेर कुटुंबाच्या ताब्यांत बरींच वर्षे होता. समोरील भाग सर विलियम सिंक्लेर यांच्या वेळीं बांधला गेला. येथील बागेंत एक यू जातीचें झाड आहे, तें सातशें वर्षांचें जुनें आहे. त्याच्या फांद्यांचे तिरकमठे येथील जुने लोक करीत असत. कॅसलला लागूनच एक चॅपेल आहे. त्यांतील मुख्य पिलरला ‘प्रेटिएस्ट पिलर’ असें ह्मणतात. हा फार प्रेक्षणीय आहे. त्याची अशी आख्यायिका सांगतात, कीं, एका नामांकित कारागिराला रोम येथील चॅपेलमध्ये जसा पिलर होता तसा येथें तयार करण्याला सांगितला; परंतु कारागीर ह्मणाला “मी रोमला जाऊन तो पिलर पाहून येईन आणि मग

तसा तयार करीन. ” तो कारागीर रोमला गेला; परंतु इकडे त्याच्या एका हुषार शिष्याने आपला गुरु रोमहून परत येण्याच्या आधीच पिलर तयार केला. ते पाहून त्या कारागिराने द्वेषाने त्याचा खून केला.

सन १९४४ मध्ये हा किल्ला इंग्लिश सैन्याने जाळला होता. त्याच्या खुणा अद्याप कांहीं दगडांवर दिसतात. येथे स्कॉच लोकांनी इंग्लिशांवर एका दिवसांत तीन वेळ जय मिळविला.

तारीख २८ रोजी सकाळीं आह्मी एडिंबरो कॅसल पहाण्याला गेलो. हा राँयल हॉटेलच्या अगदीं समोरच आहे. बऱ्याच पायऱ्या चढून वर जावे लागते. वर गेल्यावर प्रथम एक खोली लागते. तेथे स्काटलंडच्या राजाचे अलंकार ठेवले आहेत. त्यांत ब्रूसचा राजमुकुटहि आहे. बाजूच्या खोलीमध्ये दुसऱ्या जेम्सच्या वेळीं तयार केलेली ‘मानस मेग’ नांवाची मोठी तोफ आहे. आणखी एक खोली दाखवितात, तींत सहावा जेम्स जन्मला असे सांगतात. एकीकडे आरगाइल टॉवर आहे, त्यांत राजकीय कैदी ठेवीत असत. या टॉवरच्या जवळच आरमरी आहे. त्यांत स्काटलंडचीं जुनीं शस्त्रे व चिलखते वगैरे युद्धोपयोगी सामान आहे. या किल्ल्यावरून सर्व एडिंबरो शहर दिसते, व पुष्कळ लांबपर्यंतचा प्रदेश दिसतो.

दुपारीं मिसेस फ्लेमिंगकडे लंचला गेलो. त्यांनीं आणखीहि कांहीं मित्र मंडळी लंचला बोलावली होती. लंचनंतर त्यांनीं आह्मांला आपल्या घोड्याच्या गाडीतून फिरावयाला नेले व एडिंबरोचा कांहीं प्रसिद्ध भाग दाखविला. एकंदरींत एडिंबरो शहराची रचना फार सुरेख दिसली. तेथील हवा नेहमींच चांगली असते.

तारीख २९ आगष्ट रोजी सकाळीं आह्मी नवांच्या गाडीने निघालो व त्याच दिवशीं संध्याकाळीं लंडन येथे परत आलो.

लंडनहून हिंदुस्तान.

या वेळीं लंडन येथें आह्मी सेंट आरमिन हॉटेलमध्ये राहिलों होतो. येथें बरेच इंडियन्स होते. विशेषतः पारशी मंडळी बरीच होती. आह्मांला ४१५ दिवसांतच स्वदेशीं जावयाचें असल्यामुळें सामान वगैरे खरेदी करण्यांत आणि मित्रमंडळीचे निरोप घेण्यांत तो काळ फारच गडबडींत व घाईत गेला. आतां पुनः इंग्लिश नाटके क्वचित्च पहावयाला मिळतील, ह्मणून दर रात्रीं निरनिराळ्या कंपन्यांचीं निरनिराळीं नाटके पाहिलीं. जाण्याचा दिवस जसजसा जवळ येऊं लागला, तसतशी मनाची उत्कंठा फारच वाढूं लागली. केव्हां एकदां स्वदेशच्या किनाऱ्यावर पाय ठेवूं, आसइष्टांनां केव्हां भेटूं, इत्यादि मनोविकारांनीं अंतःकरणांत खळबळ करून सोडली होती. वासुदेवराव व हे नेहमीं पुढीलप्रमाणें भाषणें करून मला चिडवीत. “आपणाला कांहीं आणखी चारसहा महिने यूरोप सोडावयाचें नाही ! कारण, इतकी थंड हवा, उत्तम पाचक पाणी, सात्त्विक अन्न, शहरांतील नयनमनोहर प्रासादभुवनें, त्यांत असलेल्या आल्हादमय सोयी, रमणीय देखावे, मनोरंजक नाटके व तल्लीन करणारे सीन्स इत्यादिपैकीं एक तरी आपल्या हिंदुस्तानांत आहे काय ? अर्थात् हें सर्व आपल्याला कांहीं पोट भरून पहावयाला सांपडलें नाही, तेव्हां आपण आणखी सुट्टी वाढवणार !”

“काकूंचीहि कांहीं घाई नाही ! त्याहि हिंदुस्तानांत लवकर जाण्याला उत्सुक नाहीत. त्यांनांहि हें सर्व पहावयाला हवेंच आहे !” अशा प्रकारें बोलून वासुदेवराव त्यांनां पुष्टि देत.

मग मी त्यावर ह्मणे “मी आतां मुळींच रहावयाची नाही ! इकडे रहावयाचें असल्यास खुशाल रहावें. मी एकटीच स्वदेशीं जाणार. या यूरोपियन बायका नाहीं का एकव्या प्रवास करीत ? एवढी कांहीं

यूरोपची स्तुति करायला नको. हिंदुस्तानांतील हवापाण्याबद्दल मीं स्तुति करण्यापेक्षां परदेशीयांनींच केली आहे, व तें आपण जाणतांच. कविकल्पनांनीं कल्पिलेली व चित्रकारांनीं दृश्य केलेली सीनरी पहाण्यापेक्षां हिंदुस्तानांतील पावलोपावलीं दिसणारें नैसर्गिक सौंदर्य शेंकडों पटीनें अधिक सुंदर आहे. इकडील बबरजीनें शिजविलेल्या साख्खिक अन्नापेक्षां आमचें रुचकर आणि पचनाला हलकें असें अन्न किती तरी उत्तम असतें. या ऐदी बनविणाऱ्या सोयीपेक्षां सहजीं होणाऱ्या व्यायामाची-श्रमांची योग्यता जास्त आहे. इत्यादि गोष्टी काय इकडे समजत नाहींत, असें नाहीं; पण उगीच माणसाला चिडवायचें झालें !”

तारीख ६ सप्टेंबर १९११ रोजीं सकाळीं आह्मी लंडन सोडलें, व डोव्हरवरून संध्याकाळीं पॅरिसला पोहोंचलों.

पॅरिस.

येथें साधारण हॉटेलमध्येच आह्मी उतरलों. जेवणानंतर एक भाड्याची मोटार करून तीनचार तास पॅरिसचा चांगला भाग पाहिला. पंडित त्या ड्रायव्हरला फ्रेंचमध्ये पॅरिसची माहिती वगैरे विचारीत होते. आह्मांला फ्रेंचचा एक शब्दहि समजत नव्हता. विजेच्या दिव्यांत लखलखणारें शहर सुंदर दिसत होतें. तेथील सर्व रचना कांहीं वेगळीच दिसत होती. लंडनशीं तुलना करतांना सर्वच निराळें दिसे. रस्ते रुंद व प्रशस्त होते. दोन्ही बाजूंना लोक कॉफी पीत बसले होते. रस्त्यांतील दिव्यांची रचना निराळीच होती. घरांची बांधणी फार वेगळी भासली. बगीचे मोठे असून त्यांत जागजागीं मनोरम सुंदर कारंजीं उडत होती. एकंदरींत पॅरिस शहर फारच रम्य व मनोहर आहे. या वेळीं आह्मी येथें एकच रात्र राहिलों; परंतु पूर्वीं आलों होतो, तेव्हां दोन आठवडे राहिलों होतो, व तेव्हां बहुतेक सर्व पॅरिस पाहिलें होतें.

आमचा जगाचा प्रवास.

दुसऱ्या दिवशीं लंच घेऊन एक वाजतां पॅरिसहून निघालों. ट्रेन-मध्ये फार गर्दी होती; परंतु एक लहान कंपार्टमेंट आह्मी चवघें मिळून रिझर्व केला होता. या वेळीं आमच्याबरोबर आणखी एक हिंदुस्तानी गृहस्थ होते. या वेळीं उष्णता फार असल्यामुळे प्रवास फार त्रासदायक झाला. मध्यरात्रीच्या सुमाराला आह्मी आपल्या हँडबॅगवर डोकीं टेंकून झोप यावी ह्मणून पडलों होतों. पंडित पुष्कळ वेळापासून एक पुस्तक वाचीत होते, तेहि आतां कंटाळून पुस्तक खालीं टाकून स्वस्थ पडले होते. इतक्यांत एका मोठ्या स्टेशनवर गाडी थांबली. पुष्कळच गडबड होऊं लागली, त्यावरून पुष्कळ मंडळी बसण्याकरितां आली असावी. इतक्यांत आमच्या कंपार्टमेंटमध्ये दोनतीन बाया शिरल्या. आह्मांला निजलेलीं पाहून त्यांचें पित्त खवळलें. त्या ह्मणाल्या “पहा हे कसे निग्रोज निजले आहेत !” लगेच पुनः ह्मणाल्या “Mean Indian !” असें ह्मणून फणकऱ्यानें त्या निघून गेल्या. वासुदेवराव जागेच होते. मी त्यांनां ह्मटलें “काय हो वासुदेवराव, ती बाई काय बोलली ऐकलें का ? मी तिला उत्तर देणार होतें; पण ती निघूनच गेली. बिचारीला बसायला जागा मिळाली नसेल, ह्मणून तिचा संताप झाला असावा.

एक दिवस एक रात्र गाडीमध्ये काढून सकाळीं आह्मी मारसेल्सला पोहोचलों. मारसेल्स पूर्वी पाहिलें होतें ह्मणून आह्मी गांवांत गेलों नाहीं; थेट बंदरावरच गेलों. तेथें आरेबीया बोट उभीच होती.

प्रकरण दहावें.

आरेबिया बोट.

बोट अगदीं धक्क्याशीं उभी असल्यामुळें, पॅसेंजर लोकांनां येण्या-जाण्याकारितां मोठमोठे लांकडी जिनें लाविले होते. आह्मी तडक आमच्या नंबरच्या कॅबिनमध्ये गेलों. तेथें स्टुअर्डनें आमचें सामान नीट लावून ठेवलें होतें. कॅबिन लहानच दोन बिछान्यांची होती. आंत इलेक्ट्रिक फॅन होता, ह्मणून इतकी उष्णता भासत नव्हती. मग आह्मी स्नान वगैरे करून डेकवर गेलों. या वेळीं हिंदुस्तानला जाणाऱ्या लोकांची पुष्कळच गर्दी होती. त्यांत हिंदुस्तानी लोकांची संख्या बरीच होती. राजपिंपळ्याचे महाराज व त्यांचे कांहीं आश्रित होते. कांहीं मोत्यांचे गुजराथी व्यापारी लोक पॅरिसहून आले होते. आठदहा पार्शी पुरुष होते. कांहीं मुंबईचे मुसलमान व्यापारी होते. एक पंडितजी नांवाचा कनोजी ब्राह्मण होता. तो मांस वगैरे खात नसे, ह्मणून त्याची जेवणाची फारच पंचाईत होई. तो शिरा, चपात्या, उकडलेल्या भाज्या वगैरे खाई. तो सेकंड क्लास पॅसेंजर होता; पण सेकंड क्लासमध्ये जागा नव्हती ह्मणून हा थोड्या दिवसांकरितां फर्स्ट क्लासमध्ये आला होता. ५।६ दिवसांनीं जागा झाली, तेव्हां तो तिकडे गेला. पारशी मंडळींनीं एक वेगळें टेबल केलें होतें, व दुसऱ्या टेबलावर आह्मी, गुजराती, मुसलमान, परदेशी इत्यादि बसत असूं. पारशी मंडळींत सर दिनशा पिटीट हे होते.

मारसेल्सहून बोट दहा वाजतां निघाली. नेहमींप्रमाणें बोटीवर नाच, खेळ वगैरे चालले होतेच. इंडियन मंडळी मात्र नेहमीं ब्रीजच खेळत. दुसऱ्या खेळांत भाग घेत नसत.

रेड सीमध्ये बोट आल्यावर फारच उकाडा भासूं लागला. त्यामुळें तीनचार दिवस मोठे कठिण गेले. वारा मुळींच नव्हता. डेकवर, डायनिंग

आमचा जगाचा प्रवास.

रूममध्ये, ड्राइंगरूममध्ये, कोठेंच चैन पडेना. एडन ओलांडल्यावर थंड वारा वाहू लागला, व मग पुष्कळच बरें वाटू लागलें.

तारीख २२ सप्टेंबर १९११ रोजी सकाळी आठ वा. ती बोट मुंबईच्या बंदरांत येऊन पोहोचली, त्या वेळीं आह्मांला झालेला आनंद अवर्णनीय होय ! मी मनांतल्या मनांत देवाचे किती तरी आभार मानले. एवढ्या मोठ्या लांबच्या बिकट प्रवासांतून त्यानें आह्मांला निर्विघ्नपणें स्वदेशीं परत आणलें, ही त्याची केवढी कृपा ! दूरच्या परकीय प्रदेशांत किंवा प्रवासांत आह्मांला कोठेंहि ह्मणण्यासारखा त्रास झाला नाहीं, अथवा कांहीं अपघात किंवा नुकसानहि झालें नाहीं. खरें पाहिलें असतां आमच्याबरोबर आह्मां दोघांशिवाय कोणी मित्र अथवा नोकरचाकर कोणीच नव्हतें. जी कांहीं मित्रमंडळी भेटली, ती सर्व लंडनमध्येच.

ब्रेकफास्ट घेऊन सर्व पॅसेंजर लोकांबरोबर लहान बोटीनें आह्मी अपोलो बंदरावर उतरलों. या ठिकाणीं आमची आप्तमंडळी, स्नेही वगैरे आमच्या भेटीकरितां बराच वेळ वाट पहात होती. त्यांत आमचे मित्र खारकर हे हारगजरे घेऊन आले होते. नागपूरचे श्रीमंत छोटे राजे-साहेब, कुवर लक्ष्मणराव भोंसले यांनींहि बंदरावर येऊन आपल्या भेटीचा सन्मान आह्मांला दिला. अशा प्रकारें मुंबईला पोहोचल्यावर आह्मी तारीख २६ फेब्रुवारी १९११ रोजीं सुख केलेल्या प्रवासाचा ता. २२ सप्टेंबर १९११ रोजीं शेवट झाला.

ईश्वराच्या कृपेनें आह्मी मुंबईला सुखरूपपणें येऊन पोहोचलों, याबद्दल पुनः त्याची अनन्यभावे करुणा भाकून, आह्मी केलेल्या जगाच्या प्रवासाचें माझ्या अल्पमतीप्रमाणें हें शब्दचित्र पुरें करून मी लेखणी खाली ठेवतें.

